SOSYAL PSİKOLOJİ KURAMLARI - I

Editör: Meryem Berrin Bulut

nobel

SOSYAL PSİKOLOJİ KURAMLARI - I
Editör: Meryem Berrin Bulut

Yayın No. : 3336
Psikoloji/PDR : 235
ISBN : 978-625-439-244-3
E-ISBN : 978-625-439-239-9
Basım Sayısı : 1. Basım, Mart 2021

© Copyright 2021, NOBEL AKADEMİK YAYINCILIK EĞİTİM DANIŞMANLIK TİC. LTD. ŞTİ. SERTİFİKA NO.: 40340
Bu baskının bütün hakları Nobel Akademik Yayıncılık Eğitim Danışmanlık Tic. Ltd. Şti.ne aittir. Yayınevinin yazılı izni olmaksızın, kitabın tümünün veya bir kısmının elektronik, mekanik ya da fotokopi yoluyla basımı, yayımı, çoğaltımı ve dağıtımı yapılamaz.

Nobel Yayın Grubu, 1984 yılından itibaren ulusal ve 2011 yılından itibaren ise uluslararası düzeyde düzenli olarak faaliyet yürütmekte ve yayınladığı kitaplar, ulusal ve uluslararası düzeydeki yükseköğretim kurumları kataloglarında yer almaktadır.

Genel Yayın Yönetmeni : Nevzat Argun -nargun@nobelyayin.com-
Yayın Koordinatörü : Gülfem Dursun -gulfem@nobelyayin.com-

Redaksiyon : Seval Sezer -seval@nobelyayin.com-
Sayfa Tasarım : Erhan Bakır -erhan@nobelyayin.com-
Kapak Tasarım : Mehtap Yürümez -mehtap@nobelyayin.com-
Baskı Sorumlusu : Yavuz Şahin -yavuz@nobelyayin.com-
Baskı ve Cilt : İlksan Matbaası Ltd. Şti
1377. Sokak No: 35 Ağaç İşleri İvedik/ANKARA
0.312 394 39 55
Sertifika Nu: 47073

Kütüphane Bilgi Kartı

Bulut, Meryem Berrin.
Sosyal Psikoloji Kuramları - I / *Editör: Meryem Berrin Bulut*
1. Basım. X + 406 s. 16x23,5 cm. Kaynakça var, dizin yok.
ISBN: 978-625-439-244-3
E-ISBN: 978-625-439-239-9
1. Psikoloji 2. Sosyal Psikoloji 3. Kuram

Genel Dağıtım

ATLAS AKADEMİK BASIM YAYIN DAĞITIM TİC. LTD. ŞTİ.
Adres: Bahçekapı mh. 2465 sk. Oto Sanayi Sitesi No:7 Bodrum Kat Şaşmaz-ANKARA - siparis@nobelyayin.com-
Telefon: +90 312 278 50 77 - **Faks:** 0 312 278 21 65
E-Satış: www.nobelkitap.com - esatis@nobelkitap.com / www.atlaskitap.com - info@atlaskitap.com

Dağıtım ve Satış Noktaları: Alfa Basım Dağıtım, Arasta, Arkadaş Kitabevi, D&R Mağazaları, Dost Dağıtım, Ekip Dağıtım, Kida Dağıtım, Kitapsan, Nezih Kitabevleri, Pandora, Prefix, Remzi Kitabevleri

BÖLÜM YAZARLARI

Yetkeci Kişilik Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Özgür Güldü
Ankara Üniversitesi, Beypazarı Meslek Yüksekokulu,
e-mail: guldu@ankara.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-7503-4251

Sosyal Temas Kuramı
Arş. Gör. Sami Çoksan
Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
e-mail: scoksan@metu.edu.tr, sami.coksan@erzurum.edu.tr
ORCID ID: 0000-0003-2942-1506

Sosyal Karşılaştırma Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Ezgi Kaşdarma
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
e-mail: ezgi.kasdarma@erzurum.edu.tr,
ORCID ID: 0000-0002-1124-4380

Sosyal Mübadele Kuramları
Doç. Dr. Ferzan Curun
Maltepe Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
e-mail: ferzancurun@maltepe.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9221-2822

Göreli Yoksunluk Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Fatih Özdemir
Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: psyfatihozdemir@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-1013-5366

Adil Dünya İnancı Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Gözde Kıral Uçar
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: gozdekiral@comu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-5888-1101

Yetişkinlikte Bağlanma Kuramı Ve Yakın İlişkiler
Dr. Öğr. Üyesi Elçin Gündoğdu Aktürk
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: elçin.gakturk@beun.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-9322-5668

Bilişsel Uyarılma, Çağrışımsal Bellekte Düşünce Arama ve Çift Yönlü Yaratıcılık Modelleri
Prof. Dr. Hamit Coşkun
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: hamitcoskun2000@gmail.com
ORCID ID: 0000-00002-5509-8717

Akış Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Elvan Kiremitçi Canıöz
Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: kiremitci.elvan@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-4733-4780

Dehşet Yönetimi Kuramı
Arş. Gör. Bağdat Deniz Kaynak
Erzurum Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: bgdkaynak@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-0667-2356

Sistemi Meşrulaştırma Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Meryem Berrin Bulut
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: mberrinbulut@cumhuriyet.edu.tr
ORCID ID: 0000-0001-8476-8700

Adalete Duyarlılık Kuramı
Psk. Dr. Işıl Çoklar-Okutkan
e-mail: isilcoklar@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2037-1346

Mizah Kuramları
Dr. Öğr. Üyesi Cantürk Akben
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: canturkakben@ibu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-2001-2784

Kadınlara Yönelik Ön yargılara Yeni Bir Bakış: Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Nur Okutan
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: nurokutan@yyu.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-0388-7677

Kültürlenme Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Levent Kıylıoğlu
Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: levent.kiylioglu@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-2319-3805

Psikolojik Dışlanma Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Ezgi Beşikci
Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: ezgi.besikci@usak.edu.tr
ORCID ID: 0000-0002-5223-893X

Yaratıcılığın Büyük-C ve Küçük-c Kuramı
Dr. Öğr. Üyesi Bedirhan Gültepe
Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: bedirhangultepe@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2605-9663

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Yasin Şenyurt
Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü
e-mail: yasinsenyurt@yahoo.com,
ORCID ID: 0000-0003-4779-9422.

Motivasyona Dayalı Kimlik İnşası Kuramı:
Kimliğin Motivasyon Kaynaklarına Bütüncül Bir Bakış
Arş. Gör. Sercan Karlıdağ
Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
e-mail: karlidagsercan@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0001-7160-1602

Dr. Öğr. Üyesi Burak Doğruyol
Altınbaş Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Psikoloji Bölümü,
e-mail: burakdogruyol@gmail.com,
ORCID ID: 0000-0002-3469-590X

ÖN SÖZ

Sosyal psikolojideki kuramsal modeller hakkında hazırlanan bu kitaba ön söz yazmam istendiğinde, ilk cümlenin en zor cümle olduğunu düşündüm. Ancak en mükemmel cümle, henüz kurulmamış cümle olduğundan bu zorluğu yukarıdaki gibi aştım.

Sosyal psikolojide kuramsal modeller niçin önemlidir? Aslında yalnız sosyal psikolojide değil, psikolojinin diğer tüm alt alanlarında, hatta tüm diğer sosyal bilimlerde kuramsal modeller, bakış açısı sağladığı için önemlidir. Günümüzde, kuantum fiziği, astronomi gibi fen bilimlerinde dahi kuramsal yaklaşımlar etkin bir rol oynamaktadır. Artık hiçbir bilim dalı kuramsal yaklaşım olmadan olaylara açıklama getirememektedir.

Sosyal psikoloji, temelde insan ilişkilerini incelediğinden ve kuramsal modeller de bu konuda yol gösterici görev üstlendiğinden, bunlara yalnızca birer kuram gözüyle bakmak yanlış olacaktır. Bu kuramsal modellerin en önemli özelliği, bilimsel araştırmalara yön vermesidir. Sosyal psikolojide olduğu kadar psikolojinin diğer alanlarında hatta tüm sosyal bilimlerde, kuramsal bir modele dayanmayan araştırmaların, insan ilişkilerine getirdiği açıklamalar çok sınırlı kalmakta ve bazen de hak ettiği öneme ulaşamamaktadır. Bu nedenle sosyal psikolojideki kuramsal modeller, insan ilişkilerini açıklama gücünü sağlamak için görgül araştırmalarda amaç ve denence oluşturma, veri toplama ile verilerin analiz tekniğini, sonuçların nasıl yorumlanacağını belirleme yönünden önemli yol gösterici olarak kabul edilmelidir. Dolayısıyla, bir sosyal psikoloji kuramı, sosyal psikoloğun yolunu aydınlatan el feneri olarak görülebilir. Dahası, bu kuramlar, sosyal psikoloji bilgilerini uygulama açısından da önemli rehber rolü oynamaktadır. Sosyal psikoloji tarihine bakıldığında, 70'li yıllara kadar yapılan akademik çalışmaları, bu kuramların desteklediği göze çarpmaktadır. Özellikle, bu dönemde yaşanan krizin atlatılması açısından da etkili olan kuramsal modeller, günümüzde hem bilimsel araştırmaların tasarlanmasında hem de pek çok uygulama alanının gelişmesinde yardımcı olmuştur. Bu nedenle, kuramsal modeller, sosyal psikolojinin olmazsa olmazlarındandır.

Kanımca, bütün bunlar, bu kitabın anlam ve önemini daha da arttırmaktadır. Bu nedenle, bu kitabın hem lisans hem de lisansüstü eğitimde önemli bir kaynak eksikliğini de gidereceğine inanmaktayım.

Son olarak başta Meryem Berrin Bulut olmak üzere kitapta emeği geçen tüm meslektaşlarıma, beni böyle bir onura layık gördükleri için teşekkür eder, ellerine ve zihinlerine iyilikler dilerim. Ayrıca bazı eski dostlarla yolumuzun tekrar kesişmesi de çok güzel ve mutluluk verici.

Prof. Dr. İ. Selim Hovardaoğlu

Emekli Öğretim Üyesi

Aralık 2020, Ankara

İÇİNDEKİLER

Bölüm Yazarları iii
Ön Söz vii

1. Bölüm - Yetkeci Kişilik Kuramı 1
Özgür Güldü

2. Bölüm - Sosyal Temas Kuramı 19
Sami Çoksan

3. Bölüm - Sosyal Karşılaştırma Kuramı 59
Ezgi Kaşdarma

4. Bölüm - Sosyal Mübadele Kuramları 75
Ferzan Curun

5. Bölüm - Göreli Yoksunluk Kuramı 91
Fatih Özdemir

6. Bölüm -Adil Dünya İnancı Kuramı 109
Gözde Kıral Uçar

7. Bölüm - Yetişkinlikte Bağlanma Kuramı ve Yakın İlişkiler 129
Elçin Gündoğdu Aktürk

8. Bölüm - Bilişsel Uyarılma, Çağrışımsal Bellekte Düşünce Arama ve
Çift Yönlü Yaratıcılık Modelleri 157
Hamit Coşkun

9. Bölüm - Akış Kuramı 173
Elvan Kiremitçi Canıöz

10. Bölüm - Dehşet Yönetimi Kuramı 187
Bağdat Deniz Kaynak

11. Bölüm - Sistemi Meşrulaştırma Kuramı 215
Meryem Berrin Bulut

12. Bölüm - Adalete Duyarlılık Kuramı 235
Işıl Çoklar-Okutkan

13. Bölüm - Mizah Kuramları 271
Cantürk Akben

14. Bölüm - Kadınlara Yönelik Ön Yargılara Yeni Bir Bakış:
Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı 291
Nur Okutan

15. Bölüm - Kültürlenme Kuramı 325
Levent Kıylıoğlu

16. Bölüm - Psikolojik Dışlanma Kuramı 349
Ezgi Beşikci

17. Bölüm - Yaratıcılığın Büyük-C ve Küçük-C Kuramı 367
Bedirhan Gültepe - Ahmet Yasin Şenyurt

18. Bölüm - Motivasyona Dayalı Kimlik İnşası Kuramı:
Kimliğin Motivasyon Kaynaklarına Bütüncül Bir Bakış 385
Sercan Karlıdağ - Burak Doğruyol

1. Bölüm

YETKECİ KİŞİLİK KURAMI

Özgür Güldü

Yetkecilik, altmış yıldan daha fazla bir süredir toplumsal, siyasal ve gruplar arası tutum ve davranışları açıklamada kullanılan önemli bir kavramdır. Bu kavramın ilk kez ortaya çıkışı, Alman faşizminin beklenmedik başarısının nedenlerini belirleme amacıyla gerçekleştirilen araştırmalara (ör., Adorno ve diğ., 1950; Fromm, 1941; Horkheimer ve diğ., 1936; Maslow, 1943; Reich, 1933) dayanmaktadır. I. Dünya Savaşı'ndan yenilgi ile çıkan Almanya, 1929-1933 yılları arasında büyük bir ekonomik kriz ile karşı karşıya kalmış ve bu da milyonlarca insanı yoksullaştırmıştır. Bunun devamında ortaya çıkan derin politik istikrarsızlık, izleyen seçimlerde solcu siyasal görüşe sahip işçi sınıfı dâhil olmak üzere toplumun büyük bir bölümünün aşırı sağcı olarak nitelendirilen Nasyonal Sosyalistlere oy vermelerine, onları iktidara getirmelerine neden olmuştur. Ancak Nasyonal Sosyalist Parti ve taraftarları, izleyen yıllarda ve özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde farklı dinî inanışa, etnik kökene ve siyasal görüşe sahip olan kişilere yönelik ayrımcılık içeren tutum ve davranışlar sergilemiş ve büyük kitlesel kıyımlar gerçekleştirmiştir (Bizumic ve Duckitt, 2018; Duckitt, 2009; Oesterreich, 2005).

Fromm (1941), Almanya'da faşizmin yükselişi ve başta Yahudiler olmak üzere farklı ve sapkın olarak nitelendirilen gruplara yönelik söylem ve davranışların nedeni olarak toplumsal etmenleri göstermiş ve özellikle sosyal bir tehdidin bireylerin faşist hareketleri desteklemelerine, anti demokratik ve ön yargılı tutumları benimsemelerine neden olabileceğini ileri sürmüştür (akt. Duckitt, 2009). Ancak bu görüşten farklı olarak Maslow (1943), bu yıkıcı davranışların nedenlerini, var olan toplumsal, siyasal ve ekonomik etmenlerden ziyade kişilik

özellikleri temelinde açıklamaya çalışmış, diğer bir ifadeyle insanların değişmez ve durağan olarak nitelendirilen kişilik özelliklerine vurgu yapmıştır. Ona göre bazı kişiler daha ön yargılı, etnosentrik, milliyetçi, muhafazakârken, diğerleri daha hoşgörülü, liberal ve faşizm karşıtı olabilir. Benzer şekilde Adorno ve diğerleri (1950) de başta Yahudiler olmak üzere, farklı ırk, etnik köken, inanış ve görüşlere sahip olan insanlara yönelik sergilenen bu ön yargılı ve yıkıcı davranışların nedenlerini belirlemeyi amaçlamışlardır. "*The Authoritarian Personality*" isimli kitaplarında "yetkeci kişilik yapısını", psikodinamik bakış açısıyla bir kişilik sendromu olarak tanımlamışlardır. Onlara göre temelinde ön yargı ve etnosentrizm kavramları yer alan yetkeci kişilik, insana ve topluma ait örgütlenmiş bir düşünce biçimi ya da kişilik özelliğidir (Canetti-Nisim, 2004; Gray ve Durrheim, 2006; Stellmacher ve Petzel, 2005).

Adorno ve diğerlerine (1950) göre yetkeci kişilik yapısının temelleri, ana baba-çocuk ilişkisine dayanır. Çocukluk dönemlerinde sevilmeyen, baskı gören ve kötüye kullanılan çocuklar, yetişkinlik dönemlerinde güç yönelimli ve istismarcı bir kişilik ile sığ bir toplumsal ve siyasal bir bakış açısı geliştirmektedir (Gray ve Durrheim, 2006). Adorno ve diğerleri (1950), yetkeci kişilik üzerine gerçekleştirdikleri ilk çalışmalarında tıpkı Maslow (1943) gibi bazı bireylerin daha hoşgörülüyken, diğerlerinin daha ön yargılı olduklarını ve bu bireylerin ön yargılı tutumlarını, dış grup olarak nitelendirdikleri gruplara yönlendirdiklerini ifade etmişlerdir. Ayrıca ön yargılı tutumların diğer toplumsal, siyasal ve ekonomik tutum ve inançlarla da güçlü bağlarının olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna göre ön yargılı kişiler milliyetçilik, entrosentrizm, toplumsal ve ekonomik muhafazakârlık, eşitlikçilik karşıtı olma gibi özelliklerle de nitelendirilmektedir (Duckitt, 2009).

Yetkeci kişilik yapısı birbiriyle bağlantılı dokuz alt boyuttan oluşmaktadır: Geleneksellik, yetkeci boyun eğme, yetkeci saldırganlık, duygusal kapalılık, batıl inanç ve kalıp yargı, güç ve sertlik, yıkıcılık ve insanların iyiliğine inanmama, yansıtmacılık ve cinsellik. Bu boyutların içerikleri şöyledir (Duckitt, 2009; Gray ve Durrheim, 2006):

- *Geleneksellik*: Geleneksel orta sınıf değerlerine katı bağlılık.
- *Yetkeci boyun eğme*: Yetkeye eleştirmeksizin boyun eğme.
- *Yetkeci saldırganlık*: Geleneksel değerleri ihlal eden kişilerden sakınma, onları kınama, reddetme ve cezalandırma eğiliminde olma.
- *Duygusal kapalılık*: Kendine has, yaratıcı ve yumuşak huylu olanlara karşı olma.

- *Batıl inanç ve kalıp yargı*: Kişinin kaderinin mistik unsurlar tarafından belirlendiğine inanma; katı kategorilerle düşünme eğiliminde olma.
- *Güç ve sertlik*: Başat-boyun eğen, güçlü-zayıf, lider-takipçi boyutlarıyla aşırı ilgili olma; güç ve iktidarla özdeşleşme, sertlik içeren uygulamaları destekleme.
- *Yıkıcılık ve insanların iyiliğine inanmama*: Genellenmiş aşağılama ve düşmanlık; insanın iyiliğine inanmama.
- *Yansıtmacılık*: Dünya üzerinde vahşi ve tehlikeli şeylerin süre gittiğine inanma ve bilinç dışı duygusal dürtüleri dışarıya yansıtma eğiliminde olma.
- *Cinsellik*: Cinsellikle ilgili şeylerle aşırı ilgili olma, cinsellikle ilgili ahlaki kuralları çiğneyenlere yönelik olumsuz tutum sergileme.

Bu boyutların içerdiği özellikler genel olarak değerlendirildiğinde yetkeci kişilik özelliğine sahip olan bir kişi, geleneklerine ve değerlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Kendini ait olarak gördüğü grubun geleneklerini, değerlerini ve kurallarını kabul eder, eleştirmez. Aksi davranışta bulunanlara ise söylem ve davranışlarıyla tepki gösterir. Dar kafalı, hayal gücü zayıf ve vicdani sorumluluk hissetme düzeyleri düşük olan bu kişiler, insanca olarak nitelendirilen şeylere düşmanca yaklaşmakla birlikte, hissettikleri düşmanlığı ve yaşadıkları öfkeyi açıkça ifade etmekten çekinirler. Bu nedenle öfkelerini yetke tarafından da onaylanacak biçimde kendilerinden farklı gördükleri ve zayıf olarak nitelendirdikleri kişi ya da gruplara yönlendirirler. Cinselliğe yönelik ilgileri yüksektir. Ancak iki yüzlü bir şekilde bu kavramla ilgili toplumsal ve ahlaki kuralları çiğnediğini düşündüğü kişilere olumsuz bir tutum sergilemekten ve düşmanca davranışta bulunmaktan çekinmezler. Güce taparlar ve mutlak yetke olarak gördükleri kişi ya da gruplarla kendilerini özdeşleştirirler. Yetkenin söylediklerinin ve yaptıklarının doğru olduğuna inanırlar ve bunu sorgulamadan kabul ederler (Funke, 2005; Gray ve Durrheim, 2006).

Adorno ve diğerleri (1950), yetkeci kişilik özelliğini ölçmek için bu dokuz boyutta belirtilen hususları içeren maddelerden oluşan *California 'F' Ölçeği*'ni geliştirmişlerdir. Ölçeğin temel amacı, kişilikteki anti-demokratik eğilimleri yani etnosentrizm, ön yargı ve ırkçılığı, siyasal tutuculuğu ve biçimlenmeye başlayan faşizmi (*pre-fascizm*) ölçmektir. F Ölçeği birçok ülke ve çalışmada kullanılmıştır. Bu çalışmalarda ölçek ile dinî, etnik ve ırksal ön yargı, siyasal ve ekonomik muhafazakârlık, vatanseverlik ve milliyetçilik ölçümleri arasında

anlamlı ilişkiler belirlenmiştir (Gray ve Durrheim, 2006). Benzer şekilde, Yetkeci Kişilik Kuramı da kategorik düşünen ve yaşadıkları dünyayı hiyerarşik olarak algılayan kişilerin, kendilerinden farklı ve alt statüde değerlendirdikleri kişilere yönelik ön yargılı olma ve çeşitli davranışlarda bulunma olasılıklarının yüksek olduğunu; kendi iç gruplarının diğerleri olarak nitelendirdiği kişi ya da gruplar üzerinde üstünlük sağlama ve egemen olma yönündeki isteklerini desteklediklerini; milliyetçilik düzeylerinin yüksek olduğunu ve cinsiyet ayrımcılığı içeren söylem ve davranışları sergilemekten çekinmediklerini ortaya koyması nedeniyle desteklenmiştir (Plous, 2003).

Görüldüğü üzere Yetkeci Kişilik Kuramı ve F Ölçeği birçok çalışmada kullanılmıştır. Ancak yoğun olarak da eleştirilmiştir. Eleştirilerin üç husus çerçevesinde gerçekleştiği görülmektedir: Öncelikli olarak kuram ve ölçek temelli olarak gerçekleştirilen araştırmalarda, Yetkeci Kişilik Kuramı'nın psikodinamik yaklaşım temelli açıklamaları yani yetkeci kişiliğin çocuklukta karşılaşılan olumsuz yaşantılardan kaynaklandığına ilişkin görüşünün doğruluğu kanıtlanmamıştır. Diğer bir ifadeyle baskıcı ve örseleyici ana-baba tutumlarının çocukta ya da yetişkinlikte yetkeci tutum ve davranışlara neden olacağına ilişkin bir bulguya ulaşılamamıştır. İkinci olarak, kuram sadece politik sağ yetkeciliğini açıklarken, solun yetkeciliğini göz ardı etmektedir. Benzer şekilde F Ölçeğinin maddeleri de sağ siyasal görüşlü yetkeci kişileri belirlemeye yöneliktir. Ölçekte olumlu bir içeriğe sahip olan ifadeler bile yetkeciliğin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Üçüncü ve son olarak, kuram insanların bazı gruplara karşı neden ön yargılı tutum ve davranışlar sergilediğini açıklarken, diğerlerine yönelik böyle ön yargılı bir yaklaşım içerisinde olmadıklarını açıklamakta yetersiz kalmıştır. Çünkü kuram, ön yargılı tutum ve davranışların nedeni olarak kişilik özelliklerinden ziyade, İkinci Dünya Savaşı döneminde Almanya'da geçerli olan kültürel normlar ile toplumsal koşulları göstermektedir. Ek olarak kuram, toplumsal grubun (ör., Nasyonal Sosyalistler) tüm üyelerinin ön yargılı olduğunu varsaymaktadır. Ancak bir grubun tüm üyelerinin yetkeci bir kişiliğe sahip oldukları varsayımı çok da gerçekçi değildir (Duckitt, 2009; Mcleod, 2017; Martin, 2001).

Yetkeci Kişilik Kuramı'na ve F Ölçeği'ne yönelik bu eleştiriler, yetkeci kişilik özelliğine ilişkin alternatif kavramlaştırmaların ve ölçme araçlarının geliştirilmesi yönünde birçok araştırmacının çalışmalar yürütmesine neden olmuştur. Bunlardan önde gelenleri Allport (1954), Rokeach (1954), Wilson (1973) ve Altemeyer'in (1981) çalışmalarıdır. Bu araştırmacılar yetkecilik kavramını Adorno ve diğerleri (1950) gibi karmaşık bir psikodinamik bakış açısıyla değil, daha yalın bir çerçevede değerlendirmişlerdir. Ayrıca yetkeciliğin ölçümünde,

sorunlu olarak nitelendirdikleri F Ölçeği yerine kullanılabilecek bir ölçek geliştirmeyi hedeflemişlerdir. İzleyen bölümlerde, farklı bakış açısıyla yetkeci kişilik özelliğini ele alan araştırmacıların çalışmaları sunulacaktır.

Allport'un Yetkeci Kişilik Kavramı

Allport (1954), Adorno ve diğerlerinin (1950) kitabının yayımlanmasından kısa bir süre sonra basılan "*The Nature of Prejudice*" isimli kitabında yetkeci kişiliği, *genellenmiş ön yargı* içeren bir özellik olarak betimlemiştir. Allport'a (1954) göre yetkeci kişilik, sadece bir kişiye yönelik değil, aynı zamanda bir gruba yönelik olabilen, ön yargı içeren duygular ya da tutumlardır. Doğuştan gelmez aksine sonradan edinilir. Ancak Adorno ve diğerlerinin (1950) ileri sürdükleri gibi karmaşık psikodinamik çatışmaların bir yansıması da değildir. Öncelikli olarak *güvensizlik, korkaklık* ya da *"ego zayıflığı"* özellikleri ile kendini gösteren, daha basit bir yapıya sahiptir. İnsanlar arasındaki uyumu ve birlikteliği bozan bu ön yargılı kişilik özelliği, gerçeklere direnir, gerçeği ve dürüstlüğü görmezden gelir. Bu özelliğe yüksek düzeyde sahip bir kişi, yaşadığı güvensizliğin sonucu olarak kendi psikolojik sorunlarından kaynaklanan çatışmalarla ve belirsizlik içeren durumlarla baş etmekte zorlanır. Benzer şekilde yine belirsizlik ve yenilik içeren dış çevredeki değişimler de birey için üstesinden gelinmesi zor durumlardır. Yaşadıkları içsel ve dışsal güvensizlik onları çevrelerindeki dünyayı oluşturmaya, düzenlemeye ve kontrol etmeye yönlendirir ve aniden gelişen bir duruma ya da beklenmedik değişimlere ve yeniliklere düşmanca yaklaşmalarına, yeri geldiğinde de cezalandırıcı bir tutum sergilemelerine neden olur. Yetkeci kişiler din, milliyet ya da ırk temelli sınıflandırmanın bir sonucu olarak, kendilerinden farklı gördükleri bireylere ya da gruplara yönelik eksik bilgi içeren, katı ve değişmez olarak nitelendirilen genellemelere ya da kalıplaşmış tutumlara (kalıp yargı) sahiptirler. Bu olumsuz tutumları ortadan kaldırmak zordur. Çünkü kişide sahte bir kimlik duygusu ve benlik saygısı oluşturur. Kişi daha güçlü hissetme ve öz saygısını yükseltme amacıyla kendisinden farklı olarak nitelendirdiği kişi ya da gruplara karşı sözlü tacizden soykırıma kadar düzeyi gittikçe artabilecek ayrımcılık içeren davranışlar sergiler. Ayrıca bu sınıflandırmalar ve kalıplaşmış tutumlar çoğu kez kişiye, bireysel düzeyde ya da grup düzeyinde yaşadığı olumsuzlukların sorumlusu olarak göreceği bir günah keçisi de sunar. Allport (1954), yetkeci kişilik özelliğine farklı bir bakış açısıyla yaklaşmasına ve kendisinden sonra gelen araştırmacılara (ör., Altemeyer, 1981; Wilson, 1973) yeni bir bakış açısı sağlamasına rağmen bu kişilik özelliğinin ölçümü için sorunlu olarak nitelendirilen F Ölçeği'nin yerini alabilecek bir ölçme aracı geliştirmemiştir. Bu da yetkeci kişilik özelliğinin

gelişimi üzerine sunduğu görüşlerin hem Adorno ve diğerlerinin Yetkeci Kişilik Kuramı'ndan hem de kendisinden sonra geliştirilen yetkecilikle ilişkili yaklaşımlardan daha geri planda kalmasına neden olmuştur (De Carvalho, 1993; Duckitt, 2009; Katz, 1991; Roets ve Van Hiel, 2011).

Rockeach'ın Dogmatizm Kavramı ve D Ölçeği

Rokeach (1954), yetkeciliğin daha yalın bir hâli olarak nitelendirdiği *dogmatizm* kavramını geliştirmiştir. Ona göre dogmatizm, (a) gerçeğe ilişkin inanç ve inançsızlıkların nispeten kapalı bilişsel bir organizasyonudur, (b) mutlak yetkeye ilişkin inançların merkezî bir yapı olarak örgütlenmesidir ve (c) diğerlerine yönelik hoşgörüsüzlük içeren düşüncelere sahip olunması ve davranışlarla bunların sergilenmesidir. Her birey, kabul ettiği ve inandığı ya da reddettiği inanç sistemlerine sahiptir. Bireyin inançlar sistemi yaşamında edinmiş olduğu ve doğru olarak kabul ettiği tüm inançlar, beklentiler ve varsayımlardan oluşur. İnançsızlık sistemi ise tam tersi bir içeriğe sahiptir, kişinin yaşamında reddettiği inançları, beklentileri ve varsayımları kapsar. Rokeach (1954) inançları, yetkeci kişilik özelliği tarafından desteklenen yapılar olarak da betimlemiştir. Ona göre bireylerin dünyayı ve başkalarını anlamak için kullandıkları bu inanç sistemleri, düşük ve yüksek dogmatizm sergileyen bireyler arasında farklılık gösterir. Dogmatizmi düşük düzeyde olan kişiler, yetkeye geçici ya da rasyonel bir bağlılık sergileme eğilimindeyken, dogmatizm düzeyi yüksek olanlar yetkeye kolaylıkla ya da isteyerek bağlılık gösterirler. Bu da onların yetke tarafından sunulan düşünceleri ve bilgileri sorgulamadan, araştırmadan ve eleştirmeden kabul etmelerine neden olur. Diğer bir değişle var olan inançlarını değiştirecek yeni düşünceleri ya da bilgileri kabul etmelerini zorlaştırır. Aynı zamanda geleneklere yüksek düzeyde bağlılık gösteren bu kişiler, farklı inançlara ve değerlere sahip insanları ve dış grupları sevmemek ve reddetmek eğilimindedirler (Duckitt, 2009; Rokeach, 1954; Sachiyo ve Timothy, 2006).

Rokeach, dogmatizm özelliğinin ölçümü için *Dogmatizm (D) Ölçeği*'ni geliştirmiştir. Ancak D Ölçeği de tıpkı F Ölçeği gibi sorunlu bir ölçektir ve yoğun olarak eleştirilmiştir. Öncelikli olarak ölçek, madde sayısının fazlalığı ve kısa versiyonunun olmaması nedeniyle eleştirilmiştir. Ayrıca maddeler Rokeach'ın dogmatizmle ilgili kuramsal yaklaşımı yerine, ideolojik çıkarımları ve toplumsal tutumları içermesi nedeniyle de eleştirilmiştir. Diğer bir eleştiri ise maddelerin, yüksek düzey dogmatizmi ölçecek biçimde düzenlendiği yönündedir. Düşük düzey dogmatizmi ölçen maddelerin olmaması, yoğun olarak eleştirilmesine neden olmuştur. Bu hususla paralel olarak getirilen en önemli eleştiri ise ölçeğin

faktör yapısına ilişkindir. Dogmatizm, birçok alt boyutu olan çok yönlü bir kavramdır. Ancak bunlar ölçek maddelerine yansımamıştır. Dolayısıyla ölçeğin faktör yapısı açık değildir. Bu nedenle de ölçeğin iç tutarlılık güvenirliğinin düşük olduğu ifade edilmektedir. Getirilen bu eleştiriler ölçeğin yaygın olarak kullanılmasına engel olmuştur (Duckitt, 2009; Sachiyo ve Timothy, 2006).

Wilson'ın Muhafazakârlık Kavramı ve C Ölçeği

Yetkeci kişilik özelliği üzerine üçüncü yaklaşım ise Wilson'ın (1973) *muhafazakârlık* kavramıdır. Wilson'a (1973) göre muhafazakârlık, değişime karşı direnç gösterme, geleneksel, örf ve âdetlere uygun tutum ve davranışları tercih etme eğilimidir. Wilson (1973), muhafazakâr kişilerin yeni şeylerle ya da bir belirsizlikle karşı karşıya kaldıklarında kaygı yaşama ya da tehdit edilmiş gibi hissetme yönünde eğilimlerinin arttığını, bu durum karşısında da güvensizlik ve korku yaşadıklarını belirtmiştir. Nitekim toplumsal ve siyasal tutumların güçlü bir yordayıcısı olarak kabul edilen muhafazakârlık, değişimden, yeni ve farklı olandan hoşlanmama, direnç gösterme, alışılagelen, geleneksel ve yerleşik olanı tercih etme özellikleriyle de kendini gösterir. Benzer şekilde, muhafazakârlık, kalıplaşmış tutumlar, ön yargı, hoşgörüsüzlük, kendilerinden farklı olarak gördükleri kişi ya da gruplara karşı düşmanlık göstermeyi de içerir. Bu kişilik özelliğinin ölçümü için Wilson (1973) Muhafazakârlık Ölçeği'ni (*Conservatism –C Scale*) geliştirmiştir. Ancak bu ölçek de tıpkı F ve D Ölçekleri gibi sorunlu bir ölçek olarak nitelendirilmektedir. Ölçek, düşük ve yüksek muhafazakârlıkla ilgili maddeler içermesine rağmen ideolojik inançlar ve ön yargılardaki bireysel farklılıkları belirlemekte yetersiz olarak kabul edilmiştir. Bu da ölçeğin iç tutarlılık güvenirliğinin düşük çıkmasına ve faktör yapısının da sorunlu olarak değerlendirilmesine neden olmuştur (Duckitt, 2009; Jost ve diğ., 2003; Jost ve diğ., 2009).

Altemeyer'in Sağ Kanat Yetkeciliği Kavramı

Altemeyer (1981, 1988), kendinden önce gelen Adorno ve diğerleri (1950), Allport (1954), Rokeach (1954) ve Wilson (1973) gibi farklı ırk, etnik köken, inanış ve görüşe sahip olan kişilere ve gruplara yönelik ön yargılı ve yıkıcı davranışların nedenlerini belirleme hedefiyle yetkeci kişilik özelliği üzerine çalışmalar yürütmüştür. Altemeyer'in çalışmalarının temeli diğer araştırmacılar gibi Adorno ve diğerlerinin Yetkeci Kişilik Kuramı'na dayanmaktadır. Altemeyer bu kuramdan etkilenmekle birlikte, kuramın sahip olduğu psikodinamik bakış

açısını kabul etmemiştir. Ayrıca daha önce eksik ve hatalı yönleri vurgulanan F Ölçeği yerine kullanılacak, kuramsal ve psikometrik yapısı daha iyi olan bir ölçek geliştirmeyi de hedeflemiştir (Rottazzi ve diğ., 2007).

Altemeyer'in geliştirdiği (1981, 1988) *"sağ kanat yetkeciliği"* kavramı, kişinin yaşantısında yetke olarak kabul ettiği kişi ya da kişilere yönelik sergilediği psikolojik boyun eğmedir (Altemeyer, 1996). Bu kişilik özelliği bireyin kendisinden ya da ait olduğu gruptan farklı olarak nitelendirdiği kişilere ya da diğer grupların üyelerine yönelik tutarlı bir biçimde ön yargı, ayrımcılık ve düşmanlık sergilemesine neden olmaktadır (Whitley, 1999).

Altemeyer'e (1996) göre, toplumsal ve çevresel etmenler sağ kanat yetkeciliğin oluşmasına neden olan unsurlardır. Bu çerçevede Altemeyer sosyal öğrenme, ebeveyn tutumları, aile çevresi ve kişisel deneyimler üzerine odaklanmıştır. Ona göre yetkecilik özelliği ergenlik dönemiyle beraber şekillenmeye başlar. Ergenlik ve ilk yetişkinlik dönemlerindeki sosyal öğrenme süreçleriyle edinilen yetkecilik, yaşamın sonraki dönemlerinde değişime uğrayabilir. Altemeyer, ebeveynlerin yetkecilik düzeyleri ile dinî inanışlarının çocukların yetkecilik düzeyleri üzerindeki etkilerini ele almıştır. Benzer biçimde kişisel deneyimlerin, eğitim ve toplumsal tehditlerin de sağ kanat yetkeciliğinin oluşması ve gelişmesindeki etkilerini araştırmıştır. Ona göre ebeveynin sahip olduğu sağ kanat yetkeciliği düzeyi ve ebeveyn dinî toplumsallaşması, yetkeciliğin oluşmaya başladığı dönemde etkili olan etmenlerdir. Eğitim de sağ kanat yetkeciliği üzerinde etkili olan bir diğer etmendir. Altemeyer (1996), üniversite öğrencileriyle yürüttüğü çalışmada, eğitim süresi arttıkça sağ kanat yetkeciliği düzeyinin düştüğünü belirlemiştir. Yetkecilik düzeyindeki en büyük düşüş liberal sanat eğitimi alanlarda görülürken en küçük düşüş ise hemşirelik ve ticaret eğitimi alan öğrencilerde gerçekleşmiştir. Altemeyer, bu etkinin mezun olduktan sonra da devam ettiğini belirtmiştir. Bireyin karşı karşıya kaldığı toplumsal düzeydeki çeşitli tehditler de örneğin, suç, siyasal ve ekonomik krizler ve güvende hissetmemelerine neden olan durumlar ile çevreden kaynaklanabilecek tehlikeler ya da tehditler de sağ kanat yetkeciliği düzeyinin yükselmesine neden olmaktadır (Altemeyer, 1996; Duckitt, 2009).

Yetkecilik üzerinde toplumsal ve çevresel etmenlerin yanı sıra genetik ya da kalıtımsal etmenlerin de etkili olduğuna ilişkin araştırma sonuçları bulunmaktadır. Bu araştırmalar, ikizler üzerinde gerçekleştirilen çalışmalara dayanmaktadır. Ancak genetik etmenler, toplumsal ve çevresel etmenler kadar önemli olarak kabul edilmeyip çok fazla vurgulanmasa da yetkecilik üzerinde önemli

bir etkiye sahiptir. Örneğin, yetkecilik üzerinde sosyal öğrenme süreçlerinden ziyade kalıtımsal olarak aktarılan özelliklerin etkisinin daha yüksek olduğu ifade edilmektedir (Duckitt, 2009). McCourt ve diğerleri (1999), 39 tek ve 38 çift yumurta ikizi üzerinde gerçekleştirdikleri çalışmada, farklı çevrelerde büyüyen tek ve çift yumurta ikizler arasında, sağ kanat yetkeciliği ve onunla ilişkili diğer özellikler yani geleneksellik, muhafazakârlık ve dindarlık bakımından anlamlı ilişkiler belirlemişlerdir. Buna göre ayrı çevrelerde yetiştirilen tek yumurta ikizlerinin sağ kanat yetkeciliği puanları, yine ayrı yetiştirilen çift yumurta ikizlerinin sağ kanat yetkeciliği puanlarından daha yüksektir. Benzer şekilde, Stößel ve diğerleri (2006) de 226 tek ve 168 çift yumurta ikiziyle gerçekleştirdikleri araştırmada, genetik ve çevresel etmenleri muhafazakârlık, sağ kanat yetkeciliği ve sosyal baskınlık yönelimi bakımından karşılaştırmışlar ve önceki araştırmayla benzer sonuçlara ulaşmışlardır. Araştırma sonuçları, çevresel etmenlerden ziyade genetik etmenlerin, başta sağ kanat yetkeciliği olmak üzere diğer özellikler üzerinde güçlü etkilere sahip olduğunu göstermiştir.

Altemeyer (1996), sağ kanat yetkeciliğinin tek boyutlu bir yapı olduğunu ve birbiriyle bağlantılı üç tutum ögesi içerdiğini belirtmiştir: Yetkeci boyun eğicilik, yetkeci saldırganlık ve geleneksellik.

- *Yetkeci boyun eğicilik*, kişinin toplumda yerleşik olan ve meşru olarak algılanan yetkeye boyun eğme eğilimidir.
- *Yetkeci saldırganlık*, mutlak yetkenin de onaylayacağı biçimde, bireyin farklı ve aykırı olarak nitelendirdiği kişi ya da gruplara yönelik genel saldırganlık eğilimidir.
- *Geleneksellik* ise toplum ve mutlak yetke tarafından onaylanan ve desteklenen geleneklere ve orta sınıf değerlerine yüksek düzeyde bağlılık eğilimidir.

Duckitt'e (1993) göre yetkeciliğin bu üç alt boyutu, kişinin kendini ait hissettiği gruba yönelik duygusal bağlılığını yansıtır. Bireyin bir gruba yönelik duygusal bağlılığı ya da grupla özdeşleşmesi, onun grup normlarıyla uyumlu olmasına (geleneksellik), grup önderlerine ya da yetkelere itaat etmesine (boyun eğicilik) ve grubun normlarına uymayanlara yönelik hoşgörüsüz olmaya (saldırganlık) bağlı olarak artacaktır.

Altemeyer (1996), "yetkeci boyun eğicilik" alt boyutu temellinde sağ kanat yetkeciliği yüksek olan kişilerin, yetkeye olan güvenlerinin ve saygılarının yüksek olduğunu, dolayısıyla onları teşvik edecek bir durum olmasa bile yetkenin

isteklerine uymaya istekli olduklarını belirtmiştir. Ayrıca bu kişiler toplumsal normlara ve grup normlarına uygun olmasa bile yetkenin gerçeği söylediğine ve davranışlarının doğru olduğuna inanırlar. Benzer biçimde bilgilerinin yeterli olmadığı konularda da yetkenin söylemleri doğrudur ve haklıdır. Onlara göre yetke eleştirilmemelidir, aksi olduğunda bunu yapanların niyeti iyi değildir, gizli amaçları vardır. "Yetkeci saldırganlık" alt boyutuna göre yetkeci kişiler, yaşadıkları dünyaya ilişkin görüşlerini iç grup ve dış grup ayrımı çerçevesinde düzenlerler. Bunun sonucunda kendilerinden farklı olan, değer verdikleri gelenek ve göreneklere uymayan dış gruplara ve üyelerine ön yargılı yaklaşırlar. Bu ön yargılı yaklaşımları onları tehdit olarak algılamalarına, düşmanlık sergilemelerine ve saldırganca davranmalarına neden olur. "Geleneksellik" alt boyutuna göre de sağ kanat yetkeciliği yüksek olan kişiler kuşaklar boyunca aktarılan geleneklerine sıkı sıkıya bağlıdırlar. Milliyetçidirler. Dinî inançlarını ve geleneksel aile yapısını sürdürme yönündeki isteklilikleri nedeniyle tutucu olarak nitelendirilen bu kişiler, bunlara yönelik bir tehdit hissettiklerinde saldırganca bir tutum içine girmekten kaçınmazlar. Sapkın olarak nitelendirdikleri ve günah işlediklerini düşündükleri kişileri eleştirirler ve dışlarlar (Altemeyer, 1996).

Ayrıca sağ kanat yetkeciliği yüksek kişiler, mutlak yetkeye ve onun kabul ettiği ve desteklediği toplumsal ve ahlaki kurallara itaat ederler. Kime yönelik olursa olsun, yetkenin saldırganca davranışlarını haklı bulurlar. Etnosentrizm düzeyleri yüksek olan bu kişilerin sosyal çevreleri kendisi gibi düşünen insanlardan oluşur. Bu nedenle, düşüncelerinin toplumda yaygın olarak kabul gördüğüne inanırlar. Aynı zamanda bu onları kendilerinden faydalanmak için duymak istediklerini söyleyen art niyetli insanlara karşı savunmasız da bırakır. Bağımsız ve eleştirel düşünmek yerine, yetkenin söylediklerini doğru kabul ederler. Kendilerinden farklı olarak gördükleri kişilerin görüşlerini ve sundukları bilgileri kabul etmez, kötü ve tehlikeli olarak nitelendirirler. Söylemleri ve davranışları arasında tutarsızlıklar bulunur. İki yüzlüdürler, gerçek düşüncelerini sözlerine ve davranışlarına yansıtmaktan kaçınıp kendilerini olduğundan farklı yansıtırlar. Güce kavuştuklarında diğer kişiler üzerinde baskı kurup onları zorlarlar. Azınlıklara karşı düşmanca davranışlar sergilerler. Yeni bilgilere ve düşüncelere kapalıdırlar, ön yargılıdırlar. Geleneklere, değerlere ve ahlaki kurallara uymadıklarını düşündükleri kişilere olumsuz yaklaşırlar, yeri geldiğinde onları cezalandırmaktan kaçınmazlar. Yetkecilik düzeyi yüksek erkeklerin kadınlara cinsel içerikli saldırıda bulunma olasılıkları yüksektir. Onlara göre dünya tehlikeli bir yerdir, toplum kötülüklerle doludur ve kendini yok etmenin eşiğindedir. Bundan kaynaklanan korkuları sonucunda kendilerini koruma adına saldırganlık göstermekten kaçınmazlar. Diğerleriyle

karşılaştırdıklarında kendilerini daha ahlaklı ve dürüst olarak değerlendirirler. Ancak bu kendilerini beğenmiş tutumları saldırganlık eğilimleri ile çelişir. Bu çelişkiyi gidermek için dinî değerlere sığınırlar. Yani saldırganlıklarını meşrulaştırmak adına yeri geldiğinde inançlarının gereğince davrandıklarını söylerler. Muhafazakâr ekonomik tutumlara sahiptirler. Genel olarak siyasal sağ kanatta yer alırlar. Yeri geldiğinde özgürlükleri ve insan haklarını kısıtlayıcı yasaların çıkarılmasını ve uygulanmasını desteklerler. Kürtajın yasaklanması, idam cezasının uygulanması ve silahlanmanın kontrol edilmesi gibi konularda yasal düzenlemelerin yapılmasını onaylarlar. Görüldüğü üzere yüksek sağ kanat yetkeci kişilerin sahip oldukları bu özellikler aynı zamanda sağ ve sol siyasal tutum ve görüşlerin farklılaştıkları alanları da göstermektedir. Nitekim Altemeyer bu kişilik özelliğini ölçmek amacıyla Sağ Kanat Yetkeciliği Ölçeği'ni (*Right Wing Authoritarianism Scale-RWA*) geliştirmiştir. Bu ölçüm aracının siyasetin liberal-muhafazakâr boyutlarının ölçümünde ve aralarındaki farklılıkları belirlemekte de güçlü bir ölçüm sağladığı ifade edilmektedir (Altemeyer, 1996, 1998). Ölçek ile ilgili bilgiler ve kullanım alanları, sonraki bölümde ele alınacaktır.

Sağ Kanat Yetkeciliği Ölçeği

Sağ Kanat Yetkeciliği Ölçeği, günümüzde yetkecilik özelliğinin ölçümünde yaygın olarak kullanılan bir ölçektir. Hatırlanacağı üzere California F Ölçeği, Adorno ve diğerleri (1950) tarafından yetkeciliğin ölçümünde kullanılmak üzerine geliştirilen ilk ölçme aracıdır. Ancak bu ölçek, kuramsal ve psikometrik sorunları nedeniyle yoğun olarak eleştirilmiştir. Altemeyer, bu ölçeğin yerine kullanılabilecek bir ölçek oluşturmak amacıyla Sağ Kanat Yetkeciliği Ölçeği'ni geliştirmiştir. Ölçeğin ilk sürümünü 1981 yılında alan yazına tanıtan Altemeyer, daha iyi psikometrik özelliklere sahip olma hedefiyle çalışmalarına devam etmiş, 1988, 1997 ve 2006 yıllarında ölçeğin diğer sürümlerini kullanıma sunmuştur.

Ölçeğin kuramsal alt yapısı sağ kanat yetkeciliği kavramının kuramsal yapısıyla tutarlıdır. Tek boyutludur ancak sağ kanat yetkeciliğinin üç tutum ögesi yani "yetkeci boyun eğme", "yetkeci saldırganlık" ve "geleneksellik" bu boyuta katkı sağlamaktadır. Ölçek maddeleri, bu üç tutum ögesinin içeriklerine uygun olacak biçimde düzenlenmiştir (Altemeyer, 2007).

Sağ Kanat Yetkeciliği Ölçeği alan yazında yer aldıktan sonra farklı kültürlere uyarlanmıştır ve yaygın olarak dünyadaki birçok araştırmacı tarafından kullanılmaktadır. Alan yazın incelendiğinde bu kavramın, yetkecilikle bağlantılı birçok özelliğin (ör., toplumsal baskınlık yönelimi, ön yargı, tutuculuk, değerler) güçlü

bir yordayıcısı olduğu görülmektedir. Özellikle sosyal baskınlık yönelimi ile sağ kanat yetkeciliği arasındaki ilişki sıklıkla ele alınmıştır. *Sosyal baskınlık yönelimi*, kişinin ve ait olduğu grubun, diğer kişi ya da gruplar üzerinde baskın olma, üstünlük sağlama ve onlardan daha iyi bir konumda olma yönündeki istekliliğini ifade eden bir kavramdır. Tüm toplumlarda gözlemlenen bu özellik, gruplar arası ilişkilerde eşitliğe karşı hiyerarşiyi tercih etme ve sürdürme yönündeki tercih ile dış grupların olumsuz değerlendirilme, başarısızlıkları karşısında olumsuz yüklemelerde bulunma ve hatta şiddet içeren davranışlar gösterme eğilimiyle kendini belli eder (Pratto ve diğ., 1994; Sidanius ve diğ., 1994). Araştırmalar, sağ kanat yetkeciliği ile toplumsal baskınlık yönelimi arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler olduğunu göstermiştir (ör., Cohrs ve Asbrock, 2009; Feather ve McKee, 2012; Golec de Zavala ve diğ., 2017; Harnish ve diğ., 2018; Heaven ve diğ., 2006; Mayer ve diğ., 2020; Seelman ve Walls, 2010; Whitley, 1999). Sağ kanat yetkeciliği ile ön yargı arasındaki ilişkiler de yine araştırmalarda sıklıkla ele alınmıştır. *Ön yargı* kişi ya da gruplara yönelik yanlış, basite indirgenmiş ve aşırı genellenmiş olumsuz tutumlar sergileme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Green ve Seher, 2003). Daha önce de ifade edildiği gibi sağ kanat yetkeciliği yüksek olan kişiler, kendilerinden farklı olarak nitelendirdikleri kişi ya da gruplara ön yargılı yaklaşma eğilimindedirler. Araştırma bulguları da bu yönde olup sağ kanat yetkeciliği ile ön yargı arasında pozitif yönde anlamlı ilişkiler belirlenmiştir (ör., Asbrock ve diğ., 2010; Cohrs ve Asbrock, 2009; Crawford ve diğ., 2016; Duckitt ve Sibley, 2007; Heaven ve diğ., 2006; Laythe ve diğ., 2001; Whitley, 1999; Wylie ve Forest, 1992). *Değerler*, bireylerin hem kendi davranışlarını belirleme ve yönlendirmede hem de diğerlerini ve olayları değerlendirmede kullandıkları ölçütlerdir (Güldü, 2010). Sağ kanat yetkeciliği ve değerler arasındaki ilişkileri ele aldıkları araştırmalarında Feather ve McKee (2012), sağ kanat yetkeciliği ile hazcılık, bağımsızlık ve evrensellik arasında negatif yönde; geleneksellik, uyma ve güvenlik arasında da pozitif yönde anlamlı ilişkiler belirlemişlerdir. *Dinî tutuculuk* ile sağ kanat yetkeciliğini ele alan araştırmalarda da yüksek düzeyde anlamlı pozitif ilişkiler belirlenmiştir (ör., Danso ve diğ., 1997; Laythe ve diğ., 2001; Mavor ve diğ., 2009; Wylie ve Forest, 1992).

Sağ Kanat Yetkeciliğinin Yeniden Kavramlaştırılması

Daha önce de ifade edildiği gibi Altemeyer (1981, 1988), sağ kanat yetkeciliğini tek boyutlu bir kişilik özelliği olarak tanımlamıştır. Sonraki çalışmalarında Altemeyer (1996), sağ kanat yetkeciliğinin nedenlerini belirleme amacıyla toplumsal ve çevresel etmenlere odaklanmıştır. Sosyal öğrenme,

ebeveyn tutumları (ebeveyn sağ kanat yetkeciliği ve ebeveyn dinî toplumsallaşması), aile çevresi, kişisel deneyimler, eğitim ve toplumsal tehditlerin sağ kanat yetkeciliğinin oluşması ve gelişmesindeki etkilerini belirlemiştir. Bu sonuçlar, sağ kanat yetkeciliğinin bir kişilik özelliği olmadığının, aksine bir tutum ya da değer boyutu olduğunun göstergeleri olarak değerlendirilebilir. Nitekim sağ kanat yetkeciliğinin bir kişilik özelliği mi, yoksa bir tutum ya da değer boyutu mu olduğu hususu alan yazında tartışılmaktadır (Duckitt ve Bizumic, 2013; Duckitt ve diğ., 2010; Dunwoody ve Funke, 2016; Funke, 2005; Van Hiel ve diğ., 2007). Son yıllarda gittikçe yaygınlaşan görüşe göre, sağ kanat yetkeciliğinin bir kişilik boyutu olarak değil, bir toplumsal tutumlar ve değerler dizisi olarak kavramlaştırılması daha doğrudur. Yetkeci boyun eğicilik, yetkeci saldırganlık ve geleneksellik boyutlarından maddeler içeren ancak tek boyutlu olarak kabul edilen Sağ Kanat Yetkeciliği Ölçeği de alt boyutlarının ayrı ayrı analiz edilmemesi nedeniyle eleştirilmiştir. Ölçeğin üç boyutunun ayrı olarak ölçülebilecek biçimde yeniden düzenlenmesi yönünde çalışmalar yürütülmektedir.

Duckitt ve diğerleri (2010), sağ kanat yetkeciliğinin çok boyutlu ölçümü için kapsamlı bir yaklaşım geliştirmişlerdir. Altemeyer'in (1981) üç tutum ögesini (yetkeci boyun eğicilik, yetkeci saldırganlık ve geleneksellik) kişilik özellikleri yerine, toplumsal ve ideolojik tutum boyutları olarak yeniden düzenlemişlerdir. Buna göre, yetkeci boyun eğicilik tutum ögesi muhafazakârlık (*conservatism*), yetkeci saldırganlık tutum ögesi yetkecilik (*authoritarianism*) ve geleneksellik tutum ögesi ise gelenekselcilik (*traditionalism*) olarak tanımlanmıştır. Sağ kanat yetkeciliğinin yeniden tanımlanan alt boyutlarının içerikleri şöyledir (Duckitt ve diğ., 2010):

- *Muhafazakârlık*, var olan toplumsal statükonun savunulması ve sürdürülmesi amacıyla toplumsal düzenin, uyumun, bağlılığın ve uzlaşının devam etmesi yönündeki isteklilik hâlidir.
- *Yetkecilik,* baskıcı toplumsal kontrolü sürdürmek; açık ve gerçek fiziksel tehditlerle mücadele edebilmek amacıyla toplumsal güvenliğin, emniyetin ve iyi oluş hâlinin devam etmesi yönündeki istekliliktir.
- *Gelenekselcilik,* geleneksel ve ahlaki değerleri korumak ve sürdürmek; belirsizliğe ve güvensizliğe neden olacak liberal, laik ve açık olarak nitelendirilen yaşam tarzlarına direnmek ve yıkıcı toplumsal tehditlerden korunmak amacıyla geleneksel yaşam tarzının, toplumsal ve ahlaki kuralların devam ettirilmesi yönündeki isteklilik hâlidir.

Duckitt, J. (1993). Right-wing authoritarianism among White South African students: Its measurement and correlates. *The Journal of Social Psychology*, *133*(4), 553-563.

Duckitt, J. (2009). *Authoritarianism and dogmatism.* M. Leary & R. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* içinde (ss. 298-317). Guilford Press.

Duckitt, J. ve Bizumic, B. (2013). Multidimensionality of right-wing authoritarian attitudes: Authoritarianism-conservatism-traditionalism. *Political Psychology*, *34*(6), 841-862.

Duckitt, J., Bizumic, B., Krauss, S. W. ve Heled, E. (2010). A tripartite approach to right-wing authoritarianism: The authoritarianism-conservatism-traditionalism model. *Political Psychology*, *31*(5), 685-715.

Duckitt, J. ve Sibley, C. G. (2007). Right wing authoritarianism, social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice. *European Journal of Personality*, *21*(2), 113-130.

Dunwoody, P. T. ve Funke, F. (2016). The aggression-submission-conventionalism scale: Testing a new three factor measure of authoritarianism. *Journal of Social and Political Psychology*, *4*(2), 571–600.

Feather, N. T. ve McKee, I. R. (2012). Values, right-wing authoritarianism, social dominance orientation, and ambivalent attitudes toward women. *Journal of Applied Social Psychology*, *42*(10), 2479-2504.

Funke, F. (2005). The dimensionality of right-wing authoritarianism: Lessons from the dilemma between theory and measurement. *Political Psychology*, *26*(2), 195-218.

Golec de Zavala, A., Guerra, R. ve Simão, C. (2017). The relationship between the Brexit vote and individual predictors of prejudice: Collective narcissism, right wing authoritarianism, social dominance orientation. *Frontiers in Psychology*, *8*, 1-14.

Gray, D. ve Durrheim, K. (2006). The validity and reliability of measures of right-wing authoritarianism in South Africa. *South African Journal of Psychology*, *36*(3), 500-520.

Green, D. P. ve Seher, R. L. (2003). What role does prejudice play in ethnic conflict? *Annual Review of Political Science*, *6*(1), 509-531.

Güldü, Ö. (2010). *Üniversite öğrencilerinde siyasal kimlik.* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi.

Harnish, R. J., Bridges, K. R. ve Gump, J. T. (2018). Predicting economic, social, and foreign policy conservatism: The role of right-wing authoritarianism, social dominance orientation, moral foundations orientation, and religious fundamentalism. *Current Psychology*, *37*(3), 668-679.

Heaven, P. C., Organ, L. A., Supavadeeprasit, S. ve Leeson, P. (2006). War and prejudice: A study of social values, right-wing authoritarianism, and social dominance orientation. *Personality and Individual Differences*, *40*(3), 599-608.

Jost, J. T., Federico, C. M. ve Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual review of psychology*, *60*, 307-337.

Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. ve Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological bulletin*, *129*(3), 339.

Katz, I. (1991). Gordon Allport's" The nature of prejudice". *Political Psychology*, *12*(1), 125-157.

Laythe, B., Finkel, D. ve Kirkpatrick, L. A. (2001). Predicting prejudice from religious fundamentalism and right-wing authoritarianism: A multiple-regression approach. *Journal for the scientific study of Religion*, *40*(1), 1-10.

Manson, J. H. (2020). Right-wing authoritarianism, left-wing authoritarianism, and pandemic-mitigation authoritarianism. *Personality and individual differences*, 167, 110251.

Martin, J. L. (2001). The authoritarian personality, 50 years later: What questions are there for political psychology? *Political Psychology*, *22*(1), 1-26.

Maslow, A. H. (1943). The authoritarian character structure. *The Journal of Social Psychology, S. P.S. S. l. Bulletin*, *18*, 401-411.

Mayer, S. J., Berning, C. C., Johann, D. ve Lönnqvist, J. E. (2020). The two dimensions of narcissistic personality and support for the radical right: The role of right–wing authoritarianism, social dominance orientation and anti–immigrant sentiment. *European Journal of Personality*, *34*(1), 60-76.

Mavor, K. I., Macleod, C. J., Boal, M. J. ve Louis, W. R. (2009). Right-wing authoritarianism, fundamentalism and prejudice revisited: Removing suppression and statistical artefact. *Personality and Individual Differences*, *46*(5-6), 592-597.

McCourt, K., Bouchard Jr, T. J., Lykken, D. T., Tellegen, A. ve Keyes, M. (1999). Authoritarianism revisited: Genetic and environmental influences examined in twins reared apart and together. *Personality and Individual Differences*, *27*(5), 985-1014.

McLeod, S. A. (2017). *Theories of personality. Simply Psychology*. Retrieved September 23, 2009, https://www.simplypsychology.org/personality-theories. html.E.T.

Oesterreich, D. (2005). Flight into security: A new approach and measure of the authoritarian personality. *Political Psychology*, *26*(2), 275-298.

Petrovič, B. (2017). Contextual and attitudinal determinants of attitudes towardsimmigrants: Security implications. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, *36*(2), 7-21.

Plous, S. (2003). The psychology of prejudice, stereotyping, and dis-crimination: An overview. S. Plous (Ed.), *Understanding prejudice and discrimination* içinde (pp. 3–48). McGraw-Hill.

Pratto, F., Sidanius, J., Stalworth, L.M. ve Malle, B.F. (1994). Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicring Social and Political Attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, *67*(4), 741-763.

Roets, A. ve Van Hiel, A. (2011). Allport's prejudiced personality today: Need for closure as the motivated cognitive basis of prejudice. *Current Directions in Psychological Science*, *20*(6), 349-354.

Rokeach, M. (1954). The nature and meaning of dogmatism. *Psychological Review. 61*(3), 194-204.

Russo, S. , Roccato, M. ve Mosso, C. (2019). Authoritarianism, societal threat, and preference for antidemocratic political systems. *TPM: Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology*, *26*(3), 419-429.

Sachiyo M. S. ve Timothy R. L. (2006). Dogmatism updated: A scale revision and validation. *Communication Quarterly*, *54*(3), 275-291.

Seelman, K. L. ve Walls, N. E. (2010). Person–organization incongruence as a predictor of right-wing authoritarianism, social dominance orientation, and heterosexism. *Journal of Social Work Education*, *46*(1), 103-121.

Sidanius, J., Pratto, F. ve Bobo, L. (1994). Social dominance orientation and the political psychology of gender: A case of invariance? *Journal of Personality and Social Psychology*, *67*(6), 998-1011.

Stellmacher, J. ve Petzel, T. (2005). Authoritarianism as a group phenomenon. *Political Psychology*, *26*(2), 245-274.

Stößel, K., Kämpfe, N. ve Riemann, R. (2006). The Jena twin registry and the Jena twin study of social attitudes (JeTSSA). *Twin Research and Human Genetics*, *9*(6), 783-786.

Whitley Jr, B. E. (1999). Right-wing authoritarianism, social dominance orientation, and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, *77*(1), 126.

Wylie, L. ve Forest, J. (1992). Religious fundamentalism, right-wing authoritarianism and prejudice. *Psychological reports*, *71*(3), 1291-1298.

Van Hiel, A., Cornelis, I., Roets, A. ve De Clercq, B. (2007). A comparison of various authoritarianism scales in Belgian Flanders. *European Journal of Personality*. *21*(2), 149-168.

2. Bölüm

SOSYAL TEMAS KURAMI[1]

Sami Çoksan

Yaklaşık iki aylık bir Atlas Okyanusu macerasının ardından, karaya ayak basmak için heyecanlanan kırklı yaşlarındaki kızıl saçlı İtalyan kaptan, tayfasına temiz su ve taze av hayvanı sunabilecek olmanın umudunu taşıyordu. Şu an Bahamalar dediğimiz takım adalarını keşfe başladıklarında kaptan ve tayfası, kendilerini dünya tarihini şekillendirecek en önemli olaylardan birinin ortasında buldu: Yeni dünya ile ilk temas! Bu temas, kaptan ve tayfası için bilinmeyen bir evrenin keşfinin ilk adımlarıydı. Temas ettikleri kişilerin dillerini bilmiyor, dahası zihinlerinde bu kişilerin kim ya da ne olduklarını konumlandıramıyorlardı. İtalyan kaptan, Kristof Kolomb, bu keşif için kendisini destekleyen Katolik kral ve kraliçesine yazdığı mektupta, kurduğu bu temasın kendisinde yarattığı şaşkınlığı anlatmak için şöyle demişti: Pek az kadın bir bitkinin yaprağını veya bu amaçla ürettikleri bir pamuk ağını kullanarak tek bir yerlerini örttüğü hâlde, kadınlar ve erkeklerin neredeyse tamamı, doğdukları hâldeki gibi çırılçıplaklardı. Bu bilinmezliğin yarattığı öngörülmezlik, kaptan ve tayfasının, adanın yerli halkına karşı mesafelerini korumalarına yol açsa da birlikte geçen süre, iki grup arasındaki buzları yavaş yavaş eritmeye başladı (Deagan ve Cruxent, 2002).

Birbirleri hakkında bilgi sahibi olmayan veya birbirleri aleyhinde hatalı inanışları olan grupların birbirlerini tanımalarının, diğer bir deyişle temas kurmalarının,

[1] Bu bölümde *Sosyal Temas Kuramı* ismi ile Allport'tan (1954) günümüze kadar uzanan, Pettigrew'in (1998) Gruplar Arası Sosyal Temas Kuramı'nı ve günümüzde kullanılan hayali, dolaylı, parasosyal ve yayılmış sosyal temas uygulamalarını da içeren, sosyal temas paradigması üzerine inşa edilmiş kolektif bir kuramı işaret ediyorum.

ön yargılarını azaltıcı bir etkisinin olup olmadığının ilk keşfini tarihsel olarak temellendiremesek de iki grup arasındaki yazıya geçirilmiş ilk temaslardan bu anektod, sosyal temasın gruplar arası sorunların azaltılması veya çözülmesinde ne kadar etkili olduğu hakkında bilgi vermektedir. İşte bu sosyal temasın sosyal psikoloji alanında neyi ifade ettiği, nasıl incelendiği ve hangi noktalarda eleştirildiği, bu bölüm altındaki şu üç soru bağlamında incelenmiştir: (1) Sosyal temas nedir, nasıl kavramsallaştırılır? (2) Zaman içerisinde sosyal temas nasıl değişmiştir? (3) Sosyal temas çalışmalarına yöneltilen eleştiriler ve bu eleştirilere getirilen çözümler nelerdir? Bu çözümlemelerin ardından Türkiye'de yürütülmüş sosyal temas çalışmalarının bulguları alan yazın ile karşılaştırılmış, bulgulardaki benzerlikler ve farklılıklar tartışılarak okuyucuya aktarılmıştır.

Sosyal Temas Kuramı'nın Gelişimi ve Temel Kavramlar: Allport'tan Günümüze Sosyal Temas

Allport (1954, s. 261), Ön yargının Doğası (*The Nature of Prejudice*) isimli kitabında, Lee ve Humphrey'ye (1943) atıf yaparak sosyal temasın gruplar arasındaki ön yargı ve ayrımcılığı nasıl engellediğini aktardığı bölümüne, "Hâlihazırda komşu olanlar birbirlerine başkaldırmadılar. Wayne Üniversitesinin siyah ya da beyaz öğrencileri, Kanlı Pazartesi boyunca sınıflarına huzur içinde beraber gittiler. Savaş malzemesi üreten fabrikada çalışan siyah ve beyaz işçiler arasında da hiçbir kargaşa yaşanmadı." cümleleri ile başlamaktadır. Bu atıftan da anlaşılacağı üzere, sosyal psikoloji disiplininin gelişmeye başladığı ilk yıllardan beri gruplar arası temas, bilim insanlarınca gruplar arası ön yargının azaltılması için kullanılabilecek bir fenomen olarak görülmüştür. Allport (1954), sosyal temasın gruplar arasındaki ön yargı ve ayrımcılığı azaltmadaki etkililiğini, gruplar arası ilişkilerin şu dört özelliğine dayandırmaktadır: (1) Gruplar arası eşit statü/yatay hiyerarşik yapılanmanın var olması, (2) ortak bir amacı paylaşıyor olmak, (3) gruplar arasında aktif iş birliği yapmak ve (4) gruplar arasındaki ilişkilerin kurumsal olarak desteklenmesi ve dış grupların kurumsal olarak kabul görmesi.

Aralarındaki statünün eşit (veya toplumsal hiyerarşik yapının yatay biçimde geliştiği) olduğu gruplar arasındaki temas, gruplar arasındaki problemleri azaltmaktadır. Eşit olmayan statülü grupların temas etmesi hâlinde ise gruplar diğer grubu tehdit olarak değerlendirebilir. Bu durumda da beklenenin tam aksine gruplar arası sorunlar büyüyebilir (Moghaddam ve Solliday, 1991) ya da gruplar arası kaygı artabilir (Stephan ve Stephan, 1985). Hewstone ve Greenland (2000), eşit olmayan statülü grupların temas etmesinden kaynaklanabilecek bu tür kaygıların dış grup ile ilgili olumsuz beklentilerden, kalıp yargılardan ya

da geçmişte deneyimlenen olumsuz temaslardan kaynaklanabileceğini belirtmiştir. Eşit statülü grupların temas etmesi durumunda gruplar arası problemlerin azalacağına işaret eden bu hipotezin sorgulandığı bir çalışmada (Schofield, 1979), eğitimlerinin ilk yıllarında eşit statülerde temas eden Siyah ve Beyaz öğrencilerin, ilerleyen yıllarda birbirleriyle daha fazla arkadaşlık kurduğu ve daha fazla vakit geçirdiği görülmüştür (ayrıca bk. Schofield ve Sagar, 1979). Bunun dışında, eşit statülü sosyal temasın ardından bireylerin dış grup üyeleriyle daha çok sosyalleştiği ancak bu yeni ilişkinin yakın bir ilişki ağında yer almadığı da ifade edilmiştir (Cagle, 1973).

Grupların ortak bir amaca yönelmiş olmaları ve buna bağlı olarak aktif bir iş birliği sergiliyor olmaları da temasın gruplar arasındaki problemleri azaltıcı gücünü olumlu yönde etkilemektedir. Bu hipoteze yönelik en çarpıcı çalışmalar, Sherif ve diğerleri (1961) tarafından Hırsızlar Mağarası (*Robbers Cave*) ismiyle yürütülen araştırmalardır. Bilindiği üzere Sherif ve diğerleri (1961), demografik açıdan benzer ailelerden gelen 11 yaşlarındaki 24 çocuğu kontrollü bir ortamda yaz kampına almış ve iç grup normunun gelişimi, arkadaşlık ağlarının değişimi, sosyal temasın etkileri gibi birtakım değişkenleri incelemişlerdir. Bu çalışmanın bir aşamasında ortak hedeften yoksun ve rekabetçi bir ilişkide gruplar, birbirleriyle temas ettiklerinde sözlü ve fiziksel çatışmaların yaşandığı gözlenmiştir. Bir sonraki aşamada ise araştırmacılar, grupları *ansızın* kesilen suyun geri gelmesi için çözüm üretmeye yönlendirmişler, gruplar arasında iş birliğini teşvik etmişlerdir. Ortak bir hedefe yönelerek kampın suyunu geri getirmek için iş birliği yaparak sosyal temasa geçen çocuklar, daha fazla sayıda dış grup üyesi arkadaş edinmiştir. Bu çocuklar ayrıca dış grup üyelerine geçmişe göre daha fazla olumlu değerler atfetmiştir. Bu bulgu, ortak bir amaç ve bu doğrultuda aktif bir iş birliğinin, aralarında çatışma bulunan grupların ön yargılarını etkili bir biçimde azalttığını göstermektedir.

Gruplar arası sosyal temasın ön yargı ve ayrımcılığı azaltma üzerindeki etkisini artırmak için ortak bir amacın belirlenmesi ve bu amaç doğrultusunda aktif bir iş birliğinin teşvik edilmesi, alan yazında en sık olarak eğitim alanında kullanılmaktadır. Temel olarak, aralarında çeşitli sorunlar bulunan grupların, birlikte çalışarak, hedeflenen bir amaca ulaşması yöntemini içeren eğitim yöntemleri kullanıldığında, gruplar arasında sosyal mesafenin azaldığı (Walker ve Crogan, 1998) ve dış gruba karşı olumlu tutumların arttığı (Desforges ve diğ., 1991) bilinmektedir. Ortak bir amaca yönelik iş birliğinin gruplar arası yanlılıkları nasıl azalttığını araştıran Gaertner ve diğerleri (1990), ortak bir amaca yönelik iş birliği deneyimlemenin, bireylerin iç ve dış grup temsillerini değiştirdiğini

sağlamaktadır. Böylelikle farklı grupların üyeleri arasında yakın arkadaşlık kurma gibi daha samimi (*intimate*) ilişki ağları belirebilir. Pettigrew (1998), bu tür ağların yaratılabilmesinin, sosyal temasın olumlu etkisi için oldukça önemli olduğunu belirtmektedir. Bu süreçler ile birlikte, sosyal temasın etkisi üç şekilde genellenir: Dış grup üyesi ile olumlu bir temas gerçekleştiren kişi, bu durumu gelecekteki diğer durumlara genelleyebilir. İkinci olarak dış grup üyesi ile temasta deneyimlenen olumlu değerlendirme o dış grubun üyelerinin tamamına genellenebilir. Son olarak bireyin bir dış grup ile temas etmesinin ardından değişen olumlu tutumu başka bir dış grubun üyelerine genellenebilir. Böylelikle temasın etkisi yayılmış olur.

Dış Grup Hakkında Bilgi Edinme, Gruplar Arası Duygulanım ve Yeniden Kimliklenme

Pettigrew'in (1998) gruplar arası temasın işlevselliği ile ilgili kaleme aldığı ve sosyal temasın etki süreçlerini yeniden formüle ettiği bu öncü çalışmanın ardından sosyal bilimciler *yeni kuramın* hipotezlerini sorgulamaya başladılar. Alan yazındaki çalışmaların bir kısmı, dış grupla temasın o gruba dair bilgiyi ve dolayısıyla ilişkileri olumlu yönde etkileyip etkilemediğine odaklanmışlardır. Genel olarak çalışmalar, dış grupla temasın o gruba dair olumlu bilgiyi arttırdığını göstermektedir. Örneğin, sosyal temas arttıkça, dış gruba dair olumsuz kalıp yargılar ile karşılaşma olasılığı arttığı için bu tür kalıp yargılar azalmakta, buna bağlı olarak bir ön yargı göstergesi olarak sosyal mesafe azalmaktadır (Curşeu ve diğ., 2007). Dış gruba yönelik damgalama içeriğinin aksini işaret eden bir koşulda bir dış grupla olumlu bir sosyal temas kurmak, o gruba dair bilgileri değiştirdiği için genellikle o gruba karşı tutumları daha olumlu hâle getirmektedir (Zingora ve diğ., 2020).

Bazı araştırmalarda ise sosyal temasın gruplar arası olumlu duygulanımlar üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Bu bağlamda sosyal temas, gruplar arası empatiyi artırmakta ve üyelerin dünyayı dış grubun gözünden daha kolay görebilmesini sağlamaktadır. Örneğin, Swart ve diğerleri (2011), dış grupla daha çok arkadaşlık yapan çocukların uzun vadede dış grup üyeleriyle daha fazla olumlu empati kurduğu ve buna bağlı olarak onlara karşı olumlu tutumlarının arttığını göstermiştir. Bu tür dış grupla arkadaşlıklar kişilerin dış grupla daha fazla olumlu temas kurması anlamı taşımaktadır. Bu temas, kişilerin dünyayı dış grup üyelerinin gözünden görmesine (*perspective taking*) olanak sağlayarak onlara yönelik ön yargılarını azaltmaktadır (Turner ve diğ., 2013). Kaliteli olumlu temas ile artan dış grupla empatinin iç grup üyeleri arasında yaygınlaş-

ması, özellikle dezavantajlı grup üyelerini, diğer dezavantajlı gruplara yönelik ayrımcılığa direnmeye yönlendirmektedir (Sirin ve diğ., 2017).

Pettigrew'in (1998) işaret ettiği gibi gruplar arası temas ve kaygının çift yönlü ilişkisi, dış gruptan algılanan tehdidin kaygıyı arttırması ile ilişkilidir (Stephan ve Stephan, 1985). Dış gruptan algılanan tehdit arttıkça gruplar arası kaygı artmaktadır (Tausch ve diğ., 2009). Alan yazındaki araştırmalar, sosyal temasın gruplar arası kaygıyı azalttığına ve bireylerin dış grup üyelerine yönelik güvenlerini artırdığına işaret etmektedir. Dış grup üyeleriyle daha fazla temas eden çocukların, bu temastan deneyimledikleri kaygının azaldığı, buna bağlı olarak dış gruba yönelik olumlu tutumlarının arttığı bilinmektedir (Turner ve diğ., 2007a). Benzer bir durum yetişkinler için de geçerlidir. Gruplar arası nitelikli ve olumlu temas hem dış gruptan kaynaklanan tehdit algısını (Al Ramiah ve diğ., 2014) hem de bu algıdan kaynaklanan kaygıyı azaltarak gruplar arası ön yargıları düşürmektedir (Troy-Smith ve diğ., 2013). Bu tür temaslar bir odayı paylaşmak zorunda olmak gibi koşullardan kaynaklansa bile olumlu temas, temas edilen dış gruptan kaynaklanan kaygıyı azaltarak o grup üyeleriyle ilişki kurmaya yönelik olumlu tutumları artırmaktadır (Shook ve Fazio, 2008).

Öte yandan temas, yukarıda ifade edildiği gibi gruplar arası güveni de artırmaktadır. Örneğin, Cehajic ve diğerleri (2008), fiziksel çatışma geçmişi bulunan grupların birbirleriyle olumlu sosyal temaslarının dış gruba yönelik güven duygusunu artırdığını, bu ilişkinin devamında gruplar arası affetme duygusunun arttığını ve sonucunda sosyal temasın dış grupla sosyal mesafeyi azalttığını göstermiştir. Benzer bir örneklemle çalışan Kenworthy ve diğerleri (2016) de çatışma sonrası dış grupla temas arttıkça, dış gruba karşı genel güven duygusunun arttığını, buna bağlı olarak da kişilerin dış gruplarına olumlu yaklaşma eğilimlerinin arttığını göstermiştir. Aynı çalışma ayrıca sosyal temas ile dış gruba yönelik olumsuz eğilimlerden kaçınma ve bu eğilimlere karşı durma arasında dış gruba karşı duyulan genel güvenin aracı bir rolü olduğunu göstermiştir. Benzer bulgular aralarında çatışma bulunmayan grupları örnekleyen çalışmalarda da tekrarlanmıştır. Örneğin, İngiliz katılımcılar ile araştırma yürüten Schmid ve diğerleri (2014), bireysel düzeydeki dış grupla temasın dış gruba karşı güvenle ilişkili olduğunu göstermiştir.

Bazı araştırmacılar ise sosyal temasın, bireyin kendisini ve diğerini yeniden kimliklendirme (*recategorization*) üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Dış grupla olumlu temaslar kurmak, bireylerin iç gruplarını tekrar değerlendirmelerine neden olmaktadır (Pettigrew, 1998). Bu durum iç ve dış gruplar arasındaki sınırları daha geçirgen hâle getirmekte ve üyelerin dış grup üyeleri ile kendilerini üst bir iç grupta kimliklemelerini sağlayarak tutumlarını bazı durumlarda görece olumlu

hâle getirmektedir (Glasford ve Dovidio, 2011; Saguy ve diğ., 2009; Wright ve Lubensky, 2009). Dovidio ve diğerleri (2001), temasın gruplar arasındaki farklılık algısını azaltarak kişilerin dış grup üyeleriyle benzerliklerine odaklanmasına olanak sağladığını ifade etmektedir. Temas ayrıca dış grup üyelerinin de kendi içlerinde heterojen olduğu algısını arttırarak (Cehajic ve diğ., 2008) bir dış grup üyesiyle ortak üst grupta kimliklenmeye izin vermektedir. Buna ek olarak sosyal temas bir dış grup üyesiyle ortak bir başka kimliği paylaşma olasılığını, bir başka deyişle biri dış grup üyesiyle ortak olmak üzere çift kimliği benimseme davranışını arttırmaktadır (Dovidio ve diğ., 2001). Gruplar arası sosyal temasın dış grup üyeleriyle arkadaş olmayı tercih etme davranışını arttırdığı yönündeki bulgu (Emerson ve diğ., 2002) da sosyal temas ile bireyin kendisini ve dış grup üyesini yeniden kimliklendirmesi arasındaki ilişkiyi desteklemektedir.

Öte yandan sosyal temasın bireylerin kimliklendirme süreçleri üzerinden dış gruba yönelik tutumları etkileme gücü azınlık (ya da dezavantajlı) ve çoğunluk (ya da avantajlı) grubuna üye olma açısından farklılık göstermektedir (Becker ve diğ., 2013; Pettigrew ve Troop, 2000). Örneğin, Bastian ve diğerlerinin (2012) yaptığı bir çalışmada, yukarıda ifade edilen bulguların aksine, dezavantajlı grup üyeleri dış gruplarıyla daha fazla temas etse de onlara karşı sosyal mesafeleri azalmamaktadır. Bu bulgu, sosyal temas, yeniden kimliklendirme ve gruplar arası tutumlar arasındaki ilişkinin avantajlı ve dezavantajlı gruplarda farklı işleyebileceğine işaret etmektedir (bu konuda daha detaylı bilgi "Sosyal Temas Daha Uyumlu Bir Toplumu mu Vadediyor?" başlığında aktarılmıştır).

Genel olarak değerlendirildiğinde, Pettigrew'in (1998) kavramsallaştırdığı kuramı temel alan araştırmalar, geliştirilen temas hipotezlerini doğrulamaktadır. Meta analizler de temel olarak alan yazındaki bulguları desteklemektedir. Örneğin, Pettigrew ve Tropp (2008), 515 çalışmanın bulgularını bir araya getirerek, sosyal temas ile dış gruba yönelik ön yargılar arasındaki ilişkide, dış grup hakkındaki bilgi, gruplar arası kaygı ve gruplar arası empatinin aracı bir rolünün olup olmadığını değerlendirmişlerdir. Meta analiz, gruplar arası kaygı ve empatinin etki gücünün dış grup hakkındaki bilgiden daha büyük olduğunu vurgulasa da tüm bu değişkenlerin söz konusu ilişkide aracı rollerinin olduğunu göstermiştir.

Temasın Etkisinin Genellenmesi

Temas ve gruplar arası tutumlar arasındaki ilişkinin genellenebilirliğine yönelik çalışmalar, çeşitli koşullarda gerçekleşen dış grup üyesi ile temasın ilgili dış gruba ya da bir dış grupla temasın diğer dış gruplara genellenebileceğini göstermiştir. *İkincil aktarma etkisi* (Pettigrew, 2009) olarak tanımlanan bu

etkiye göre temas edilen gruba karşı azalan ön yargılar, başka dış gruplara genellenerek, o dış gruplara yönelik ön yargıları da azaltır. Deneysel (Shook ve diğ., 2016) ve boylamsal (Tausch ve diğ., 2010) olarak da desteklenen bu hipotez, sosyal temas çalışmalarının etkililiğinin sosyal psikoloji alanında duyulmasını sağlamıştır. Grup kimliği bilinen ve ilk bakışta bazı kalıp yargısal özellikleri taşıyormuş görünen dış grup üyeleriyle olumlu ve kaliteli temas o üyelere yönelik olumlu tutumları artırmaktadır. Bu olumlu tutumlar zamanla o dış grubun tamamına genellenmektedir. Buna ek olarak bir gruba karşı sosyal temasın ardından genellenmiş olumlu tutumlar, diğer grupların da daha olumlu değerlendirilmesiyle ilişkilidir (Brown ve diğ., 1999). Sosyal temas bir arada yaşamak zorunda olmak gibi gönüllü olmayan bir eyleme bile dayansa bir gruba karşı azalan olumsuz tutumlar zamanla diğer gruplara da genellenmektedir (Van Laar ve diğ., 2005).

Olumsuz Temas

Temasın gruplar arası sorunları azaltma üzerindeki etkisi çok sayıda görgül çalışmada gösterilirken bazı araştırmacılar olumsuz sosyal temasın etkilerine yönelik çalışma yürütmüştür. Tahmin edileceği üzere olumlu sosyal temas gruplar arası ön yargıyı azaltırken olumsuz sosyal temas ise gruplar arası olumsuz tutum ve davranışları artırmaktadır. Ancak temas türünün gruplar arası davranışlar üzerindeki etkisi aynı güçte değildir. Gruplar arasında olumlu sosyal temas daha çok deneyimlenirken davranışlar üzerinde olumsuz temasın etkisi olumlu temasa göre daha fazladır (Aberson, 2015). Bir diğer deyişle olumsuz temasın gruplar arası tutumları olumsuzlaştırma gücü, olumlu temasın gruplar arası tutumları olumlulaştırma gücünden daha fazladır (Graf ve diğ., 2014). Bu asimetrik farklılığa yönelik bulgular hem dezavantajlı hem de avantajlı grup üyeleri için tekrarlanmıştır (Techakesar ve diğ., 2015). Bireylerin olumsuz duygu ve olayları olumlulara kıyasla bilişsel olarak daha fazla işledikleri ve buna bağlı olarak bilişsel şemalarında bu olayların daha fazla etkisi olduğu yönündeki bulgu (Rozin ve Royzman, 2001), olumlu ve olumsuz sosyal temasın asimetrik etkisini açıklamakta kullanılmaktadır (Wang ve diğ., 2019).

Gruplar Arası Temas Çalışmalarına Yönelik Eleştiriler

Sosyal temas ve tutumlar arasında belirli bir yönü işaret eden güçlü ilişkiler bulunsa da Gruplar Arası Temas Kuramı (Pettigrew, 1998), çeşitli açılardan eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin başında, temasın bireyin bireyle olan ilişkisinde

etkili olduğu ancak gruplar arasında ön yargı ve ayrımcılık sergilenmesini engellemediği argümanı gelmektedir (Forbes, 2004). Ancak Pettigrew ve Tropp (2011), bu eleştiriye karşı çıkmaktadır. Araştırmacılara göre bireysel temasların etkilerinin genellendiği çalışmalar hâlihazırda bu eleştirinin yersiz olduğunu göstermektedir.

İkinci tür eleştiri, sosyal temasın nadiren de olsa olumsuz tutumlara neden olmasına işaret etmektedir. Örneğin, Husnu ve diğerleri (2008), dış grupla sosyal teması artan bir grubun temas edilen dış grubu olumsuz değerlendirmelerinin arttığını göstermiştir. Öte yandan bazı araştırmacılar da aralarında sorunlar bulunan grupların Batı Şeria Duvarı gibi fiziksel bir engelle ayrılmasının ardından gruplar arası problemlerin azalmasını, *temassızlığın* ön yargı ve ayrımcılığı azaltması olarak değerlendirerek Gruplar Arası Temas Kuramı'nı (Pettigrew, 1998) eleştirmektedir. Ancak Pettigrew ve diğerleri (2011), bu tür uygulamaların başarısızlıklarını vurgulayarak öne sürülen eleştirinin mantıklı bir çıkarım olmadığını ifade etmektedir.

Sosyal temas alan yazınında çalışmaların büyük bir kısmı, ilişkisel desenlerle hipotezlerini sorgulamasına rağmen elde edilen bulgular ile çoğunlukla nedensel çıkarımlara atıf yapılmaktadır. Oysa ilişki iki yönlü de olabilir (Binder ve diğ., 2009). Bu problem, üçüncü bir eleştiri türü olarak değerlendirilmektedir (Vezzali ve diğ., 2013). Ancak günümüzde deneysel ve boylamsal desendeki sosyal temas çalışmaları artmaktadır. Bu çalışmalar (ör. Binder ve diğ., 2009; Eller ve diğ., 2012; Swart ve diğ., 2011), sosyal temasın nedensel etkilerini gözler önüne sermektedir.

Bir diğer eleştiri, sosyal temasın çoğunlukla yüz yüze ilişkileri kapsamasıdır. Ancak bireylerin dış grup üyeleriyle yüz yüze görüşme olasılıkları akademik araştırmalardakinden çok daha azdır. Buna ek olarak bu fırsatı yakalasalar bile bireylerin dış gruplarıyla araştırma ortamındaki kadar etkili ve anlamlı temas kurmalarını beklemeleri gerçekçi değildir. Bu durum temasın etkisinin dış geçerliliği hakkında kafalarda soru işareti oluşmasına neden olmaktadır (Brown ve Hewstone, 2005).

Son olarak bazı araştırmacılar, gruplar arası ayrımcılığı azalttığını kabul etmekle birlikte, sosyal temasın gruplar arası eşitliğe yönelik sosyal değişimi yavaşlatabileceğini ifade ederek kurama eleştiri getirmektedir (Saguy ve diğ., 2009). Pettigrew ve diğerleri (2011), bu eleştiriyi kabul etmekle birlikte, gruplar arası temasın sosyal değişim üzerindeki etkisinin avantajlı ve dezavatanjlı gruplarda farklılaşabileceğini vurgulamaktadır.

Gruplar Arası Temas Kuramı (Pettigrew, 1998) için getirilen eleştiriler arasında yukarıdaki son iki paragrafta dile getirilen içerikler, kuramın gelişmesine ve sosyal temasın günümüzde gruplar arası sorunları çözmede hâlâ en sık kullanılan paradigmalardan biri hâline gelmesine büyük katkı sunmuştur. Bu iki eleştiri, kuramdan iki ayrı araştırma alanının doğmasını sağlamıştır. Özellikle temas ve sosyal değişim arasındaki ilişki aşağıda "Sosyal Temas Daha Uyumlu Bir Toplumu mu Vaadediyor?" başlığında tartışılmıştır.

Doğrudan temas sorunu ise yukarıda ifade edildiği gibi aslında söz konusu grupların yüz yüze temasa uygun olmamasından kaynaklanıyor olabilir (Turner ve Crisp, 2010). Bu tür durumlar için çözüm yine, sosyal temas paradigmasını uyarlayarak geliştiren çalışmalardan gelmiştir. Bir sonraki başlıkta aktarılan bu çalışmalar, kendi sorunlarını yine kendi temel yaklaşımıyla çözen sosyal temas paradigmasının ne kadar güçlü (*robust*) bulgular ürettiğine işaret etmektedir (Vezzali ve Stathi, 2017a).

Sosyal "Yeni" Temaslar

Gruplar arası fiziki bölgesel ayrımların belirli olduğu ayrışık toplumlarda, bir grubun sayısal ya da politik olarak belirgin (*salient*) olduğu durumlarda, dış grupların *görünmez* olduğu (ör., cinsel azınlıklar gibi) bağlamlarda, gruplar arası etkileşimin fiziksel engeller nedeniyle mümkün olmadığı durumlarda ya da temasın gruplar arası kaygıyı arttırdığı zamanlarda, grup üyelerinin yüz yüze temas etmesi önerilmemektedir (White ve diğ., 2020). Ancak bu öneri, gruplar arası temasın tamamen kesilmesi önerisi olarak algılanmamalıdır. Aksine bu gibi durumlarda sosyal temas paradigması kullanılarak gruplar arası ön yargıyı azaltmanın ve olumlu tutumları arttırmanın çeşitli yöntemleri vardır.

Dolaylı temas kavramıyla betimlenen bu yöntemler, White ve diğerlerine (2020) göre, iki temel yönüyle doğrudan temas yönteminden ayrılmaktadır. İlk olarak doğrudan temasta, genellikle bir dış grup üyesiyle yüz yüze ve aracısız bir temas süreci gerçekleşmektedir. Öte yandan dolaylı temas yöntemlerinde temas, bir iç grup üyesi gibi bir diğer kişi veya kitle iletişim araçları gibi bir ortam yoluyla gerçekleştirilmektedir. İkinci olarak, doğrudan temas sürecinde kişi aktif olarak sürecin katılımcısıyken, dolaylı temas yöntemlerinde kişi edilgen/pasif bir konumda olabilir. Alan yazındaki güncel çalışmalar, dolaylı temas yöntemlerinin etkililiğinin ardında, yukarıda ifade edilen, ikincil aktarma etkisinin yattığına işaret etmektedir (Jasinskaja-Lahti ve diğ., 2020; Vezzali ve diğ., 2020a).

Yayılmış Temas

Yayılmış temas (*extended contact*), dolaylı temas yöntemlerinden birisidir. Bir iç grup üyesinin, bir dış grup üyesiyle yakın bir ilişki içerisinde olduğunu bilmek, dış gruba karşı olumsuz tutumları azaltır mı? Wright ve diğerleri (1997) tarafından ortaya atılan ve cevaplanmaya çalışılan bu soru, yayılmış temas çalışmalarının alan yazında ortaya çıkış noktası olarak görülmektedir. Yayılmış temas, dış gruptan arkadaşları olan iç grup üyeleri hakkında bilgi sahibi olmayı ifade etmektedir. Diğer bir deyişle, dış gruptan arkadaşları olan iç grup üyeleri hakkında bilgi sahibi olmak, kişiler için dış grup üyeleriyle *yayılmış bir temas* kurmak anlamı taşımaktadır (Dovidio ve diğ., 2011; White ve diğ., 2020).

Yayılmış temas yöntemi kullanılan araştırmalarda katılımcı, bir iç grup üyesiyle, onun gruplar arası deneyimleri hakkında konuşur ya da bu bilgileri, dinleyerek pasif bir şekilde edinir. Bu araştırmalarda yayılmış temas deneyimini ölçmek için araştırmacılar genel olarak katılımcılara, iç grup arkadaşlarının ne kadarının bir dış grup üyesi arkadaşı olduğunu sormaktadır (ör., De Tezanos-Pinto ve diğ., 2010). Örneğin, Türk katılımcıların Kürtler ile yayılmış temasını ölçmek isteyen bir araştırmacı, kendisini Türk olarak kimliklendiren katılımcılara "Kaç Türk arkadaşınızın Kürt arkadaşları vardır?" sorusunu sorabilir (bk. Turner ve diğ., 2007b). Wölfer ve diğerleri (2016), yayılmış teması, bireylerin sosyal ağları aracılığıyla ölçmeyi önermektedir. Araştırmacılara göre ilk olarak hedeflenen örneklemin iç grup üyesi arkadaşları belirli bir bağlamda incelenerek kişinin sosyal ağ haritası çıkarılmalı, ardından bu kişilerin dış grup üyesi olan arkadaş sayısı belirlenmelidir (benzer bir öneri için bk. Munniksma ve diğ., 2013).

Yayılmış temas, "Dostumun dostu, benim de dostumdur!" mantığına dayanmaktadır (Stark, 2020). Wright ve diğerleri (1997), yayılmış temas sonucunda ortaya çıkan bu yeni *dostun*, bilişsel olarak yeniden sınıflandırıldığını ve kişinin benliğine daha yakın bir pozisyonda konumlandırıldığını; sosyal temasın etkisinin ardında bu sürecin yattığını vurgulamaktadır. Böylelikle kişiler için hem iç hem de dış grupları artık daha olumlu birer model hâline gelmektedir. İkincil aktarma etkisi ile de olumsuz tutumlar dış gruplara karşı azalmaktadır (Vezzali ve diğ., 2020a).

Alan yazında yayılmış temasın gruplar arası ön yargıyı azalttığına işaret eden birçok araştırma bulunmaktadır. Örneğin, Wang ve diğerleri (2019), olumlu yayılmış temas ile dış gruba karşı daha olumlu tutumlar ve gelecekte dış grup üyeleriyle temas kurma niyeti arasında olumlu yönde bir ilişkinin olduğunu

göstermiştir. Deneysel çalışmalar da yayılmış temasın gruplar arası ön yargı ve tutumlar üzerindeki etkisine işaret etmektedir. Örneğin, iç grup normlarının gruplar arası arkadaşlığı teşvik ettiği durumlarda hem düşük hem de yüksek düzeydeki yayılmış temas deneyimi, gruplar arası ilişkileri olumlulaştırmaktadır (Gómez ve diğ., 2018). Zhou ve diğerlerinin (2019) meta analizi de yayılmış temas ve gruplar arası olumlu tutumlar arasındaki olumlu yöndeki ilişkiyi desteklemektedir. Meta analiz, doğrudan temas ve arkadaşlık yoluyla kazanılan deneyimin gruplar arası olumlu tutumlar üzerindeki etkisi kontrol edildiğinde bile yayılmış temasın gruplar arası olumlu tutumlar ile olumlu yönde ilişkisinin olduğunu göstermiştir.

Öte yandan doğrudan temas alan yazını bulguları ile kıyaslandığında, yayılmış temas çalışmalarının bazı bağlamlarda farklı bulgular ürettiği görülmektedir. Bu farklardan en temeli, yayılmış temas çalışmalarında olumlu ve olumsuz temasın asimetrik etkisinin gözlenmemesidir. Yukarıda ifade edildiği gibi doğrudan temas çalışmalarında olumsuz temasın gruplar arası tutumları olumsuzlaştırma gücü, olumlu temasın gruplar arası tutumları olumlulaştırma gücünden daha fazladır. Yayılmış temas çalışmalarının ise bazılarında bu bulgu gözlenmemiştir. Bazılarında ise doğrudan temas çalışmalarının işaret ettiğinin aksine, olumlu yayılmış temasın gruplar arası tutumlar üzerinde daha büyük bir etkisinin olduğu bulunmuştur. Örneğin, Wölfer ve diğerleri (2017), olumlu ve olumsuz yayılmış temasın gruplar arası tutumlar üzerinde benzer güçte etkilerinin olduğunu göstermiştir. Öte yandan Wang ve diğerleri (2019), olumlu yayılmış temasın gruplar arası tutumlar üzerindeki etkisinin, olumsuza göre daha fazla olduğunu bulmuştur. Araştırmacılar, olumsuz doğrudan temasın gruplar arası sınıflandırmayı baskın hâle getirdiğini ancak bu durumun yayılmış temasta bir avantaja dönüştüğünü, bu nedenle hem olumlu hem de olumsuz yayılmış temasın benzer düzeyde gruplar arası sınıflandırma anlamı taşıyacağını, buna bağlı olarak da olumlu ve olumsuz yayılmış temasın benzer bir etkiye sahip olabileceğini dile getirmektedir. Yayılmış teması doğrudan temasın etkileri ile kıyaslayan çalışmalar, yayılmış temasın en az doğrudan temas kadar etkili olduğunu göstermektedir (Zhou ve diğ., 2019).

Yayılmış temas alanında yapılan çalışmalar tutarlı bulgular üretse de yöntem bazı açılardan eleştirilmektedir. İlk olarak yayılmış temas çalışmalarının büyük bir kısmını ilişkisel desendeki araştırmalar oluşturmaktadır. Deneysel çalışmaların ise ekolojik geçerlilikleri oldukça düşük görülmektedir (Vezzali ve Stathi, 2017b). İkinci olarak yayılmış temas yalnızca, yakın arkadaşlar ve aile üyeleri gibi kişilerin sosyal ağlarında merkezî olan aktörler üzerinden

etkili görünmektedir. Komşular veya iş arkadaşları gibi sosyal ağlarda görece uzak olan aktörlerin, dış grup üyesi ile arkadaşlık kurduklarına yönelik izlenimler, gruplar arası tutumlar üzerinde etkili görünmemektedir (White ve diğ., 2020). Üçüncü olarak yayılmış temas yöntemi müdahale programları için uygun görünmemektedir. Bu durumda da bu metodun kullanım alanı oldukça kısıtlı hâle gelmektedir (Brown ve Paterson, 2016). Dördüncü olarak yayılmış temas bazı özelliklerdeki gruplarda gruplar arası değerlendirmeleri farklılaştırmamaktadır. Örneğin, Stark (2020), doğrudan temas kurmak istemeyen kişilerde yayılmış temasın ön yargıyı azaltmayacağını iddia etmektedir. Araştırmasında Stark, iç grup üyesinin temas ettiği dış grup arkadaşlarının katılımcı tarafından bilinmesi durumunda ancak yayılmış temasın etkili olabileceğini, dış grup üyesinin tanınmadığı durumlarda ise yayılmış temasın dış gruba yönelik olumsuz tutumları azaltmadığını bulmuştur. Son olarak Crisp ve Turner (2009), yayılmış temasın doğrudan temasla aynı sınırlılığa sahip olduğunu ifade etmektedir: Dış grupla ayrışıklığın yüksek olduğu bölgelerde (ör., dinî, etnik ya da mezhep çatışmalarının sürdüğü yerlerde) ya da dış grubun görünmez olduğu durumlarda (ör., farklı cinsel kimliklerin yasaklandığı yerlerde), doğrudan temas yöntemi kullanılamayacağı gibi yayılmış temas yöntemi de - bu dış gruplardan arkadaşı olan iç grup üyesi bulunamayacağı için- kullanılamaz. Araştırmacılar, bu eksikliği gidermek için *hayali temas* yöntemlerinin kullanılmasını önermektedir.

Hayali Temas

Bir önceki başlıkta bir iç grup üyesinin, bir dış grup üyesiyle ilişki kurduğuna yönelik bilgi edinmenin, çeşitli koşullarda gruplar arası ön yargıyı azalttığı aktarılmıştı. Ancak yukarıda değinildiği gibi bazı durumlarda iç grup üyeleri bir dış grup üyesi ile ilişki içerisinde bulunamayabilir. Peki, böyle durumlarda, bireyin kendisinin, bir dış grup üyesiyle olumlu bir sosyal temas kurduğunu *hayal* etmek, gruplar arası ilişkileri olumlulaştırır mı? Turner ve diğerleri (2007b), doğrudan bir dış grup üyesini düşünmenin o gruba karşı düşmanca tutumları arttırdığını gösteren bulgulardan (Bargh ve diğ., 1996) esinlenerek dış grup üyeleriyle olumlu bir teması hayal etmenin gruplar arası olumlu ilişkileri geliştirebileceğini savunmuştur. Yürüttükleri deneysel çalışmaları araştırmacıların bu hipotezini doğrulamıştır.

Hayali temas, bireyin kendisi ile bir dış grup üyesinin arasındaki olumlu bir etkileşimi hayal etmesi anlamını taşımaktadır (Crisp ve Turner, 2009). Hayali temas yöntemi kullanılırken katılmcılardan, bir dış grup üyesi ile ilk

kez tanıştıkları anı hayal etmeleri istenir. Katılımcılara birkaç dakika süre verilerek bu hayali olumlu ve rahat bir bağlamda kafalarında canlandırmaları talep edilir. Birkaç dakika sonra değişimlemeyi güçlendirmek için katılımcılardan hayal ettikleri senaryoyu birkaç satırla betimlemeleri talep edilir. Katılımcı tarafından yazılan içerik ayrıca değişimleme kontrolü için de kullanılmaktadır (Crisp ve Turner, 2012). Bu görevler genellikle katılımcının araştırmada aktif bir rol oynadığı anlamını taşımaktadır (pasif hayali temas örneği için bk. Stathi ve diğ., 2019).

Crisp ve Turner (2012), hayali temasın duyuşsal (*affective*) ve bilişsel süreçler üzerinden gruplar arası değerlendirmeleri farklılaştırdığını ifade etmektedir. Araştırmacılara göre olumlu hayali temas, bireylerin gelecekteki dış grupla gerçekleşecek etkileşimlerinde kendilerini nelerin beklediğine dair olumlu bir zihinsel senaryo sağlamaktadır. Bu bilişsel şemalar, gruplar arası kaygının azalması, güvenin ise artmasını sağlayan bilişsel bir dayanak olarak görülmektedir. Bir diğer deyişle, olumlu bilişsel şemalar dış gruba güvenme gibi olumlu duyguların *tohumunu atarak* bireylerin gruplar arası olumsuz tutumlarını azaltmaktadır.

Alan yazında hayali temasın gruplar arası olumsuz tutumları azalttığını gösteren çeşitli araştırmalar yer almaktır. Örneğin, Brambilla ve diğerleri (2012), hayali temas kurmanın, toplumsal olarak en olumsuz görülen dış grupların daha samimi (*warmth*), görece olumlu görülen dış grupların ise daha yetkin görülmesini sağladığını göstermiştir. Meleady ve Seger (2017) ise hayali temasın dış grup üyelerine yönelik özgeci (*prosocial*) davranışları ve dış grupla iş birliği yapmayı arttırdığını bulmuştur. Bir başka çalışmada da (Stathi ve diğ., 2014) dış grup üyeleriyle hayali temas kuran çocukların dış gruplarına yönelik daha olumlu tutumlar gösterdiği görülmüştür. Benzer bir bağlamda çocuklarla bir araştırma yürüten Vezzali ve diğerleri (2020b) de hayali temasın sınıf ortamında dezavantajlı gruplara yönelik dışlama ve zorbalığa karşı gelmeyi arttırdığını keşfetmişlerdir. Bunlardan farklı olarak hayali temas gruplar arası farklılık algısını azaltarak da gruplar arası ilişkileri desteklemektedir (Wang ve diğ., 2020). Ayrıca olumlu tutumlar hayali temas kurulan grupların üyelerine yönelik sürdürülmektedir (Falvo ve diğ., 2014). Hayali temasın dış grup üyelerine yönelik olumlu tutumlar ile ilişkisi deneysel çalışmalar ile de desteklenmiştir (ör. Vezzali ve diğ., 2012). Ioannou (2019), hayali temasın dış gruba yönelik özellikle olumsuz tutumları azaltma etkisinin daha uzun sürdüğüne işaret etmektedir. Miles ve Crisp'in (2014) meta analizi de çeşitli görünürlükteki dış gruplara karşı çeşitli bağlamlarda hayali temasın,

gruplar arası değerlendirme ve davranışları olumlulaştırdığına yönelik bulguyu desteklemektedir.

Hayali temasın gruplar arası değerlendirmeler üzerindeki etkisinin, doğrudan temasın etkisi kadar güçlü olduğu ifade edilmektedir (Giacobbe ve diğ., 2013). Hayali temasın gruplar arası değerlendirmelere doğrudan temas ile benzer güçte etki ettiği çocuk örneklemlerde de gösterilmiştir. Örneğin, Vezzali ve diğerleri (2015a), göçmenlerle doğrudan ya da hayali temas kuran çocukların, kontrol grubuna kıyasla, dış gruplarına benzer oranda gelecekte yardım etmeyi planladığını ve onlara karşı kalıp yargısal düşüncelerinin benzer oranda azaldığını bulmuştur. Doğrudan temasta olduğu gibi hayali temas araştırmalarında da tipik bir dış grup üyesi ile temas kurmak, tipik olmayan bir dış grup üyesiyle temas kurmaktan daha etkilidir (Stathi ve diğ., 2011). Doğrudan temas çalışmalarındaki bulgulara paralel olarak hayali temas ardından da diğer dış gruplara, ikincil aktarım etkisiyle, tutum ve eğilimler genellenmektedir (Harwood ve diğ., 2011).

Hayali temas araştırmalarına yönelik eleştiriler genellikle iki noktada yoğunlaşmaktadır. İlk eleştiri, doğrudan temas ve yayılmış temas çalışmaları için de dile getirildiği gibi hayali temasın gruplar arası değerlendirmeler üzerindeki nedensel etkisinin dile getirilmek için çok erken olduğu yönündedir. Wall'a (2018) göre hayali temas çalışmalarının büyük bir kısmı laboratuvarda gerçekleşmektedir. Bu nedenle hayali temasın ardından elde edilen gruplar arası olumlu değerlendirmeler, hayali temasın nedensel bir sonucundan ziyade bir hazırlama etkisi (*priming effect*) olarak da tanımlanabilir. Bu nedenle laboratuvar dışında yürütülen boylamsal desenli çalışmalar Wall'a (2018) göre, hayali temasın nedensel etkilerine ulaşabilmemiz için oldukça gereklidir. Bir diğer eleştiri, bazı gruplar ile kurulan hayali temasın gruplar arası ön yargıyı azaltmadığı yönündedir. Örneğin, Hoffarth ve Hodson (2016), yürüttükleri tekrar çalışmasında, Müslüman ve Müslüman olmayan gruplar arasında hayali temasın ön yargıyı düşürmediğini bulmuştur. Benzer bir çalışmada Wall (2018) da hayali olumlu temasın Kanadalı Beyazların yerli halka karşı ön yargılarını azaltmadığını göstermiştir. Ancak bu eleştirileri değerlendirirken, hayali temasın bazı grupların farklı özellikteki üyeleri için etkili olmayabileceği unutulmamalıdır. Örneğin, yüksek iç grup özdeşimine sahip üyelerde hayali temas uygulamaları, özellikle tehdit olarak algılanan gruba yönelik tutumları farklılaştırmamaktadır (Stathi ve Crisp, 2008). Miles ve Crisp (2014) de benzer olarak aralarında problemlerin devam ettiği etnik gruplar gibi gruplar arasında hayali temasın gruplar arası değerlendirmeler üzerindeki etkisinin görece daha az olduğunu belirtmektedir.

Temsili Temas

Gruplar arası doğrudan temas kurulamayan ortamlarda gruplar arası olumlu etkileşimi hayal etme ile birlikte, bir başka temas yöntemi daha kullanılmaktadır: temsili temas (*vicarious contact*). İlk işevuruk örnekleri Gómez ve Huici (2008) tarafından test edilen temsili temas, iç ve dış grup üyeleri arasındaki olumlu bir temasa maruz kalma olarak kavramsallaştırılabilir. Temsili temas çalışmalarında katılımcılar iç ve dış grupları arasında olumlu bir etkileşimi betimleyen, kontrollü biçimde araştırmacılar tarafından hazırlanmış, videolar izler, ses kaydı dinler ya da kısa hikâyeler okurlar. Bu görevlerde katılımcılar pasif bir rolde sadece uyaranlara maruz kalmaktadır (White ve diğ., 2020). Temsili temas uygulamalarının temelinde, yayılmış temasta olduğu gibi dış grup üyesi ile olumlu etkileşime yönelik bilginin artması, buna bağlı olarak bu bilginin genellenmesi yatmaktadır (Vezzali ve diğ., 2019).

Temsili temas çalışmaları gruplar arası olumlu tutumları ve gelecekte doğrudan temas kurma niyetlerini arttırmaktadır. Örneğin, Mazziotta ve diğerleri (2011), Alman katılımcılara bir iç grup üyesiyle bir Çinlinin arasındaki olumlu bir teması gösteren bir video izletmişlerdir. Bu kişilerin kontrol grubuna göre Çinlilere karşı daha olumlu tutumlar geliştirdiği ve gelecekte dış grupla temas kurma niyetlerinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir. West ve Turner (2014) ise şizofreni hastalarıyla temsili temas kuran katılımcıların kontrol grubuna göre şizofreni hastalarına yönelik daha olumlu tutumlara sahip olduklarını ve sözel olmayan olumlu davranışları daha çok sergilediklerini bulmuştur. Benzer bulgular çocuk örneklemlerde de gözlenmiştir. Örneğin, iç ve dış gruplarının olumlu sosyal temaslarını izleyen okul öncesi eğitim dönemindeki çocuklar, dış gruplarına yönelik daha olumlu tutumlara sahip olmuştur (Castelli ve diğ., 2008). Bir iç grup üyesi olarak tasvir edilen karakterle özdeşim kuran çocuklarda da dış gruba yönelik tutumlar olumlulaşmaktadır (Vezzali ve diğ., 2015b).

Günümüzde temsili temas, eğitim kurumlarında dezavantajlı gruplara yönelik kalıp yargısal düşünceleri azaltmak için sıklıkla kullanılmaktadır. Örneğin, Aronson ve diğerleri (2016), Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya'da yürüttükleri çalışmalarında, azınlık ve çoğunluk grubu üyeleri öğrencilerin gruplar arası olumlu ilişkilere yönelik hikâyelere maruz kaldıkları bir müdahale programından sonra, her iki grubun da dış gruplarına karşı olumlu tutumlarında artış gözlenmiştir. Benzer olarak bir başka araştırmada (Cameron ve diğ., 2011), 6-11 yaş arası çocuklardan daha önce dış grupla daha az kaliteli doğrudan temas kuranlar, temsili temas uygulamaları ardından, dış gruplarına daha

olumlu tutumlar sergilemişlerdir. Bu ilişkide ayrıca dış grubun algılanan normunun da aracı bir etkisi olduğu gözlenmiştir. Buna ek olarak kültürler arası arkadaşlığın belirgin olduğu durumlarda video izleme yöntemiyle yapılan temsili temas uygulamalarının ardından dış gruba yönelik olumsuz kalıp yargıların atfedilmesi azalmaktadır (Vezzali ve diğ., 2019).

Cocco ve diğerleri (2020), bir video izleyerek ya da hikâye okuyarak temsili temas kurmanın gruplar arası ilişkiler ve gelecekte dış grupla temas kurma niyeti açısından bir fark yaratıp yaratmayacağını incelemişlerdir. Sonuçlar, iki yöntemin de ilgili bağımlı değişkenler üzerinde benzer güçte etkisinin olduğunu göstermiştir. Huang ve diğerleri (2020) ise doğrudan temas ve temsili temasın etkilerini kıyaslamıştır. Araştırmacılar, dış grubun olumlu özelliklerine odaklanma açısından doğrudan temasın avantajlı konumdaki grup üyeleri için bir etkisinin olmadığını ancak temsili temasın hem avantajlı hem de dezavantajlı konumdaki grup üyeleri için bir etkisinin olduğunu bulmuşlardır.

Diğer temas yöntemlerine kıyasla daha *genç* olan temsili temasın işevuruk tanımının zayıf bir biçimde ifade edildiğini düşünen Vezzali ve diğerleri (2019), yöntemin kavramsallaştırılmasının geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Araştırmacılar ayrıca temsili temas çalışmalarının çoğunlukla avantajlı grup üyelerinin tutumlarına odaklanmasını eleştirmektedir. White ve diğerleri (2020) ise temsili temasın etkileri konusunda dikkatli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Araştırmacılar, temsili temasın işaret ettiği içeriğin tam tersini gösteren medya elementlerinin yaygın olduğu durumlarda, özellikle yüksek iç grup özdeşimli bireyler için temsili temasın, hedeflenenin aksine tam tersi yönde dış gruba karşı olumsuz tutum ve davranışları aktif hâle getirebileceğini hatırlatmaktadır.

Parasosyal Temas

Bir diğer dolaylı temas türü, *parasosyal temas* olarak isimlendirilmektedir. Parasosyal temas, olumlu şekilde betimlenen dış grup üyelerinin medya araçlarında gözlenmesinin gruplar arası ilişkileri geliştirdiğini ifade etmektedir (Schiappa ve diğ., 2005). Temsili temasta iç ve dış grupların olumlu temaslarının izlenimi üzerine odaklanılırken, parasosyal temasta bunun yanında yalnızca dış grup üyesinin olumlu bir temsil olarak medyada izlenmesi prensibi de benimsenmektedir. Ancak içeriği kontrol edilmemiş bir medya elementinde dış grup üyelerine salt maruz kalmak parasosyal temas olarak değerlendirilmemektedir. Böyle bir temastan söz edilebilmesi için kişilerin parasosyal olarak temas ettikleri üyeler ile ilgili bilgilerinin ve duygularının olması gerekmektedir (White ve diğ., 2020).

Wojcieszak ve Azrout (2016), ilişkisel desende yürüttükleri çalışmalarında dış grubun olumlu temsili ile gruplar arası olumlu tutumlar arasında bir ilişkinin var olduğunu göstermişlerdir. Ortiz ve Harwood (2007) da heteroseksüel katılımcılarda eş cinsel bireylerle parasosyal temas kurmanın, düşük homofobik tutumlarla ilişkili olduğunu bulmuştur. Visintin ve diğerleri (2016) ise gazete ya da televizyon gibi medya araçlarında dış grubun olumlu bir temsiline maruz kalma arttıkça dış gruba yönelik ayrımcılığın azaldığını göstermiştir. Öte yandan Mutz ve Goldman (2010), diğer araştırmacıları, parasosyal temasın dış gruplara yönelik tutumlar üzerindeki etkisinin arkasında yatan süreçlerin iyi betimlenmemiş olduğu, bu nedenle bu alanda daha çok araştırmaya ihtiyaç duyulduğu konusunda uyarmaktadır. White ve diğerleri (2020) de temsili temasta olduğu gibi olumsuz içerikli medya elementlerinin yaygın olduğu durumlarda parasosyal temasın etkisinin ne yönde olacağının tartışılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Elektronik Temas

Son olarak bir diğer temas türü ise *elektronik temas*tır. Elektronik temas, iç ve dış grup üyelerinin bir hedefe yönelik iş birliğini içeren çevrim içi etkileşimine odaklanmaktadır. Elektronik temasta Allport'un (1954) betimlediği ideal temas koşullarının kurgulanmasına özen gösterilmektedir (White ve diğ., 2015). Bu tip temas yöntemini kullanan araştırmalarda, araştırmacılar sürece aktif olarak katılmaktadır. Araştırmalarda genellikle temas eşzamanlı (*syncronize*) olarak sürdürülmektedir. Bu yöntemde katılımcılar, elektronik bir cihaz ile görüntülü, sesli ya da yazılı olarak, genellikle araştırmacı tarafından belirlenmiş bir moderatör eşliğinde, belirlenmiş bir hedefe yönelik iş birliği içeren görevleri yürüterek temas kurmaktadır (White ve diğ., 2020). White ve diğerleri (2020), elektronik temasın dış gruptan algılanan tehdit ve kaygı gibi psikolojik engelleri aşmak için önemli bir yöntem olduğunu vurgulamaktadır.

Elektronik temasın öncül çalışmalarında White ve Abu-Rayya (2012), Avustralyalı Müslüman ve Hristiyan lise öğrencileri arasında, ideal temas koşullarını içeren bir elektronik temas uygulaması gerçekleştirmiştir. Karma desende yürütülen bu çalışmada, her iki grubun da dış grup üyelerine yönelik olumlu değerlendirmelerinin arttığı, elektronik temas ve gruplar arası değerlendirme arasındaki bu ilişkinin ayrıca uzun vadede de korunduğu gözlenmiştir. Güncel çalışmalar ise elektronik temas müdahalelerinin eş cinseller (White ve diğ., 2019), transseksüeller (Boccanfuso ve diğ., 2020) ve şizofreni hastaları (Maunder ve diğ., 2019) gibi dezavantajlı gruplara karşı olumsuz değerlendirmeleri azaltabileceğini göstermiştir.

Öte yandan tahmin edileceği üzere, elektronik temas kurma sürecinin yürütülebilmesi için bir internet alt yapısına, ilgili elektronik ekipmanlara ve temel düzeyde de olsa teknolojik okuryazarlığa sahip katılımcılara ya da katılımcılara yardım edebilecek bireylere gereksinim duyulmaktadır. Çok basit ulaşılabilir gibi görünse de dünya nüfusuna oranlandığında bu imkânları olan ya da bu imkânların sağlanabileceği katılımcılar oldukça küçük bir yüzdededir. Yeni yeni kullanılmaya başlayan elektronik temas yönteminin en önemli sınırlılığı, temasın doğası gereği sahip olunması gereken bu ekipmanlar ve özelliklerin, hedef örneklemi oldukça daraltmasıdır (White ve diğ., 2020).

Dolaylı Temas Yöntemlerine Yönelik Eleştiriler

Alan yazındaki bulguların işaret ettiği gibi her zaman ve her koşulda olmasa da özellikle aralarında çatışma ve rekabet bulunan, ayrışmış ya da görünmez grupların yaygın olduğu toplumlarda dolaylı temas yöntemleri, gruplar arası ilişkileri güçlendirmekte etkili bir araçtır. Buna ek olarak doğrudan temas ile karşılaştırıldığında uygulamalarının daha kolektif bir biçimde yürütülebilmesi dolaylı temas yöntemlerinin en büyük avantajlarındandır. Özellikle katılımcıların hem aktif biçimde katılabileceği hem de pasif olarak gözlem yapabileceği uygulamaları içeren dolaylı temas müdahalelerinin doğrudan temas uygulamalarına göre daha etkili olabileceği düşünülmektedir (White ve diğ., 2020).

Öte yandan dolaylı olarak dış grupla temasın etkileri üzerine eleştirel argümanlar da sunulmaktadır. Örneğin, Manevska ve diğerleri (2018), dolaylı temas uygulamalarının olumsuz bir etkileşim izlenimi yarattığı koşullarda, gruplar arası ilişkilerin, var olandan daha olumsuz bir noktaya taşınabileceğini, hatta bazı durumlarda bu etkinin, olumsuz doğrudan temasın etkisinden daha güçlü olabileceğini iddia etmektedir. Araştırmacılar ayrıca temas yöntemini kullanan çalışmaların genel olarak sosyokültürel yorumlamalardan kaçındıkları ve karşıt bulguları yorumlamada spekülatif olmaktan ileri gidemediklerini vurgulamaktadır.

Manevska ve diğerlerinin (2018) bir diğer eleştirisi ise gruplar arası temas ve gruplar arası değerlendirmeler arasında nedensellik ilişkisi kurulabilecek çok az çalışma olmasına rağmen güncel araştırmaların hipotezlerinin bu tür bir nedensellik varsayımlarına dayanmalarıdır. Ayrıca araştırmaların büyük bir kısmının öğrencileri örneklemesi büyük bir problemdir. Bu durum, dolaylı temas çalışması bulgularının diğer örneklemler için geçerliliğini azaltmaktadır. Buna ek olarak gruplar arası arkadaşlığa çok önem vermesine rağmen dolaylı temas

yöntemleri, bu tür arkadaşları bulunan kişilerin etnosentrik bakış açısını irdelememektedir. Yukarıda ifade edilen nedensellik eleştirisinde olduğu gibi bu tür arkadaşları olanlar düşük etnosentrik bakış açısına sahip olabilirler. Dolayısıyla bireylerin gruplar arası olumsuz değerlendirmelerinin düşük olmasının nedeni, dolaylı temas deneyimleri değil, bireylerin düşük etnosentrik bakış açısına sahip olması olabilir (Manevska, 2014).

Son olarak gruplar arası hem dolaylı hem de doğrudan temasın davranışları uzun vadede olumsuz etkileyebileceği tartışılmaktadır (Pettigrew ve diğ., 2011, ss. 277-278). Örneğin, gruplar arası temas etmek, gruplar arası eşitsizliğe yönelik tutum ve davranışları değiştirmek için yürütülecek kolektif eylemlere katılımı engeller mi (Saguy, 2008)? Dahası, ön yargıları azaltan dolaylı ya da doğrudan temas müdahaleleri, gruplar arası eşitliği arttıracak önlemlere yönelik tutumlarda değişiklik yaratmakta mıdır (Dixon ve diğ., 2005)? Bu soruları irdeleyen çalışmalar bir sonraki başlıkta kısaca aktarılmıştır.

Sosyal Temas Daha Uyumlu Bir Toplumu mu Vadediyor?

İster dolaylı yönden olsun isterse doğrudan gerçekleşsin, belirli koşullar altında gerçekleşen temasın gruplar arası değerlendirmeleri olumlulaştırdıkları çoğu araştırmacı tarafından kabul görmüş bir bulgudur. Gruplar arası ilişkilerin gelişmesiyle beraber toplumun tüm paydaşlarının bu olumlulaşmadan faydalanması beklenebilir ancak güncel çalışmalar, bu gruplar arası değerlendirmelerin gruplar arası eşitsizliği içermediğini vurgulamakta, sosyal temasın var olan bulguların aksine, bazı koşullarda gruplar arası ilişkilere uzun vadede zarar verebileceğini ifade etmektedir. Bu argümanın temelinde sosyal temasın gruplar arası sorunları göz ardı etmeye neden olacağı düşüncesi yatmaktadır. Ayrıca bu argüman, gruplar arası temasın, bireyleri, sosyal eşitsizliği giderecek kolektif eylemlere katılmaktan alıkoyduğunu iddia etmektedir. Tahmin edileceği üzere bu iddia, Marksist sınıfsal çatışmalar ve çatışmaya bağlı ilerleme görüşüne dayanmaktadır (Reicher, 2007).

İlk olarak Tamar Saguy'un (2008) ufuk açıcı çalışmasında değinilen söz konusu durum şunu dile getirmektedir: Temas gruplar arası ilişkileri geliştirebilir ancak bazı grupların üyelerini, gruplar arası eşitsizliği kendilerinin lehine gidermeye yönelik eylemlerden de alıkoyar. Bu durumda toplumsal bir uyum ironisinden (*irony of harmony*) bahsedebiliriz çünkü temasın ardından söz konusu bireyler daha az dış grup ön yargısı gösterse de gruplar arası eşitsizliği giderecek davranış sergilemekten kaçınarak gruplar arası hiyerarşik pozisyonla-

rın katılaşmasına neden olur. Bir diğer deyişle uyum ironisi kavramı, olumlu gruplar arası ilişkilerin dezavantajlı grupların kimlik belirginliklerini azaltacağını, buna bağlı olarak söz konusu üyelerin gruplar arası eşitlik konusunda *gerçekçi olmayan* beklentilerini teşvik ederek, dezavantajlı grupların lehine eşitsizliği gidermeyi engelleyeceğini öne sürmektedir (Saguy ve diğ., 2008, 2009).

Dezavantajlı grup üyelerini eşitsizliği azaltacak davranışlardan alıkoyan sosyal temasın nedenlerini açıklarken iki modele vurgu yapılmaktadır: Sosyal Kimliğin Yeniden Sınıflandırılması Modeli (*The Decategorization of Social Identity Model*) (Brewer ve Miller, 1984; Miller, 2002) ve Ortak İç Grup Kimliği Modeli (Gaertner ve Dovidio, 2000). İlk modele yapılan atıfla üretilen açıklamalara göre, dış grup üyesi ile temas bireyin iç grubunun belirginliğini azaltmaktadır. Bu durum da üyelerin gruplar arası etkileşimlerini, kişiler arası bağlamda -gruplar arası bağlamda değil- yorumlamasına neden olmaktadır. İkinci modele yapılan atıfla üretilen açıklamalara göre ise gruplar arası temas kişilerin dış grup üyelerini yeniden sınıflandırmalarını kolaylaştırmaktadır. Eğer temas kurulan dış grubun norm ve değerleri iç grubunkilerle örtüşürse temas kurulan dış grup üyesi bir süre sonra iç grup üyesi olarak sınıflandırılmaya başlamaktadır. Böylelikle de gruplar arası çatışmalar azalmaktadır. Bu açıklama ayrıca geleneksel sosyal temas uygulamalarının bireylerin kendilerini üstün bir ortak grupta kimliklendirmelerine olanak sağladığına işaret etmektedir. Ancak bu süreç genellikle dezavantajlı grup üyelerinin kendilerini sosyal sistemde baskın sosyal kimlik içinde sınıflandırmaları ile sonlanmaktadır. Bu modeller ile sadece sosyal temasın ilgili bağlamda nasıl çalışıyor olabileceği değil, gruplar arası ilişkileri geliştirecek temas müdahalelerinin (*interventions*) nasıl şekillendiği de vurgulanmaktadır (Brown ve Hewstone, 2005; Dovidio ve diğ., 2009).

Bazı araştırmacılar gruplar arası temas ile gruplar arası eşitsizliğe yönelik tutum ve davranışlar arasında doğrudan bir ilişkinin var olup olmadığına dair çalışmalar yürütmüştür. Örneğin, Dixon ve diğerleri (2007), dış grup üyeleriyle temasın hem gruplar arası yüksek olumlu tutumlarla hem de dış grup üyelerinin koşullarını iyileştirecek kanunları daha az desteklemek ile ilişkili olduğunu bulmuştur. Bir başka çalışmada (Cakal ve diğ., 2011) da Güney Afrikalı Siyahiler ile arkadaşlık kurmanın, Beyaz katılımcılarda (yani avantajlı grup üyelerinde) Siyah bireylerin (yani dezavantajlı grup üyelerinin) koşullarını iyileştirmek için harekete geçmeme ile ilişkili olduğu görülmüştür. Bir kısmı Türkiye'de yürütülen bir araştırmada (Tropp ve diğ., 2020) da gruplar arası temas ile eşitliğe yönelik kolektif eylemler arasındaki ilişkide grup farklılıklarına yönelik iletişimin aracı etkisi gözlenmiştir. Öte yandan bu hipotezi araştıran çalışmalarda bu

argümanı doğrulayan bulgulara zaman zaman erişilememiştir. Örneğin, Reimer ve diğerleri (2017), LGBT bireylerle olumlu temas kuran heteroseksüel bireylerin, LGBT bireylerin haklarını geliştirecek kolektif eylemlere daha fazla katılma niyeti olduğunu göstermiştir. Vezzali ve Giovannini (2011) de göçmen işçilerle olumlu temas eden işverenlerin, işçilerin lehine olan sosyal politikalara daha olumlu baktıklarını bulmuştur.

Birbirleriyle çelişiyor gibi görünen bu bulguları açıklamada nasıl bir hipotez geliştirilebilir? Bu noktada Saguy'un (2008) vurgusuna dikkat etmek en açıklayıcı yol olabilir: Gruplar arası olumlu temasın yatıştırıcı (*sedative*) etkisi çoğunlukla *dezavantajlı gruplar için* ve *gruplar arası benzerliğin vurgulandığı* durumlarda geçerlidir. Dikkat edilirse hem doğrudan hem de dolaylı temas çalışmalarının büyük bir kısmında grup üyeleri *bizim gibi olan* bir dış grup üyesi ile temas etmektedir. Saguy (2008), temasın bu yatıştırıcı etkisinin kilit rolünün bu benzerliğin vurgulanmasında olduğunu ifade etmektedir. Araştırmacıya göre bu tür bir benzerlik, yukarıda ifade edildiği gibi kişilerin dış grup üyelerini yeniden değerlendirmelerini ya da onları yeni bir iç grupta kimliklendirmelerini sağlamaktadır. Oysa kültürel farklılıkların da vurgulandığı çalışmalar uyum ironisi etkisini engelleyebilir.

Bu hipotezi sınayan çalışmasında Saguy ve diğerleri (2009), laboratuvar ortamında avantajlı ve dezavantajlı gruplar yaratmışlardır. Ardından bu katılımcıların bazıları gruplar arası benzerliğe diğerleri ise farklılığa odaklanan içeriğe sahip temas kurmuşlardır. Araştırmacılar, benzerlik içerikli temas kuran avantajlı grup üyelerinin, geleneksel temas çalışmalarında olduğu gibi dış grup üyelerine karşı olumlu tutumlarının arttığını ancak alan yazının tam aksine, benzerlik içerikli gruplar arası temas kuran dezavantajlı grup üyelerinin gruplar arası eşitsizliğe daha az dikkat ettiklerini ve onların daha adil olduğuna dair daha yüksek inançlarının olduğunu göstermişlerdir. Bir başka çalışmada da (Saguy ve Chernyak-Hai, 2012) benzerlik odaklı gruplar arası temas kuran dezavantajlı grup üyesi katılımcıların, kendilerine ayrımcılık yapıldığını daha fazla reddettikleri ve gruplar arası hiyerarşiyi daha meşru algıladıkları görülmüştür. Öte yandan farklılık odaklı gruplar arası temas kuran dezavantajlı gruplar ise kendilerine yönelik yapılan ayrımcılığa daha çok dikkat etmişlerdir. Bu bulgular, benzerlik odaklı temasın avantajlı ve dezavantajlı gruplar arasındaki gerilimi azalttığı ancak bu azalan çatışmanın dezavantajlı grup üyeleri için uzun vadede zararlı olacağı şeklinde yorumlanmaktadır (McKeown ve Dixon, 2017; Saguy, 2018; Saguy ve diğ., 2016). Hässler ve diğerlerinin (2020) 69 ülke katılımcılarıyla yürüttükleri geniş çaplı araştırmada da benzer bulgulara erişilmiştir. Gruplar arası benzerliği ve kaliteli

teması yüksek olarak algılayan dezavantajlı grup üyeleri, gruplar arası eşitsizliği kendi lehlerine değiştirecek kolektif eylemlere daha az katılma niyeti belirtmişlerdir. Bazı araştırmalar (ör., Di Bernardo ve diğ., 2019), aralarında bir ilişki gözlemese de günümüzde, sosyal temas içeriği ve gruplar arası hiyerarşik pozisyonun, gruplar arası değerlendirmeler ile nasıl bir ilişkisi olduğu üzerine araştırmalar devam etmektedir. Bulgular, gruplar arası uyuma giden yolda, herhangi bir grubun adalete yönelme davranışlarını bastırmadan geliştirilecek olan sosyal temas müdahalelerinin içeriğine ışık tutacaktır. Bu araştırmaların bir kısmı Türkiye'de yaşayan bireyleri örneklemektedir.

Türkiye'de Temas Çalışmaları: Ele Alınan Değişkenler ve Bulgular

Türkiye'de yürütülen temas çalışmalarının büyük bir bölümü, avantajlı ve dezavantajlı gruplar arasındaki doğrudan temasın, gruplar arası tutumlar ve davranışlar üzerindeki etkisine odaklanıyor gibi görünmektedir. Bu çalışmaların bir kısmı, LGBTİ bireylere yönelik tutumları incelemektedir. Örneğin, Sakallı ve Uğurlu (2003), karma desenli bir araştırmada, heteroseksüel katılımcıların lezbiyen bir kişi ile doğrudan temas etmelerinin ardından hem kontrol grubuna göre hem de kişilerin kendilerinin ilk ölçümlerine göre, eş cinsellere yönelik tutumlarının olumlulaştığını bulmuşlardır. Farklı çalışmalarda da bu bulgular tekrarlanmıştır. Örneğin, LGBT bireylerle temasın sıklığı arttıkça, bu etkileşimi olumlu olarak değerlendiren kişilerin daha düşük homofobik eğilimler gösterdiği bilinmektedir (Serbes, 2017). Ayrıca yüksek sistemi meşrulaştırma, aşırı sağ politik yönelim LGBT bireylerle düşük temas, bu bireylere yönelik olumsuz tutumları yordamaktadır (Sakallı-Uğurlu ve diğ., 2019).

Bazı çalışmalar ise dinî gruplar arası temas ve bağlantılı değişkenler arasındaki ilişkilere odaklanmıştır. Örneğin, Akbaş (2010), sosyal kimlik alan yazını hipotezlerini de kullanarak yürüttüğü ilişkisel araştırmasında Alevi ve Sünni gruplar için temas kalitesinin, gruplar arası olumlu değerlendirmelerle ilişkili olduğunu göstermiştir. Benzer bir bulgu Durmaz (2015) tarafından da tekrarlanmıştır. Din sosyolojisi bakış açısıyla ilişkisel bir araştırma yürüten araştırmacı hem Alevilerin hem de Sünnilerin dış gruplarıyla temasları arttıkça dış gruplarına yönelik olumsuz tutumlarının azaldığını bulmuştur.

Türkiye'de yürütülen doğrudan temas çalışmalarının geriye kalan büyük bir kısmı ise etnik gruplar arası ilişkilere odaklanmıştır. Örneğin, Güler (2013), Türk ve Kürt katılımcıların birbirleriyle olan temaslarının gruplar arasındaki

sosyal mesafeye etkisini incelemiştir. Araştırma, her iki grup içinde temasın gruplar arası kaygı ile olumsuz, sosyal mesafe ile ise olumlu bir ilişkisinin olduğunu göstermiştir. Bir başka ilişkisel araştırmada (Şen, 2014) da Kürt katılımcıların Türklerle kurduğu temasın niteliğinin, Kürt katılımcılar arasında kendilerine yönelik ayrımcılık algılarını yordadığı bulunmuştur. Bagci ve diğerleri (2018a) de Türk ve Kürt katılımcılar ile yürüttükleri araştırmalarında, dış grupla temasın dış gruba yönelik tutumlar için etki gücü en yüksek değişken olduğunu ve temas arttıkça dış gruba yönelik tutumların olumlulaştığını vurgulamaktadır. Nitel paradigmayı kullanan etkileyici bir araştırmada (Yürek, 2014) ise Kürt ve Türk katılımcıların temas deneyimleri incelenmiştir. Söz konusu araştırmada Kürtlerin Türklerle kurdukları olumlu temasları Türklere genelleme eğilimindeyken, Türklerin Kürtlerle kurdukları görece olumsuz temasları Kürtlere genelleme eğiliminde olduğu görülmüştür. Bu bulgu araştırmacı tarafından toplumsal kalıp yargılar ve temsiller bağlamında tartışılmıştır. Doğrudan temas araştırmaları yalnızca Kürt ve Türk etnik gruplarını incelememişlerdir. Suriyeli mültecilere yönelik temas çalışmaları da mevcuttur. Araştırmalar, Suriyeli mültecilerle olumlu sosyal temasın olumlu duygularla, olumsuz temasın ise olumsuz duygularla ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Temas ve duygu arasındaki ilişkide gruplar arası tehdidin aracı rolü izlenmektedir (Yanbolluoğlu, 2018). Benzer olarak Suriyeli mültecilerden algılanan genel ve kültürel tehdidin yabancı düşmanlığını gruplar arası temas niteliği üzerinden yordadığı bilinmektedir (Padır, 2019).

Temasın gruplar arası eşitsizliğe yönelik tutum ve davranışlar ile ilişkisine yönelik çalışmalar da Türkiye örnekleminde sürdürülmektedir. Örneğin, Cakal ve diğerleri (2016), Kürt katılımcılar için gruplar arası temasın iç grubun şartlarını iyileştirecek kolektif eyleme katılım niyeti ile olumlu yönde bir ilişkisi olduğunu ayrıca hem Türk hem de Kürt katılımcıların dış grupla temaslarının, dış gruptan algılanan tehdit üzerinden iç grubun durumunu düzeltecek kolektif eylemlere katılım niyetini yordadığını bulmuşlardır.

Türkiye'de yürütülen ve dolaylı temas yöntemlerini kullanan araştırmalarda da sıklıkla etnik gruplara odaklanılmıştır. Örneğin, Bagci ve diğerleri (2018b), Kürt ve Türk katılımcılarda hayali temasın gruplar arası değerlendirmeler üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bu araştırmanın üçüncü deneyinde, Kürt katılımcılar için hayali temas kurmanın gruplar arası tutumları olumlulaştırmadığı ancak gruplar arası kaygıları azalttığı gözlenmiştir. Benzer bir amacı olan bir başka araştırmada (Bagci ve diğ., 2019) da Türk ve Kürt katılımcıların dış grupla hayali temas kurmalarının ardından kolektif eylem niyetlerinin arttığı ve Kürt

katılımcılar için bu değişkenler arası ilişkide algılanan ayrımcılık ve iç grup özdeşimlerinin aracı bir rolü olduğu gözlenmiştir. Türk katılımcılar için hayali temasın Suriyeli mültecilere yönelik tutum ve davranışlar üzerindeki etkisinin incelendiği bir araştırmada (Bagci ve diğ., 2018c) ise çeşitli içerikteki hayali temas müdahalelerinin dezavantajlı gruplara yönelik olumlu duyguları ve davranış niyetlerini arttırdığı bulunmuştur. Hayali temasın farklı gruplar açısından incelendiği çalışmalar (ör., Küçükkömürler, 2013) bulunsa da farklı tipteki dolaylı temas yöntemlerini kullanarak Türkiye örneklemini araştıran çalışmalara alan yazında daha nadir rastlanılmaktadır.

Sonuç

Belirli şartlar altında sağlanan gruplar arası temas, gruplar arası kaygı ve tehdit algısını düşürerek gruplar arası ilişkileri güçlendirmekte, tutumları olumlulaştırmaktadır. Hem doğrudan temas çalışmaları hem de dolaylı temas çalışmaları bu bulguyu çoğunlukla desteklemektedir. Alan yazında bu bulgu çeşitli örneklem ve bağlamlarda tekrarlansa da nedensel çıkarımlar için hâlâ deneysel ve boylamsal desen kullanan araştırmalara ihtiyaç var gibi görünmektedir. Öte yandan temas çalışmalarına yönelik en dikkat çekici eleştiri, gruplar arası temasın, gruplar arası eşitsizliği azaltmaya yönelik davranışları azaltabileceğine işaret eden iddiadır. Günümüzde bu hipotez, farklı örneklemlerde sınanmaktadır. Bunların dışında Türkiye'de temas çalışmaları genellikle etnik gruplar arası ilişkilere odaklanmakta ve doğrudan temas ya da hayali temas yöntemlerini kullanmaktadır. Gelecek çalışmalar, alan yazındaki bulguların Türkiye örneklemindeki geçerliliğini sınamak ve betimlemek için farklı gruplarda yayılmış, temsili, parasosyal ya da elektronik temas yöntemlerini kullanarak güncel hipotezleri araştırabilir.

Kaynakça

Aberson, C. L. (2015). Positive intergroup contact, negative intergroup contact, and threat as predictors of cognitive and affective dimensions of prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations, 18*(6), 743–760. Doi: 10.1177/1368430214556699

Akbaş, G. (2010). *Social identity and intergroup relations: The case of Alevis and Sunnis in Amasya.* Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Al Ramiah, A., Hewstone, M., Little, T. D. ve Lang, K. (2014). The influence of status on the relationship between intergroup contact, threat, and prejudice in the context of a nation-building intervention in Malaysia. *Journal of Conflict Resolution, 58*(7), 1202–1229. Doi: 10.1177/0022002713492634

Allport, G. M. (1954). *The nature of prejudice.* The Beacon Press.

Amir, Y. (1969). Contact hypothesis in ethnic relations. *Psychological Bulletin, 71(5)*, 319–342. Doi:10.1037/h0027352

Aronson, K. M., Stefanile, C., Matera, C., Nerini, A., Grisolaghi, J., Romani, G., Massai, F., Antonelli, P., Ferraresi, L. ve Brown, R. (2016). Telling tales in school: Extended contact interventions in the classroom. *Journal of Applied Social Psychology, 46*(4), 229–241. Doi: 10.1111/jasp.12358

Bagci, S. C., Piyale, Z. E. ve Ebcim, E. (2018b). Imagined contact in high conflict settings: The role of ethnic group identification and the perspective of minority group members. *Journal of Applied Social Psychology, 48*(1), 3-14. Doi: 10.1111/jasp.12485

Bagci, S. C., Piyale, Z. E., Bircek, N. I. ve Ebcim, E. (2018c). Think beyond contact: Reformulating imagined intergroup contact theory by adding friendship potential. *Group Processes & Intergroup Relations, 21*(7), 1034–1052. Doi: 10.1177/1368430217690237

Bagci, S. C., Piyale, Z. E., Karaköse, S. ve Şen, E. (2018a). Collective victimhood beliefs among majority and minority groups: Links to ingroup and outgroup attitudes and attribution of responsibility for conflict. *International Journal of Intercultural Relations, 66,* 95–107. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2018.05.003

Bagci, S. C., Stathi, S. ve Piyale, Z. E. (2019). When imagining intergroup contact mobilizes collective action: The perspective of disadvantaged and advantaged groups. *International Journal of Intercultural Relations, 69,* 32–43. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2018.12.003

Bargh, J. A., Chen, M. ve Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*(2), 230–244. Doi: 10.1037/0022-3514.71.2.230

Bastian, B., Lusher, D. ve Ata, A. (2012). Contact, evaluation and social distance: Differentiating majority and minority effects. *International Journal of Intercultural Relations, 36*(1), 100–107. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2011.02.005

Becker, J. C., Wright, S. C., Lubensky, M. E. ve Zhou, S. (2013). Friend or ally: Whether cross-group contact undermines collective action depends on what advantaged group members say (or don't say). *Personality and Social Psychology Bulletin, 39*(4), 442–455. Doi: 10.1177/0146167213477155

Binder, J., Zagefka, H., Brown, R., Funke, F., Kessler, T., Mummendey, A., Maquil, A., Demoulin, S. ve Leyens, J.-P. (2009). Does contact reduce prejudice or does prejudice reduce contact? A longitudinal test of the contact hypothesis among majority and minority groups in three european countries. *Journal of Personality and Social Psychology, 96*(4), 843–856. Doi: 10.1037/a0013470

Boccanfuso, E., White, F. A. ve Maunder, R. D. (2020). Reducing transgender stigma via an e-contact intervention. *Sex Roles.* Doi: 10.1007/s11199-020-01171-9

Brambilla, M., Ravenna, M. ve Hewstone, M. (2012). Changing stereotype content through mental imagery: Imagining intergroup contact promotes stereotype change. *Group Processes & Intergroup Relations, 15*(3), 305-315. Doi: 10.1177/1368430211427574

Brewer, M. B. ve Miller, N. (1984). Beyond the contact hypothesis: Theoretical perspectives on desegregation. N. Miller & M. B. Brewer (Eds), *Groups in contact: The psychology of desegregation* içinde (ss. 281-302). Academic Press.

Brown, R. ve Hewstone, M. (2005). An integrative theory of intergroup contact. M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* içinde (Vol. 37, ss. 255-343). Elsevier Academic Press. Doi: 10.1016/S0065-2601(05)37005-5

Brown, R. ve Paterson, J. (2016). Indirect contact and prejudice reduction: Limits and possibilities. *Current Opinion in Psychology, 11,* 20–24. Doi: 10.1016/j.copsyc. 2016.03.005

Brown, R., Vivian, J. ve Hewstone, M. (1999). Changing attitudes through intergroup contact: The effects of group membership salience. *European Journal of Social Psychology, 29*(5-6), 741–764. Doi: 10.1002/(SICI)1099-0992(199908/09)29:5/6 <741:AID-EJSP972>3.0.CO;2-8

Cagle, L. T. (1973). Interracial housing: a reassessment of the equal-status contact hypothesis. *Sociology and Social Research, 57*(3), 342-55.

Cakal, H., Hewstone, M., Güler, M. ve Heath, A. (2016). Predicting support for collective action in the conflict between Turks and Kurds: Perceived threats as a mediator of intergroup contact and social identity. *Group Processes & Intergroup Relations, 19*(6), 732–752. Doi: 10.1177/1368430216641303

Cakal, H., Hewstone, M., Schwär, G. ve Heath, A. (2011). An investigation of the social identity model of collective action and the 'sedative' effect of intergroup contact among Black and White students in South Africa. *British Journal of Social Psychology, 50*(4), 606–627. Doi: 10.1111/j.2044-8309.2011.02075.x

Cameron, L., Rutland, A., Hossain, R. ve Petley, R. (2011). When and why does extended contact work? The role of high quality direct contact and group norms in the development of positive ethnic intergroup attitudes amongst children. *Group Processes & Intergroup Relations, 14*(2), 193–206. Doi: 10.1177/ 1368430210390535

Castelli, L., De Dea, C. ve Nesdale, D. (2008). Learning social attitudes: Children's sensitivity to the nonverbal behaviors of adult models during interracial interactions. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*(11), 1504–1513. Doi: 10.1177/0146167208322769

Cehajic, S. , Brown, R. ve Castano, E. (2008). Forgive and forget? Antecedents and consequences of intergroup forgiveness in Bosnia and Herzegovina. *Political Psychology, 29*(3), 351–367. Doi: 10.1111/j.1467-9221.2008.00634.x

Cocco, V. M., Bisagno, E., Di Bernardo, G. A., Cadamuro, A., Riboldi, S. D., Crapolicchio, E., Trifiletti, E., Stathi, S. ve Vezzali, L. (2020). Comparing story reading and video watching as two distinct forms of vicarious contact: An experimental intervention among elementary school children. *British Journal of Social Psychology*. Doi: 10.1111/bjso.12404

Crisp, R. J. ve Turner, R. N. (2009). Can imagined interactions produce positive perceptions?: Reducing prejudice through simulated social contact. *American Psychologist, 64*(4), 231–240. Doi: 10.1037/a0014718

Crisp, R. J., ve Turner, R. N. (2012). The imagined contact hypothesis. *Advances in Experimental Social Psychology, 46*, 125-182. Doi: 10.1016/B978-0-12-394281-4.00003-9

Curşeu, P. L., Stoop, R. ve Schalk, R. (2007). Prejudice toward immigrant workers among Dutch employees: Integrated threat theory revisited. *European Journal of Social Psychology, 37*(1), 125-140. Doi: 10.1002/ejsp.331

De Tezanos-Pinto, P., Bratt, C. ve Brown, R. (2010). What will the others think? In-group norms as a mediator of the effects of intergroup contact. *British Journal of Social Psychology, 49*(3), 507–523. Doi: 10.1348/014466609X471020

Deagan, K. ve Cruxent, J. M. (2008). *Columbus's Outpost among the Taínos: Spain and America at La Isabela, 1493-1498.* Yale University Press.

Desforges, D. M., Lord, C. G., Ramsey, S. L., Mason, J. A., Van Leeuwen, M. D., West, S. C. ve Lepper, M. R. (1991). Effects of structured cooperative contact on changing negative attitudes toward stigmatized social groups. *Journal of Personality and Social Psychology, 60*(4), 531–544. Doi:10.1037/0022-3514.60.4.531

Di Bernardo, G. A., Vezzali, L., Stathi, S. , McKeown Jones, S. , Cocco, V. M., Saguy, T. ve Dixon, J. (2019). Fostering social change among advantaged and disadvantaged group members: Integrating intergroup contact and social identity perspectives on collective action. *Group Processes & Intergroup Relations.* Doi: 10.1177/1368430219889134

Dixon, J., Durrheim, K. ve Tredoux, C. (2005). Beyond the optimal contact strategy: A reality check for the contact hypothesis. *American Psychologist, 60*(7), 697-711. Doi: 10.1037/ 0003-066X.60.7.697

Dixon, J., Durrheim, K. ve Tredoux, C. (2007). Intergroup contact and attitudes toward the principle and practice of racial equality. *Psychological Science, 18*(10), 867–872. Doi: 10.1111/j.1467-9280.2007.01993.x

Dovidio, J. F., Gaertner, S. L. ve Saguy, T. (2009). Commonality and the complexity of "we": Social attitudes and social change. *Personality and Social Psychology Review, 13*(1), 3–20. Doi: 10.1177/1088868308326751

Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Niemann, Y. F. ve Snider, K. (2001). Racial, ethnic, and cultural differences in responding to distinctiveness and discrimination on campus: Stigma and common group identity. *Journal of Social Issues, 57*(1), 167–188. Doi: 10.1111/0022-4537.00207

Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., ve Kawakami, K. (2003). Intergroup contact: The past, present, and the future. *Group Processes & Intergroup Relations, 6*(1), 5–20. Doi: 10.1177/1368430203006001009

Dovidio, J. F., Eller, A. ve Hewstone, M. (2011) Improving intergroup relations through direct, extended and other forms of in direct contact. *Group Processes and Intergroup Relations, 14*(2), 147–160. Doi: 10.1177/ 1368430210390555

Durmaz, A. (2015). *Alevi ve Sünnilerde sosyal kimlik ve ön yargı (Malatya örneği).* Yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi.

Eller, A., Abrams, D. ve Gomez, A. (2012). When the direct route is blocked: The extended contact pathway to improving intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations, 36*(5), 637–646. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2012.03.005

Emerson, M. O., Kimbro, R. T. ve Yancey, G. (2002). Contact theory extended: The effects of prior racial contact on current social ties. *Social Science Quarterly, 83*(3), 745–761. Doi: 10.1111/1540-6237.00112

Falvo, R., Capozza, D., Hichy, Z. ve Di Sipio, A. (2014). Imagined contact favors humanization of individuals with intellectual disabilities: A two-wave study. *Life Span and Disability, 17*(1), 39–57.

Forbes, H. D. (2004). Ethnic conflict and the contact hypothesis. Y.-T. Lee, C. McCauley, F. Moghaddam, & S. Worchel (Eds.), *Psychological dimensions to war and peace: The psychology of ethnic and cultural conflict* içinde (ss. 69–88). Praeger Publishers/Greenwood Publishing Group.

Gaertner, S. L. ve Dovidio, J. F. (2000). *Reducing intergroup bias: The common ingroup identity model.* Psychology Press.

Gaertner, S. L., Mann, J. A., Dovidio, J. F., Murrell, A. J. ve Pomare, M. (1990). How does cooperation reduce intergroup bias? *Journal of Personality and Social Psychology, 59*(4), 692–704. Doi: 10.1037/0022-3514.59.4.692

Giacobbe, M. R., Stukas, A. A. ve Farhall, J. (2013). The effects of imagined versus actual contact with a person with a diagnosis of schizophrenia. *Basic and Applied Social Psychology, 35*(3), 265-271. Doi: 10.1080/01973533.2013.785403

Glasford, D. E. ve Dovidio, J. F. (2011). E pluribus unum: Dual identity and minority group members' motivation to engage in contact, as well as social change. *Journal of Experimental Social Psychology, 47*(5), 1021–1024. Doi: 10.1016/j.jesp.2011.03.021

Gómez, Á. ve Huici, C. (2008). Vicarious intergroup contact and role of authorities in prejudice reduction. *The Spanish Journal of Psychology, 11*(1), 103–114. Doi: 10.1017/S1138741600004169

Gómez, Á., Tropp, L. R., Vázquez, A., Voci, A. ve Hewstone, M. (2018). Depersonalized extended contact and injunctive norms about cross-group friendship impact intergroup orientations. *Journal of Experimental Social Psychology, 76,* 356-370. Doi: 10.1016/j.jesp.2018.02.010

Graf, S. , Paolini, S. ve Rubin, M. (2014). Negative intergroup contact is more influential, but positive intergroup contact is more common: Assessing contact prominence and contact prevalence in five Central European countries. *European Journal of Social Psychology, 44*(6), 536–547. Doi:10.1002/ejsp.2052

Güler, M. (2013). *Gruplar arası temas, kaygı ve yanlılığın sosyal mesafeye etkisi: Türk ve kürt kökenli gruplar üzerine bir çalışma.* Doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

Harwood, J., Paolini, S. , Joyce, N., Rubin, M. ve Arroyo, A. (2011). Secondary transfer effects from imagined contact: Group similarity affects the generalization gradient. *British Journal of Social Psychology, 50*(1), 180-189. Doi: 10.1348/014466610X524263

Hässler, T., Ullrich, J., Bernardino, M., Shnabel, N., Van Laar, C., Valdenegro, D., Sebben, S. , Tropp, L., Visintin, E. P., Gonzalez, R., Ditlmann R. K., Abrams, D., Selvanathan, H. P., Brankovic, M., Wright, S. , von Zimmerman, J., Pasek, M., Aydin, A. L., Zezelj, I., ... ve Ditlmann, R. K. (2020). A large-scale test of the link between intergroup contact and support for social change. *Nature Human Behaviour, 4*(4), 380-386. Doi: 1038/s41562-019-0815-z

Hewstone, M. ve Greenland, K. (2000). Intergroup conflict. *International Journal of Psychology, 35(2), 136–144.* Doi:10.1080/002075900399439

Hewstone, M. R. C. ve Brown, R. J. (1986). Contact is not enough: An intergroup perspective on the contact hypothesis. M. R. C. Hewstone & R. J. Brown (Eds.), *Contact and conflict in intergroup encounters* içinde (ss. 1–44). Blackwell.

Hodson, G. ve Hewstone, M. (2013). *Advances in intergroup contact*. Psychology Press.

Hoffarth, M. R. ve Hodson, G. (2016). Who needs imagined contact? Replication attempts examining previous contact as a potential moderator. *Social Psychology, 47*(2), 118–124. Doi: 10.1027/1864-9335/a000258

Huang, F., Shi, K., Zhou, M., Stathi, S. ve Vezzali, L. (2020). Can interethnic contact between majority (Han) and minority (Uyghur) people in China influence sense of Chinese national Community? The role of positive and negative direct, extended and vicarious intergroup contact. *International Journal of Intercultural Relations, 77*, 125-139. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2020.05.008

Husnu, S. , Mertan, B. ve Rustemli, A. (2008). IUPsyS presidential address, invited address, invited symposium, symposium, paper session, poster session. *International Journal of Psychology, 43*(3-4), 1-167. Doi: 10.1080/00207594.2008.10108483

Ioannou, M. (2019). The week after: Do the effects of imagined contact last over time? *Journal of Applied Social Psychology, 49*(7), 459–470. Doi: 10.1111/jasp.12597

Islam, M. R. ve Hewstone, M. (1993). Dimensions of contact as predictors of intergroup anxiety, perceived out-group variability, and out-group attitude: An integrative model. *Personality and Social Psychology Bulletin, 19*(6), 700–710. Doi: 10.1177/0146167293196005

Jasinskaja-Lahti, I., Vezzali, L., Ranta, M., Pacilli, M. G., Giacomantonio, M. ve Pagliaro, S. (2020). Conditional secondary transfer effect: The moderating role of moral credentials and prejudice. *Group Processes & Intergroup Relations.* Doi: 10.1177/1368430220940401

Kenworthy, J. B., Voci, A., Ramiah, A. A., Tausch, N., Hughes, J. ve Hewstone, M. (2016). Building trust in a postconflict society: An integrative model of cross-group friendship and intergroup emotions. *Journal of Conflict Resolution, 60*(6), 1041–1070. Doi: 10.1177/0022002714564427

Küçükkömürler, S. (2013). *Reducing prejudice through imagined social contact.* Yüksek lisans tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Manevska, K. (2014). *Beyond the ethnic divide.* Doktora tezi, Erasmus University Rotterdam.

Manevska, K., Achterberg, P. ve Houtman, D. (2018). Why there is less supportive evidence for contact theory than they say there is: A quantitative cultural–sociological critique. *American Journal of Cultural Sociology, 6*(2), 296-321. Doi: 10.1057/s41290-017-0028-8

Maunder, R.D., White, F.A. ve Verrelli, S. (2019). Modern avenues for intergroup contact: Using E-contact and intergroup emotions to reduce stigma and social distancing against people with schizophrenia. *Group Processes and Intergroup Relations, 22(7)*, 947–963. Doi: 10.1177/1368430218794873

Mazziotta, A., Mummendey, A. ve Wright, S. C. (2011). Vicarious intergroup contact effects: Applying social-cognitive theory to intergroup contact research. *Group Processes & Intergroup Relations, 14*(2), 255–274. Doi: 10.1177/1368430210390533

McKeown, S. ve Dixon, J. (2017). The "contact hypothesis": Critical reflections and future directions. *Social and Personality Psychology Compass, 11*(1), e12295. Doi: 10.1111/spc3.12295

Meleady, R. ve Seger, C. R. (2017). Imagined contact encourages prosocial behavior towards outgroup members. *Group Processes & Intergroup Relations, 20*(4), 447–464. Doi: 10.1177/1368430215612225

Miles, E. ve Crisp, R. J. (2014). A meta-analytic test of the imagined contact hypothesis. *Group Processes & Intergroup Relations, 17*(1), 3–26. Doi: 10.1177/1368430213510573

Miller, N. (2002). Personalization and the promise of contact theory. *Journal of Social Issues, 58*(2), 387-410. Doi: 10.1111/1540-4560.00267

Moghaddam, F. M. ve Solliday, E. A. (1991). "Balan ced Multiculturalism" and the challenge of peaceful coexistence in pluralistic societies. *Psychology and Developing Societies, 3*(1), 51-72. Doi: 10.1177/097133369100300104

Munniksma, A., Stark, T. H., Verkuyten, M., Flache, A. ve Veenstra, R. (2013). Extended intergroup friendships within social settings: The moderating role of initial outgroup attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations, 16*(6), 752–770. Doi: 10.1177/1368430213486207

Mutz, D. C. ve Goldman, S. K. (2010) Mass media. J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* içinde (ss. 241–258). Sage.

Ortiz, M. ve Harwood, J. (2007). A social cognitive theory approach to the effects of mediated intergroup contact on intergroup attitudes. *Journal of Broadcasting & Electronic Media, 51*(4), 615–631. Doi: 10.1080/08838150701626487

Padır, M. A. (2019). *Examining xenophobia in Syrian refugees context: The roles of perceived threats and social contact.* Doktora tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Parker, J. H. (1968). The interaction of Negroes and Whites in an integrated church setting. *Social Forces, 46*(3), 359–366. Doi: 10.2307/2574883

Patchen, M. (1982). *Black-White contact in schools: Its social and academic effects.* Purdue University Press.

Pettigrew, T. F. (1997). Generalized intergroup contact effects on prejudice. *Personality and Social Psychology Bulletin, 23*(2), 173–185. Doi: 10.1177/0146167297232006

Pettigrew, T. F. (1998). Intergroup contact theory. *Annual Review of Psychology, 49,* 65–85. Doi: 10.1146/annurev.psych.49.1.65

Pettigrew, T. F. (2009). Secondary transfer effect of contact: Do intergroup contact effects spread to noncontacted outgroups? *Social Psychology, 40*(2), 55–65. Doi: 10.1027/1864-9335.40.2.55

Pettigrew, T. F. ve Troop, L. (2000). Does intergroup contact reduce prejudice? Recent meta-analytic findings. S. Oskamp (Ed.), *Reducing prejudice and discrimination* içinde (ss. 93–114). Lawrence Erlbaum.

Pettigrew, T. F. ve Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*(5), 751–783. Doi: 10.1037/0022-3514.90.5.751

Pettigrew, T. F. ve Tropp, L. R. (2008). How does intergroup contact reduce prejudice? Meta-analytic tests of three mediators. *European Journal of Social Psychology, 38*(6), 922–934. Doi: 10.1002/ejsp.504

Pettigrew, T. F. ve Tropp, L. R. (2011). *When groups meet: The dynamics of intergroup contact.* Psychology Press.

Pettigrew, T. F., Tropp, L. R., Wagner, U. ve Christ, O. (2011). Recent advances in intergroup contact theory. *International Journal of Intercultural Relations, 35*(3), 271–280. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2011.03.001

Reicher, S. (2007). Rethinking the paradigm of prejudice. *South African Journal of Psychology, 37*(4), 820–834. Doi: 10.1177/008124630703700410

Reimer, N. K., Becker, J. C., Benz, A., Christ, O., Dhont, K., Klocke, U., Neji, S. , Rychlowska, M., Schmid, K. ve Hewstone, M. (2017). Intergroup contact and social change: Implications of negative and positive contact for collective action in advantaged and disadvantaged groups. *Personality and Social Psychology Bulletin, 43*(1), 121–136. Doi: 10.1177/0146167216676478

Rozin, P. ve Royzman, E. B. (2001). Negativity bias, negativity dominance, and contagion. *Personality and Social Psychology Review, 5*(4), 296–320. Doi: 10.1207/S15327957PSPR0504_2

Saguy, T. (2008). *The irony of harmony: A group position perspective on intergroup contact*. Doktora tezi, University of Connecticut.

Saguy, T. (2018). Downside of intergroup harmony? When reconciliation Might Backfire and what to do. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences, 5*(1), 75-81. Doi: 10.1177/2372732217747085

Saguy, T. ve Chernyak-Hai, L. (2012). Intergroup contact can undermine disadvantaged group members' attributions to discrimination. *Journal of Experimental Social Psychology, 48*(3), 714–720. Doi: 10.1016/j.jesp.2012.01.003

Saguy, T., Dovidio, J. F. ve Pratto, F. (2008). Beyond contact: Intergroup contact in the context of power relations. *Personality and Social Psychology Bulletin, 34*(3), 432-445. Doi: 10.1177/0146167207311200

Saguy, T., Shchori-Eyal, N., Hasan-Aslih, S. , Sobol, D. ve Dovidio, J. F. (2016). The irony of harmony: Past and new developments. L. Vezzali & S. Stathi (Eds.), *Intergroup contact theory: Recent developments and future directions* içinde (ss. 61-79). Routledge.

Saguy, T., Tausch, N., Dovidio, J. F. ve Pratto, F. (2009). The irony of harmony: Intergroup contact can produce false expectations for equality. *Psychological Science, 20*(1), 114–121. Doi: 10.1111/j.1467-9280.2008.02261.x

Sakalli, N. ve Ugurlu, O. (2003). The effects of social contact with a lesbian person on the attitude change toward homosexuality in turkey. *Journal of Homosexuality, 44*(1), 111–119. Doi: 10.1300/j082v44n01_06

Sakallı-Uğurlu, N., Uğurlu, O. ve Eryılmaz, D. (2019). The relationships among attitudes oward gay men and lesbians, system justification, social contact, political orientation and gender. *Nesne, 7*(14), 19-33. Doi: 10.7816/nesne-07-14-02

Schiappa, E., Gregg, P. B. ve Hewes, D. E. (2005). The parasocial contact hypothesis. *Communication Monographs, 72*, 92–115. Doi: 10.1080/0363775052000342544

Schmid, K., Ramiah, A. A. ve Hewstone, M. (2014). Neighborhood ethnic diversity and trust: The role of intergroup contact and perceived threat. *Psychological Science, 25*(3), 665–674. Doi: 10.1177/0956797613508956

Schofield, J. W. (1979). The impact of positively structured contact on intergroup behavior: Does it last under adverse conditions? *Social Psychology Quarterly, 42*(3), 280–284. Doi: 10.2307/3033772

Schofield, J. W. ve Sagar, H. A. (1979). The social context of learning in an interracial school. R. C. Rist (Ed.), *Desegregated schools: Appraisals of an American experiment* içinde (ss. 155–199). Academic Press.

Şen, E. (2014). *Etnik gruplarda sosyal kimlik ve algılanan ayrımcılık: Türk ve Kürt etnik grupları üzerine bir çalışma.* Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi.

Serbes, F. (2017). *LGBT bireylerle sosyal temas biçimleri, otoriterlik, sosyal baskınlık yönelimi, ilişkisel benlik ve sistemi meşrulaştırmanın homofobiyle ilişkisinin incelenmesi.* Yüksek lisans tezi, İstanbul Arel Üniversitesi.

Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R. ve Sherif, C. W. (1961*). Intergroup conflict and cooperation: The robbers cave experiment.* Institute of Group Relations, The University of Oklahoma.

Shook, N. J. ve Fazio, R. H. (2008). Interracial roommate relationships: An experimental field test of the contact hypothesis. *Psychological Science, 19*(7), 717–723. Doi: 10.1111/j.1467-9280.2008.02147.x

Shook, N. J., Hopkins, P. D. ve Koech, J. M. (2016). The effect of intergroup contact on secondary group attitudes and social dominance orientation. *Group Processes & Intergroup Relations, 19*(3), 328–342. Doi: 10.1177/1368430215572266

Sirin, C. V., Valentino, N. A. ve Villalobos, J. D. (2017). The social causes and political consequences of group empathy. *Political Psychology, 38*(3), 427-448. Doi: 10.1111/pops. 12352

Stark, T. H. (2020). Indirect contact in social networks: Challenging common interpretations of the extended contact hypothesis. *Group Processes & Intergroup Relations, 23*(3), 441-461. Doi: 10.1177/1368430219846337

Stathi, S. , Cameron, L., Hartley, B. ve Bradford, S. (2014). Imagined contact as a prejudice-reduction intervention in schools: The underlying role of similarity and attitudes. *Journal of Applied Social Psychology, 44*(8), 536–546. Doi: 10.1111/jasp.12245

Stathi, S. ve Crisp, R. J. (2008). Imagining intergroup contact promotes projection to outgroups. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*(4), 943–957. Doi: 10.1016/j.jesp.2008.02.003

Stathi, S. , Crisp, R. J. ve Hogg, M. A. (2011). Imagining intergroup contact enables member-to-group generalization. *Group dynamics: Theory, research, and practice, 15*(3), 275–284. Doi: 10.1037/a0023752

Stathi, S. , Guerra, R., Di Bernardo, G. A. ve Vezzali, L. (2019). Spontaneous imagined intergroup contact and intergroup relations: Quality matters. *European Journal of Social Psychology.* Doi: 10.1002/ejsp.2600

Stephan, W. G. ve Stephan, C. W. (1985). Intergroup anxiety. *Journal of Social Issues, 41*(3), 157–175. Doi: 10.1111/j.1540-4560.1985.tb01134.x

Swart, H., Hewstone, M., Christ, O. ve Voci, A. (2011). Affective mediators of intergroup contact: A three-wave longitudinal study in South Africa. *Journal of Personality and Social Psychology, 101*(6), 1221–1238. Doi: 10.1037/a0024450

Tausch, N., Hewstone, M. ve Roy, R. (2009). The relationships between contact, status and prejudice: An integrated threat theory analysis of Hindu–Muslim relations in India. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 19*(2), 83-94. Doi: 10.1002/casp.984

Tausch, N., Hewstone, M., Kenworthy, J. B., Psaltis, C., Schmid, K., Popan, J. R., Cairns, E. ve Hughes, J. (2010). Secondary transfer effects of intergroup contact: Alternative accounts and underlying processes. *Journal of Personality and Social Psychology, 99*(2), 282–302. Doi: 10.1037/a0018553

Techakesari, P., Barlow, F. K., Hornsey, M. J., Sung, B., Thai, M. ve Chak, J. L. Y. (2015). An investigation of positive and negative contact as predictors of intergroup attitudes in the United States, Hong Kong, and Thailand. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 46*(3), 454–468. Doi: 10.1177/0022022115570313

Tropp, L. R., Uluğ, Ö. M. ve Uysal, M. S. (2020). How intergroup contact and communication about group differences predict collective action intentions among advantaged groups. *International Journal of Intercultural Relations, 80*, 7-16. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2020.10.012

Turner, R. N. ve Crisp, R. J. (2010). Imagining intergroup contact reduces implicit prejudice. *British Journal of Social Psychology, 49*(1), 129–142. Doi: 10.1348/014466609X419901

Turner, R. N., Crisp, R. J. ve Lambert, E. (2007b). Imagining intergroup contact can improve intergroup attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations, 10*(4), 427–441. Doi: 10.1177/1368430207081533

Turner, R. N., Hewstone, M. ve Voci, A. (2007a). Reducing explicit and implicit outgroup prejudice via direct and extended contact: The mediating role of self-disclosure and intergroup anxiety. *Journal of Personality and Social Psychology, 93*(3), 369–388. Doi: 10.1037/0022-3514.93.3.369

Turner, R. N., Tam, T., Hewstone, M., Kenworthy, J. ve Cairns, E. (2013). Contact between Catholic and Protestant schoolchildren in Northern Ireland. *Journal of Applied Social Psychology, 43*(Suppl 2), E216–E228. Doi: 10.1111/jasp.12018

Turoy-Smith, K. M., Kane, R. ve Pedersen, A. (2013). The willingness of a society to act on behalf of Indigenous Australians and refugees: The role of contact, intergroup anxiety, prejudice, and support for legislative change. *Journal of Applied Social Psychology, 43*(Suppl 2), E179–E195. Doi: 10.1111/jasp.12017

Van Laar, C., Levin, S. , Sinclair, S. ve Sidanius, J. (2005). The effect of university roommate contact on ethnic attitudes and behavior. *Journal of Experimental Social Psychology, 41*(4), 329-345. Doi: 10.1016/j.jesp.2004.08.002

Vezzali, L. ve Stathi, S. (2017a). *Intergroup contact theory: Recent decelopments and future directions.* Psychology Press.

Vezzali, L. ve Stathi, S. (2017b). The extended contact hypothesis: State of the art and future developments. L. Vezzali & S. Stathi (Eds.), *Intergroup contact theory: Recent developments and future directions* içinde (ss. 114–130). Psychology Press.

Vezzali, L., Birtel, M. D., Di Bernardo, G. A., Stathi, S. , Crisp, R. J. ve Cadamuro, A. (2020b) Don't hurt my outgroup friend: Imagined contact promotes intentions to counteract bullying. *Group Processes and Intergroup Relations, 23*(5), 643–663. Doi: 10.1177/1368430219852404

Vezzali, L., Capozza, D., Stathi, S. ve Giovannini, D. (2012). Increasing outgroup trust, reducing infrahumanization, and enhancing future contact intentions via imagined intergroup contact. *Journal of Experimental Social Psychology, 48*(1), 437-440. Doi: 10.1016/j.jesp.2011.09.008

Vezzali, L., Crisp, R. J., Stathi, S. ve Giovannini, D. (2013). The affective consequences of imagined contact: A review and some suggestions for future research. *TPM-Testing, Psychometrics, Methodology in Applied Psychology, 20*(4), 343–363.

Vezzali, L., Di Bernardo, G. A., Birtel, M. D., Stathi, S. ve Brambilla, M. (2020a). Outgroup morality perceptions mediate secondary transfer effects from direct and extended contact: Evidence from majority and minority group members. *Group Processes & Intergroup Relations, 23*(7), 1066-1084. Doi: 10.1177/1368430219879223

Vezzali, L., Di Bernardo, G. A., Stathi, S. , Visintin, E. P. ve Hewstone, M. (2019). Using intercultural videos of direct contact to implement vicarious contact: A school-based intervention that improves intergroup attitudes. *Group Processes & Intergroup Relations, 22*(7), 1059-1076. Doi: 10.1177/1368430218809885

Vezzali, L. ve Giovannini, D. (2011). Intergroup contact and reduction of explicit and implicit prejudice toward immigrants: A study with Italian businessmen owning small and medium enterprises. *Quality & Quantity: International Journal of Methodology, 45*(1), 213–222. Doi: 10.1007/s11135-010-9366-0

Vezzali, L., Stathi, S. , Crisp, R. J. ve Capozza, D. (2015a). Comparing direct and imagined intergroup contact among children: Effects on outgroup stereotypes and helping intentions. *International Journal of Intercultural Relations, 49,* 46–53. Doi: 10.1016/j.ijintrel.2015.06.009

Vezzali, L., Stathi, S. , Giovannini, D., Capozza, D. ve Trifiletti, E. (2015b). The greatest magic of Harry Potter: Reducing prejudice. *Journal of Applied Social Psychology, 45*(2), 105–121. Doi: 10.1111/jasp.12279

Visintin, E. P., Voci, A., Pagotto, L. ve Hewstone, M. (2017). Direct, extended, and mass-mediated contact with immigrants in Italy: Their associations with emotions, prejudice, and humanity perceptions. *Journal of Applied Social Psychology, 47*(4), 175–194. Doi: 10.1111/jasp.12423

Walker, I. ve Crogan, M. (1998). Academic performance, prejudice, and the jigsaw classroom: New pieces to the puzzle. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 8*(6), 381-393. Doi: 10.1002/(SICI)1099-1298(199811/12)8:6<381::AID-CASP457>3.0.CO;2-6

Wall, K. N. (2018). *Combatting anti-indigenous prejudice through imagined contact: A mixed-methods investigation.* Doktora tezi, University of Saskatchewan.

Wang, C., Huang, F. ve Vezzali, L. (2019). A test of positive and negative extended intergroup contact in a Chinese minority with perceived group norms and intergroup anxiety as mediators: Corrigendum. *Journal of Applied Social Psychology, 49*(10), 668. Doi: 10.1111/jasp.12621

Wang, D., Johnston, A. I. ve Wang, B. (2020). The effect of imagined social contact on Chinese students' perceptions of japanese people. *Journal of Conflict Resolution, 65*(1), 223-251. Doi: 10.1177/0022002720942824

West, K. ve Turner, R. (2014). Using extended contact to improve physiological responses and behavior toward people with schizophrenia. *Journal of Experimental Social Psychology, 50,* 57–64. Doi: 10.1016/j.jesp.2013.06.009

White, F. A. ve Abu-Rayya, H. M. (2012). A dual identity-electronic contact (DIEC) experiment promoting short- and long-term intergroup harmony. *Journal of Experimental Social Psychology, 48*(3), 597–608. Doi: 10.1016/j.jesp.2012.01.007

White, F. A., Harvey, L. ve Abu-Rayya, H. M. (2015) Improving intergroup relations in the Internet age: A critical review. *Review of General Psychology, 19*(2), 129-139. Doi: 10.1037/gpr0000036

White, F. A., Maunder, R. D. ve Verrelli, S. (2020) Text-based E-contact: Harnessing cooperative Internet interactions to bridge the social and psychological divide. *European Review of Social Psychology, 31*(1), 76–119. Doi: 10.1080/10463283.2020.1753459

White, F.A., Verrelli, S. , Maunder, R.D. ve Kervinen, A. (2019) Using electronic contact to reduce homonegative attitudes, emotions, and behavioral intentions among heterosexual women and men: A contemporary extension of the contact hypothesis. *The Journal of Sex Research, 56*(9), 1179–1191. Doi: 10.1080/00224499.2018. 1491943

Wojcieszak, M. ve Azrout, R. (2016). I saw you in the news: Mediated and direct intergroup contact improve outgroup attitudes. *Journal of Communication, 66*(6), 1032-1060. Doi: 10.1111/jcom.12266

Wölfer, R., Jaspers, E., Blaylock, D., Wigoder, C., Hughes, J. ve Hewstone, M. (2017). Studying positive and negative direct and extended contact: Complementing self-reports with social network analysis. *Personality and Social Psychology Bulletin, 43*(11), 1566–1581. Doi: 10.1177/0146167217719732

Wölfer, R., Schmid, K., Hewstone, M. ve van Zalk, M. (2016). Developmental dynamics of intergroup contact and intergroup attitudes: Long-term effects in adolescence and early adulthood. *Child Development, 87*(5), 1466–1478. Doi: 10.1111/cdev.12598

Wright, S. C., Aron, A., McLaughlin-Volpe, T. ve Ropp, S. A. (1997). The extended contact effect: Knowledge of cross-group friendships and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology, 73*(1), 73-90. Doi: 10.1037/0022-3514.73.1.73

Wright, S. C. ve Lubensky, M. E. (2009). The struggle for social equality: Collective action versus prejudice reduction. S. Demoulin, J. P. Leyens, & J. F. Dovidio (Eds.), *Intergroup misunderstandings: Impact of divergent social realities* içinde (ss. 291–310). Psychology Press

Yanbolluoğlu, Ö. (2018). *Suriyeli mültecilere yönelik duygular ve algılanan sosyal mesafede, gruplar arası pozitif ve negatif temas, sosyal baskınlık yönelimi, gruplar arası tehdit ve gruplar arası kaygının rolü.* Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi.

Yürek, N. (2014). *Encounters and perceptions: A descriptive study on the local and Kurdish residents of Lüleburgaz.* Yüksek lisans tezi, Sabancı Üniversitesi.

Zhou, S. , Page-Gould, E., Aron, A., Moyer, A. ve Hewstone, M. (2019). The extended contact hypothesis: A meta-analysis on 20 years of research. *Personality and Social Psychology Review, 23*(2), 132–160. Doi: 10.1177/1088868318762647

Zingora, T., Vezzali, L. ve Graf, S. (2020). Stereotypes in the face of reality: Intergroup contact inconsistent with group stereotypes changes attitudes more than stereotype-consistent contact. *Group Processes & Intergroup Relations.* Doi: 10.1177/1368430220946816

3. Bölüm

SOSYAL KARŞILAŞTIRMA KURAMI

Ezgi Kaşdarma

Kendimiz hakkında bilgi edinmek amacıyla gündelik hayatın pek çok alanında diğerleriyle kıyaslamalarda bulunabilmekteyiz. Kimlerle (arkadaşlar, tanıdıklar, ünlüler gibi) ve hangi konularda kıyaslamalarda bulunulacağı çeşitlilik arz etmektedir. Yetenek ve görüşler (Festinger, 1954); fiziksel görünüm, sosyal ilişkiler, hayat tarzı (Locke ve Nekich, 2000; Wheeler ve Miyake, 1992) gibi pek çok alanda diğerleriyle kıyaslamalarda bulunmak mümkündür. Sosyal karşılaştırma alanındaki ilk kuramsal çalışmalar, Festinger (1954) tarafından başlatılmıştır. Festinger'e göre tüm bireyler, görüşlerinin ne ölçüde doğru olduğu ve bir konuda ne kadar yetenekli oldukları hakkında kendilerini doğru bir biçimde değerlendirme motivasyonuna sahiptir. Diğer bir ifade ile bireyler kendileri hakkındaki şu iki sorunun yanıtına dair doğru bir değerlendirmede bulunmak isterler: "Düşüncelerimde ne kadar haklıyım?" ve "Ne kadar yetenekliyim?" Ne kadar yetenekli olunduğunun ya da görüşlerin ne kadar doğru olduğunun düzeyini saptamada nesnel standartlara ihtiyaç duyulmaktadır. Örneğin, bir sınavdan 90 almak senin o sınavda başarılı olduğunun göstergesidir ya da bir konu hakkında diğer kişilerin seninle aynı görüşe sahip olması, görüşünde haklı olduğunu doğrulamaktadır. Ancak bu türden nesnel bir standardın olmadığı durumlarda bireyler sosyal karşılaştırmalar yoluyla kendilerini değerlendirirler.

Festinger (1954) geliştirdiği klasik Sosyal Karşılaştırma Kuramında (*Social Comparison Theory*), bir sosyal karşılaştırma hedefinin bireylerce nasıl seçildiğini tanımlamıştır. Bireylerin yeteneklerini karşılaştıracak kişileri seçerken göz önünde bulundurdukları kriterler ile görüşlerinin doğruluğunu denetlemek üzere karşılaştırma yapacakları kişileri seçerken kullandıkları kriterler birbirinden

farklıdır. Kurama göre, görüşlerin doğruluğu test edilmek isteniyorsa kişi kendisi ile aynı görüşe sahip diğeriyle karşılaştırma yapmayı tercih eder. Böylece kişinin görüşlerinin doğruluğuna ilişkin güveni artar ve kendisini onaylanmış hisseder. Diğer yandan, yeteneklerini değerlendirmek isteyen bir kişi, kendisinden biraz daha yetenekli olan kişiyle karşılaştırma yapmayı tercih eder. Bu sayede kişi, yeteneklerini geliştirebilmek ve sosyal karşılaştırma hedefinin yeteneğine ulaşabilmek için daha fazla çaba sarf edecektir. Kişinin kendisinden daha az yetenekli olan kişiyle karşılaştırmalarda bulunması, yeteneklerini geliştirebilmesi açısından işlevsel olmayacaktır.

Kuramın geliştirilmesini takip eden yıllarda, sosyal karşılaştırmaların gerçekleştirildiği hedefe bağlı olarak üç temel sosyal karşılaştırma türü tanımlanmıştır. Bunlardan ilki, kişinin kendisiyle *benzer* görüşe, yeteneklere, özelliklere vb. sahip olanlarla karşılaştırmasına karşılık gelen "yanal karşılaştırma"lardır. Kişinin çeşitli özellikler açısından kendisinden *daha iyi, üstün, başarılı* olanlarla karşılaştırmalarda bulunması, "yukarı yönde karşılaştırma" anlamına gelmektedir. Kişinin kendisinden *daha kötü/düşük* konumda algıladığı sosyal karşılaştırma hedefleriyle kendisini karşılaştırması ise "aşağı yönde karşılaştırma" olarak adlandırılır (Biernat, 2005, s. 157). Sosyal karşılaştırmaların gerçekleştirildiği konular, klasik Sosyal Karşılaştırma Kuramında tanımlanan yetenek ve görüşlerle sınırlı değildir. Fiziksel görünüm, sosyal ilişkiler, hayat tarzı, kişilik, sağlık durumu gibi pek çok alanda kişiler sosyal karşılaştırmalarda bulunmaktadır (ör., Buunk ve diğ., 1990; Locke ve Nekich, 2000; Wheeler ve Miyake, 1992).

Sosyal Karşılaştırmaların Gerçekleştirilme Nedenleri

Bireylerin neden sosyal karşılaştırmalarda bulunduklarına ilişkin araştırmacılar arasında fikir birliğine varılan beş temel sosyal karşılaştırma motivasyonu tanımlanmaktadır. Bu motivasyonlardan ilki, Festinger (1954) tarafından öne sürülen "kendini değerlendirme motivasyonu"dur *(self-assessment motivation)*. Kendini değerlendirme motivasyonu, kişisel görüş ve yeteneklerin doğru bir biçimde değerlendirilmesi güdüsünü ifade etmektedir. Alandaki çalışmaların bulguları, görüş ve yeteneklerin ne ölçüde doğru olduğunu değerlendirmede diğer kişilerin görüş ve yeteneklerinin temel bir ölçüt olarak kullanıldığını göstermektedir (Gerard, 1963; Scheier ve Carver, 1983). Örneğin, bu çalışmalardan birisinde, bir grup katılımcıdan dikkatlerini kendilerine yönlendirmeleri sağlanarak öz farkındalık algısındaki artış manipüle edilmiştir. Kontrol grubuna ise herhangi bir manipülasyon uygulanmamıştır. Ardından, katılımcılara sözel bir beceri testi sunulmuştur. Test aşaması tamamlandıktan sonra, katılımcı tarafından yanlış yanıtlanan

soruları doğru yanıtlamış kişilerin çözümünü incelemeyi isteyip istemedikleri katılımcılara sorulmuştur. Çalışmanın sonucunda beklenildiği üzere dikkatini kendine yönlendiren bireylerin kontrol koşulundakiler ile kıyaslandığında doğru çözümleri inceleme düzeyinin daha yüksek olduğu bulunmuştur (Scheier ve Carver, 1983).

Sosyal karşılaştırmalarda bulunmaya neden olan bir diğer motivasyon, "benliğini güçlendirme motivasyonu"dur (*self-improvement motivation*). Benliği güçlendirme motivasyonu, kişinin olumlu benlik kavramını (*self concept*) sürdürme ya da olumlu benlik kavramına sahip olma güdüsü anlamına gelmektedir (Biernat, 2005, s. 152). İnsanlar kendileri hakkında olumlu düşünmek, güçlü bir benlik kavramına sahip olmak isterler. Olumsuz bazı özelliklere sahip oldukları şeklinde bir değerlendirmeye maruz kaldıklarında benliklerini tehdit edilmiş hissedebilirler ve bu tehditten kurtulup kendilerini görece üstün hissedebilmek için kendilerine kıyasla daha olumsuz özelliklere sahip olan bireylerle kendilerini aşağı yönde karşılaştırma yoluna gidebilirler. Kişilerin benliklerini güçlendirme ihtiyaçları nedeniyle sosyal karşılaştırmaya başvurdukları ilk kez Hakmiller'in (1966) çalışması ile gösterilmiştir. Çalışmada, kadın katılımcıların benliklerini tehdit edici bir manipülasyon tekniği kullanılmıştır. Katılımcılara, ebeveynlerine karşı ne derece düşmanca tutumlara sahip olduklarıyla ilgili sahte bir test sonucu sunulmuştur. Katılımcıların tümüne testten yüksek puan aldıkları söylendikten sonra, yarısına yüksek puanların düşük düşmanca tutum olduğu (düşük benlik tehdidi koşulu), diğer yarısına ise yüksek puanların yüksek düşmanca tutum olduğu (yüksek benlik tehdidi koşulu) bilgisi verilmiştir. Ardından katılımcılara çalışmaya katılan diğer kişilerden yalnızca birisinin test sonuçlarını inceleme şansı verilerek kendilerini bu kişilerden hangisi ile karşılaştırmayı tercih edecekleri sorulmuştur. Yüksek benlik tehdidi koşulundaki katılımcılar ağırlıklı olarak kendilerinden daha yüksek puanı olanlarla -aşağı yöndeki- karşılaştırmaları tercih etmiştir. Diğer bir ifade ile deneyimledikleri benlik tehdidi ile baş edebilmek üzere bu katılımcıların büyük bir kısmında benliği güçlendirme motivasyonu aktif olmuştur. Benlik tehdidi deneyimlemeyen katılımcılar -düşük benlik tehdidi koşulundakiler- ise kendilerinden daha yüksek puan alanlarla, yani kendilerinden daha az düşmanca olanlarla -yukarı yöndeki- karşılaştırmaları tercih etmiştir.

"Kendini geliştirme motivasyonu" (*self-enhancement motivation*), sosyal karşılaştırmaların gerçekleştirilmesine yol açan üçüncü bir diğer temel motivasyondur. Bu motivasyon, kendini geliştirmek üzere sahip olunan temel güdü anlamına gelir. İlgili güdüye bağlı olarak karşılaştırmada bulunulan alanda kişinin kendisinden daha iyi olan diğerleri ile yukarı yönde karşılaştırmalarda bulunması

hâllerini olumlu etkilemektedir. Kuramsal iddiaları destekleyici nitelikteki bir çalışmada, başlangıçta düşük düzeyde benlik saygısına sahip kişilerin aşağı yönde karşılaştırma uyaranına maruz kalındıktan sonra benlik saygılarının anlamlı şekilde arttığı gösterilmiştir (Hakmiller, 1966). Erken dönemli bir diğer çalışmada, gündelik hayatta farklı konularda gerçekleştirilen aşağı yöndeki karşılaştırmaların ardından olumsuz duygulara kıyasla olumlu duyguların daha fazla deneyimlendiği, yukarı yöndeki karşılaştırmaların ardından ise olumlu duygulara kıyasla olumsuz duyguların daha fazla hissedildiği bulunmuştur (Wheeler ve Miyake, 1992). Bogart ve diğerlerinin (2004) gerçekleştirdiği benzer desenli bir başka çalışmada da aynı sonuçlara ulaşılmakla birlikte, sosyal karşılaştırmalar sonrasındaki olumlu ve olumsuz duygular arasındaki bu farklılaşmanın, narsisizm düzeyi yüksek bireylerde açığa çıktığı görülmüştür.

Collins (1996) tarafından geliştirilmiş Yukarı Yönde Asimilasyon Kuramında (*Upward Assimilation Theory*) hem aşağı hem de yukarı yöndeki karşılaştırmaların bireylerin iyi oluş hâllerini olumsuz yönde etkileyebileceği gibi olumlu yönde de etkileyebileceği savunulmuştur. Eğer kişinin yukarı yönde karşılaştırma yaptığı hedefe benzeme beklentisi yüksek düzeyde ise yukarı yöndeki karşılaştırmalar kişiyi olumlu yönde etkileyecektir. Ancak eğer kişinin benzerlik beklentisi orta ya da düşük düzeyde ise kişi olumsuz etkilenecektir. Aşağı yönde karşılaştırma hedefi ile ilgili olarak ise tam tersi bir ilişki söz konusudur. Kişinin aşağı yönde karşılaştırma hedefiyle gelecekte benzer olmaya ilişkin beklentisinin yüksek oluşu, onun iyi oluş hâlini olumsuz yönde etkileyecektir. Benzerlik beklentisi zaten düşükse hedef ilişkisiz olarak değerlendirilecektir ve karşılaştırma sürecine gidilmeyecektir.

Hem aşağı hem de yukarı yönde karşılaştırmaların olumlu ve olumsuz nitelikteki duygulara neden olabileceği Buunk ve Ybema (1997, s. 360) tarafmdan önerilen Özdeşleşme-Kontrast Modeli (*Identification-Contrast Model*) üzerinden daha detaylı bir biçimde açıklanmıştır. Bu model bazı açılardan Collins'in (1996) önerileri ile benzerlik gösterse de aşağı yöndeki karşılaştırma hedeflerine bakış açısı Yukarı Yönde Asimilasyon Kuramından farklılaşmaktadır. Modele göre karşı tarafla özdeşleşim kurmanın açığa çıkması, karşılaştırma hedefinin konumuna benzeme ihtimali algısının yüksek olmasına bağlıyken kontrast yaşamanın açığa çıkması ise hedefin konumuna benzeme ihtimali algısının düşük olmasına bağlıdır. Bireyler yukarı yöndeki karşılaştırma hedefleriyle özdeşleşim kurduklarında olumlu, aşağı yöndeki karşılaştırma hedefleriyle özdeşleşim kurdukları zaman ise olumsuz duygular hissedeceklerdir. Tersine aşağı yöndeki

karşılaştırma hedefleriyle kontrast yaşamaları durumunda olumlu hisler yaşarken, yukarı yöndeki karşılaştırma hedefleriyle kontrast yaşamaları durumunda ise olumsuz hisler açığa çıkacaktır.

Belirli bir konudaki sosyal karşılaştırmalara odaklanan araştırmaların sonuçları bize aşağı ve yukarı yönde karşılaştırmaların hem olumlu hem de olumsuz nitelikteki duygulara yol açabileceğini ancak aşağı ve yukarı yönde karşılaştırmaların kişilerde yaratacağı duyguların niteliğinin karşılaştırma yapılan konuya göre farklılaşabileceğini göstermektedir. Örneğin, kanser gibi ölümcül bir hastalığı olan kişilerin aşağı yöndeki karşılaştırmalara kıyasla yukarı yöndeki karşılaştırmaların ardından olumsuz duyguları daha az hissettikleri görülmektedir (Buunk ve diğ., 1990). Öte yandan, belirgin bir sağlık problemi olmayan kişilerin kendi sağlık durumlarını kendilerinden daha sağlıksız olanlarla ne sıklıkta kıyasladıklarını ve bu karşılaştırmaların duygusal sonuçlarını inceleyen bir çalışmada (Van der Zee ve diğ., 1995), aşağı yönde karşılaştırmalarda bulunma sıklığı arttıkça kişilerin sağlıklarıyla ilgili öznel değerlendirmelerinin, yaptıkları aşağı yönde karşılaştırmalar nispetinde olumlu hâle getirildiği görülmüştür. Yaşlı bireylerle gerçekleştirilen deneysel desenli bir çalışmada, katılımcıların bir kısmı yaşam koşulları oldukça iyi olan yaşlı bir kişiye dair bilgilere maruz bırakılırken (yukarı yönde karşılaştırmalar), bir kısmı ise yaşam koşulları oldukça kötü olan yaşlı bir kişiye dair bilgilere maruz bırakılmıştır (aşağı yönde karşılaştırmalar) (Frieswijk ve diğ., 2004). Çalışmanın sonucunda, yukarı yönde karşılaştırma koşulundakilerle kıyaslandığında aşağı yönde karşılaştırma koşulundaki katılımcıların daha yüksek düzeyde yaşam memnuniyetine sahip oldukları görülmüştür. İş yaşamındaki performans açısından diğerleri ile gerçekleştirilen sosyal karşılaştırmaların duygularla ilişkisinin incelendiği çalışmalarda ise yukarı yöndeki karşılaştırmaların aşağı yöndeki karşılaştırmalara kıyasla olumlu duyguları daha yüksek düzeyde açığa çıkarırken olumsuz duyguları daha düşük düzeyde açığa çıkardığı bulgulanmıştır (Buunk ve diğ., 2001a; Buunk ve diğ., 2001b; Buunk ve diğ., 2005).

Bireysel Bir Özellik Olarak Sosyal Karşılaştırma Değişkenleri

Alandaki diğer bazı çalışmalar, birer bireysel özellik değişkeni olarak sosyal karşılaştırmalara dayalı "olumlu benlik algısı" ve "sosyal karşılaştırma yönelimi" kavramları temelinde gerçekleştirilmiştir. İlk gruptaki çalışmalarda, kendini diğer kişilerden daha üstün değerlendirmedeki artışa bağlı olarak iyi oluş hâlinin artacağı düşünülmüş ve bu öneri test edilmiştir. *"Olumlu benlik algısı"* olarak adlandırılan kendini üstün görme eğilimi, aşağı yönde karşılaştırmalara dayalı benlik

saptanmıştır. Benzer bulgular, Civitci (2010) tarafından lise öğrenci örnekleminde de elde edilmiştir. Sosyal karşılaştırma yönelimi düşük olanlarla kıyaslandığında yüksek olanlarda utangaçlığın daha yüksek düzeyde olduğu saptanmıştır. Bir başka çalışmada, sigara tüketen gençlerin tüketmeyenler ile kıyaslandığında daha yüksek düzeyde sosyal karşılaştırma yönelimine sahip olduğu bulunmuştur (Özdemir ve Koçoğlu, 2015).

Diğer bazı çalışmalarda ise sosyal karşılaştırma yönelimi ile sağlıklı davranışlarda bulunma sıklığı ve iyi oluş hâli arasında pozitif ilişkiler saptanmıştır (Büyükmumcu ve Ceyhan, 2020; Luszczynska ve diğ., 2004; Piko ve diğ., 2005). Luszczynska ve diğerleri (2004) tarafından gerçekleştirilmiş bu çalışmaların birisinde, ergenlerin sağlıklı davranışlarda bulunma sıklığının yordayıcıları Amerika, Polonya, Almanya ve Türkiye'deki katılımcılar üzerinden incelenmiştir. Tüm ülkelerde sosyal karşılaştırma yönelimindeki artış ile birlikte sağlıklı beslendiği düşünülen akran sayısındaki artışın sağlıklı beslenmeyi artıran değişkenler olduğu bulunurken; sosyal karşılaştırma yönelimindeki artış ile birlikte düzenli olarak fiziksel egzersiz gerçekleştirdiği düşünülen akran sayısındaki artış, fiziksel egzersiz gerçekleştirme sıklığını artıran değişkendir. Piko ve diğerlerinin (2005) lise öğrencileriyle gerçekleştirdiği bir diğer çalışmada, öğrencilerin sigara içme sıklığının yordayıcıları Amerika, Polonya, Almanya ve Türkiye'deki katılımcılarla incelenmiştir. Tüm ülkelerde sosyal karşılaştırma yönelimi, yaşam memnuniyeti ve olumlu gelecek beklentisindeki artışın sigara içme sıklığındaki azalmayı yordayan güçlü değişkenler olduğu bulunmuştur. Türkiye'de üniversite öğrencileriyle gerçekleştirilmiş bir başka çalışmada, işlevsel olmayan tutumların, algılanan ebeveyn tutumlarının ve sosyal karşılaştırma yöneliminin beden imgesi üzerindeki yordayıcı etkisi incelenmiştir (Büyükmumcu ve Ceyhan, 2020). Annenin algılanan duygusal sıcaklık tutumundaki ve sosyal karşılaştırma yönelimindeki artışın ve işlevsel olmayan tutumlardaki azalmanın olumlu beden imgesi algısını artırdığı bulunmuştur. İlgili bulgu, sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcıların kendilerinden daha iyi durumda olan diğerleri ile sosyal karşılaştırmalarda bulunmak suretiyle onlardan ilham alma gibi olumlu nitelikteki duyguları deneyimliyor olabilecekleri şeklinde açıklanmıştır.

Sosyal karşılaştırma yöneliminin sağlıklı davranışlarda bulunma ve iyi oluş hâliyle negatif ya da pozitif yönde ilişkili olabileceğini gösteren çalışma bulguları, sosyal karşılaştırma çalışmaları gerçekleştirilirken aşağı ve yukarı yöndeki karşılaştırmaların gerçekleştirilme sıklığının ve bu karşılaştırmaların ardından hissedilen duyguların niteliğinin göz önünde bulundurulmasının gerekliliğine

dikkat çekmektedir. Bu fikir ile uyumlu nitelikteki Türkiye'de gerçekleştirilmiş bir çalışmada, çevrim içi sosyal ağlarda fiziksel görünüm, mutluluk ve başarı alanlarında gerçekleştirilen sosyal karşılaştırmaların iyi oluş hâli ile ilişkisi incelenerek sosyal karşılaştırmalar sonrasında hissedilen duyguların olumlu ya da olumsuz nitelikte oluşunun bireylerin depresyon düzeyi üzerinde farklı etkileri olduğu saptanmıştır (Tosun ve Kaşdarma, 2020). Çalışmada Facebook'un diğerleriyle iletişim kurma amacı güdülmeksizin yalnızca bilgi edinme amaçlı kullanımı anlamına gelen pasif nitelikteki kullanımı ile depresyon düzeyi arasındaki ilişki incelenmiş ve bu ilişkide sosyal karşılaştırma süreçlerinin aracı rolü sınanmıştır. Beklenildiği üzere pasif Facebook kullanım sıklığındaki artışın Facebook'ta çeşitli konularda yukarı yönde sosyal karşılaştırmalarda bulunma sıklığını artırdığını ve bu karşılaştırmalardaki artışın hem olumlu hem de olumsuz nitelikteki duyguları artırdığı bulunmuştur. Bireylerin depresyon düzeyinin olumlu duygulardaki artışa bağlı olarak azalırken, olumsuz duygulardaki artışın depresyonu artırdığı bulgulanmıştır.

Sonuç

"Sosyal karşılaştırma" kavramı, bireylerin kendilerini çeşitli özellikler açısından diğerleri ile karşılaştırması şeklinde tanımlanabilir. Kişinin kendisini değerlendirmek istediği konu hakkında nesnel bir standarda sahip olmaması durumunda başvuracağı temel bir değerlendirme ölçütü, diğerleri ile gerçekleştirilen sosyal karşılaştırmalardır. Bu karşılaştırmalar, kişinin kendisinden daha iyi/yeterli olarak algıladıkları ile olabileceği gibi kendisinden daha kötü/yetersiz olarak algıladıkları ile de gerçekleştirilebilir. İlk durumda yukarı yönde karşılaştırmalar söz konusu iken ikinci durumda aşağı yönde karşılaştırmalara başvurulmaktadır. Sosyal karşılaştırmalar yanal yönde de olabilmektedir: kişi ile benzer görüşe, yeteneklere vb. sahip olanlarla karşılaştırmalar. Sosyal karşılaştırmalar pek çok motivasyona bağlı olarak gerçekleştirilebilmektedir. Bunlardan en temel beşi; kendini değerlendirme, benliğini güçlendirme, kendini geliştirme, kendini doğrulama ve ilişki kurma motivasyonudur.

Festinger (1954) tarafından geliştirildiği günden günümüze dek Sosyal Karşılaştırma Kuramı kapsamında çeşitli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Sosyal karşılaştırma çalışmalarının büyük bir kısmında, aşağı ve yukarı yöndeki karşılaştırmalar ile iyi oluş değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Alandaki çalışma bulguları bir bütün hâlinde değerlendirildiğinde hem aşağı hem de yukarı yöndeki karşılaştırmaların bireylerin iyi oluş hâlini olumlu ya

da olumsuz yönde etkileyebileceği görülmektedir. Bu etki, kimin *hangi konuda* karşılaştırılmalarda bulunduğuna göre farklılaşmaktadır. Örneğin, kanser hastaları aşağı yöndeki karşılaştırmalara kıyasla yukarı yöndeki karşılaştırmaların ardından olumsuz duyguları daha az hissetmektedir (Buunk ve diğ., 1990). Diğer yandan, sağlıklı bireyler kendi sağlıklarını diğerleri ile karşılaştırdığında, yukarı yöndeki karşılaştırmalara kıyasla aşağı yöndeki karşılaştırmalar sonrasında olumlu duygular daha fazla hissedilmektedir (Van der Zee ve diğ., 1995).

Türkiye'deki çalışmalarda, sosyal karşılaştırmalara dayalı benlik algısı ve sosyal karşılaştırma yönelimi gibi bireysel değişkenler ile sağlıklı davranışlarda bulunma ve iyi oluş hâlinin göstergesi olan çeşitli değişkenler arasındaki ilişkilerin incelenmesine ağırlık verilmiştir. Bu çalışmalarda tutarlı bir biçimde, olumlu benlik algısı ile bireylerin iyi oluş hâlinin göstergesi olan çeşitli değişkenler arasında pozitif yönde ilişkiler elde edilmiştir (ör., Batıgün ve diğ., 2011; Bayrak ve diğ., 2018). Diğer gruptaki çalışmaların bir kısmında, genel olarak sosyal karşılaştırmalarda bulunma eğilimi anlamına gelen sosyal karşılaştırma yönelimindeki artış ile sağlıklı davranışlarda bulunma ve iyi oluş hâlinin göstergesi olan değişkenler arasında negatif yönde ilişkiler saptanırken (Civitci, 2010; Civitci ve Civitci, 2015; Özdemir ve Koçoğlu, 2015), bir kısmında ise tam tersine sosyal karşılaştırma yönelimindeki artışın sağlıklı davranışlarda bulunmayı ve iyi oluşu artıran temel bir değişken olduğu görülmüştür (Büyükmumcu ve Ceyhan, 2020; Luszczynska ve diğ., 2004; Piko ve diğ., 2005). Örneğin, Büyükmumcu ve Ceyhan (2020) tarafından gerçekleştirilen bir çalışmada, sosyal karşılaştırma yönelimindeki artışın olumlu beden imgesindeki artışı yordayan temel bir değişken olduğu bulunmuştur. Sosyal karşılaştırma yönelimi yüksek olan katılımcıların sosyal karşılaştırmalar sonrasında ilham alma gibi olumlu duygular deneyimliyor olabilecekleri araştırmacılarca iddia edilmiştir. Bu görüşü destekleyici nitelikteki bir çalışmada, Facebook'ta yukarı yönde sosyal karşılaştırmalarda bulunma sıklığındaki artışın hem olumlu hem de olumsuz nitelikteki duyguları artırdığı bulunmuştur (Tosun ve Kaşdarma, 2020). Olumlu duygulardaki artışa bağlı olarak bireylerin depresyon düzeyi azalırken, olumsuz duygulardaki artışa bağlı olarak depresyon düzeyi artmaktadır.

İlgili çalışma bulgularını bütün olarak değerlendirdiğimizde, sosyal karşılaştırmalarla ilgili gerçekleştirilecek gelecekteki çalışmalarda, sosyal karşılaştırmalarda bulunma sıklığının ve bu karşılaştırmaların ardından hissedilen olumlu ve olumsuz nitelikteki duyguların göz önünde bulundurulması gerekli gözükmektedir.

Kaynakça

Allan, S. ve Gilbert, P. (1995). A social comparison scale: Psychometric properties and relationship to psychopathology. *Personality and Individual Differences, 19*(3), 293-299.

Batıgün, P. A. D., Şahin, P. N. H. ve Demirel, P. E. K. (2011). Bedensel hastalıkları olan bireylerde stres, kendilik algısı, kişiler arası tarz ve öfke ilişkisi, *Türk Psikiyatri Dergisi, 22*(4), 1-10.

Bayrak, R., Güler, M. ve Şahin, N. H. (2018). The mediating role of self-concept and coping strategies on the relationship between attachment styles and perceived stress. *Europe's Journal of Psychology, 14*(4), 897.

Biernat, M. (2005). *Standards and expectancies: Contrast and assimilation in judgments of self and others.* Psychology Press.

Bogart, L. M., Benotsch, E. G. ve Pavlovic, J. D. P. (2004). Feeling superior but threatened: The relation of narcissism to social comparison. *Basic and Applied Social Psychology, 26*(1), 35-44.

Brenninkmeyer, V., Van Yperen, N. W. ve Buunk, B. P. (2001). Burnout and depression are not identical twins: is decline of superiority a distinguishing feature? *Personality and Individual Differences, 30*(5), 873-880.

Buunk, B. P., Collins, R. L., Taylor, S. E., Van Yperen, N. W. ve Dakof, G. A. (1990). The affective consequences of social comparison: either direction has its ups and downs. *Journal of Personality and Social Psychology, 59*(6), 1238.

Buunk, B. P., Van der Zee, K. ve Van Yperen, N. W. (2001a). Neuroticism and social comparison orientation as moderators of affective responses to social comparison at work. *Journal of Personality, 69*(5), 745-762.

Buunk, B. P. ve Ybema, J. F. (1997). Social comparisons and occupational stress: The identification-contrast model. B. P. Buunk & F. X. Gibbons (Eds.), *Health, coping, and well-being: Perspectives from social comparison theory* içinde (ss. 359-388). Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

Buunk, B. P., Ybema, J. F., Gibbons, F. X. ve Ipenburg, M. (2001b). The affective consequences of social comparison as related to professional burnout and social comparison orientation. *European Journal of Social Psychology, 31*(4), 337-351.

Buunk, B. P., Zurriaga, R., Peiró, J. M., Nauta, A. ve Gosalvez, I. (2005). Social comparisons at work as related to a cooperative social climate and to individual differences in social comparison orientation. *Applied Psychology, 54*(1), 61-80.

Büyükmumcu, S. ve Ceyhan, A. (2020). Üniversite öğrencilerinde işlevsel olmayan tutumlar, algılanan ebeveyn tutumları ve sosyal karşılaştırma yönelimlerinin beden imgesini yordayıcılığı. *Yaşam Becerileri Psikoloji Dergisi, 4*(7), 19-35.

Civitci, N. (2010). Social comparison and shyness in adolescents. *Eurasian Journal of Educational Research (EJER), 38*, 90-107.

Civitci, N. ve Civitci, A. (2015). Social comparison orientation, hardiness and life satisfaction in undergraduate students. *Procedia-Social and Behavioral Sciences, 205*, 516-523.

Collins, R. L. (1996). For better or worse: The impact of upward social comparison on self-evaluations. *Psychological Bulletin, 119*(1), 51-69.

Dagnan, D. ve Sandhu, S. (1999). Social comparison, self-esteem and depression in people with intellectual disability. *Journal of Intellectual Disability Research, 43*(5), 372-379.

Erdoğan, A., Kesici, Ş. ve Şahin, İ. (2011). Prediction of high school students' mathematics anxiety by their achievement motivation and social comparison. *Elementary Education Online, 10*(2)- 646-652.

Festinger, L. (1954). A theory of social comparison processes. *Human Relations, 7*(2), 117-140.

Frieswijk, N., Buunk, B. P., Steverink, N. ve Slaets, J. P. (2004). The effect of social comparison information on the life satisfaction of frail older persons. *Psychology and aging, 19*(1), 183-190.

Gerard, H. B. (1963). Emotional uncertainty and social comparison. *The Journal of Abnormal and Social Psychology, 66*(6), 568-573.

Gibbons, F. X. ve Buunk, B. P. (1999). Individual differences in social comparison: development of a scale of social comparison orientation. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*(1), 129.

Hakmiller, K. L. (1966). Threat as a determinant of downward comparison. *Journal of Experimental Social Psychology, 1,* 32-39.

Jones, D. C. (2001). Social comparison and body image: Attractiveness comparisons to models and peers among adolescent girls and boys. *Sex Roles, 45*(9-10), 645-664.

Kulik, J. A. ve Mahler, H. I. (2000). Social comparison, affiliation, and emotional contagion under threat. J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* içinde (ss. 295-322). Plenum Publisher.

Locke, K. D. ve Nekich, J. C. (2000). Agency and communion in naturalistic social comparison. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*(7), 864-874.

Lockwood, P. ve Kunda, Z. (1997). Superstars and me: Predicting the impact of role models on the self. *Journal of Personality and Social Psychology, 73*(1), 91.

Luszczynska, A., Gibbons, F. X., Piko, B. F. ve Tekozel, M. (2004). Self-regulatory cognitions, social comparison, and perceived peers' behaviors as predictors of nutrition and physical activity: A comparison among adolescents in Hungary, Poland, Turkey, and USA. *Psychology & Health, 19*(5), 577-593.

MacMahon, P. ve Jahoda, A. (2008). Social comparison and depression: People with mild and moderate intellectual disabilities. *American Journal on Mental Retardation, 113*(4), 307-318.

Myers, T. A. ve Crowther, J. H. (2009). Social comparison as a predictor of body dissatisfaction: A meta-analytic review. *Journal of Abnormal Psychology, 118*(4), 683.

Odacı, H. ve Çelik, Ç. B. (2017). Kendilik algısı ve saldırganlık arasındaki ilişki: yalnızlığın aracı rolü. *Journal of Mood Disorders, 7*(4), 219-25.

Oktay, B. ve Batıgün, A. D. (2014). Aleksitimi: Baglanma, benlik algısı, kişiler arası ilişki tarzları ve öfke. *Türk Psikoloji Yazıları, 17*(33), 31-40.

Özdemir, A. ve Koçoğlu, G. (2015). Self-concept and social comparison and their relation with smoking and alcohol consumption in adolescents. *International Journal of Adolescent Medicine and Health, 29*(4), 1-7.

Piko, B. F., Luszczynska, A., Gibbons, F. X. ve Teközel, M. (2005). A culture-based study of personal and social influences of adolescent smoking. *The European Journal of Public Health, 15*(4), 393-398.

Scheier, M. F. ve Carver, C. S. (1983). Self-directed attention and the comparison of self with standards. *Journal of Experimental Social Psychology, 19*(3), 205-222.

Suls, J. ve Wheeler, L. (2000). A selective history of classic and neo-social comparison theory. J. Suls & L. Wheeler (Eds.), *Handbook of social comparison: Theory and research* içinde (ss. 3-19). Plenum Publisher.

Swann, W. B. (1987). Identity negotiation: where two roads meet. *Journal of Personality and Social Psychology, 53*(6), 1038-1051.

Swann, Stein-Seroussi ve Giesler, R. B. (1992). Why people self-verify. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*(3), 392-401.

Şahin, N. H., Basım, H. N. ve Çetin, F. (2009). Kişiler arası çatışma çözme yaklaşımlarında kendilik algısı ve kontrol odağı. *Türk Psikiyatri Dergisi, 20*(2), 153-163.

Şahin, N. H., Batıgün, A. D. ve Uzun, C. (2011). Anksiyete bozukluğu: Kişiler arası tarz, kendilik algısı ve öfke açısından bir değerlendirme. *Anadolu Psikiyatri Dergisi, 12*(2), 107-113.

Tatangelo, G. L. ve Ricciardelli, L. A. (2017). Children's body image and social comparisons with peers and the media. *Journal of Health Psychology, 22*(6), 776-787.

Tosun, L. P. ve Kaşdarma, E. (2020). Passive Facebook use and depression: A study of the roles of upward comparisons, emotions, and friendship type. *Journal of Media Psychology: Theories, Methods, and Applications, 32*(4), 165-175.

Van der Zee, K. I., Buunk, B. P. ve Sanderman, R. (1995). Social comparison as a mediator between health problems and subjective health evaluations. *British Journal of Social Psychology,* 34(1), 53-65.

Yiğit, İ. ve Çelik, C. (2016). İlişki doyumunun erken dönem uyum bozucu şemalar, kişiler arası ilişki tarzları ve kendilik algısı açısından değerlendirilmesi. *Türk Psikoloji Yazıları, 19*(38), 77-87.

Wayment, H. A. ve Taylor, S. E. (1995). Self-evaluation processes: Motives, information use, and self-esteem. *Journal of Personality, 63*(4), 729-757.

Wheeler, L. ve Miyake, K. (1992). Social comparison in everyday life. *Journal of Personality and Social Psychology, 62*(5), 760-773.

White, K. ve Lehman, D. R. (2005). Looking on the bright side: Downward counterfactual thinking in response to negative life events. *Personality and Social Psychology Bulletin, 31*(10), 1413-1424.

Wills, T. A. (1981). Downward comparison principles in social psychology. *Psychological Bulletin, 90*(2), 245-271.

Wood, L. ve Irons, C. (2016). Exploring the associations between social rank and external shame with experiences of psychosis. *Behavioural and Cognitive Psychotherapy, 44*(5), 527-538.

4. Bölüm

SOSYAL MÜBADELE KURAMLARI

Ferzan Curun

Sosyal Mübadele kuramları, sosyal psikoloji alanının yanı sıra sosyoloji, siyaset bilimi, ekonomi, antropoloji gibi farklı disiplinler tarafından çalışılan temel kuramsal perspektiflerden biridir. Genel olarak sosyal mübadele kuramları tek bir kuramdan ziyade farklı modelleri içeren genel bir çatıya işaret etmektedir. Kuramlar hem mikro hem de makro yapıların anlaşılması için yararlıdır (Cook ve diğ., 2013; Molm, 1994; Zafirovski, 2005).

Bu bölüm, sosyal psikolojide, kişiler arası ilişkileri açıklamak üzere Thibaut ve Kelley (1959) tarafından temeli atılan ve daha sonra birçok farklı araştırmacı tarafından çalışılan ve genişletilen (ör., Sabatelli, 1988; Rusbult, 1983) ve çok sayıda farklı modeli içeren mikro-sosyal mübadele kuramları ile sınırlandırılmaktadır.

Bu amaç doğrultusunda, bu bölümde, ilk olarak kuramların gelişimi ve kuramların temel varsayımları ve bu alanda önerilen farklı modeller aktarılmakta, ikinci olarak, kuramlarda ortak olan temel kavramlar ele alınmakta, üçüncü olarak kuramı Türkiye'de inceleyen çalışmalarda ele alınan değişkenler verilmekte ve en son sonuç bölümünde değerlendirme yapılmaktadır.

Sosyal Mübadele Kuramlarının Gelişimi

Kişiler arası ilişkiler alanına ilişkin temel kuramsal yaklaşımlardan biri olan sosyal mübadele kuramları, sosyal davranışı bir mübadeleler serisi olarak ele alır. Kuramlar, ilişki içinde yer alan bireylerin ödüllerini arttırmak ve bedellerini azaltmak istedikleri ve bireylerin diğerlerinden ödül aldıklarında bunun karşılığını

vermek zorunda hissettikleri varsayımları üzerine temellenmiştir (Cook ve diğ., 2013; Molm, 1994; Sabatelli ve diğ., 2018).

Kuramların önermeleri, ekonomi, davranışçılık, rasyonel seçim, faydacılık gibi farklı disiplin ve teorik yaklaşımlara dayanmaktadır. İlk sosyal mübadele kuramcılarından olan Homans (1961), davranışçı ekol temelinde ortaya konan pekiştirme ilkelerinden yararlanarak sosyal mübadele konusundaki görüşlerini yapılandırmıştır. Pekiştirme ilkelerine göre, pekiştirilen davranışın tekrarlanma olasılığı artar. Bu ilkeler temelinde, Homans (1961), A'nın davranışının B'nin davranışını nasıl pekiştirdiğini ve karşılığında B'nin davranışının A'nın davranışını nasıl pekiştirdiğini göstererek sosyal davranışı ve sosyal etkileşim tarafından üretilen sosyal organizasyon biçimlerini açıklamıştır. Bu bağlamda, öğrenme ilkelerinden yararlanarak sosyal mübadeleye yönelik bazı önermeler ortaya koymuştur. Söz konusu önermeler şunlardır:

1. Başarı önermesi: Olumlu sonuçlar ortaya çıkaran davranışın tekrarlanması muhtemeldir.
2. Uyarıcı önermesi: Geçmişte belirli durumlarda ödüllendirilen davranışlar, benzer durumlarda tekrarlanacaktır.
3. Değer önermesi: Birey için bir eylemin sonucu ne kadar değerliyse davranışın gerçekleşme olasılığı o derece yüksektir.
4. Yoksunluk-doygunluk önermesi: Yakın geçmişte bir birey bir eylem için ne kadar fazla ödüllendirilmişse aynı eylem için gelecek ek ödül giderek daha az değerli hâle gelecektir.
5. Duygusal tepki önermesi: İnsanlar farklı ödüllendirme durumlarına farklı duygusal reaksiyonlar göstereceklerdir. Beklediklerini alamadıklarında, öfkeleneceklerdir. Ancak Homans (1961), daha sonra adil paylaşım kavramını ortaya koymuş ve bu önermeyi adil geri dönüş almadıkları zaman sinirleneceklerdir olarak revize etmiştir (akt., Cook ve diğ., 2013; Cropanzano ve diğ., 2017; Sabatelli ve diğ., 2018; Molm, 1994).

Benzer biçimde, Blau (1964) da sosyal mübadeleyi sosyal yaşamın temeli olarak görmüştür. Ancak Homans'dan farklı olarak görüşlerini davranışçı yaklaşımdan ziyade, daha fazla ekonomi ilkelerine ve faydacılığa dayandırmıştır. Faydacı bakış açısına göre, insanlar en çok değer verdikleri sonuçları en üst düzeye çıkarmak için motive olurlar ve hareket ederler. Bu bağlamda faydacılık, pekiştirme ilkelerinden farklılaşır. Çünkü pekiştirme ilkeleri geçmişteki pekiştirme yaşantılarına dayanırken faydacı bakış açısı daha çok gelecekteki

ödüllerle ilişkilidir. Blau'nun diğer farklılığı ise ekonomik ve sosyal mübadeleyi birbirinden ayırmış olmasıdır. Ona göre, ekonomik ilişkiler kısa vadeli ve zayıf kişiler arası ilişkileri içerirken sosyal ilişkiler sürekli ve daha derin bağlardır. Bu nedenle, ekonomik mübadelelerde hemen geri dönüş beklenirken, sosyal ilişkilerde insanlar hemen geri dönüş talep etmezler ve çok daha cömerttirler. İnsanlar zaman içinde ekonomik ilişkilerden karşılıklı yarar ve güvenin olduğu sosyal ilişkilere geçerler (akt., Cook ve diğ., 2013; Cropanzano ve diğ., 2017; Molm, 1994; Sabatelli ve diğ., 2018; White ve Klein, 2008; Zafirovski, 2005).

Sosyal Psikoloji alanında ise Thibaut ve Kelley (1959), ikili ilişkilerdeki etkileşime ve bu bağlamda ortaya çıkan mübadelelere odaklanmışlardır. Karşılıklı bağımlılık kuramları olarak isimlendirilen kuramlarında, söz konusu etkileşimlerin sonuçlarına bağlı olarak ilişkinin başlaması, ilişki doyumu ve ilişki devamlılığı gibi ilişki süreçlerini ele almışlardır. Kuramcılar, ileride temel kavramlar bölümünde detaylı olarak anlatılacak olan ödül, bedel, karşılaştırma düzeyi, seçenekleri karşılaştırma düzeyi kavramları ile söz konusu ilişkilerin dinamiklerini açıklamışlardır. Karşılıklı bağımlılık kuramı, diğer geleneksel sosyal mübadele kuramları gibi tüm bu ilişki süreçlerinde bireylerin kendi çıkarlarını maksimize edecekleri varsayımına dayanmaktadır. Yani ilişkilerin başlaması, bireylerin ilişkiden doyum almaları ve ilişkiyi sürdürüp sürdürmemeleri, sosyal mübadelenin kişinin lehine sonuçlanması ile ilişkilidir. Kuramlar çok fazla araştırma desteği almış ve almayı sürdürmektedir. Diğer yandan, kuramların, ilk çıktıkları hâliyle öne sürdükleri insan anlayışı sadece bilişleri ile hareket eden, kendi çıkarını düşünen, hedonist, duygusuz ve kültürel etkilerden uzaktır (Cook ve diğ., 2013; Lawler ve Thye, 1999; Thibaut ve Kelley, 1959; Zafirovski, 2005). Söz edilen insan anlayışı çok fazla eleştirilmiş ve ileride anlatılacağı üzere sosyal mübadele kuramlarına söz konusu eleştiriler temelinde eklemeler yapılmıştır. Bu bağlamda, temel kavramlar ortak olsa da sosyal mübadele çatısı altında çok farklı modeller mevcuttur. Aşağıda, kuramların gelişimi, söz konusu modellerden örnekler verilerek aktarılmaktadır.

Mitchell ve diğerleri (2012), sosyal mübadele kuramları temelinde öne sürülmüş modelleri özetleyen bir derleme makalesi yazmışlardır. Aşağıda derleme makalesinde yer alan sosyal mübadele kuramlarından örnekler aktarılmaktadır. Araştırmacılar, söz edilen makalede, sosyal mübadele kuramlarına dayanan farklı modellerin üç grupta toplanabileceğini önermişlerdir. Bunlar:

1. ilişkilerin nasıl oluştuğunu vurgulayan modeller,
2. ilişkinin özelliklerini vurgulayan modeller,

3. ilişkiyi mübadelelerin tanımlandığı sosyal bağlam temelinde ele alan modellerdir.

Birinci gruptaki modeller, geleneksel sosyal mübadele kuramlarıdır ve ilişkileri bireyler arasındaki önceki etkileşimlerin sonucu olarak ele almaktadırlar. Bu kuramlar, ilişkisel özellikler ya da süreç gibi faktörlerle ilgilenmemişler, sonuçlarla ilgilenmişlerdir. Blau'nun (1964) yukarıda aktarılan, ilişki oluşumunda ilişkilerin, ekonomik mübadeleden sosyal mübadeleye evrilmesine ilişkin formulasyonu bu yaklaşıma örnektir (akt. Mitchell ve diğ., 2012).

İkinci gruptaki modeller, ilişkilerde mübadele edilen özelliklere yoğunlaşmışlardır. Söz konusu modeller ilişkideki özelliklerin (niteliklerin) mübadele edilen bir kaynak olduğunu belirtmişlerdir. Diğer bir ifadeyle, bu modellere göre, diğer kaynaklar gibi ilişkinin kendisi de mübadele edilebilecek bir kaynaktır. Sternberg'in ve Fua ve Fua'nın modelleri bu gruptaki modellerin örneklerindendir (Fua ve Fua, 1974, 1980; Sternberg, 1985 akt., Mitchell ve diğ., 2012). Sternberg, yakınlık, bağlılık ve tutkuyu içeren üç boyutlu aşk modelini ortaya koymuştur. Modele göre, üç boyutun farklı kombinasyonuna bağlı olarak yapılan mübadeleler farklı aşk tiplerine yol açmaktadır. Fua ve Fua da aşk, statü, bilgi, para, mallar ve hizmet olmak üzere ilişkilerde farklı altı kaynağın mübadele edildiğini belirtmiştir (Mitchell ve diğ., 2012).

Üçüncü gruptaki modeller, ilişkilerdeki sosyal bağlam üzerine odaklanırlar. Aynı zamanda ilişkilerde kaynakların değiş tokuşu sırasında ortaya çıkan duyguları da ele alırlar. Yani yalnızca ilişkinin sonuçlarına odaklanan geleneksel sosyal mübadele kuramlarına, sosyal bağlamı ve duyguları da ilave ederek kuramları zenginleştirmişlerdir. Clark ve Mills tarafından önerilen, komunal ve mübadele ilişkileri ayrımı bu gruptaki modellere önemli bir örnek oluşturmaktadır. Onlara göre mübadele ilişkileri birbirini çok iyi tanımayan, aralarında çoğunlukla iş ilişkisi olan ilişkilerde yaşanır. Söz konusu ilişkiler çoğunlukla kısa süreli ve kazanımların belirgin olduğu ilişkilerdir. Diğer yandan, komunal ilişkiler, aile ilişkileri ya da yakın arkadaş ilişkileri gibi yakın ilişkilerdir ve burada kişi kendi kazancı ile daha az ilgilidir ve diğer tarafın ihtiyaçları ile daha fazla ilgilidir. Kısacası, kuramcılar farklı ilişki tiplerinde farklı mübadeleler olabileceğini aktarmışlardır (Clark ve Mills, 1989; akt., Mitchell ve diğ., 2012).

Özet olarak yukarıda araştırmacıların yaptıkları derleme çalışmasında örneklenen kuramsal modeller, sosyal mübadele kuramlarının gelişiminin sonuç ya da kazanç odaklı bakış açısı ile başladığını ancak güncel yaklaşımların duygu ve bağlamı da dikkate alarak geliştiğini göstermektedir.

Lawler ve Thye (1999), sosyal mübadele kuramları ve duygu arasındaki ilişkiyi ele aldıkları çalışmalarında duygunun/duygulanımın rolünün sosyal mübadele sürecinde çok büyük rol oynadığını aktarmışlardır. Araştırmacılar, insanların olumlu duygular nedeniyle ilişki kurduklarını ve sosyal mübadele sürecinin sonunda da olumlu ve olumsuz pek çok duygu hissedebildiklerini aktarmışlardır. Araştırmacılar, sosyal mübadele ve duygu ilişkisinde üç boyut belirlemişlerdir. Bunlar bağlam, süreç ve sonuçtur. Bağlam ve duygu ilişkisine dair kültürel yapı ve sosyal pozisyonlar önemli boyutlar olarak aktarılmaktadır.

Kültür, duygunun uygunluğu hakkında bilgi verir. Örneğin, cenaze, düğün gibi farklı ortamlarda mübadele edilecek duygular ve bunların uygunluğu hakkında bilgi verir. Sosyal pozisyonlar ise hissedilen duygu konusunda belirleyicidir. Emir almak, vermek gibi sosyal pozisyonlara bağlı olarak değişebilen davranışlar farklı duygulara, onlar da farklı ödül ve bedellere yol açarlar. Süreç ve duygu arasındaki ilişkiyi ele alan temel perspektifler sosyal biliş perspektifi ve duyusal bilgi teorileridir. Duyusal bilgi modeli, duyguları kişinin benliğine ve diğerlerine ilişkin bilgi sağlayıcı mekanizmalar olarak ele alırken, sosyal biliş bakış açısı, duyguların sosyal mübadele sürecinde bilişlere uyum sağladığını belirtir. Genel olarak bilişsel yaklaşım duyguların bilgi işlemeyi etkilediğini belirtmektedir. Bu bağlamda kişiler arası ilişkilerdeki değerlendirmeler konusunda duygu çok önemlidir. Son olarak, sonuç ve duygu arasındaki ilişkiye örnek olarak da yükleme kuramları verilmiştir. Kişiler arası ilişkilerde kişi yapmış olduğu yüklemeye bağlı olarak kendini ya da karşıdakini haklı bulur ya da suçlar. Bu bağlamda bu yüklemeler sonucunda gurur duyma, öfke, utanç gibi farklı olumlu ya da olumsuz duygular ortaya çıkar.

Sosyal mübadele kuramlarına getirilen diğer eleştiriler, kuramların kültürel, ekonomik ve politik faktörler tarafından nasıl sınırlandırıldığının çok iyi açıklanmaması, alturistik davranışlara değinmemesi, toplumsal cinsiyetin rolüne ve tarihsel bağlama ve bireylerin gelişimsel ve ilişki tarihçelerine değinmemesi üzerinedir (Sabatelli ve diğ., 2018; White ve Klein, 2008; Zafirovski, 2005).

Sabatelli ve diğerleri (2018), söz edilen eleştirileri sosyal mübadele kuramlarına dâhil eden bir model önermişlerdir. Modellerinde bağlamsal ve ekolojik faktörlerin ilişki dinamiklerindeki etkilerini detaylı olarak ele almışlardır. Araştırmacılar, yakın bir ilişkiyi geniş bir ekolojik bağlama gömülmüş bir mikro sistem olarak düşünmüşlerdir. Bu bağlamda, onlara göre, mübadele ilişkileri, sadece ileride anlatılacak olan ödül, bedel, karşılaştırma düzeyi, yatırım gibi birey düzeyindeki faktörleri kapsamaz aynı zamanda kültür, kurumlar gibi bağlam

düzeyindeki faktörleri içerir. Örneğin, bireycilik toplulukçuluk boyutu çok genel olarak kişinin kendi çıkarlarını mı, yoksa bağlı olduğu grubun çıkarlarını mı öne alacağına ilişkindir ve bu da kişiler arası mübadelenin nasıl yapılacağı üzerinde etkilidir (Hui ve Triandis, 1986; Sabatelli ve diğ., 2018). Ayrıca kuramcılara göre, bir kültürdeki kurumlar da (politik, ekonomik, dini, sağlık, adalet, eğitim) sosyal mübadele ilişkilerinin organize edilmesinde ve deneyimlenmesinde belirleyicidir. Bu kurumlar, bireylerin yakın ilişkilere getirebilecekleri kaynakları düzenlerler, bireylerin yaşam tarzları ve seçimlerini etkilerler ve sonuçta yazarların deyimiyle "farklı sosyal mübadele realiteleri" yaratırlar. Söz konusu makro yapıların yanı sıra zaman, tarihî olaylar ve sosyal kültürel değişimler, kişinin gelişimsel tarihçesi, kişinin ilişki tarihçesi gibi bağlamsal faktörler de sosyal mübadeleyi etkiler.

Sosyal Mübadele Kuramlarının Temel Kavramları

Sosyal mübadele kuramları, yakın ilişkilerde, ilişkilerin başlaması, ilişkilerden elde edilen doyum ve ilişki istikrarı gibi ilişki dinamiklerini açıklayan temel kuramsal perspektiflerden biridir. Kuram söz konusu kavramları ödül, bedel, sonuç, karşılaştırma düzeyi ve seçenekleri karşılaştırma düzeyi kavramlarını kullanarak açıklar. Kuramlara göre ilişkilerde elde edilen sonuçlar konusunda karşılıklı bağımlı olan bireyler (aktörler), ödülleri arttıracak ve bedelleri azaltacak biçimde davranırlar (Molm, 1991). Ödül bir ilişkiden elde edilebilecek her türlü olumlu sonuç, bedel ise her türlü olumsuz sonuçtur (Hovardaoğlu, 1996; Thibaut ve Kelley, 1959; White ve Klein, 2008).

İlişkilerde maddi, manevi, soyut ya da somut olmak üzere çok çeşitli ödüllerin ve bedellerin mübadele edilebileceği farklı araştırmacılar tarafından ortaya konmuştur. Araştırmacılar, cinsel doyum, sosyal destek, sosyal onay gibi ödülleri ve sık çatışma yaşama, ekonomik problemler, zaman ve enerji kaybı gibi bedelleri örnek olarak göstermişlerdir (Impett ve diğ., 2001; Le ve Agnew, 2003). Ödül ve bedele ilişkin niceliksel karşılaştırmaları öneren araştırmacıların yanı sıra, bazı araştırmacılar, ödüllerin ve bedellerin ağırlıklarının da önemli olduğunu belirtmiştir. Örneğin, Molm (1991) araştırmasında bedelin gücünün ödülden daha yüksek olduğunu çünkü mübadele ilişkisinde cezanın yani bedelin beklenmeyen bir faktör olduğunu belirtmiştir.

Araştırmacılar tarafından farklı ödül ve bedel tipleri ve bu tiplere ilişkin farklı ağırlıklar önerilse de sosyal mübadele kuramcılarının hemfikir olduğu nokta bireylerin ödüllerini bedellerinden yüksek olarak algıladıklarında bir ilişkiye başlayacaklarıdır. Kuramlara göre, kişiler ödülleri bedelden çıkartırlar

ve buna sonuç ismi verilir. Bir bireyin bir ilişkiye başlaması için en azından sonucun olumlu olması gerekir. Ancak kişinin ilişkisinin doyumlu olması için sonucun olumlu olması yeterli değildir. Kişinin ilişki doyumunu belirleyen karşılaştırma düzeyi isimli kavramdır. Karşılaştırma düzeyi, ilişkinin o anda değerlendirildiği standart ya da referans noktasıdır ve doyum doyumsuzluk ölçeğinde nötr noktayı temsil eder (Thibaut ve Kelley, 1959). Eğer sonuç karşılaştırma düzeyinin üzerindeyse kişi ilişkiden doyum alacak ancak altındaysa kişi doyumsuz hissedecektir.

Burada önemli bir nokta bireylerin ilişkiye ilişkin minimum beklenti düzeyi olarak kavramsallaştırılan karşılaştırma düzeyinin öznellik taşımasıdır. Örneğin, bir bireyin karşılaştırma düzeyi geçmişte çoğunlukla olumsuz ilişkiler deneyimlemesinden ve/veya olumsuz deneyimleri gözlemlemesinden dolayı düşük olabilir. Böyle bir birey insanların çoğunun yetersiz kabul edebileceği bir ilişkiyi doyum verici bulabilir ya da tam tersine, yüksek beklentileri nedeniyle çevre tarafından olumlu ve yeterli kabul edilen bir ilişkide kişi mutsuz olabilir (Sabatelli, 1988). Karşılaştırma düzeyini daha çok düşünsel bir kavram olarak ele alan klasik tanıma Molm (1991) bir ekleme yapmış ve tanıma duyguyu da eklemiştir. Ona göre, kişinin doyumu, mübadele ilişkisinin bilişsel değerlendirmesine dayanan duyuşsal bir cevaptır. Ayrıca araştırmacı, beklenti ve deneyimlerin yanı sıra karşılaştırma düzeyinin ele alınmasında bireylerin güç farklılıklarının da dikkate alınması gerektiğini önermiştir. Güç açısından avantajlı bireylerin beklentileri yani karşılaştırma düzeyleri yüksek, dezavantajlı bireylerin ise düşük olacaktır.

Kurama göre kişilerin ilişkilerinden doyum almaları bireylerin ilişkilerini sürdürmeleri için yeterli değildir. Sosyal mübadele kuramlarına göre ilişkilerin sürmesi seçenekler için karşılaştırma düzeyi kavramı ile açıklanmaktadır. Bu kavram hâlihazırda alternatif olabilecek diğer ilişkilere ilişkindir. Bireyler ilişkilerini diğer olası ilişki seçenekleri ile karşılaştırırlar ve eğer hâlihazırdaki ilişkiden elde ettikleri sonuçlar, alternatif ilişkilerden iyiyse ilişkilerini sürdürürler, diğer türlü ise sürdürmezler (Sprecher, 1998).

Thibaut ve Kelley (1959) tarafından önerilen model, Rusbult (1983) tarafından eklemeler yapılarak yatırım modeli ismini almıştır. Yatırım modeline göre ilişkinin sürmesi sadece doyum ve seçenekler için karşılaştırma düzeyi kavramları ile açıklanmaz. Aynı zamanda ilişkiye yapılan yatırımlar da belirleyicidir.

Aslında yatırım modeli, Thibaut ve Kelley (1959) tarafından önerilmiş olan karşılıklı bağımlılık kuramının genişletilmiş biçimidir. Söz konusu eklemeler özellikle ilişki istikrarının açıklanması için yapılmış ve kuramcıya göre

ilişkilerdeki gitme-kalma kararının açıklanmasında katkı sağlayıcı olmuştur. Modele göre, ilişki istikrarı ilişki alternatiflerinin kalitesinden ve kişinin ilişkiye yapmış olduğu yatırımdan etkilenir. Karşılıklı bağımlılık kuramının seçenekler için karşılaştırma düzeyi kavramı ile benzer biçimde yatırım modeline göre kişi ilişkiden doyum almıyorsa ve kişinin daha iyi alternatifleri varsa ilişkiye olan bağlanımı düşük olacaktır (Rusbult, 1983). Ancak karşılıklı bağımlılık kuramından farklı olarak kuramcı yatırım kavramını da önermiştir. Kuramcıya göre insanlar ilişkiye içsel ve dışsal olmak üzere iki grupta yatırım yapar. İçsel yatırımlar; zaman, duygusal çaba, kendini açma gibi direkt olarak ilişkiye dâhil edilen kaynaklardır. Dışsal yatırımlar ise ortak arkadaşlar, paylaşılan hatıralar, maddi ortaklıklar gibi ilişki ile bağlantılı olan faktörlerdir. Yatırımlar ne kadar çoksa kişinin ilişkiye bağlanması o kadar fazladır çünkü ilişkiyi bitirmenin yaratacağı bedel artar (Rusbult, 1983). Sonuç olarak, yatırım modeli ilişki istikrarını doyum, ilişki kalitesi ve yatım kavramlarına bağlı olarak açıklamaktadır. Yatırım modeli aynı zamanda insanların mutsuz oldukları ilişkilerde, bu durumla nasıl başa çıkacaklarını belirleyen stratejiler önermektedir.

Yatırım modeline göre, insanlar mutsuz olduklarında yapıcı ya da yıkıcı stratejiler kullanırlar. Yapıcı stratejiler ses çıkarma ve sadakattir. Ses çıkarma, kişinin sorunları araştırması, partnerine problemin ne olduğunu sorması gibi çözüm amaçlı stratejileri içerir. Bu nedenle aktif bir stratejidir. Sadakat stratejisinde, kişi ilişkisine zaman vererek umutla ilişkinin iyiye gideceğine inanır, bu strateji pasif bir stratejidir.

Araştırmacılar, çıkış ve ihmali ise yıkıcı stratejiler olarak önermişlerdir. İhmal partneri ihmal etme, onunla az zaman geçirme gibi davranışları içerirken çıkış ilişkiyi sonlandırmaya ilişkindir. Çıkış, aktif bir stratejiyken ihmal, pasif bir stratejidir. İlişki istikrarını (bağlanımı) belirleyen faktörler, söz konusu mutsuzluk durumunda seçilecek olan stratejiyi de belirleyecektir. Doyum düzeyinde ve yatırım düzeyindeki artış bireylerin yapıcı stratejileri seçmelerine yol açacak, alternatiflerin kalitesi ise aktif mi yoksa pasif mi stratejilerin kullanılacağını belirleyecektir. İyi alternatifler kişiyi bir şeyler yapmaya yani aktif stratejileri kullanmaya yöneltecek, alternatiflerin yokluğu ise kişinin pasif stratejiler kullanmasına yol açacaktır (Rusbult ve diğ., 1982). Geniş bir literatür yatırım modelinin varsayımlarını doğrulamıştır (ör., Impett ve diğ., 2001; Le ve Agnew,2003; Rusbult, 1983; Rusbult ve Buunk, 1993).

Ülkemizde kişiler arası ilişkiler alanında yapılan çalışmaların büyük bir kısmı da yatırım modeli temelindedir. Bir sonraki bölümde, ülkemizde yapılan çalışmalar aktarılmaktadır.

Türkiye'deki Çalışmalar

Türkiye'de sosyal mübadele kuramsal çatısı altında yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğu yakın ilişkiler temelinde yapılmıştır. Ayrıca iş ilişkilerini anlamak için yapılan çalışmalar da mevcuttur. Aşağıda, araştırmacının ulaşabildiği çalışmalarda ele alman değişkenler özetlenmektedir.

Hovardaoğlu (1996), Thibaut ve Kelley'nin kuramını Türk örneklemi ile çalışmış ve kuramın temel kavramlarını doğrulamıştır. Yine, Binici ve Hovardaoğlu (1996), evlilik için karşılaştırma düzeyi ölçeğinin (EKDÖ) geçerlik ve güvenirlik çalışmasını yaparak ölçeği kültürümüze kazandırmışlardır.

Daha sonra, yakın ilişkiler alanında yapılan çalışmaların büyük bir bölümü, daha önce detaylı bir biçimde aktarılan, Thibaut ve Kelley'nin (1959) kuramından yola çıkarak Rusbult (1983) tarafından genişletilen yatırım modeli temelinde ele alınmıştır.

Bu model temelinde ülkemizde, zaman yönelimi ve ilişki problemlerine verilen tepkiler ve ilişki doyumu (Yaşın ve Sunal, 2016), stresle başa çıkma (Bilecen, 2007), evlilik uyumu, evlilik yatırımı, aile içi şiddet ve intihar girişimi (İdiz, 2009), psikolojik kötü muamele (Dedekorkut, 2015), iletişim çatışması türü, romantik kıskançlık ve duygusal zekâ düzeyleri ve evlilik doyumu (Güngör-Houser, 2009), yakın ilişkilerde bağlanımın bağlanma stilleri ve çeşitli ilişkisel değişkenler yönünden incelenmesi (Büyükşahin, 2006), evli çiftlerde algılanan gücün bağlanma boyutları (Kaynak- Malatyalı, 2014), ikili ilişkilerde mükemmeliyetçilik ve çatışma çözme tepkileri (Taluy, 2013), evli çiftlerde uyum, nedensel ve sorumluluk yüklemeleri ile yalnızlık (Işınsu-Halat, 2009), heteroseksüel çift ilişkisi içindeki kadınlarda çocukluk çağı travmaları ve semptomları ve ilişki istikrarı (Mamati, 2018), evlilik öncesi ilişki sürdürme becerileri psiko-eğitim grubu ve ilişki istikrarı (Örnek, 2018), görücü usulü ve anlaşarak evlenen bireylerin çeşitli sosyal psikolojik faktörler yönünden karşılaştırılması (Çimen, 2007), üniversite öğrencilerinde narsisizm ve bağlanma stilleri ve ilişki bağlanımları (Gür, 2019), kişilerin bağlanma stilleri ve toplumsal cinsiyet rolleri açısından ilişkideki olumsuzluklara verdikleri tepkiler (Kurt, 2016), yakın ilişkilerde izlenim ayarlamacılığı ve öz bilinç (Aslan-Yılmaz, 2019), ilişki çatışmalarında duygu ifade biçimleri (Kaynak, 2014), yakın ilişkilerde stres ve stresle başa çıkma (Bilecen, 2007), evli bireylerde olumlu yanılsama, ilişki bağlanımı ile nedensel yüklemeler ve sorumluluk yüklemeleri (Akbalık-Doğan, 2010), duygusal zekâ ve evlilik doyumu (Üncü, 2007), evli çiftlerde ideal benliğe yönelim ile değer benzerliği ve evlilik doyumu (Koçak, 2014), evlilik uyumu,

evlilik yatırımı, aile içi şiddet ve intihar girişimi (İdiz, 2009), evli bireylerin ilişki bağlanımları (Terzi-İlhan ve Işık, 2017), romantik ilişkilerde bağlanım ve dindarlık algısı, romantik ilişkilerle ilgili kalıp yargılar (Okutan ve Büyükşahin-Sunal, 2010), yakın ilişkilerde mizah tarzları, evlilik uyumu ve evlilik doyumu ilişkisi (Ünal ve Akgün, 2019) konulu çalışmalar mevcuttur.

Organizasyonel davranış alanında kuram temelinde ele alınan değişkenlere liderlik (Bolat ve diğ., 2009), işten ayrılma niyeti (Anafarta,2015, Karagonlar ve diğ., 2015), güç mesafesi ve örgütsel adalet (Ertürk, 2014), içsel pazarlama ve iş performansı (Yıldız, 2017) gibi değişkenler örnek verilebilir.

Sonuç

Bu bölümde, kişiler arası ilişkilerdeki sosyal davranışı açıklayan sosyal mübadele kuramlarının gelişimi ve önerilen çeşitli kuramsal perspektifler, temel kavramlar ve ülkemizde yapılan çalışmalar derlenmiştir. Bilindiği gibi kuramlar, ilk ortaya çıktıklarında bireyci, kişisel çıkarlara vurgu yapan, faydacı, sadece bilişleri ile hareket eden, duygusuz rasyonel seçimler yapan bir insan görüşünü önermiştir. Daha sonra, daha önceki bölümlerde aktarılan revizyonlar yapılmış ve önceki eleştiriler önemli ölçüde bertaraf edilmiştir (Lawler ve Thye, 1999; Sabatelli ve diğ., 2018; White ve Klein, 2008; Zafirovski, 2005).

Bu bağlamda, bu bölümde kuramları değerlendirmek için söz konusu eleştirileri ve revizyonları Türk kültürünün de özelliklerini belirterek değerlendirmek önemli görünmektedir.

İlk olarak geleneksel sosyal mübadele kuramlarına yapılan eleştirilerden önemli bir bölümü kuramın duyguları hesaba katmamasına ilişkindir. Çok sayıda araştırmacı kuramın rasyonel, bireyci, kişiyi egoist bir haz alma makinesi olarak gören insan anlayışının indirgemeci olduğunu belirtmiştir (Lawler, 2001; Lawler ve Thye, 1999; Sabatelli ve diğ., 2018; Zafirovski, 2005). Hatta bir araştırmacı aşırı düzeyde rasyonel olmanın irrasyonellik olduğunu aktarmaktadır (Zafirovski, 2005). Bu bağlamda, duygunun sosyal mübadelede çok büyük rol oynadığını, ödüllerin bedellerin duygusal etkileri olduğunu belirten araştırmacılar duygu ve duygulanım kavramını kuram temelinde ele almışlardır (Lawler, 2001; Lawler ve Thye, 1999).

Söz konusu eleştiriler bir yana, bağlanma kuramı gibi kuramsal yaklaşımlar, bireyin yakın ilişkilerdeki davranışlarının ödül bedel mübadelesine değil, erken çocukluk döneminde bakım vereni ile olan ilişkisinin kalitesine bağlı

olduğunu aktarmaktadırlar. Söz konusu yaşantılar, içsel çalışan modeller yolu ile yetişkinlikteki yakın ilişki dinamiklerinde belirleyici olmaktadır. Yavru ve bakım veren arasındaki ilişkinin kalitesine bağlı olarak oluşan içsel çalışan modeller kişiye kendisinin ne kadar değerli ve başkalarının ne kadar ulaşılabilir olduğuna ilişkin çerçeve sağlar (Holmes ve Johnson, 2009; Kirkpatrick ve Hazan 1994; Sroufe, 2005). Bartholomew ve Horowitz (1991), benliğe ve başkalarına ait içsel çalışan modellerin kombinasyonlarına bağlı olarak dörtlü yetişkin bağlanma stilini geliştirmişlerdir. Güvenli bağlanma olumlu ben olumlu başkaları, saplantılı bağlanma olumsuz ben olumlu başkaları, kayıtsız bağlanma olumlu ben olumsuz başkaları ve son olarak korkulu bağlanma olumsuz ben ve olumsuz başkaları içsel çalışan modellerinin kombinasyonları olarak ele alınmıştır. Söz konusu modeller, kişinin partner seçiminden, ilişki dinamiklerine, stres ve çatışma durumunda kullanılan duygu düzenleme stratejilerine kadar birçok faktörü belirlemektedir Araştırmalar özellikle güvensiz bağlananların yakın ilişkide her zaman kendi lehlerine davranmadıklarını ve bazen kendilerine ve diğerine yönelik yıkıcı davranışlarda bulunabileceklerini ortaya koymaktadır (Holmes ve Johson, 2009; Mikulincer ve Shaver, 2005). Bu noktada bağlanma bakış açısı her zaman kendi lehine hareket eden rasyonel birey varsayımı ile ters düşmektedir. Bu bilgiler temelinde, söz konusu kuramsal perspektiflerin, bazı çalışmalarda olduğu gibi beraberce ele alınmaları kişiler arası ilişki dinamiklerinin daha iyi anlaşılmasına yol açabilir. Bu bağlamda örneğin, değersizlik duygusu nedeniyle çok fazla bedel ödeyen bireylerin ödüller ve bedeller konusunda bilgilendirilmeleri geliştirici olabilir. Diğer bir ifadeyle, yakın ilişkilerde bazen kendi aleyhine davranan bireylerin daha rasyonel davranmaları öğretilebilir. Sabatelli'nin (1988) belirttiği gibi stresli çiftlere sosyal mübadeleye yönelik pazarlık bilgileri öğretilerek ilişkinin daha rasyonel ve daha az yıkıcı bir hâle gelmesi sağlanabilir.

İkinci olarak sosyal mübadele kuramlarına gelen en önemli eleştiriler, sosyal mübadele kuramlarının mübadelenin kültürel, ekonomik ve politik örüntüler tarafından nasıl etkilediğini çok iyi açıklamamasıdır. Bireylerin yaşadığı asimetrik ilişkiler söz konusu kültürel etkilerden, toplumsal cinsiyet konusundaki kalıp yargılardan kaynaklanabilir. Giriş bölümünde aktarıldığı gibi bu konuda önerilmiş olan ekolojik kuram, sosyal mübadele sürecine hem mikro hem de kültür gibi farklılıkları ekleyerek kuramı genişletmiştir (Sabatelli ve diğ., 2018).

Türk kültürü, kuramların ortaya çıktığı bireyci Batı kültüründen farklı dinamiklere sahiptir. Tamamen kolektivist olarak kabul edilmese de kolektivist örüntülerin yoğun olduğu bir kültür olarak kabul edilir (Göregenli, 1995; Hofstede ve

diğ., 1998). Genel olarak bireyci kültürlerdeki bireylerin kişisel faydalarını daha önde tuttuğu, öte yandan kolektivist kültürlerdeki bireylerin kişisel çıkarlarını grup çıkarlarının gerisinde tuttuğu bilinmektedir. Bu bağlamda, bu kültürel fark sosyal mübadele ilişkileri için önemli görünmektedir (Triandis, 1989). Triandis (1986), ödüllerin ve bedellerin nasıl değerlendirildiğinin bireyci ve toplulukçu kültürler arasındaki önemli belirleyicilerden biri olduğunu öne sürmüştür. Kolektivist kültürlerdeki bireyler iç gruplarının ihtiyaçlarını daha fazla düşünürler ve eğer bir ilişki iç gruplarının faydasına ama kendi zararlarına olacaksa bile ilişkide kalabilirler. Diğer yandan giriş kısmında anlatıldığı gibi bireyciler, bedeller ödülleri aşarsa ilişkiden çıkabilirler. Bu bağlamda kolektivistler çoğunlukla Clark ve Mills (1982) tarafından önerilen komunal ilişkiler sürerken bireyciler daha fazla mübadele ilişkileri kurma eğilimindedirler (akt., Triandis, 1986). Bu nedenle, Triandis (1989), kolektivist ülkelerde sosyal mübadelenin uygulanabilirliğinin sınırlı olduğunu belirtmiştir. Kültüre ilişkin genel bir sınıflamanın yanı sıra kültür içi farklılıklar da sosyal mübadelelerin anlaşılmasında önemli görünmektedir. İmamoğlu ve Katipoğlu-Aygün (2004), kültür içi farklılıkların da önemli olduğunu belirtmişler ve özellikle düşük sosyoekonomik seviyede, daha fazla karşılıklı bağımlılık ve aile üyelerinin bireyleri arasında füzyon olabileceğini aktarmışlardır. Yakın ilişkiler alanında yatırım modelinde daha önceki aktarılan çalışmalar düşünüldüğünde, çalışmaların büyük bir kısmının üniversite öğrencileri üzerinde yapıldığı görülmektedir. Söz konusu öğrenciler, üniversite öğrencisi olmalarından dolayı daha liberal bir ortamda olabilir ve daha bireyci değerler temelinde düşünebilirler. Bu nedenle, kuramın öne sürdüğü kavramların ülkemizde doğrulanması beklendik olabilir. Belki de ülkemizdeki farklı sosyoekonomik düzeylerden, farklı coğrafyalardan ve alt kültürlerden bireylerle kavramları çalışmak ilişkilerdeki mübadelelerin kültürümüzde nasıl gerçekleştiğini anlamak açısından önemli olabilir. Ayrıca ülkemizdeki erkek egemen yapı, özellikle evlilik ilişkileri üzerinde belirleyicidir. Örneğin, geleneksel ailelerde evlilik bireysel bir karardan ziyade aileler arasındaki mübadeleyi içerir (Fişek, 1982, 1993; Kağıtçıbaşı, 1982 akt., Sunar ve Fişek, 2005). Bu nedenle, ülkemizde geleneksel evliliklerde bireysel mübadeleler kadar aileler arasındaki mübadeleleri de incelemek bilgi sağlayıcı olabilir.

Sonuç olarak, bu bölümün amacı sosyal mübadele kuramlarını Türkiye'de yapılan çalışmaları ve kültürümüzü de dikkate alarak yeniden değerlendirmektir. Aktarılan modeller ve araştırma sonuçları, sosyal mübadele kuramlarının birçok açıdan eleştirilse de kişiler arası ilişkileri açıklayan önemli bir kuramsal çatı olduğunu ve geniş bir literatür tarafından desteklendiğini göstermektedir. Kuramın ülkemizde farklı özellikler gösteren örneklemlerle çalışılmasının kişiler arası ilişkilerin anlaşılması için önemli katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Akbalık-Doğan, Ö. (2010). *Evli bireylerde olumlu yanılsama: ilişki bağlanımı ile nedensel ve sorumluluk yüklemeleri arasındaki ilişkiler.* Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

Anafarta, N. (2015). Algılanan örgütsel destek ve ısten ayrılma niyetı iliskisi: iş tatmininin aracılık rolü. *Isletme Iktisadı Enstitüsü Yönetim Dergisi,26* (79), 112-130.

Aslan-Yılmaz, H. (2019). Romantik ilişkilerde izlenim ayarlamacılığı ve özbilinç: yatırım modeli üzerine bir inceleme. *Social Sciences Review of the Faculty of Sciences & Letters University of Uludag/Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(36), 391-423.

Bartholomew, K. ve Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *Journal of personality and social psychology, 61*(2), 226-244.

Bilecen, N. (2007). *Yakın ilişkilerde stres ve stresle başaçıkma: Yatırım modeline göre bir İnceleme.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Binici, S. A. ve Hovardaoğlu, S. (1996). Evlilik için karşılaştırma düzeyi ölçeğinin (EKDÖ) geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikolojik Dergisi, 11*(38), 66-76.

Bolat, O. İ., Bolat, T. ve Seymen, O. A. (2009). Güçlendirici lider davranışları ve örgütsel vatandaşlık davranışı arasındaki ilişkinin sosyal mübadele kuramından hareketle incelenmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(21), 215-239.

Büyükşahin, A. (2006*). Yakın ilişkilerde bağlanım: yatırım modelinin bağlanma stilleri ve bazı ilişkisel değişkenler yönünden incelenmesi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Cook, K. S. , Cheshire, C., Rice, E. R. ve Nakagawa, S. (2013). Social exchange theory. J. Delamater (Ed.). *Handbook of social psychology* içinde (ss. 61-88). Springer.

Cropanzano, R., Anthony, E. L., Daniels, S. R. ve Hall, A. V. (2017). Social exchange theory: A critical review with theoretical remedies. *Academy of Management Annals, 11*(1), 479-516.

Çimen, Ş. E. (2007). *Görücü usulü ve anlaşarak evlenen bireylerin çeşitli sosyal psikolojik faktörler yönünden karşılaştırılması.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

Dedekorkut, S. E. (2015). *The Relationship between psychological maltreatment and investment model.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. ODTÜ.

Ertürk, E. (2014). *Sosyal mübadele teorisi bağlamında güç mesafesi ve örgütsel adalet algılamalarının örgütsel vatandaşlık davranışı üzerindeki etkisi.* Yayımlanmamış Doktora tezi. Selçuk Üniversitesi.

Göregenli, M. (1995). Kültürümüz açısından bireycilik-toplulukçuluk eğilimleri: Bir başlangıç çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi, 10*(35), 1–14.

Hofstede, G., Arrindell, W. A., Best, D. L., de Mooij, M. Hoppe, M. H., van de Vliert, E., van Rossum, J. H. A., Verweij, J., Vunderink, M. ve Williams, J. E. (1998). *Masculinity and Feminity: The taboo dimension of national cultures.* Sage.

Holmes, B. M. ve Johnson, K. R. (2009). Adult attachment and romantic partner preference: A *review. Journal of Social and Personal Relationships, 26*(6-7), 833-852.

Güngör-Houser, A. (2009). *Evli bireylerin sahip oldukları iletişim çatışması türü, romantik kıskançlık ve duygusal zekâ düzeylerinin evlilik doyumları üzerine etkisi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Gür, M. (2019). *Narsisizm ve bağlanma stillerinin üniversite öğrencilerinde ilişki bağlanımını yordamadaki rolü.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi.

Hovardaoğlu, S. (1996). Sosyal mübadele: Evlilikle ilgili değerlendirmelere etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi, 11*(36), 12-24.

Impett, E. A., Beals, K. P. ve Peplau, L. A. (2001). Testing the investment model of relationship commitment and stability in a longitudinal study of married couples. *Current Psychology, 20*(4), 312-326.

Işınsu-Halat, M. (2009). *Yatırım kuramı bağlamında evli çiftlerde uyum, nedensel ve sorumluluk yüklemeleri ile yalnızlık arasındaki bağlantılar.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

İdiz, Z. (2009). *Evlilik uyumu, evlilik yatırımı, aile içi şiddet ve intihar girişimi arasındaki bağlantıların sosyal psikolojik açıdan incelenmesi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara

İmamoğlu, E. O. ve Karakitapoğlu-Aygün Z. (2004). Self-construals and values in different cultural and socioeconomic contexts. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs, 130*(4), 277–306.doi: 10.3200/MONO.130.4.277-306

Karagonlar, G., Öztürk, E. B. ve Özmen, Ö. N. (2015). Çalışanın örgütle sosyal mübadele algısı ve işten ayrılma niyeti: İşe cezbolmanın ve öz yeterliliğin rolü. *METU Studies in Development, 42*(3), 411.

Kaynak, B. D. Y. (2014). *İlişki çatışmalarında duygu ifade biçimleri: Yatırım Modeli açısından bir inceleme.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Kirkpatrick, L. A. ve Hazan, C. (1994). Attachment styles and close relationships: A four-year prospective study. *Personal relationships, 1*(2), 123-142.

Koçak, T. Y. (2014). *Evli çiftlerde ideal benliğe yönelim ile değer benzerliğinin evlilik doyumuyla bağlantısı.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.

Kurt, Y. (2016). *Kişilerin bağlanma stilleri ve toplumsal cinsiyet rolleri açısından ilişkideki olumsuzluklara verdikleri tepkilerin incelenmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi.

Lawler, E. J. (2001). An affect theory of social exchange. *American journal of sociology, 107*(2), 321-352.

Lawler, E. J. ve Thye, S. R. (1999). Bringing emotions into social exchange theory. *Annual review of sociology*, *25*(1), 217-244.

Le, B. ve Agnew, C. R. (2003). Commitment and its theorized determinants: A meta–analysis of the Investment Model. *Personal Relationships*, *10*(1), 37-57.

Kaynak-Malatyalı, M. (2014). *Evli Çiftlerde Algılanan Gücün Bağlanma Boyutları ve Yatırım Modeli Değişkenleri Açısından İncelenmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

Mamati, G. (2018). *Heteroseksüel çift ilişkisi içindeki kadınlarda çocukluk çağı travmalarının ve semptomlarının ilişki istikrarı ile arasındaki ilişkinin incelenmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Arel Üniversitesi.

Mikulincer, M. ve Shaver, P. R. (2005). Attachment theory and emotions in close relationships: Exploring the attachment-related dynamics of emotional reactions to relational events. *Personal relationships, 12*(2), 149-168.

Mitchell, M. S. , Cropanzano, R. S. ve Quisenberry, D. M. (2012). Social exchange theory, exchange resources, and interpersonal relationships: A modest resolution of theoretical difficulties. K. Törnblom & A. Kazemi (Eds.), *Critical issues in social justice. Handbook of social resource theory: Theoretical extensions, empirical insights, and social applications* içinde (ss. 99–118). Springer Science Business Media. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-4175-5_6

Molm, L. D. (1991). Affect and social exchange: Satisfaction in power-dependence relations. *American Sociological Review, 56* (4), 475-493.

Molm, L. D. (1994). Is punishment effective? Coercive strategies in social exchange. *Social Psychology Quarterly*, 75-94.

Okutan, N. ve Büyüksahin-Sunal, A. (2010). Romantik Iliskilerde Baglanim: Dindarlik Algisi ve Romantik Iliskilerle Ilgili Kalipyargilar. *Türk Psikoloji Yazıları, 13*(26), 80-90

Örnek, D. B. (2018). *Yatırım modeline dayalı evlilik öncesi ilişki sürdürme becerileri psiko-eğitim grubunun ilişki istikrarına etkisinin incelenmesi.* Yayımlanmamış Doktora tezi, Çukurova Üniversitesi.

Rusbult, C. E. (1983). A longitudinal test of the investment model: The development (and deterioration) of satisfaction and commitment in heterosexual involvements. *Journal of personality and social psychology*, *45*(1), 101-117.

Rusbult, C. E. ve Buunk, B. P. (1993). Commitment processes in close relationships: An interdependence analysis. *Journal of social and personal relationships*, *10*(2), 175-204.

Rusbult, C. E., Zembrodt, I. M. ve Gunn, L. K. (1982). Exit, voice, loyalty, and neglect: Responses to dissatisfaction in romantic involvements. *Journal of personality and social psychology*, *43*(6), 1230-1242. doi:10.2307/584323

Sabatelli, R. M. (1988). Exploring relationship satisfaction: A social exchange perspective on the interdependence between theory, research, and practice. *Family Relations*, *37(2)* 217-222.

Sabatelli, R. M., Lee, H. ve Ripoll-Núñez, K. (2018). Placing the social exchange framework in an ecological context. *Journal of Family Theory & Review, 10*(1), 32-48.

Sprecher, S. (1998). Social exchange theories and sexuality. *Journal of Sex Research, 35*(1), 32-43.

Sroufe, L. A. (2005). Attachment and development: A prospective, longitudinal study from birth to adulthood. *Attachment & human development, 7(*4), 349-367.

Sunar, D. ve Fişek, G. (2005). Contemporary Turkish families. J. L. Roopnarine & U. P. Gielen (Eds.), *Families in global perspective* içinde (ss. 169-183). Pearson.

Taluy, N. (2013). *İkili İlişkilerde Mükemmeliyetçilik Ve Çatışma Çözme Tepkileri: Yatırım Modeli Çerçevesinde Yapılan Bir Çalışma.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Terzi-İlhan, S. ve Işık, Ş. (2017). Evli Bireylerin İlişki Bağlanımları: Yatırım Modeli Temelli Nitel Bir Çalışma. *Journal of Turkish Educational Sciences, 15*(2), 184-199.

Thibaut, J. W. and Kelley, H. H. (1959) *The social psychology of groups.* John Wiley & Sons.

Triandis, H. C. (1986). The psychological measurement of cultural syndromes. *American psychologist, 51*(4), 407-415.

Triandis, H. C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological review, 96*(3), 506-520.

Ünal, Ö. ve Akgün, S. (2019). Yakın ilişkilerde mizah tarzları, evlilik uyumu ve evlilik doyumu ilişkisi. *Nesne,7*(15), 184-200. DOI: 10.7816/nesne-07-15-03

Üncü, S. Y. (2007). *Duygusal zekâ ve evlilik doyumu ilişkisi.* Yayımlanmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

White, J. M. ve Klein, D. M. (2008). The social exchange and rational choice framework. *Family theories, 3*, 65-91.

Yaşın, F. ve Sunal, A. B. (2016). Zaman Yönelimi ile İlişki Problemlerine Verilen Tepkiler Arasındaki İlişkide İlişki Doyumunun Aracı Rolü. *Türk Psikoloji Dergisi, 31*(78), 79-90.

Yıldız, S. M. (2017). Sosyal mübadelenin içsel pazarlama ve iş performansı arasındaki aracılık etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 19*(1), 105.

Zafirovski, M. (2005). Social exchange theory under scrutiny: A positive critique of its economic-behaviorist formulations. *Electronic journal of sociology, 2*(2), 1-40.

5. Bölüm

GÖRELİ YOKSUNLUK KURAMI

Fatih Özdemir

Psikolojik iyi oluş, fizyolojik sağlık, gruplar arası sosyal ilişkiler ve bireysel ya da sosyal davranışlar gibi pek çok değişkeni anlamlandırmak amacıyla sıklıkla incelenen ve sosyal psikolojik bir kavram olan göreli yoksunluk, isminden de anlaşılacağı üzere, nesnel (mutlak) bir yoksunluk hâlinden ziyade göreli bir yoksunluk hâline karşılık gelmektedir. Göreli yoksunluk kuramına (relative deprivation theory - Crosby, 1976; Davis, 1959; Gurr, 1970; Runciman, 1966) göre birey kendini ve içinde bulunduğu koşulları diğer kişi(ler), sosyal grup(lar) ya da kendi geçmiş koşullarıyla kıyaslama eğilimine sahiptir. Bu kıyaslamalar ve bilişsel değerlendirmeler çoğunlukla öznel (göreli) süreçlere dayanmakta ve bireye, algıladığı dezavantajlı konumuna ilişkin bir farkındalık sağlamaktadır. Bu doğrultuda, kişinin içinde bulunduğu nesnel koşullardan ziyade, bu koşullara yönelik yapılan öznel yorumlamalar yoksunluk hâlinin belirleyicisi olabilmektedir. Örneğin, Smith ve diğerleri (2012) tarafından yürütülen meta analiz çalışmasında yoksunluğun göreli ve nesnel ölçümleri karşılaştırılmış ve göreli ölçümlerin yoksunluk hâlini daha iyi açıkladığı saptanmıştır.

Pek çok çalışma göstermektedir ki bireyin kendini ve mevcut koşullarını, öznel değerlendirmeler neticesinde daha iyi koşullara sahip olduğunu düşündüğü kişilerle (ya da kendi geçmiş iyi koşullarıyla) kıyaslaması yoksunluk hâlini beraberinde getirmektedir (ör., Özdemir ve diğ., 2019). Fakat farklı bağlamlarda pek çok eşitsizlik üzerine kurulu bir toplum düzeninde yaşadığımızı kabul edersek, kişide yoksunluk algısının her an neden var olmadığı sorusu akıllara gelebilmektedir. Karşılaştırmalar ve öznel değerlendirmeler neticesinde kişinin kendi dezavantajlı konumuna ilişkin edindiği bilişsel farkındalığın, ne derece göreli

yoksunluk hâlini açıkladığı ve göreli yoksunluk hâlinin biliş ve duyguyla olan ilişkisi tartışılması gereken konulardır. Göreli yoksunluk kuramı ve kuram kapsamında gerçekleştirilen temel çalışmaları içeren bu kitap bölümü, yoksunluk sürecine ilişkin soruları anlamlandırmayı hedeflemektedir.

Göreli Yoksunluk ve Kuramsal Gelişim

Göreli yoksunluk kavramı, Amerikalı sosyolog Samuel A. Stouffer tarafından yürütülen ve sosyoloji ve sosyal psikoloji alanlarında klasikleşen çalışmalar arasında yer alan "*Amerikan Askeri*" isimli araştırmayla karşımıza çıkmaktadır (Stouffer ve diğ., 1949). II Dünya Savaşı sırasında yarım milyondan fazla Amerikan askerine anket temelli ölçümler uygulayan Stouffer ve diğerleri (1949) askerlerin pek çok farklı konuya ilişkin tutumlarını incelemiştir. Araştırmanın ilginç bulgularından biri şudur ki nesnel olarak daha iyi koşullara sahip askerler, daha kötü koşullara sahip askerlere kıyasla, sahip oldukları şartları daha kötü olarak yorumlamaktadır. Stouffer, göreli yoksunluk olarak isimlendirdiği bu bulguyu beklenti örüntüleri, sosyal referans çerçevesi ve durumsal açıklamalar gibi sosyolojik kavramlarla ilişkilendirmektedir. Fakat belirtmek gerekmektedir ki Stouffer'ın bu açıklamalarını detaylandıran Davis (1959), Runciman (1966), Gurr (1970) ve Crosby (1976) göreli yoksunluk kuramını inşa eden araştırmacılar olarak kabul edilmektedir.

Göreli yoksunluk hâlinin algısal bir değerlendirme süreci neticesinde ulaşılan bilişsel farkındalık hâli mi yoksa duygu durumu mu olduğu alan yazında tartışılan bir konudur. Kurama katkı sağlayan ilk araştırmacılardan biri olan Davis (1959), göreli yoksunluk hâline ilişkin üç ön koşul belirtmektedir. X'e (yoksunluğu hissedilen çıktıya) sahip olmayan birey (i) kendine benzer kişilerin X'e sahip olduğunu gördüğünde, (ii) X'e sahip olmak istediğinde ve (iii) X'i hak ettiğini düşündüğünde yoksunluk hâlinin ortaya çıkacağını belirten Davis, bu üç ön koşuldan herhangi birinin eksikliğinde yoksunluk hâlinin oluşmayacağını önermektedir. Runciman (1966) ise bu üç ön koşula "X'e sahip olmayan birey X'i elde edilebilir olarak algılamalıdır" ön koşulunu eklemekte ve gerçekleşme ihtimali düşük olarak algılanan durumların yoksunluk hâline neden olmayacağını vurgulamaktadır. Ancak altını çizmek gerekmektedir ki X'in algısal erişilebilirliği ve göreli yoksunluk hâli arasındaki ilişkiye yönelik alan yazında farklı açıklamalar bulunmaktadır. Runciman'ın aksine Gurr (1970), X'e sahip olma ihtimali azaldıkça yoksunluk hâlinin kuvvetleneceğini belirtirken, Davis (1959), bu iki kavramı birbiriyle ilişkisiz kavramlar olarak değerlendirmektedir. Crosby (1976) ise X'in algısal erişilebilirliği ve göreli yoksunluk hâli arasındaki

ilişkide Runciman'ın görüşünü desteklemekle birlikte, erişilebilirliğe ilişkin olasılık ve kesinlik algılarının yoksunluk hâlini şekillendireceğini düşünmektedir. Bir diğer ifadeyle Crosby'e göre, kişi X'i kesinlikle elde edilebilir olarak algılarsa yoksunluk hissetmeyecektir fakat kişi X'in elde edilebilirliğini bir olasılık olarak algılıyorsa yoksunluk hâlinin oluşması muhtemeldir.

Runciman'ın (1966) alan yazına sağladığı bir diğer katkı göreli yoksunluk kavramını birey temelli göreli yoksunluk (egoistic relative deprivation) ve grup temelli göreli yoksunluk (fraternal relative deprivation) olmak üzere iki grupta incelemesidir. Pek çok araştırmanın kuramsal arka planını oluşturan bu farklılaştırma, temelli yaklaşıma değinmekte fayda vardır. Runciman'a göre bireyler, kişiler arası ya da gruplar arası karşılaştırmalar yaparak diğer kişilere kıyasla bireysel dezavantajlarının ya da diğer sosyal gruplara kıyasla üyesi olduğu grubun dezavantajının farkına varabilmektedir. Daha önce belirtilen dört ön koşul da sağlandığında, bu farkındalık birey temelli ya da grup temelli bir yoksunluk hâline sebep olabilmektedir. İlgili araştırmalar, farklı seviyelerde gerçekleşen sosyal psikolojik süreçleri ayrı çıktılarla ilişkilendirmektedir. Kişiler arası karşılaştırmalar neticesinde oluşan birey temelli yoksunluk hâli öznel iyi oluş, yaşam doyumu, duygu durumu, stres, kaygı, öz saygı ve bireysel davranışlar gibi birey seviyesindeki çıktıları açıklarken (Özdemir ve diğ., 2019; Smith ve diğ., 2012), gruplar arası karşılaştırmalar sonucu oluşan grup temelli yoksunluk hâli gruplar arası tutum, kolektif eylemlere katılım sağlama ve sosyal değişim gibi grup seviyesindeki çıktılarla ilişkilendirilmektedir (Abrams ve Grant, 2012; Walker ve Mann, 1987).

Bu bağlamda alan yazındaki baskın görüş araştırmacıların, açıklamaya çalıştıkları çıktıyla benzer seviyede gerçekleşen sosyal psikolojik süreçlere odaklanması gerektiği yönündedir (Smith ve diğ., 2012; Walker, 1999; Walker ve Mann, 1987). Bir başka ifadeyle, birey temelli ve grup temelli göreli yoksunluk hâlleri birbirinden bağımsız süreçler gibi değerlendirilmektedir; örneğin, grup yanlısı davranışlar incelenirken grup temelli yoksunluk hâline odaklanılmakta ve birey temelli yoksunluk hâlinin bu süreçteki etkisi yeterince dikkate alınmamaktadır. Yine benzer bir anlayışla birey seviyesinde gerçekleşen çıktıları açıklamayı hedefleyen çalışmalarda grup temelli yoksunluk hâli genellikle önemsenmeyen bir değişkendir. Fakat bu iki yoksunluk hâlinin birbirinden ayrı ancak birbiriyle ilişkili süreçler olabileceği görüşünü savunan çalışmaların varlığından bahsetmekte fayda vardır (Foster ve Matheson, 1995; Tougas ve Beaton, 2002). Özdemir ve Özkan (2020), aynı anda gerçekleşen birey temelli ve grup temelli yoksunluk hâllerinin birbirini tamamlayan (destekleyen) süreçler olduğunu göreli yoksunluk kaynaşımı (relative deprivation fusion) kavramıyla tanımlamakta ve bu örtüşme

(kaynaşma) hâlinin özellikle aşırı fedakâr grup yanlısı davranış sergileme eğilimini artırdığını ve iç gruba olan bağlılığı kuvvetlendirdiğini belirtmektedir. Örneğin, Türkiye'de siyasi parti destekçilerinin katılımıyla yürütülen çalışmanın bulguları göstermektedir ki göreli yoksunluk kaynaşımı iç grup üyelerini korumak için kendi hayatını feda etme gibi aşırı fedakâr davranışlar sergileme eğilimini pozitif olarak yordarken, birbirinden bağımsız olarak ölçülen birey temelli ve grup temelli göreli yoksunluk hâlleri aşırı fedakâr davranış sergileme eğilimini açıklamada yetersiz kalmaktadır (Özdemir ve Özkan, 2020). Bu bulgu, birey ve grup seviyelerinde gerçekleşen göreli yoksunluk hâllerinin birbiriyle ilişkili olduğunu ve hatta birbirini desteklediğini kanıtlar niteliktedir.

Göreli yoksunluk kaynaşımına ilişkin bu bulgunun nedenini detaylandırmak faydalı olacaktır. Alan yazın çalışmaları göstermektedir ki kişi, üyesi olduğu sosyal grubun dezavantajlı durumuna ilişkin bir farkındalığa sahip olsa dahi, kişisel yaşamında bu dezavantaja maruz kalmadığında, herhangi bir yoksunluk hissetmeyebilmekte (ya da düşük seviyelerde yoksunluk hissetmekte) ve grup yanlısı davranışlarda bulunmamaktadır (Taylor ve diğ., 1987; 1990). Fakat göreli yoksunluk kaynaşımı hâlinde, dezavantajlı durum kişinin hem birey temelli hem grup temelli yaşam deneyimleriyle ilişkili olacaktır ve bu sebeple, daha kuvvetli ve kişiyi harekete geçmeye iten bir yoksunluk hâlinin ortaya çıkması muhtemeldir.

Kuramsal ilerlemeyi sağlayan isimlerden biri olan ve birey temelli göreli yoksunluk hâline odaklanan Crosby (1976), Runciman'ın belirttiği dört ön koşula "X'e sahip olmayan birey, bu durumun sorumluluğunu kendinde görmemelidir" ön koşulunu eklemektedir. Bir diğer ifadeyle kişi, X'e sahip olmayışından ötürü kendini değil, diğer kişileri ya da sistemsel düzeni suçladığında, kişinin mevcut duruma ilişkin adalet algısı zarar görecek ve kişide yoksunluk hissi oluşacaktır. Adaletsizlik algısı göreli yoksunluk hâlinin önemli bir parçasıdır ve ilerleyen kısımlarda bu ilişkiden bahsedilecektir.

Göreli yoksunluk hâlinin oluşması için beş ön koşulun da gerçeklemesi gerekliliğini savunan Crosby (1976), yoksunluk kavramını bir süreç olarak değerlendirmekte ve beş ön koşulun gerçekleşmesini sağlayan belirleyici değişkenlere ve yoksunluk hâlinin çıktılarına odaklanmaktadır. Bireyin kişiliği, kişisel geçmişi, yakın çevresi, geniş çevresi (toplumsal dikteler) ve biyolojik ihtiyaçları olarak sıralanan belirleyici değişkenler kişinin X'e sahip olmadığına ilişkin farkındalığını, X'e sahip olma isteğini, X'i hak ettiğine yönelik düşüncesini, X'in erişilebilirliğine ilişkin algısını ve X'e sahip olmamanın nedenine yönelik atıflarını şekillendirmektedir. Örneğin, başarı ihtiyacı ve içsel ya da dışsal kontrol odağı (locus of

control) gibi kişilik özellikleri X'in erişilebilirliğine ilişkin algıyı ve X'e sahip olmama durumunun nedenine yönelik içsel ve dışsal atıflarda bulunma eğilimini etkileyecektir. Bir diğer belirleyici olan kişisel geçmiş değişkeni kapsamında ise kişinin geçmişte X'e sahip olup olmadığı, X'e sahip olduysa ne kadar süre sahip olduğu ve X'i ne zaman kaybettiği ya da geçmişte X'e sahip olmaya ne kadar yaklaştığı gibi durumlar dikkate alınmaktadır. Geçmişte X'e sahip olan ancak X'i kaybeden bireylerin, X'e hiç sahip olmamış bireylere kıyasla X'e yönelik göreli yoksunluk hâlinin daha kuvvetli olması muhtemeldir. Belirleyiciler arasında incelenen yakın çevre değişkeninin kişi üzerindeki etkisi ise pek çok kuram tarafından desteklenmektedir. Örneğin, Festinger (1954), sosyal karşılaştırma kuramında, kişilerin kendilerini yakın çevreleriyle (ya da kendilerine benzer kişilerle) karşılaştırma ve kendi koşullarına ilişkin değerlendirmelerde bulunma eğilimine sahip olduklarını belirtmektedir. Yakın çevreyle yapılan bu karşılaştırmalar, kişinin mevcut duruma ilişkin adalet algısını şekillendirmektedir (Walster ve Walster, 1975). Bu bağlamda, bireyin yakın çevresinde bulunan kişilerin (ya da bireye benzer kişilerin) X'e sahip olup olmadığı beş ön koşula ilişkin değerlendirmeleri etkilemektedir. Dördüncü belirleyici değişken ise geniş çevre ya da toplumsal diktelerdir. Toplumsal söylemler diğer kişilerin X'e sahip olma durumu ya da sıklığı, toplumda X'in ne derece istenilir olduğu, bireyin X'i ne ölçüde hak ettiği, X'in erişilebilirliği ve X'e sahip ol(a)mama nedenleri hakkında olabilmektedir. Beş ön koşulu kuvvetlendiren son belirleyici değişken ise kişi açısından X'in biyolojik hayatta kalmayı sağlayan ve biyolojik bir ihtiyacı karşılayan değeridir. Kişi açısından bu değer arttıkça göreli yoksunluk hâli de kuvvetlenebilmektedir.

Göreli yoksunluk hâlinin çıktılarına odaklanan ve bu çıktıları stres belirtileri, kişisel gelişim, topluma yönelik şiddet içerikli davranışlar ve topluma yönelik yapıcı davranışlar olarak sıralayan Crosby (1976), bu çıktıların oluşmasını sağlayan aracı değişkenlere dikkat çekmektedir. Bir diğer ifadeyle, kişinin yoksunluk sebebiyle hissettiği öfkeyi (enerjiyi) kendine ya da topluma yöneltmesi, X'in erişilebilirliğine ilişkin yüksek ya da düşük kişisel kontrol algısı ve X'e sahip olmaya yönelik sağlanan fırsatların varlığı ya da yokluğu göreli yoksunluk ve çıktılar arasındaki ilişkilere aracılık etmektedir. Örneğin, kişi hissettiği öfkeyi kendine (içe) yönelttiğinde kişisel kontrol algısı yüksekse ve değişim için fırsat sağlanırsa süreç kişisel gelişimle sonuçlanırken, kişisel kontrol algısı düşükse ve değişim için fırsat sağlanmazsa stres belirtileri kendini gösterebilmektedir. Diğer taraftan, kişi hissettiği öfkeyi topluma (dışa) yönelttiğinde kişisel kontrol algısı yüksekse ve değişim için fırsat sağlanırsa topluma yönelik normatif ve yapıcı davranışlar (yetkililere mektup yazmak, imza toplamak, yasal gösterilere katılmak, toplumsal

kampanyalara para yardımında bulunmak, vb.) oluşurken, kişisel kontrol algısı düşükse ve değişim için fırsat sağlanmazsa topluma yönelik normatif olmayan ve şiddet içerikli davranışlar (başkalarının malına zarar vermek, terörist eylemlerde bulunmak, yasal olmayan gösterilere katılmak, vb.) sergilenebilmektedir. Bu bağlamda, kişiler istenilen değişimi gerçekleştirmek (yoksunluğu hissedilen X'e ulaşmak) için kendilerini yetersiz gördüklerinde ve değişim için gerekli tüm meşru yolların kapalı olduğunu düşündüklerinde, kişilerin sağlık durumu ve davranışları olumsuz bir şekilde etkilenmektedir. Şu hâlde vurgulamak gerekmektedir ki muhtemel olumlu ve olumsuz çıktıların nedeni, algılanan dezavantajlı durumun ve göreli yoksunluk hâlinin kendisi değil, bu sürecin kişi tarafından ne derece iyi yönetildiği ve kişiye sağlanan fırsatlardır.

Kurama ilişkin tartışılması gereken bir diğer konu, göreli yoksunluk kuramını inşa eden araştırmacıların sıklıkla yoksunluk hâlinin algısal ya da bilişsel kısmına odaklanmasıdır. Bir diğer ifadeyle, pek çok çalışma bireyin mevcut durumu ve erişilmek istenen durum arasındaki algılanan farkı ve bu farka ilişkin öznel değerlendirmeleri içeren yoksunluğun bilişsel boyutunu incelemekte ve birey ya da grup seviyesindeki çıktıları açıklamayı hedeflemektedir. Ancak bu yaklaşım yoksunluk hâlinin duygusal boyutunu ihmal etmektedir. Dezavantajlı duruma ilişkin bilişsel farkındalık, yoksunluk hâlinin oluşması için yeterli olmayabilmektedir. Bu bağlamda göreli yoksunluk hâlinin duygusal kısmını da tartışmak gerekmektedir.

Algılanan Adaletsizlik ve Göreli Yoksunluğun Duygusal Kısmı

Bireyin kendi (ya da üyesi olduğu sosyal grubun) dezavantajlı konumuna ilişkin sahip olduğu farkındalık göreli yoksunluk hâlinin ilk adımı olarak kabul edilmektedir. Fakat bu farkındalık, yoksunluk hâlini ya da birey ve grup seviyelerindeki ilişkili çıktıları açıklama sürecinde yeterli olmamaktadır. Kadınlar, eş cinseller ya da etnik azınlıklar gibi toplumda görece dezavantajlı bir konuma sahip olan grupların, mevcut toplumsal inançları ve sosyokültürel düzeni adil olarak algılayabildiği ve statükoyu meşrulaştırdığı bilinmektedir (Jost ve diğ., 2003; 2004). Bir diğer ifadeyle, adil dünya inancı, sosyal baskınlık yönelimi, sistemi meşrulaştırma eğilimi ve muhafazakârlık gibi varoluşsal ve ideolojik meşrulaştırma dürtüleri sebebiyle kişiler, dezavantajlı durumlarının farkına varsalar dahi, sosyal eşitsizlikleri doğal, adil ya da meşru olarak değerlendirebilmektedir (Göregenli, 2015; Hafer ve Olson, 1989; Jost ve Thompson, 2000). Bu durum, yoksunluğun bilişsel büyüklüğünden (kişiler arası ya da gruplar arası algılanan durumsal fark) ziyade,

yoksunluğun yoğunluğundaki (duygusal kısım) azalmayla açıklanmaktadır (van Stekelenburg ve Klandermans, 2007).

Adil ve meşru olarak algılanmayan dezavantajlı durumlara ilişkin farkındalık ve kişinin istediği ve hak ettiğini düşündüğü çıktılara sahip olamaması öfke, kızgınlık ve memnuniyetsizlik gibi olumsuz duygu durumlarını kuvvetlendirmektedir (van Stekelenburg ve Klandermans, 2013; van Zomeren ve diğ., 2004; Weiss ve diğ., 1999). Bir diğer ifadeyle, duruma ilişkin adaletsizlik algısı ve olumsuz duygu durumu arasında güçlü bir ilişki bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar öznel iyi oluş, yaşam doyumu ve stres gibi birey seviyesindeki çıktıların ya da kolektif eylemlere katılım sağlama ve sosyal değişim gibi grup seviyesindeki çıktıların ardındaki değişkenin öfke olduğunu belirtmektedir. Örneğin, Stürmer ve Simon (2009) öfkeyi dışa vurarak olumsuz duygu durumunu azaltma ihtiyacı sebebiyle kişilerin, kolektif eylemlere katılım sağladığını savunmaktadır.

Göreli yoksunluk temelli duygu durum çalışmaları ise çoğunlukla öfke değişkenine odaklanmaktadır. Bu durumun sebebi, öfkenin, algılanan dezavantajlı duruma aktif bir şekilde müdahale etmek amacıyla davranışsal tepkiler göstermeye yönelik kişiye ya da sosyal gruba sağladığı güçlü motivasyondur. Fakat dezavantajlı duruma ilişkin bilişsel farkındalık, öfke duygusunun yanı sıra, mutsuzluk ya da korku gibi duygulara da neden olabilmektedir. Özellikle kişi, sahip olduğu dezavantajlı durumu hak ettiğini düşündüğünde ya da meşru olarak algıladığında, öfkenin yerini mutsuzluk ve korku almaktadır (Folger, 1987). Bilişsel farkındalığa eşlik eden farklı duygular, kişinin göstereceği tepkiyi belirlemektedir. Örneğin, mutsuzluk ve korku, algılanan olumsuz duruma müdahale etmeye yönelik davranışsal tepkilerden ziyade, tepkisizlik hâli, durumu kabul etme ya da çatışma sürecine girmekten kaçınma gibi çıktılara sebep olabilmektedir. Örneğin, Osborne ve diğerleri (2012) tarafından yürütülen bir çalışmada, hükümetin bütçe açığı sebebiyle yıllık kazançlarının %10'u kesintiye uğrayan Kaliforniya Üniversitesi öğretim üyelerinin, bu duruma ilişkin duygu durumları ve davranışsal niyetleri incelenmiştir. Öfkeli ve kızgın kişiler endişelerini ve düşüncelerini yetkili birimlere bildirmek konusunda en istekli olan grup iken, korku hissi kişilerin mevcut işlerinden ayrılma niyetlerini güçlendirmiştir. Mutsuzluk hissi ise kişilerin iş sorumluluklarını yerine getirmeme niyetini desteklemiştir. Özetle, yoksunluğun bilişsel ve duygusal kısımlarını birbirinden ayrı fakat birbirini tamamlayıcı süreçler olarak değerlendirmek göreli yoksunluk kavramına ilişkin geçerli ve güvenilir bulgulara ulaşmayı sağlayan daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Göreli Yoksunluk ve Diğer Kuramsal Yaklaşımlar

Kişiler arası ve gruplar arası öznel karşılaştırmalar, bilişsel değerlendirmeler, farkındalık, adalet algısı, mevcut duruma ilişkin atıflar ve duygular üzerine inşa edilen göreli yoksunluk hâli, içerdiği kavramlar sebebiyle, özellikle sosyoloji ve psikoloji disiplinlerinde bulunan pek çok kuramsal yaklaşımla yakın ilişkilidir. Atıf kuramı (Heider, 1958), eşitlik kuramı (Walster ve diğ., 1978), karşılaştırma seviyesi kavramı (Thibaut ve Kelley, 1959), referans grup teorisi (Hyman, 1942), sosyal karşılaştırma kuramı (Festinger, 1954), sosyal kimlik kuramı (Tajfel ve Turner, 1979) ve kimlik kaynaşımı kuramı (Swann ve diğ., 2009; 2012) göreli yoksunluk hâlini inceleyen çalışmalarda sıklıkla kullanılan temel yaklaşımlardan bazılarıdır.

Farklı kuramsal yaklaşımlardan faydalanmak, pek çok paradoksu içerisinde barındıran göreli yoksunluk hâline ilişkin güvenilir açıklamalarda bulunabilmek için bir gerekliliktir. Örneğin, nesnel anlamda dezavantajlı sosyal gruplarda bulunan kişiler edindikleri düşük seviyede toplumsal kaynakla doyuma ulaşabilirken, nesnel anlamda avantajlı sosyal gruplarda bulunan kişiler edindikleri yüksek seviyede toplumsal kaynağa rağmen yoksunluk hissedebilmektedir. Göreli yoksunluk yaklaşımı sosyal karşılaştırma temelli kuramlardan yararlanarak bu bulguyu, dezavantajlı bireylerin sıklıkla kendilerini benzer ya da daha kötü şartlara sahip kişilerle kıyaslarken, avantajlı bireylerin kendilerini sıklıkla daha iyi şartlara sahip kişilerle karşılaştırmasıyla açıklamaktadır. T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı tarafından 2009 yılında yayınlanan ve Türkiye'de kadına yönelik aile içi şiddet istatistiklerini içeren araştırma raporunun bulguları, bu açıklamayı destekler niteliktedir. Rapora göre, şiddete maruz kalan kadınların sadece %11'i şikâyet ya da yardım talep etmek amacıyla resmi kurumlara/yetkililere başvurmaktadır. Maruz kaldıkları ayrımcılığı ya da şiddeti resmi kurumlara/yetkililere bildirmeyen kadınların %64,4'ü ise cinsiyet temelli ayrımcılığı ya da şiddeti ciddi bir sorun olarak algılamadıklarını ve yakın çevrelerinde en az 1 ya da 2 kadının benzer durumları yaşadığını belirtmektedir. Bu bağlamda, kişinin karşılaştırmalarda bulunduğu referans noktası değiştiğinde, belirtilen duruma ilişkin yoksunluk hâli ve sergilediği tepkiler farklılaşacaktır.

Göreli yoksunluk hâlini inceleyen ilk araştırmalar, farklı kuramsal yaklaşımlara neden ihtiyaç duyulduğunu açıklar niteliktedir. Bu alanda yürütülen ilk çalışmalar, göreli yoksunluk kavramının kendisine değil, bu kavramın kişi ya da toplum üzerindeki etkilerine odaklanmaktadır ve bu nedenledir ki ilgili alan yazında birbiriyle çelişen pek çok açıklama ve ölçüm aracı bulunmakta-

dır. Kavram temelli ya da ölçüm temelli eksiklikler sebebiyle farklılaşan bulgular, araştırmacılarca farklı kuramsal yaklaşımlarla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Bir diğer husus ise ilk araştırmalarda göreli yoksunluk hâlinin test edilebilir bir kuram olarak değil, bir kavram olarak sunulmasıdır. Bu durum ilgili kuramsal perspektifin, zaman içerisinde, farklı araştırmacıların kümülatif çabasıyla geliştirilmesine ve diğer kuramlarla yakınlaşmasına imkân sağlamıştır.

Yoksunluk hâline ilişkin öznellik, kavramsal araştırmayı zorlaştıran nedenlerden biridir. Örneğin, Özdemir ve diğerleri (2019) X'in (yoksunluğu hissedilen çıktının) niteliksel farkını incelemiş, maddi ve manevi göreli yoksunluk süreçleri arasında bir farklılaşma olup olmayacağını test etmiş fakat çoğunlukla, istatistiksel olarak farklılaşmayan (anlamsız) bulgular saptamıştır. Bu tür farklılaşmayan bulgular yoksunluğun öznel karşılaştırmalar ve değerlendirmelere dayanan algısal (göreli) bir süreç olduğunu destekler nitelikte olsa da araştırmacıların, yoksunluk sürecinin nasıl oluştuğu ya da nasıl ölçüleceği gibi kavramsal araştırma konularına değil, yoksunluğun etkilerine odaklanmasına neden olmaktadır.

Göreli Yoksunluk Sürecine İlişkin Eleştiriler

Göreli yoksunluk çalışmalarında test edilen değişkenler arası ilişkilerin yönüne dikkat çekmekte fayda vardır. Göreli yoksunluk modelleri, sıklıkla, dezavantaj temelli kişiler arası ya da gruplar arası karşılaştırmaların öfke ve kızgınlık duygu durumunu kuvvetlendireceği ve bu durumun da farklı davranış eğilimlerine sebep olacağı yönünde nedensel ilişkiler önermektedir. Fakat önerilen bu nedensel ilişkilerin ters yönlü ilerleyebileceği görüşünü destekleyen bulgular alan yazında bulunmaktadır (Smith ve Pettigrew, 2012). Örneğin, öfke duygu durumu manipüle edildiğinde kişilerin, dezavantajlı duruma ilişkin adalet ve sorumluluk temelli atıfları değişebilmektedir. Kolektif eylemlere katılım ise kişiler arası ya da gruplar arası karşılaştırmalarda bulunma eğilimini ve öfke duygu durumunu kuvvetlendirebilmektedir. Bu bağlamda en sağlıklı yaklaşım, göreli yoksunluk hâli kapsamında incelenen bilişsel, duygusal ve davranışsal değişkenler arasındaki çift yönlü ilişkileri kabul etmektir.

Bir diğer eleştiri ise kişiler arası ya da gruplar arası yapılan karşılaştırmaların referans noktalarına göreli yoksunluk alan yazınında yeterince değinilmemiş olmasıdır. Merton ve Kitt'e (1950) göre, kişiler kendilerini (i) ilişki içerisinde oldukları insanlarla; (ii) kendi sosyal statülerine benzer sosyal statülere sahip

kişilerle ya da (iii) kendi sosyal statülerinden farklı sosyal statülere (üst sosyal statüler ya da alt sosyal statüler) sahip bireylerle karşılaştırma eğilimine sahiptir. Referans noktasındaki farklılaşma, göreli yoksunluk sürecini etkilemektedir. Bu sebeple, kişinin hangi koşullar (ya da ihtiyaçlar) neticesinde hangi referans noktasıyla karşılaştırmalarda bulunduğunu saptamak önemlidir. Göreli yoksunluğun ön koşulları dikkate alındığında, sıklıkla, daha iyi imkânlara sahip kişilerle (ya da sosyal gruplarla) yapılan karşılaştırmalar göreli yoksunluk hâline neden olmaktadır. Ancak daha iyi koşullara ilişkin yargının, nesnel (mutlak) ölçütlerden ziyade, öznel ve algısal değerlendirmelerle şekillendiğini bir kez daha belirtmekte fayda vardır.

Ek olarak, kişiler arası ya da gruplar arası karşılaştırmaların hangi koşullarda daha fazla tercih edildiğini netleştirmek gerekmektedir. Özellikle, nesnel (mutlak) bir kıstas olmadığı koşullarda kişiler, mevcut durumlarının ne olduğunu anlamak amacıyla sosyal karşılaştırmalarda bulunmaktadır. Günlük hayatta yapılan karşılaştırmaların çoğu kişiler arasıdır ve bireye, diğer kişilere kıyasla ne durumda olduğunun bilgisini sağlamaktadır. Fakat aidiyet hissedilen sosyal grup temelli kimliğin baskın olduğu ilişkilerde gruplar arası karşılaştırmalarda bulunma eğilimi kuvvetlenmektedir. Bu bağlamda, sosyal grup temelli kimlikle özdeşleşme ve göreli yoksunluk arasındaki ilişkiden kısaca bahsetmek gerekmektedir. Bir sosyal grupla özdeşleşme neticesinde sosyal grup temelli bilgi ve duygusal bağlılıktan doğan sosyal kimlik bireye, "ben kimim" algısına yönelik önemli bir kaynak sağlamaktadır. Bir diğer ifadeyle sosyal kimlikler, kişinin kendini tanımlamasına yardımcı olmakta ve kişiler arası ya da gruplar arası ilişkilerini şekillendirmektedir. Üyesi oldukları sosyal grup(lar)la yüksek seviyelerde özdeşim kuran kişiler sıklıkla gruplar arası karşılaştırmalarda bulunacak ve bu kişilerin grup temelli algılanan dezavantajlı durumlara ilişkin hassasiyeti daha kuvvetli olacaktır. Azınlık hareketlerini ve sosyal grup yanlısı davranışları inceleyen pek çok araştırma sosyal kimlik ve grup temelli göreli yoksunluk arasındaki pozitif ilişkiye odaklanmakta ve bu ilişkiyi kolektif eyleme katılımın bir nedeni olarak belirtmektedir (ör., Sakallı, 2010).

Alan yazın çalışmalarınca bireysel kimliğin etkinliği kişiler arası karşılaştırmalar ve birey temelli göreli yoksunluk hâliyle ilişkilendirilirken, sosyal kimliğin etkinliği gruplar arası karşılaştırmalar ve grup temelli göreli yoksunluk hâliyle incelenmektedir. Bireysel ya da sosyal kimliğin etkinliği ise kişinin ihtiyaçlarıyla (ör., ait olma, kendini ve sosyal çevreyi anlamlandırma, güvende hissetme, sosyal destek alma ve olumlu bir kimliğe sahip olma ihtiyaçları) ve durumsal koşullarla (ör., sosyal gruplar arası sınırların geçirgenlik hâli, sosyal

grup kimliğiyle ilişkilendirilen olumlu ya da olumsuz özellikler, sosyal gruplar arası mevcut ilişkilere yönelik adalet algısı ve mevcut sosyal sistemin ne ölçüde değişmez ve sabit olarak değerlendirildiği) ilgilidir.

Ne var ki kişiler arası ya da gruplar arası yapılan karşılaştırmalarda kültürün etkisini de göz ardı etmemek gerekmektedir. Örneğin, Hofstede'in (2001; 2011) kültür boyutları kuramına göre "bireyselcilik (individualism)", kişilerin bir sosyal grup olarak hareket etmeye kıyasla bireysel hareket etmeyi ne ölçüde tercih ettiklerini göstermektedir. Bireyselcilik kültür boyutunda aldığı düşük skorla (%37) Türkiye toplumsal bütünleşmeyi ve uyumu, yakın ilişkileri, sosyal gruba yönelik aidiyet duygusunu ve sosyal grup temelli faydaları önemseyen toplulukçu kültüre sahip ülkeler arasında yer almaktadır. Bu durum ise kişi ve üyesi olduğu sosyal grup(lar) arasındaki ilişkisel bağları kuvvetlendirebilmekte ve gruplar arası karşılaştırmalarda bulunma eğilimini artırarak grup temelli göreli yoksunluk hâline neden olabilmektedir. Fakat edinilen %37'lik skor Türkiye'de yaşayan her kişinin bireyselci ya da toplulukçu değerleri içselleştirme hâlini benzer doğrulukta yansıtmamaktadır. Bir diğer ifadeyle, aynı sosyal grubun bir parçası olsa dahi her birey, bireyselci ya da toplulukçu değerleri farklı seviyelerde içselleştirmekte ve bu sebeple kişilerin bilişsel değerlendirmeleri ve davranışları farklılıklar gösterebilmektedir.

Göreli Yoksunluk Araştırmalarının Faydaları

Dezavantajlı durumlara ya da sosyal eşitsizliklere ilişkin göreli yoksunluk hâlinin hangi bilişsel ve duygusal süreçler neticesinde oluşacağı, oluşan yoksunluk hâliyle nasıl başa çıkılacağı ve yoksunluk hâlinin kişiye ve topluma ne gibi yansımaları olacağı göreli yoksunluk çalışmalarının temel araştırma sorularıdır. Göreli yoksunluk hâliyle başa çıkma şekline bağlı olarak gerçekleşen, stres, depresyon, düşük öz saygı ve kişisel gelişim gibi birey temelli çıktılar ya da topluma yönelik normatif (barışçıl) ve normatif olmayan (şiddet içerikli) davranışlar ve sosyal değişim gibi grup temelli çıktılar dikkate alındığında, bu konuya ilişkin araştırma bulguları farklı tarafları yakından ilgilendirmektedir.

Sosyal politikaları belirleyen karar alıcılar, belirtilen ilgili tarafların başında gelmektedir. Herhangi bir sosyal eşitsizliği düzeltmek amacıyla belirlenen politika (ör., gelişmemiş bölgelerde yaşayan kişileri daha iyi imkânlara sahip mahallelere yerleştirmek) kişilerde göreli yoksunluk hâlini artırabilmektedir. Daha iyi koşulların ve bu koşullara sahip kişilerin varlığına ilişkin artan farkındalık sebebiyle, yerleşim yeri değişen bireylerin daha sık kişiler arası ya da gruplar arası

karşılaştırmalarda bulunması muhtemeldir. Bu nedenledir ki yetkili karar alıcılar politika belirleme sürecinde psikolojik ve sosyolojik faktörleri dikkate almalıdır. Bir önceki örnek politikaya sunulabilecek alternatif çözüm, gelişmemiş bölgelerde yaşayan kişileri daha iyi imkânlara sahip mahallelere yerleştirmek değil, gelişmemiş bölgelere gerekli yatırımları yaparak kişilerin şartlarını iyileştirmektir.

Göreli yoksunluk hâliyle başa çıkamayan kişi öfke, stres, kaygı, mutsuzluk ve korku gibi olumsuz duygu durumlarını güçlü bir şekilde hissedebilmektedir. Olumsuz duygu durumu ise kişinin psikolojik ve fizyolojik sağlığına zarar vermektedir. Sosyal psikolojik süreçlere dikkat edilerek atılacak adımların, kişilerde oluşabilecek sağlık sorunlarını önlemesi ya da azaltması muhtemeldir (Smith ve Huo, 2014). Bu sayede ülkeler, sağlık alanına ayırdıkları bütçeden tasarruf edebilecek ve ihtiyaç dâhilindeki diğer alanlara daha fazla maddi kaynak ayırabileceklerdir.

İş yerinde yaşanan göreli yoksunluk hâli bir önceki paragrafta belirtilen olumsuz duygu durumları sebebiyle kişinin iş performansını, iş tatminini ve kuruma olan bağlılığını düşürmekte ve istifa etme ya da kurum değiştirme eğilimini artırmaktadır. Donanımlı bir personel yetiştirmenin zamansal ve maddi olarak firmaya getirdiği yük dikkate alındığında, göreli yoksunluk hâlinin sadece bireye değil, bireyin içerisinde yer aldığı kuruma ve ülke ekonomisine büyük bir zarar verdiği söylenebilmektedir. Bu nedenledir ki firma içerisinde yetkili olan kişiler sosyal psikolojik faktörlere önem vermek zorundadır. Örneğin, göreli yoksunluk çalışmalarının sağladığı temel bulgulara göre kişi, sosyal eşitsizliğin farkında olsa dahi, mevcut dezavantajlı durumunu adil ve meşru olarak değerlendirdiğinde yoksunluk hissetmemektedir. Bu bulgu adalet algısının önemini ve işlevini ortaya koymaktadır. Alınan kararlarda ya da yürütülen uygulamalarda prosedürel adaletin vurgulanması, göreli yoksunluk hâlinin neden olacağı olumsuzlukları azaltacaktır.

Göreli yoksunluk hâliyle başa çıkamama durumunun sağlık ve ekonomi temelli olumsuz çıktılarına ek olarak, toplumsal çıktılarına da değinmek gerekmektedir. Özellikle grup temelli göreli yoksunluk ve göreli yoksunluk kaynaşımı hâlleri gruplar arası çatışmayı artırmakta ve normatif olmayan (şiddet içerikli) aşırı grup yanlısı davranış sergileme eğilimini kuvvetlendirmektedir. Pek çok farklı sosyal grubu içerisinde barındıran toplumlar, sosyal düzeni ve huzuru sağlamak için toplumsal adalet kavramına dikkat etmeli ve birey temelli ve grup temelli göreli yoksunluk süreçlerine ve göreli yoksunluk hâlinin olası çıktılarına ilişkin bilgi sahibi olmalıdır.

Son olarak ise göreli yoksunluk hâlinin olumlu çıktılarından bahsetmekte fayda vardır. Göreli yoksunluk hâli kişi ya da sosyal grup tarafından doğru bir şekilde yönetildiğinde, kişisel gelişim ya da sosyal değişim gibi olumlu çıktılar sağlamaktadır. Bir diğer ifadeyle adil ve meşru algılanmayan dezavantajlı duruma ilişkin bilişsel farkındalığın ve duygusal huzursuzluğun, kişiye ya da sosyal gruba mevcut dezavantajlı durumu iyileştirmeye yönelik eylemsel bir motivasyon sağlama olasılığı yüksektir. Bu bağlamda, arzulanan değişim için gerekli fırsatlar mevcutsa ve değişimin gerçekleşebileceğine ilişkin birey temelli ya da grup temelli yeterlik algısı yüksekse, gelişimin ya da olumlu değişimin sağlanması muhtemeldir.

Türkiye'de Yürütülen Göreli Yoksunluk Araştırmaları

Psikolojik iyi oluş ve kişiler arası ya da sosyal gruplar arası ilişkiler Türkiye'de özellikle sosyoloji ve psikoloji alan yazınlarınca incelenen temel araştırma konuları arasında yer almaktadır. Göreli yoksunluk kuramı ise sıklıkla, bu araştırmalara kuramsal bir arka plan sağlamaktadır. Uluslar arası bulgularla tutarlı olarak, birey temelli göreli yoksunluk hâlinin pozitif duygu durumu, yaşam doyumu, değişime hazır olma hâli, öz saygı, iyimserlik, umut ve algılanan sosyal destek değişkenleriyle negatif yönde; negatif duygu durumu ve algılanan stres değişkenleriyle ise pozitif yönde ilişkili olduğu Türkiye'de yürütülen çalışmalarca da desteklenmektedir (ör., Özdemir, 2019; Özdemir ve diğ., 2019). Türkiye'de yürütülen ve iş hayatı temelli bireysel davranışlara odaklanan çalışmalar dikkate alındığında ise göreli yoksunluk hâlinin iş performansı ve iş tatmini değişkenleriyle negatif yönde; işten ayrılma niyeti ve işten ayrılma davranışı değişkenleriyle pozitif yönde ilişkili olduğu vurgulanmaktadır (ör., Özkan, 2018; Yılmaz ve Erkal, 2020).

Pek çok farklı ekonomik, politik, etnik ya da dini sosyal grubu içerisinde bulunduran Türkiye gibi ülkelerde araştırmacılar, grup temelli göreli yoksunluk değişkenine daha fazla odaklanmaktadır. Bu bağlamda, grup temelli göreli yoksunluk hâli sosyal gruplar arası tutumları, kolektif eylemlere katılım niyetini ve sosyal grup yanlısı davranışları yordamaktadır. Örneğin, Kıral (2009) tarafından yürütülen bir çalışmada, Türkiye'de yaşayan kadınların grup temelli göreli yoksunluk seviyeleri yükseldikçe siyasal katılım düzeylerinin arttığı saptanmıştır. Bir başka araştırmada kadınların cinsiyet eşitliğine ilişkin göreli yoksunluk hâlinin artması, cinsiyet eşitliğini savunma motivasyonunu kuvvetlendirmektedir (ör., Demirdağ ve diğ., 2016). Ek olarak toplumsal ve ekonomik

göreli yoksunluk hâllerine sahip Türkiye'deki bireylerin, yüksek seviyelerde sosyal dışlanmaya maruz kaldığını belirten araştırmalar alan yazında bulunmaktadır (Selim ve Çomuk, 2017).

Bu bağlamda, kişiler arası karşılaştırmaların ve birey temelli göreli yoksunluk hâlinin gruplar arası karşılaştırmalarla ve grup temelli göreli yoksunluk hâliyle örtüştüğü göreli yoksunluk kaynaşımı kavramını bir kez daha vurgulamakta fayda vardır. Sosyal grup temelli bir ideolojiyi desteklemek, grubun algılanan dezavantajlı durumuna karşı çıkmak, grubun mevcut şartlarını iyileştirmek ya da grup üyelerini çeşitli tehlikelerden korumak amacıyla sergilenen aşırı grup yanlısı davranışlara yönelik eğilim (ör., kavga etmek, kendi hayatını feda etmek) ve göreli yoksunluk kaynaşımı arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (ör., Özdemir, 2018; Özdemir ve Özkan, 2020). Bu bağlamda, kişilerin Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ve destekledikleri siyasi partinin taraftarlarıyla ne ölçüde göreli yoksunluk kaynaşımı yaşadıkları test edilmiş ve göreli yoksunluk kaynaşımı iç grup üyeleri yararına aşırı fedakâr davranışlar sergileme eğilimini pozitif olarak yordamıştır (Özdemir, 2018). Farklı seviyelerde gerçekleşen göreli yoksunluk hâllerinin birbiriyle ilişkili olabileceğini destekleyen bu ilginç bulgu, alan yazınca gelecekte yürütülecek çalışmalarda detaylandırılacaktır.

Sonuç

Bilişsel süreçlerle, duygu durumuyla ve pek çok sosyal davranışla yakın ilişkili olan göreli yoksunluk, kapsayıcı sosyal psikolojik bir kavramdır. Araştırmacılar göreli yoksunluk hâlinin ön koşullarına ilişkin farklı görüşlere sahip olsalar da, görüş birliğine vardıkları üç temel ön koşulun altını çizmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda, kişiler arası ya da gruplar arası karşılaştırmalar ve öznel değerlendirmeler neticesinde, X'e (yoksunluğu hissedilen çıktıya) sahip olmayan birey (i) kendine benzer kişilerin X'e sahip olduğunu gördüğünde, (ii) X'e sahip olmak istediğinde ve (iii) X'i hak ettiğini düşündüğünde göreli yoksunluk hâlinin ortaya çıkması muhtemeldir. Algılanan dezavantajlı durumlara ya da sosyal eşitsizliklere yönelik oluşan göreli yoksunluk hâlinin kişi tarafından ne derece iyi yönetildiği ise göreli yoksunluk hâlinin olumlu ve olumsuz çıktılarını belirlemektedir. Bu sürecin iyi yönetilmesi neticesinde gerçekleşecek psikolojik iyi oluş ve fizyolojik sağlık ya da yapıcı (normatif) kolektif eylemlere katılım sağlama ve sosyal değişim gibi birey temelli ya da grup temelli olumlu çıktılar sosyal ilişkileri daha sağlıklı bir hâle getirecek ve toplumsal ilerlemeyi ve refahı sağlayacaktır.

Önemli olan bir diğer husus ise ilgili alan yazınca birbirinden bağımsızmış gibi sunulan süreçleri (yoksunluk hâlinin bilişsel ve duyusal kısımları; kişiler arası ve gruplar arası karşılaştırmalar; birey temelli ve grup temelli göreli yoksunluklar) ilişkili ve birbirini tamamlayıcı (destekleyici) süreçler olarak değerlendirme gerekliliğidir. Pek çok güncel araştırma bulgusu bu süreçlerin birbiriyle ilişkili olduğunu doğrular niteliktedir.

Farklı pek çok bilimsel kuramla yakın ilişkili olan göreli yoksunluk hâli sosyoloji, psikoloji, siyaset, ekonomi ve kriminoloji gibi bilim alanlarının temel araştırma konularından biri olmuştur. Göreli yoksunluk hâlinin muhtemel olumlu ve olumsuz çıktıları dikkate alındığında, konuya ilişkin araştırmalara ve yeni yaklaşımlara duyulan ihtiyacın devam ettiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

Abrams, D. ve Grant, P. R. (2012). Testing the social identity relative deprivation (SIRD) model of social change: The political rise of Scottish nationalism. *British Journal of Social Psychology, 51,* 674-689.

Crosby, F. (1976). A model of egoistical relative deprivation. *Psychological Review, 83,* 85-113.

Davis, J. A. (1959). A formal interpretation of the theory of relative deprivation. *Sociometry, 22,* 280-296.

Demirdağ, G. E., Aydoğan, E. ve Demirdağ, A. (2016). *Çalışan ve çalışmayan kadınların cinsiyet eşitsizliklerine yönelik tutumlarında göreli yoksunluğun aracı rolü.* Konferans sunumu. 2nd International Congress on Economics and Business, Sarajevo.

Festinger, L. A. (1954). A theory of social comparison. *Human Relations, 7*(2), 117-140.

Folger, R. (1987). Reformulating the preconditions of resentments: A referent cognitions model. J. Masters ve W. Smith (Ed.), *Social comparison, social justice and relative deprivation* (ss. 76-85) içinde. Erlbaum.

Foster, M. D. ve Matheson, K. (1995). Double relative deprivation: Combining the personal and political. *Personality and Social Psychology Bulletin, 21*(11), 1167-1177.

Göregenli, M. (2015, Şubat). *Beden politikalarından ifade özgürlüğüne, muhafazakârlığın sosyal psikolojisi.* Psikoloji Konferansları: Siyaset Psikolojisi ve Toplumsal Sorunlar, Ankara, Türkiye.

Gurr, T. R. (1970). *Why men rebel.* Princeton University Press.

Hafer, C. L. ve Olson, J. M. (1989). Beliefs in a just world and reactions to personal deprivation. *Journal of Personality, 57,* 799-823.

Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations.* Wiley.

Hofstede, G. (2001). *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions, andorganizations across nations.* Sage.

Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online Readings in Psychology and Culture, 2*(1), 1-26.

Hyman, H. H. (1942). The psychology of status. *Archives of Psychology,* No. 269.

Jost, J. T., Banaji, M. R. ve Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence of conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology, 25*(6), 881-919.

Jost, J. T., Pelham, B. W., Sheldon, O. ve Sullivan, B. N. (2003). Social inequality and the reduction of ideological dissonance on behalf of the system: Evidence of enhanced system justification among the disadvantaged. *European Journal of Social Psychology, 33,* 13-36.

Jost, J. T. ve Thompson, E. P. (2000). Group-based dominance and opposition to equality as independent predictors of self-esteem, ethnocentrism, and social policy attitudes among African Americans and European Americans. *Journal of Experimental Social Psychology, 36,* 209-232.

Kıral, G. (2009). *Türkiye'de yaşayan kadınların göreli yoksunluk ve adil dünya inancı ile siyasal katılım düzeyleri arasındaki ilişki.* Yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.

Merton, R. ve Kitt, A. (1950). Contributions to the theory of reference group behavior. R. Merton ve P. Lazarsfeld (Ed.), *Continuities in social research. Studies in the scope and method of "The American Soldier"* (ss. 40-105) içinde. The Free Press.

Osborne, D., Smith, H. J. ve Huo, Y. J. (2012). More than a feeling: Discrete emotions mediate the relationship between relative deprivation and reactions to workplace furloughs. *Personality and Social Psychology Bulletin, 38,* 628-641.

Özdemir, F. (2018). *The fusion of individual and group levels: The case of political party supporters within extreme pro-group action process.* Doktora tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.

Özdemir, F. (2019). Farklı göreli yoksunluk seviyelerinde başa çıkma stratejileri ve öznel iyi oluş arasındaki ilişki. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 11*(Suppl 1), 234-245.

Özdemir, F. ve Özkan, T. (2020). Birey-temelli ve grup-temelli süreçlerin kaynaşımı: Aşırı fedakâr grup-yanlısı davranış sergileme eğilimini yordama. *Türk Psikoloji Yazıları, 23*(45), 78-93.

Özdemir, F., Tekeş, B. ve Öner-Özkan, B. (2019). Birey düzeyinde göreli yoksunluk ve öznel esenlik arasındaki dolaylı ilişki. *Türk Psikoloji Dergisi, 34*(84), 37-53.

Özkan, Ü. A. (2018). *Farklı lider üye ve ekip üye etkileşim kalitesi kombinasyonlarının göreceli yoksunluk ve psikolojik sermaye bağlamında iş sonuçlarına etkisi ve bir araştırma.* Doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.

Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice: A study of attitudes to social inequality in twentieth-century England.* University of California Press.

Sakallı, N. (2010). *Sosyal etkiler: Kim kimi nasıl etkiler?* (3. Baskı). İmge Kitabevi Yayınları.

Selim, S. ve Çomuk, P. (2017). Yoksunluk yaşayan bireyler sosyal dışlanmaya maruz kalır mı? Türkiye örneği. *International Journal of Social Sciences and Education Research, 3*(3), 1041-1053.

Smith, H. J. ve Huo, Y. J. (2014). Relative deprivation: How subjective experiences of inequality influence social behavior and health. *Policy Insights from the Behavioral and Brain Sciences, 1*(1), 231-238.

Smith, H. J. ve Pettigrew, T. F. (2012). Relative deprivation theory. D. J. Christie (Ed.), *The encyclopedia of peace psychology* (ss. 1-5) içinde. Blackwell Publishing.

Smith, H. J., Pettigrew, T. F., Pippin, G. M. ve Bialosiewicz, S. (2012). Relative deprivation: A theoretical and meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review, 16*(3), 203-232.

Stouffer, S. A., Suchman, E. A., DeVinney, L. C., Star, S. A. ve Williams, R. M. (1949). *The American soldier: Adjustment during Army life* (Vol. 1). Princeton University Press.

Stürmer, S. ve Simon, B. (2009). Pathways to collective protest: Calculation, identification or emotion? A critical analysis of the role of group-based anger in social movement participation. *Journal of Social Issues, 65*(4), 681-705.

Swann, W. B. Jr., Gomez, A., Seyle, D. C., Morales, J. F. ve Huici, C. (2009). Identity fusion: The interplay of personal and social identities in extreme group behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 96*(5), 995-1011.

Swann, W. B. Jr., Jetten, J., Gomez, A., Whitehouse, H. ve Bastian, B. (2012). When group membership gets personal: A theory of identity fusion. *Psychological Review, 119*(3), 441-456.

Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. W. G. Austin ve S. Worchel (Ed.), *The social psychology of intergroup relations* (ss. 33-47) içinde. Brooks-Cole.

Taylor, D. M., Moghaddam, F. M., Gamble, I. ve Zellerer, E. (1987). Disadvantaged group responses to perceived inequality: From passive acceptance to collective action. *Journal of Social Psychology, 127,* 259-272.

Taylor, D. M., Wright, S. C., Moghaddam, F. M. ve Lalonde, R. N. (1990). The personal/group discrimination discrepancy: Perceiving my group, but not myself, to be a target for discrimination. *Personality and Social Psychology Bulletin, 16,* 254-263.

T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2009). *Domestic violence against women in Turkey.* Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık. Erişim Adresi: http://www.hips.hacettepe.edu.tr/eng/dokumanlar/2008-TDVAW_Main_Report.pdf

Thibaut, J. W. ve Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups.* Wiley.

Tougas, F. ve Beaton, A. M. (2002). Personal and group relative deprivation: Connecting the "I" to the "we". I. Walker ve H. J. Smith (Ed.), *Relative deprivation: Specification, development and integration* (ss. 119-135) içinde. Cambridge University Press.

Van Stekelenburg, J. ve Klandermans, B. (2007). Individuals in movement: A social psychology of contention. C. M. Roggeband ve B. Klandermans (Ed.), *The handbook of social movements across disciplines* (ss. 157-204) içinde. Springer.

Van Stekelenburg, J. ve Klandermans, B. (2013). The social psychology of protest. *Current Sociology Review, 61*(5-6), 886-905.

Van Zomeren, M., Spears, R., Fischer, A. H. ve Leach, C. W. (2004). Put your money where your mouth is! Explaining protest tendencies through groupbased anger and group efficacy. *Journal of Personality and Social Psychology, 87,* 649-664.

Walker, I. (1999). Effects of personal and group relative deprivation on personal and collective self-esteem. *Group Processes and Intergroup Relations, 2*(4), 365-380.

Walker, I. ve Mann, L. (1987). Unemployment, relative deprivation, and social protest. *Personality and Social Psychology Bulletin, 13,* 275-283.

Walster, E. ve Walster, G. W. (1975). Equity and social justice. *Journal of Social Issues, 31*(3), 21-43.

Walster, E., Walster, G. W. ve Bershcheid, E. (1978). *Equity: Theory and research.* Allyn and Bacon.

Weiss, H. M., Suckow, K. ve Cropanzano, R. (1999). Effects of justice conditions on discrete emotions. *Journal of Applied Psychology, 84,* 786-794.

Yılmaz N. ve Erkal, S. (2020). Kurum ev idaresi personelinin göreli yoksunluk duygusunun performansa etkisinin incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi, 23*(1), 127-148.

6. Bölüm

ADİL DÜNYA İNANCI KURAMI

Gözde Kıral Uçar

Melvin Lerner tarafından öne sürülen Adil Dünya İnancı Kuramı (ADİK, 1965) genel olarak, yaşam deneyimlerinin adil ya da adaletsiz olarak algılanmasını ve tanık olunan ya da deneyimlenen adaletsizliğe ilişkin tepkileri etkileyen etmenleri açıklamaya çalışmaktadır. Kuram, uluslararası yazında sosyal bilimlerin pek çok alanından oldukça ilgi görmekte, her yıl yazına eklenen çok sayıdaki araştırma (ör., Kiral Ucar ve Dalbert, 2020; Strelan ve Callisto, 2020) kurama olan ilginin canlılığını koruduğuna işaret etmektedir.

Kurama ilişkin araştırmaların önemli bir kısmı, deneysel yaklaşımla gerçekleştirilmiş olmakla birlikte (deneysel çalışmalar üzerine bir okuma için bk. Hafer ve Begue, 2005), 70'li yıllardan itibaren adil dünya inancı (ADİ) ölçeklerinin geliştirilmesiyle bireyler arası farklılıklar bağlamında yürütülmüş araştırmalar da önem kazanmıştır (Dalbert ve Donat, 2015; Furnham, 2003; Hafer ve Sutton, 2016). Bu bölümün amacı, kuram hakkında genel bir bilgi sunmak, öne çıkan ADİ ölçeklerini tanıtmak ve ADİ'nin ilişkili olduğu değişkenlere değinmektir. Bu yazının bir diğer amacı, Türkiye'de yapılmış başlıca çalışmaları ele almaktır. Bu amaçlar doğrultusunda makalenin ilk bölümünde, ADİK ve ölçüm araçları kısaca tanıtıldıktan sonra, ADİ'nin uluslararası yazında tanımlanmış işlevleri serimlenmeye ve bireylere sağladığı faydalara değinilmeye çalışılmıştır. Makalenin ikinci bölümünde ise Türkiye'de yapılmış bazı çalışmalara yer verilmiştir.

Kuramın Gelişimi ve Temel Kavramları

Adil dünya inancı kuramının temel varsayımı, insanların hak ettiklerini elde ettikleri ve elde ettiklerini hak ettikleri adil bir dünyada yaşadıklarına inanma eğilimi göstermeleridir (Lerner, 1980). Diğer bir deyişle, bu inanca göre insanlar başlarına gelen iyi ya da kötü şeyleri *hak etmekte*dir ve iyi şeyler iyi insanların başına gelirken kötü şeyler de kötü insanları bulmaktadır. Lerner'a (1980) göre bu eğilim, kişilerin, düzenli, kontrol edilebilir ve yordanabilir bir dünyada yaşama ihtiyacından ileri gelmektedir.

Lerner ve Simmons (1966) tarafından sıradan insanların başkalarının acılarına nasıl tepki verdiklerini anlamak amacıyla yürütülen deneysel çalışmanın, ADİ çalışmalarının başlangıcı olduğu söylenebilir. Bu deneyde katılımcılar, bir öğrenme görevinde hata yapan genç bir kadının orantısız bir elektrik şoku ile cezalandırıldığına tanık olmaktadır. Katılımcılar, kadının bu şekilde cezalandırılmasını engellemelerinin olanaksız olduğunu öğrendiklerinde kadını değersizleştirme yönünde bir tepkiye yönelirler. Masum bir kadının acı çekmesi, buna tanıklık edenlerin dünyanın adil bir yer olduğu inancını sarsmaktadır. Tanık, eğer kendisinin müdahale edebileceği bir koşul yoksa kurbanın kendisinin bir şekilde bu sonucu hak edecek bir şey yapmış olduğunu varsayarak bu inancını korumaya çalışacaktır.

Adalet güdüsünün bir göstergesi olarak nitelendirilen ADİ'ye (Dalbert, 2001) ilişkin yazının hatırı sayılır bir bölümünü bu örnekte olduğu gibi masum kurbana verilen tepkilerin ölçüldüğü ve genel olarak adalet güdüsünün olası tehditlere karşı nasıl korunduğunu anlamayı amaçlayan deneysel çalışmalar oluşturmaktadır (bu konudaki derleme örnekleri için Hafer ve Begue, 2005; Ellard ve diğ., 2016). ADİ'nin kişisel bir yatkınlık olarak ölçülebileceğinin öne sürülmesi (Rubin ve Peplau, 1973) ile birlikte ölçek geliştirme çabalarının önü açılmış, bu çalışmalarla bireyler arası farklılıkların değerlendirilmesi olanaklı hâle gelmiştir.

Adil dünya inancı ölçeklerinin ilki, Rubin ve Peplau'nun (1975) *Adil Dünya Ölçeği*'dir. 20 maddeli bu ölçek, tek boyutlu ve iki yönlü bir ölçektir. Bu ölçekte, "adil dünya inancı" ve "adaletsiz dünya inancı" bir boyutun iki kutbu olarak ele alınmıştır. Ölçeğin 11 maddesi adil dünya inancını (ör., "Şansın yüzüne güldüğü insanların genellikle şanslarını kendilerinin yarattıklarına inanırım.", "Masum birinin yanlışlıkla hapse atılması nadiren meydana gelen bir durumdur.") ve geri kalan 9 maddesi de adaletsiz dünya inancını (ör., "Birçok insan, kesinlikle hiçbir hatası olmamasına karşın acı çekmektedir.", "Dikkatli sürücüler de dikkatsiz

sürücüler kadar trafik kazalarında yaralanabilir.") ölçmeye yöneliktir. Bu ölçek, ADİ dışında yetkecilik gibi farklı yapılara ilişkin maddeleri de içermesi nedeniyle oldukça eleştirilmiştir (ör., Ambrosio ve Sheehan, 1990). Bu eleştirilerden yola çıkarak iki genel ADİ ölçeği daha geliştirilmiştir. İlki 1987 yılında, Dalbert ve diğerleri tarafından Almanca olarak geliştirilen *Genel Adil Dünya İnancı Ölçeği* (ör., "İnsanların eninde sonunda ne hak ederlerse onu bulacaklarına inanıyorum.", "İnsanların önemli kararlar verirken adil olmaya gayret ettiklerine inanıyorum."); diğeri ise Lipkus tarafından 1991 yılında geliştirilen *Global Adil Dünya İnancı Ölçeği*'dir (ör., "İnsanların hak ettiklerini elde ettiklerini hissediyorum.", "İnsanların çabalarının fark edildiğini ve ödüllendirildiğini hissediyorum.").

1996 yılında, Lipkus ve diğerleri ADİ'nin, "kendi dünyasının adil olduğu inancı" ve "başkalarının dünyasının adil olduğu inancı" olmak üzere ayrıştırılmasını önermişlerdir. Buradan hareketle, *Kendi Dünyasının Adil Olduğu İnancı Ölçeği* (*Just World Scale for Self*; ör., "İnsanların hayatta bana adil davrandıklarını hissediyorum.", "Çabalarımın fark edildiğini ve ödüllendirildiğini hissediyorum.") ile *Başkalarının Dünyasının Adil Olduğu İnancı Ölçeği*'ni (*Just World Scale for Others*; ör., "İnsanların hayatta birbirlerine adil davrandıklarını hissediyorum.", "Kişinin çabalarının fark edildiğini ve ödüllendirildiğini hissediyorum.") geliştirmişlerdir.

1999 yılında Dalbert, *Kişisel Adil Dünya İnancı Ölçeği*'ni (ör., "Çoğunlukla ne hak ettiysem onu bulmuşumdur.", "Hayatta başıma gelen olayların çok büyük bir kısmının adil olduğuna inanıyorum.") geliştirmiştir ve ADİ'nin, kişisel ve genel ADİ olmak üzere iki boyut olarak ele alınması gerektiğini bir dizi çalışmayla göstermiştir. Kişisel ADİ, kişinin kendi yaşamındaki olayların adil olduğuna ilişkin inancını yansıtırken, genel ADİ ise temel olarak, dünyanın adil bir yer olduğuna ilişkin inancını yansıtmaktadır (Dalbert, 2001). Araştırmalar (ör., Dalbert, 1999; Dzuka ve Dalbert, 2006), bireylerin kişisel ADİ'lerinin genel ADİ'lerine göre daha güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca genel ve kişisel ADİ'nin, aralarında güçlü bir korelasyon bulunmasına karşın, farklı çıktıları yordadıkları da dikkati çekmektedir. Genel ADİ'nin toplumsal yapıdaki gelir eşitsizliklerinden kişileri sorumlu tutmaktan (ör., Sutton ve Douglas, 2005) eylemsizliğe (ör., Neufeind ve diğ., 2014) uzanan birçok olumsuz sonuçla ilişkili olduğu görülürken, kişisel ADİ'nin ise psikolojik sağlıkla ilgili değişkenlerle arasında genel ADİ'den daha güçlü bir ilişki olduğu görülmektedir (ör., Dzuka ve Dalbert, 2006). ADİ'nin bu şekilde ayrıştırılmış versiyonu ilgili yazının yönünü hayli etkilemiş, söz konusu ölçekler oldukça ilgi görmüştür. Özellikle,

Dalbert'in geliştirmiş olduğu kişisel ve genel ADİ ölçekleri Türkçe de (ör., Göregenli, 2003) dâhil olmak üzere pek çok farklı dile çevrilmiştir (ör., Dalbert ve Katona-Sallay, 1996).

İlgili yazında, ADİ'ye farklı yaklaşımlar da göze çarpmaktadır. Örneğin, Maes (1992), ADİ'yi çok boyutlu bir yapı olarak yorumlamış ve genel adil dünya inancı (*general belief in a just world*), içkin adalet inancı (*belief in an immanent justice*), nihai adalet inancı (*belief in an ultimate justice*) ve adaletsiz dünya inancı (*belief in an unjust world*) şeklinde dört boyut önermiştir. ADİ'nin başka inançlarla birlikte ele alındığı ölçeklere rastlamak da mümkündür. Örneğin, Janoff-Bulman'ın (1989) önerdiği Temel Varsayımlar Modeli, bireylerin temel inançlarını açıklamaya çalışmaktadır. Dünyanın adil olduğu varsayımı, bu kuramsal çerçevede geliştirdikleri *Dünyaya İlişkin Varsayımlar Ölçeği*'nin bir alt boyutu olarak ele alınmaktadır.

Ayrıca ADİ ile uyumlu yeni yapılar da önerilmiştir. Örneğin, Baier ve diğerleri (2013), bireylerin ekolojik adalete ilişkin değerlendirmelerinde ve tepkilerinde farklılığa yol açabilecek muhtemel bir eğilimi anlamak için genel ADİ ile uyumlu olan, ekolojik ADİ adını verdikleri bir yapı tanımlamışlar ve bu yapıyı ölçmek için *Ekolojik Adil Dünya İnancı Ölçeği*'ni geliştirmişlerdir.

Adil Dünya İnancının İşlevleri

Yaklaşık yarım yüzyılı bulan araştırma geçmişi ADİ'nin yaşamsal önem taşıyan işlevleri olduğuna işaret etmektedir. Araştırmacılara göre (ör., Lerner ve Miller, 1978), bu sezgisel inanış, insanların dünyayı adil ve düzenli bir işleyiş içindeymiş ve yordanabilirmiş gibi görmelerini sağlar. Böylece, bireylere önemli işlevler sunar. Bu işlevler üç grupta toplanabilir (Dalbert, 2001).

Dünyanın adil bir düzende işlediğine inanan kişiler iyi bir insan olurlarsa başlarına iyi şeylerin geleceğine inanma eğilimi gösterirler. Dolayısıyla, güçlü bir ADİ'ye sahip olmak bireyleri adil davranmaya yöneltir. Bireyler adil davranarak kişisel bir sözleşmeleri varmış ve onun kurallarına uygun hareket ediyorlarmış gibi hissederler (Lerner, 1977). *Güdü işlevi* olarak tanımlanan bu işlevi sayesinde, güçlü bir ADİ'ye sahip kişilerin *toplumsal davranışlarının* bu inançlarından etkilenmesi beklenebilir. İlgili yazına bakıldığında, ADİ ile sosyal sorumluluk (Bierhoff, 1994), ihtiyacı olan insanlara yardım etme (Bierhoff ve diğ., 1991) ve kurallara uyma (Otto ve Dalbert, 2005) gibi değişkenler arasındaki olumlu ilişki bu varsayımı destekler niteliktedir. Ayrıca ADİ'nin okul yaşamındaki etkilerini inceleyen araştırmalara bakıldığında, akran zorbalığı ve kopya

çekme gibi davranışlar ile arasındaki olumsuz ilişki dikkati çekmektedir. Örneğin, daha güçlü bir ADİ'ye sahip öğrencilerin, akran zorbalığı eylemlerinde bulunma ve kendilerini akran zorbalığının kurbanı olarak görme olasılıklarının daha az olduğu ayrıca akran zorbalığına maruz kalan kurbanları daha fazla müdafaa ettikleri görülmektedir (Correia ve Dalbert, 2008). Benzer bir biçimde, çok yeni bir çalışmanın bulguları (Münscher ve diğ., 2020), güçlü ADİ'ye sahip öğrencilerin öğretmenlerini adil olarak değerlendirmeleri aracılığıyla daha az kopya çekme eğilimi gösterdiklerine işaret etmektedir.

Adil bir dünyanın kurallarına göre davrandığını düşünmek bireylere adil davranışlarının adil bir biçimde karşılık bulacağına, başkalarının da davranışlarında dürüst ve adil olacağına ilişkin güven verir. Kişinin geleceğini planlaması ve geleceğe yatırım yapması için kendisini güzel şeylerin beklediğine, kendisi iyi biri olduğu için ihtiyaç duyduğu durumlarda başkalarının da onu gözeteceğine güvenmesi gereklidir (Lerner, 1980). ADİ'nin beklendiği gibi kişiler arası güven ile ilişkili olduğu (Zuckerman ve Gerbasi, 1977) gözlenmiştir. ADİ'nin bu *güven işlevi*nin bireylere sağladığı faydalara ilişkin ilgili yazında çok sayıda araştırmaya rastlanabilir. Yaşamının kendi eylemlerinin bir sonucu olduğuna ilişkin böylesi bir yaklaşım, güçlü ADİ'ye sahip bireylerde kendi hayatları üzerinde bir kontrolleri olduğu algısını da beraberinde getirecektir, dolayısıyla adil bir gelecek beklentisi en başta geleceklerine yatırım yapmalarını sağlayacaktır (Dalbert, 2001). Çalışmalar, ADİ'nin iyimser bir gelecek perspektifiyle ilişkili olduğuna (Sutton ve diğ., 2017) ve kontrol algısı aracılığıyla umutsuzluk düzeyini azalttığına (Kiral Ucar ve diğ., 2019) işaret etmektedir.

Klasikleşmiş çalışmasında Zuckerman (1975), güçlü ADİ'ye sahip bireylerin kendi geleceklerine yatırım yapma ihtiyacı duyduklarında başkalarına daha fazla yardım etme eğilimi gösterdiklerini gözlemlemiştir. Araştırmacı, üç farklı çalışmada, öğrencilerin sınav öncesi yardım etme davranışlarını incelemiştir. İlk çalışmada, sınavlarına 5 hafta ve 2 gün kalmış öğrencileri karşılaştırmıştır. Öğrencilere bir lisansüstü öğrencisinin deneyine katılıp katılamayacakları sorulmuş ve katılmayı kabul eden öğrencilerden çalışmaya ne kadar süre ayırabileceklerine ilişkin 1 saat ila 5 saat arası bir süre için kayıt yaptırmaları istenmiştir. Öngörüldüğü gibi sınavlarına 2 gün kalmış ve güçlü ADİ'ye sahip öğrencilerin, zayıf ADİ'ye sahip öğrencilere oranla lisansüstü öğrencisinin çalışmasına daha uzun süre katılmaya gönüllü oldukları gözlenmiştir. Öte yandan, sınavlarına 5 hafta kalan öğrencilerde ADİ ve yardım etme davranışı arasında bir ilişki görülmemiştir. Benzer bir biçimde ikinci çalışmada, sınavlarına kısa bir süre kalan güçlü ADİ'ye sahip öğrencilerin, görme engelli bir öğrenciye okuma yapma konusunda

daha istekli oldukları görülmüştür. Üçüncü çalışmada ise final sınavlarından bir hafta önce, psikolojiye giriş dersinde hâlihazırda bir deneye katılmış öğrencilerden başka bir çalışmaya daha katılmaları istenmiş ve güçlü ADİ'ye sahip öğrencilerin katılmaya daha istekli oldukları gözlenmiştir. Bulgular, bu öğrencilerin kendi ihtiyaçları olduğu zamanlarda yardım etme davranışını geleceklerine bir yatırım yapma fırsatı olarak gördüklerine işaret etmektedir; böylece iyi davranışları gelecekte adil bir biçimde ödüllendirilecektir. Bir başka çalışmada, Hafer (2000b), uzun vadeli amaçlara bağlanmış kişilerin ADİ'lerini savunma olasılıklarının daha fazla olduğunu gözlemlemiştir. Güçlü bir ADİ'ye sahip kişilerin başlarına kötü bir şey gelmeyeceğine ve başkalarının olumsuz davranışlarıyla karşı karşıya kalmayacaklarına inanmaları, risk algılarının düşük olduğunu (Lambert ve diğ., 1999) ve başarılarının ölçüldüğü durumlarda daha az tehdit algıladıklarını (Tomaka ve Blascovich, 1994) gösteren çalışmaların bulgularıyla da desteklenmektedir.

Son olarak ADİ bireylerin yaşantılarını yorumlamalarına yardımcı olan kavramsal bir çerçeve sunar (Lerner, 1977). ADİ'nin bu *özümleme* (*assimilation*) işlevi, güçlü bir ADİ'ye sahip kişilerin yaşadıkları deneyimleri daha adil olarak algılamalarını sağlar. Araştırmalar, ADİ'nin bu işlevine ilişkin farklı bağlamlardan önemli kanıtlar sağlamıştır. Örneğin, Otto ve Dalbert (2005), güçlü ADİ'ye sahip genç tutukluların, yargılanma süreçlerini daha adil olarak değerlendirdiklerini gözlemlemişlerdir. Benzer bir biçimde, Dalbert ve Filke (2007), güçlü ADİ'ye sahip yetişkin erkek tutukluların yasal takiplerini, hapishane memurlarıyla ilişkilerini ve cezaeviyle ilgili işleri daha adil olarak değerlendirdiklerini bulmuşlardır. Okul bağlamında yürütülen pek çok çalışmada da benzer yönde sonuçlar elde edilmiştir. Örneğin, güçlü ADİ'ye sahip öğrencilerin aile ve okul ortamlarını (Dalbert ve Stoeber, 2006), ders notlarını, öğretmen ve arkadaşlarının davranışlarını (Correia ve Dalbert, 2007) daha adil olarak değerlendirdikleri görülmüştür. Daha yakın tarihli boylamsal bir çalışmada (Kiral Ucar ve Dalbert, 2020), ADİ'nin, dezavantajlı öğrencilerin öğretmenlerini adil olarak değerlendirmelerinde önemli bir rolü olduğu gözlenmiştir.

Görüldüğü gibi ADİ'nin günlük yaşamda sağladığı önemli işlevleri bulunmaktadır. Bu nedenle, güçlü ADİ'ye sahip bireyler bir tehditle karşılaştıklarında bu inançlarını savunma gereksinimi duyarlar (daha ayrıntılı bir okuma için bk. Dalbert, 2001). Günlük yaşamlarında bir adaletsizlik yaşamaları ya da bir adaletsizliğe tanık olmaları ADİ'ye bir tehdit oluşturmaktadır. Eğer tanıklar, kurbanın masum olduğundan eminlerse ve onun adaletsiz durumunu düzeltmek için bir katkıda bulunabileceklerine inanıyorlarsa ona göre davranırlar (Dalbert,

2001; Lerner, 1980). Örneğin, bir trafik kazasından sonra ilk yardım uygulayanlarla yaptıkları çalışmada Bierhoff ve diğerleri (1991), yardım eden kişilerin ADİ'lerinin etmeyenlere oranla daha güçlü olduğunu gözlemlemişlerdir.

Bununla birlikte, eğer bireyler kurbanın adaletsiz durumunu düzeltmek için katkıda bulunabilecek bir durumda değillerse ya da bu adaletsizliğin gerçeklikte çözülebileceğine inanmıyorlarsa -örneğin; kendilerini suçlayarak (ör., Fetchenhauer ve diğ., 2005), kurbanı suçlayarak (ör., Hafer, 2000a; Lerner, 1965), bağışlayarak (ör., Strelan, 2007) veya adaletsizliğin önemini azaltarak (ör., Dalbert, 1999)- bu deneyimlerini yeniden yorumlarlar. ADİ üzerine yapılmış geleneksel araştırmalarda kurbana verilen tepkilere ilişkin çok sayıda örnek bulmak mümkündür (ör., Furnham ve Procter, 1992; Kleinke ve Meyer, 1990; Lambert ve Raichle, 2000). Örneğin, Hafer (2000a), iki farklı deneysel çalışmada masum kurban paradigması kullanılarak, ADİ'nin tehdit edildiği durumlarda tanıkların bu durumla nasıl baş ettiklerine ilişkin kanıt elde etmiştir. İlk çalışmada, katılımcılara bir soyguncunun saldırısına uğramış kurbanın video kaydı izletilmiştir. Bir koşulda, öykünün sonunda saldırgan cezasını bulmakta; diğer koşulda ise saldırgan yakalanamamaktadır. Sonrasında, katılımcılar farklı kelime kategorilerini içeren bir Stroop testini tamamlamışlardır. Öngörüldüğü gibi katılımcıların adaletle ilgili kelimeler için renk tanımlama gecikmelerinin (*latencies*), nötr kelimeler için olduğundan daha büyük olduğu gözlenmiştir. Ve bu farkın yalnızca saldırganın cezalandırılmadığı koşulda anlamlı olduğu görülmektedir. İkinci çalışmada, ilk çalışmada uygulanan izleğe ek olarak katılımcılar Stroop testinden sonra kurbana ilişkin tepkilerini değerlendiren soruları yanıtlamışlardır. İlk çalışmadaki bulguları desteklemesinin yanı sıra ikinci çalışma, adaletle ilgili kelimelerin bozucu etkisinin (*interference*) kendini kurbandan ayrı tutma (*disassociation*) ve kurbanı değersizleştirme (*derogation*) ile ilişkili olduğunu göstermiştir ve bu örüntü öncelikle cezalandırmanın olmadığı koşulda ortaya çıkmıştır. Bu bulgular, masum bir kurbanın adil olmayan yaşam deneyimine tanık olmanın ADİ'ye bir tehdit teşkil ettiğine ve bireylerin çözümlenemeyen adaletsizliklerle kendilerini kurbandan ayrı tutarak ya da kurbanı değersizleştirerek baş edebildiklerine işaret etmektedir. Araştırmacıya göre, bireyler durumu kurbanın kaderini kendisinin hak ettiği şeklinde rasyonelleştiriyor ve kurban kendilerinden farklı olduğu için gelecekte onun gibi bir kaderin kurbanı olmayacaklarına inanıyor olabilirler.

Bölümün başında da belirtildiği gibi ilgili yazındaki ilk araştırmalar, kurbanı suçlama gibi ADİ'nin katı toplumsal tutumlarla ilişkisine odaklanmıştır. Öte yandan, çalışmalar ADİ'nin sözü edilen işlevleri aracılığıyla, bireylerin

gündelik yaşam olaylarıyla başa çıkmalarında önemli bir kaynak sağladığına işaret etmektedir (ör., Correia ve Vala, 2004; Dalbert ve Stoeber, 2005; Dzuka ve Dalbert, 2006). Şimdi ve gelecekte hak etmediği şeyler yaşamayacağına güven duymak ve ne getireceği belli olmayan belirsiz bir gelecek yerine yaşamının daha kontrol edilebilir ve kestirilebilir olduğu algısına sahip olmak şüphesiz bireylere fayda sağlayacaktır (Dalbert, 2001; Lerner, 1980). İlgili yazına bakıldığında, ADİ'nin katı tutumlarla ilişkisine odaklanan çalışmaların yerini giderek bireye sağladığı faydalara odaklanan araştırmaların aldığı görülmektedir (Furnham, 2003). Bu çalışmaların, yukarıda sözü edilen, kişinin kendi yaşamıyla ve başkalarıyla ya da genel olarak dünyayla ilişkilendirilen ADİ arasında ayrım yapılması gerekliliğini öne süren perspektiften beslendiği söylenebilir. 90'lı yıllardan bu yana bu yönde önemli bir yazın oluşmuştur ve bu yazında kendi yaşamındaki olayların ve kendi dünyasının adil olduğuna ilişkin güçlü bir inanca sahip olmanın *iyi oluş* için önemine işaret eden çok sayıda araştırma bulunmaktadır (daha geniş bir okuma için Bartholomaeus ve Strelan, 2019).

Adil Dünya İnancı ve İyi Oluş

Bilindiği kadarıyla, ADİ'nin kişisel formunun olumlu çıktılarla ilişkisini görgül olarak test eden ilk çalışma, *Kendi Dünyasının Adil Olduğu İnancı Ölçeği* kullanılarak, Lipkus ve diğerleri (1996) tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar, kendi dünyasının adil olduğu inancının depresyon, stres ve yaşam doyumunu başkalarının dünyasının adil olduğu inancına göre daha iyi yordadığını gözlemlemişlerdir. Dalbert (1999), bu bulguları geliştirdiği *Kişisel Adil Dünya İnancı Ölçeği* ile tekrarlamış ve genişletmiştir. Çalışmasında, kişisel ADİ öznel iyi oluşu ve benlik saygısını genel ADİ'den daha iyi ve ondan bağımsız olarak yordamıştır.

Kişisel ADİ'nin bireyin psikolojik sağlığına yararlı olduğunu destekleyen pek çok çalışma bulunmaktadır. Örneğin, Dzuka ve Dalbert (2002), işsiz gençlerle yürüttükleri bir çalışmada, kişisel ADİ'nin gençlerin öznel iyi oluşunu korumada bir tampon işlevi gördüğünü gözlemlemişlerdir. Bir başka çalışmada ise kişisel ADİ'nin öğrenci zorbalığına maruz kalan öğretmenlerin iyi oluşları ile ilişkili olduğu gözlenmiştir (Dzuka ve Dalbert, 2007b). Ayrıca sel mağdurlarıyla yürütülen bir çalışma (Otto ve diğ., 2006), genel ADİ'nin değil ancak kişisel ADİ'nin kaygı, depresyon ve psikolojik stresle arasında olumsuz yönde anlamlı ilişki olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, kişisel ADİ'nin ayrıca olumsuz zihinsel sağlık boyutlarını aza indirgediğine de işaret etmektedir. Dalbert ve

Filke (2007) ise güçlü ADİ'ye sahip yetişkin erkek tutukluların daha az öfke sergilediklerini ayrıca zayıf ADİ'ye sahip katılımcılara oranla kendilerini daha iyi hissettiklerini bulmuşlardır.

Bir başka çalışma (Dzuka ve Dalbert, 2006), kişisel ADİ'nin yaşlılıkta da öznel iyi oluş için önemini vurgulamaktadır. Ayrıca Otto ve diğerleri (2009), işsizlikle ilgili olarak yürüttükleri boylamsal bir çalışmada, kişisel ADİ'si güçlü olan işsiz bireylerin uzun vadede yaşam doyumlarının ve benlik saygılarının daha yüksek olduğunu gözlemlemişlerdir. Saldırgan ve kurbanlardan oluşan bir erkek öğrenci örnekleminde, Dzuka ve Dalbert (2007a), kişisel ADİ'nin her iki grupta da yaşam doyumu ve olumlu duygularla arasında olumlu, olumsuz duygularla arasında ise olumsuz yönde anlamlı bir ilişki bulunduğunu gözlemlemiştir. Portekiz ve Hindistan'da öğrencilerle yürütülen bir başka çalışmada (Correia ve diğ., 2009), kişisel ADİ'nin hem saldırgan hem kurban ve hem de kurbanları savunan öğrenci gruplarında öznel iyi oluşu koruyucu işlevi bulunduğu ve bu sonucun hem Portekiz hem de Hindistan örnekleminde geçerli olduğu görülmektedir.

Dalbert ve Stoeber (2005), güçlü kişisel ADİ'ye sahip öğrencilerin daha az stres yaşadıklarını ve kişisel ADİ ve okul stresi arasındaki bu olumsuz ilişkinin öğretmen adaleti, ders notları ve ders notlarının adaleti kontrol edildiğinde de geçerli olduğunu bulmuşlardır. Benzer bir biçimde, Correia ve Dalbert (2007), ADİ'si güçlü olan öğrencilerin zayıf olan öğrencilere oranla yaşamdan daha fazla doyum aldıklarını gözlemlemişlerdir. Kamble ve Dalbert (2012), Hindistan okullarında yaptıkları çalışmada; genel ADİ'nin değil, kişisel ADİ'nin öğrencilerin öznel iyi oluşlarıyla ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Güçlü kişisel ADİ'ye sahip öğrenciler daha az okul stresi yaşamışlar ve daha az depresif belirti göstermişlerdir. Peter ve diğerleri (2012), kişisel ADİ ile okul stresi arasındaki olumsuz ilişkinin sınıf ve okul bağlamı ve okul türleri değişkenleri kontrol edildiğinde dahi değişmediğini göstermişlerdir. Kiral Ucar (2015), dezavantajlı öğrencilerle yürüttüğü boylamsal bir çalışmada, kişisel ADİ'nin dezavantajlı öğrencilerin öznel iyi oluşları için uzun vadede koruma sağladığını gözlemlemiştir.

Başta sosyal psikoloji olmak üzere, sosyal bilimlerin birçok alanı tarafından ilgi gören ADİK, farklı boyutlarıyla ve çeşitli örneklemlerden hareketle incelenmeye ve tartışılmaya devam etmektedir. Oldukça uzun ve kapsamlı bir araştırma geçmişine sahip olan kurama ilişkin çalışmalar Türkiye de dâhil olmak üzere dünyanın pek çok ülkesinde yapılmış, adı geçen ölçeklerin pek çok coğrafyada çapraz geçerliği test edilmiştir. Bu bölümün ikinci kısmında, ADİK bağlamında Türkiye'de yürütülen ve öne çıkan bazı çalışmalara değinilecektir.

Türkiye'deki Çalışmalarda Ele Alınan Değişkenler

Türkiye'de ADİK'in araştırma geçmişi görece yeni olsa da kurama ilgi oldukça yoğundur. Özellikle, son yıllarda yapılan lisansüstü tezlerinde kurama ilginin arttığı gözlenmektedir. Ülkemizdeki ilk lisansüstü çalışma bilindiği kadarıyla Jahic (1999) tarafından yapılmıştır. Jahic (1999), bu çalışmasında, Rubin ve Peplau (1975) tarafından geliştirilmiş olan ölçeği kullanarak üniversite öğrencilerinden oluşan bir örneklemde ADİ ve psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkiyi incelemiştir. ADİK'in ele alındığı sonraki yıllarda yürütülen lisansüstü tez çalışmalarında çeşitli örneklem gruplarının kullanıldığı ve ADİ'nin ilgili yazında anılan çeşitli değişkenlerle ilişkisine bakıldığı görülmektedir. Bu tezlerde ADİ, *örgütsel adalet* (Öcel, 2009; Yılmaz, 2002), *tecavüz kurbanlarına ilişkin tutumlar* (Yalçın, 2006), *suçlunun cezalandırılmasına ilişkin adalet algısı* (Abayhan, 2007), *depresyon* (Kıral, 2011; Uğur, 2007), *yoksulluğa ilişkin nedensel atıflar* (Solak, 2008), *bağışlayıcılık* (Giray, 2009), *siyasal katılım* (Kıral, 2009), *kadına yönelik şiddete ilişkin tutumlar* (Kurtay, 2018), *çocukluk döneminde örseleyici yaşantılara maruz kalma* (Coşgun, 2010; Tiftik, 2012), *gönüllülük* (Yıldırım, 2010), *travma sonrası stres belirtileri* (Baykuzu, 2016; Bayraktar, 2011; Yılmaz, 2006), *akran zorbalığı* (Demir, 2012; Türk, 2018), *engellilere yönelik tutumlar* (Ok, 2019; Tekeş, 2013), *insan hakları* (Çetinalp-Şahin, 2014), *ahlaki duygular* (Tepe, 2015), *bağlanma stilleri* (Yaman-Karakoyun, 2015), *cinsiyet kimliği ve cinsel yönelimler* (Nebioğlu, 2015), *iş doyumu* (Ünlü-Çeber, 2016; Yeşil-Kocagazioğlu, 2019) ve *yaşam doyumu* (Gençtürk, 2016) gibi değişkenler bağlamında çalışılmıştır.

Lisansüstü tez çalışmaları dışında, Türkiye'deki örneklemlerle yapılmış başka çalışmalar da bulunmaktadır. Dalbert ve diğerlerinin (1987) *Genel Adil Dünya İnancı Ölçeği* ve Dalbert'in (1999) *Kişisel Adil Dünya İnancı Ölçeği* (ADİÖ) bilindiği kadarıyla ilk kez Göregenli (2003) tarafından Türkçeleştirilmiştir. Bu çalışmada Göregenli, Türkiye'de şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin tutum ve deneyimleri değerlendirmiş ve birtakım sosyal psikolojik değişkenlerin yanı sıra kişisel ve genel ADİ'yi de incelemiştir. Söz konusu çalışmada işkence gördüğünü belirten katılımcıların kişisel ve genel ADİ'lerinin böyle bir deneyimi olmadığını ifade edenlere oranla daha zayıf olduğu; ayrıca gelir ve eğitim düzeyi düştükçe ADİ'nin güçlendiği gözlenmiştir. Lisansüstü tezler (Uğur, 2007; Yıldırım, 2010) dışında ADİ'yi, Göregenli'nin (2003) çalışmasındaki hâliyle değerlendirilen çalışmalar da mevcuttur. Örneğin, Çakır ve Şen (2012), bireylerin ailelerindeki kardeşler sırasındaki yerlerine ilişkin algılarını ifade eden psikolojik doğum sırası değişkeninin

ADİ üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Bulgular, psikolojik doğum sırası ortanca olan bireylerin hem genel hem de kişisel ADİ'lerinin psikolojik doğum sırası büyük çocuk, küçük çocuk ve tek çocuk olan bireylere oranla daha düşük olduğunu göstermektedir.

Kiral Ucar ve diğerleri (2019), kişisel ADİ'nin kontrol algısını artırma ve umutsuzluk düzeyini azaltma aracılığıyla yaşam doyumundaki artışı yordadığını gözlemlemiştir. Münscher ve diğerlerinin (2020) Almanya ve Türkiye'deki üniversite öğrencileriyle gerçekleştirdiği çalışmada, katılımcıların arkadaşlarını adil olarak değerlendirmeleri kişisel ADİ ve yaşam doyumu arasındaki ilişkiye aracılık ederken, öğretmenlerini adil olarak değerlendirmelerinin ise kişisel ADİ ve kopya çekme arasındaki ilişkiye aracılık ettiği görülmektedir.

Bulut'un (2021), ölümlülük belirginliğinin farklı olduğu iş yeri ortamları olarak hastane ve bankada çalışan kişilerle yürüttüğü çalışmasında, her iki iş yeri ortamında da katılımcıların yarısı ölümlülüğün anımsatıldığı koşula atanmıştır. Daha sonra katılımcılar, genel ve kişisel ADİ de dâhil olmak üzere bazı değişkenler bakımından değerlendirilmiştir. Bulgular, ölümlülüğün belirgin olduğu hastane ortamında çalışan katılımcıların bankada çalışanlara oranla ve ölümlülüğün anımsatıldığı koşuldaki katılımcıların kontrol koşulundakilere oranla daha düşük kişisel ADİ ortalamalarına sahip olduğunu göstermektedir. Ayrıca ölümlülüğün anımsatıldığı koşuldaki katılımcıların genel ADİ'lerinin de kontrol koşulundakilere oranla daha düşük olduğu gözlenmiştir.

Şahin (2005), Dalbert ve diğerlerinin (1987) Genel ADİÖ, Dalbert'in (1999) Kişisel ADİÖ ve Dalbert ve diğerlerinin (1987) Adaletin Merkeziliği Ölçeği maddelerine bir madde ekleyerek 20 maddelik bir ölçek oluşturmuştur (akt., Öcel, 2009). Öcel'in (2009) tez çalışmasında bu 20 maddelik ölçeğe uyguladığı faktör analizi sonucunda, Kişisel ADİÖ'nin orijinalinde yer alan 7 madde ilk faktörde, Şahin (2005) tarafından eklenen bir madde ile Genel ADİÖ'nin orijinalinde yer alan 6 madde ikinci faktörde yer almıştır.

Öcel (2011) özel bir kurumun çalışanlarıyla yaptığı bir başka çalışmada, iş yeri zorbalığına maruz kalma ve fiziksel rahatsızlık belirtileri gösterme arasındaki ilişkide ADİ'nin düzenleyici rolünü incelemiştir. Bu çalışmada, ADİ Şahin'in (2005) çalışmasındaki hâliyle değerlendirilmiştir. Araştırma analizlerinin bu ölçekten elde edilen toplam puan ile gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bulgulara göre, katılımcılar yüksek iş yeri zorbalığı algısına ancak zayıf ADİ'ye sahip ise yüksek düzeyde; yüksek iş yeri zorbalığı algısına ve güçlü ADİ'ye sahip ise düşük seviyede fiziksel rahatsızlık belirtileri göstermektedir.

Öcel ve Aydın (2012), özel sektör çalışanlarıyla yürüttükleri bir araştırmada kişisel ve genel ADİ'nin iş yeri zorbalığı ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide düzenleyici bir rolünün olup olmadığını incelemişlerdir. Bu çalışmada ADİ, Şahin'in (2005) çevirisiyle ve kişisel ve genel ADİ ayrımı dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Araştırma bulguları, katılımcıların kişisel ADİ'lerinin genel ADİ'lerinden daha güçlü olduğunu göstermektedir. Ayrıca hem kişisel hem de genel ADİ'nin iş yeri zorbalığı ve işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide düzenleyici bir rolü olduğu gözlenmiştir. Şöyle ki, kişisel ADİ'leri güçlü olan katılımcılar yüksek düzeyde iş yeri zorbalığı algıladıkları durumda daha az işten ayrılma niyeti göstermişlerdir. Bununla birlikte, kişisel ADİ kadar güçlü olmasa da genel ADİ'nin de söz konusu ilişkide düzenleyici rolü olduğu görülmektedir.

Bastounis ve Minibas-Poussard (2012), Türkiye'deki çeşitli kademelerden banka çalışanlarıyla yürüttükleri iki çalışmada toplumsal cinsiyet eşitliği algısı ve nedensel yüklemeler arasındaki ilişkide ADİ'nin düzenleyici rolünü incelemişler, her iki çalışmada kullanılan ölçek için de kendi çevirilerini tercih etmişlerdir. Dalbert ve diğerlerinin (1987) Genel ADİÖ'yi kullandıkları ilk çalışmada, dünyanın adil olduğuna inanan katılımcılar, algıladıkları toplumsal cinsiyet eşitsizliğini kadınların kendileriyle ilgili etmenlere bağlamışlardır. İkinci çalışmada ise bu ilişkileri Lipkus ve diğerlerinin (1996) Kendi Dünyasının Adil Olduğu İnancı Ölçeği ve Başkalarının Dünyasının Adil Olduğu İnancı Ölçeği ile test etmişlerdir. Bulgular, dünyanın hem kendileri hem de başkaları için adil olduğuna inanan katılımcıların yüksek düzeyde toplumsal cinsiyet eşitliği algıladıklarını ve düşük düzeyde algılanan toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin ise kadınların kendi seçimleri gibi içsel etmenlerle ilişkilendirildiğini göstermektedir. Öte yandan, başkalarının dünyasının adil olduğuna inanan katılımcıların, düşük düzeyde algılanan toplumsal cinsiyet eşitliğini toplumsal normlar gibi dışsal etmenlere de yükledikleri gözlenmiştir. Yazarlara göre bu bulgu, iş yerinde toplumsal cinsiyet eşitsizliğini uygun bulan toplumsal normları desteklemek bakımından, dünyanın genel olarak adil bir yer olduğu inancının toplumsal ayrımcılıkla ilişkili olduğunu destekler niteliktedir.

Ayrıca Janoff-Bulman'ın (1989) Dünyaya İlişkin Varsayımlar Ölçeği'nin uyarlama çalışması Yılmaz (2008) tarafından yapılmıştır. Bu ölçeğin bir boyutu olan adalet varsayımı alt ölçeğinin yukarıda geçen lisansüstü tezlerinin bazılarında da (ör., Bayraktar, 2011; Kıral, 2009; Yılmaz, 2006) kullanıldığı görülmektedir.

Son olarak Baier ve diğerlerinin (2013) önerdiği Ekolojik ADİ'nin çapraz geçerliği Türkiye'deki bir örneklemde test edilmiştir (Kiral Ucar ve diğ., 2021). Bu çalışmada araştırmacılar; ekolojik ADİ'nin çevre yanlısı amaçlara bağlanmayı azaltırken yüksek enerji tüketimine neden olan bir yaşam tarzı tercihlerine ilişkin

amaçlara bağlanmayı artırdığını gözlemlemişlerdir. Ayrıca Türkiye'de yürütülen bir diğer araştırmada da (Kıral Uçar ve diğ., 2019) katılımcıların dünyanın ekolojik açıdan adil bir yer olduğuna inanma düzeyleri arttıkça iklimin değiştiğini inkâr etme düzeylerinin de arttığı görülmektedir.

Sonuç

Adil Dünya İnancı Kuramı ve ilgili yazında öne çıkan ADİ ölçüm araçlarının kısaca tanıtıldığı ve ADİ'nin bireylere sağladığı faydalar konusunda genel bir bilgi sunulduğu bu bölümde ayrıca Türkiye'de yapılmış ADİK çalışmalarına da değinilmiştir.

Özetle, ADİK, insanların dünyanın herkesin hak ettiğini aldığı ve aldığını hak ettiği adil bir yer olduğuna inanmaya güdülendiklerini öne sürer (ör., Lerner, 1980). Adil bir dünyada yaşıyor olduğumuza inanmak birçok yaşamsal öneme sahip işlev sağladığı için (Dalbert, 2001) bireyler bir adaletsizlik tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarında bu inançlarını savunmaya güdülenirler (ör., Hafer, 2000a). ADİ, adaletsizliğe farkında olmadan verilen tepkileri açıklayan örtük bir adalet güdüsü olarak yorumlanmaktadır (Dalbert, 2001). Bu örtük adalet güdüsünün göstergesi olarak ADİ, tanık olunan ya da deneyimlenen adaletsizliğe gerek davranışsal gerekse adaletsizliğin özümlenmesi gibi bilişsel düzeyde verilen tepkilerde bireyler arası farklılıkları açıklayan bir eğilimi yansıtmaktadır (ör., Lipkus ve Siegler, 1993). Araştırmalar, ADİ'nin kişisel ve genel olarak ayrıştırılması gerektiğini göstermiştir (ör., Dalbert, 1999). Genel ADİ acımasız, katı sosyal tutumlarla ilişkili bulunurken (ör., Sutton ve Douglas, 2005), kişisel ADİ'nin daha çok iyi oluş gibi değişkenlerle ilişkili olduğu görülmektedir (ör., Dzuka ve Dalbert, 2006). Kişisel ADİ'nin olumlu çıktılara etkisi cezaevi (ör., Otto ve Dalbert, 2005), sınıf ve okul yaşamı (ör., Dalbert ve Stoeber, 2005), iş yaşamı (Otto ve diğ., 2009) ve aile (ör., Dalbert ve Stoeber, 2006) gibi pek çok bağlamda test edilmiştir.

Türkiye'de yürütülen çalışmalara bakıldığında, kurama ilginin daha çok lisansüstü tezlerde yoğunlaştığı fark edilmektedir. Belirtildiği üzere, ilgili yazında öne çıkan hemen tüm ölçekler Türkçeleştirilmiş ve kullanılmıştır. Çalışmaların örneklemleri ve kuramın test edildiği bağlam bakımından ele alındığında görülen çeşitlilik ve elde edilen bulgular uluslararası yazınla benzer doğrultudadır ve pek çoğunun kişisel-genel ADİ ayrımını dikkate alan çalışmalar olduğu görülmektedir. Öte yandan, ADİ'nin zaman içinde değişimine, örneğin, ADİ'nin Türkiye'de aile bağlamında nasıl şekillendiğine ilişkin çalışmaların (ör., Dalbert ve Radant, 2004; Sallay ve Dalbert, 2004) hem ulusal hem de uluslararası yazına zenginlik katacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Abayhan, Y. (2007). *Suçlunun cezalandırılmasına ilişkin adalet algısında ve suçluya yönelik duygularda suçlunun, mağdurun ve suçun niteliklerinin etkisi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi.

Ambrosio, A. L. ve Sheehan, E. P. (1990). Factor analysis of the just world scale. *The Journal of Social Psychology, 130*(3), 413-415.

Baier, M., Kals, E. ve Müller, M. (2013). Ecological belief in a just world. *Social Justice Research, 26*, 272-300.

Bartholomaeus, J.ve Strelan, P. (2019). The adaptive, approach-oriented correlates of belief in a just world for the self: A review of the research. *Personality and Individual Differences, 151.* 10.1016/j.paid.2019.06.028

Bastounis, M. ve Minibas-Poussard, J. (2012). Causal attributions of workplace gender equality, just world belief, and self/other distinction. *Social Behavior and Personality, 40*(3), 433-452.

Baykuzu, G. (2016). *Üniversite öğrencilerinde travmatik yaşantılar, travma sonrası stres belirtileri, yasal yollara başvuru tercihleri ve adil dünya inancı arasındaki ilişki.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi.

Bayraktar, S. (2011). *Trafik kazası geçirmiş kişilerde travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası gelişim ile ilişkili değişkenlerin incelenmesi.* Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi.

Bierhoff, H.W. (1994). Verantwortung und altruistische Personlichkeit. *Zeitschrift für Sozialpsychologie, 25*, 217-226.

Bierhoff, H. W., Klein, R. ve Kramp, P. (1991). Evidence for the altruistic personality from data on accident research. *Journal of Personality, 59*, 263-280.

Bulut, M. B. (2021). Examining belief in a just world, religious worldviews, and self-esteem within the framework of terror management theory: mortality salient and nonmortality salient organizations. *OMEGA-Journal of Death and Dying.* https://doi.org/10.1177/0030222820928148

Correia, I. ve Dalbert, C. (2007). Belief in a just world, justice concerns, and well-being at Portuguese schools. *European Journal of Psychology in Education, 22*, 421-437.

Correia, I. ve Dalbert, C. (2008). School bullying: Belief in a personal just world of bullies, victims, and defenders. *European Psychologist, 13*, 248-254.

Correia, I., Kamble, S. V. ve Dalbert, C. (2009). Belief in a just world and well-being of bullies, victims and defenders: A study with Portuguese and Indian students. *Anxiety, Stress and Coping: An International Journal, 22*, 497-508.

Correia, I. ve Vala, J. (2004). Belief in a just world, subjective well-being and trust of young adults. C. Dalbert ve H. Sallay (Ed.), *The justice motive in adolescence and young adulthood: Origins and consequences* içinde (ss. 85-100). Routledge.

Coşgun, E. (2010). *Suça yönelen ergenlerde, çocukluk döneminde örseleyici yaşantılara maruz kalma düzeyi ile adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Maltepe Üniversitesi.

Çakır, K. ve Şen, E. (2012). Psikolojik doğum sırasına göre adil dünya inancı. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 32*/1, 57-69.

Çetinalp-Şahin, P. (2014). *Polis okulu öğrencilerinin adil dünya inancı, otoriterlik, sistemi meşrulaştırma, vatanseverlik ve insan hakları tutumlarının incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ege Üniversitesi.

Dalbert, C. (1999). The world is more just for me than generally: About the Personal Belief in a Just World Scale's validity. *Social Justice Research, 12*, 79-98.

Dalbert, C. (2001). *The justice motive as a personal resource: Dealing with challenges and critical life events.* Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Dalbert, C. ve Donat, M. (2015). Belief in a just world. J. D. Wright (Ed.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences* içinde (ss. 487-492). Elsevier.

Dalbert, C. ve Filke, E. (2007). Belief in a just world, justice judgments, and their functions for prisoners. *Criminal Justice and Behavior, 34*, 1516-1527.

Dalbert, C. ve Katona-Sallay, H. (1996). The "belief in a just world" construct in Hungary. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 27*, 293-314.

Dalbert, C., Montada, L. ve Schmitt, M. (1987). Glaube an eine gerechte Welt als Motiv: Validierungskorrelate zweier Skalen [The belief in a just world as a motive: Validity correlates of two scales]. *Psychologische Beiträge, 29*, 596-615.

Dalbert, C. ve Radant, M. (2004). Parenting and young adolescents' belief in a just world. C. Dalbert ve H. Sallay (Ed.), *The justice motive in adolescence and young adulthood: Origins and consequences* içinde (ss. 11-25). Routledge.

Dalbert, C. ve Sallay, H. (2004). Developmental trajectories and developmental functions of the belief in a just world: Some concluding remarks. C. Dalbert ve H. Sallay (Ed.), *The justice motive in adolescence and young adulthood: Origins and consequences* içinde (ss. 248-262). Routledge.

Dalbert, C. ve Stoeber, J. (2005). The belief in a just world and distress at school. *Social Psychology of Education, 8*, 123-135.

Dalbert, C. ve Stoeber, J. (2006). The personal belief in a just world and domain-specific beliefs about at school and in the family: A longitudinal study with adolescents. *International Journal of Behavioral Development, 30*, 200-207.

Demir, A. (2012). *Akran zorbalığına karışan ve karışmayan ilköğretim öğrencilerinin utanç ve suçluluk duygularının ve adil dünya inançlarının incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Maltepe Üniversitesi.

Dzuka, J. ve Dalbert, C. (2002). Mental health and personality of Slovak unemployed adolescents: About the beliefs in a just world's impact. *Journal of Applied Social Psychology, 4*, 732-757.

Dzuka, J. ve Dalbert, C. (2006). The belief in a just world's impact on subjective well-being in old age. *Aging and Mental Health, 10*, 439-444.

Dzuka, J. ve Dalbert, C. (2007a). Aggression at school: Belief in a personal just world and well-being of victims and aggressors. *Studia Psychologica, 49*, 313-320.

Dzuka, J. ve Dalbert, C. (2007b). Student violence against teachers: Teachers' well-being and the belief in a just world. *European Psychologist, 12*, 253-260.

Ellard, J. H., Harvey, A. ve Callan, M. J. (2016). The justice motive: History, theory, and research. C. Sabbagh ve M. Schmitt (Ed.), *Handbook of social justice theory and research* içinde (ss. 127–143). Springer.

Fetchenhauer, D., Jacobs, G. ve Belschak, F. (2005). Belief in a just world, causal attributions, and adjustment to sexual violence. *Social Justice Research, 18*, 25-42.

Furnham, A. (2003). Belief in a just world: Research progress over the past decade. *Personality and Individual Differences, 34*, 795-817.

Furnham, A. ve Procter, E. (1992). Sphere-specific just world beliefs and attitudes to AIDS. *Human Relations, 45*, 265-280.

Gençtürk, N. (2016). *Multipl skleroz tanısı olan hastalarda adil dünya inancı, psikolojik sağlamlık ve yaşam doyumu.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Beykent Üniversitesi.

Giray, F. S. (2009). *Suç işlemiş ve işlememiş ergenlerin adil dünya inancı ve bağışlayıcılık tutumları arasındaki ilişkinin incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Maltepe Üniversitesi.

Göregenli, M. (2003). *Şiddet, kötü muamele ve işkenceye ilişkin değerlendirmeler, tutumlar ve deneyimler.* İzmir Barosu Yayınları.

Hafer, C. (2000a). Do innocent victims threaten the belief in a just world? Evidence from a modified stroop task. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*, 165-173.

Hafer, C. L. (2000b). Investment in long-term goals and commitment to just means drive the need to believe in a just world. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*, 1059-1073.

Hafer, C. L. ve Begue, L. (2005). Experimental research on just-world theory: Problems, developments, and future challenges. *Psychological Bulletin, 131*(1), 128–167.

Hafer, C. ve Sutton, R. (2016). Belief in a just world. C. Sabbagh ve M. Schmitt (Eds.), *Handbook of social justice theory and research* içinde (ss. 145-160). Springer.

Jahic, G. (1999). *Just world belief and its relation to psychological well-being.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Boğaziçi Üniversitesi.

Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social cognition, 7*(2), 113-136.

Kamble, S. V. ve Dalbert, C. (2012). Belief in a just world and wellbeing in Indian schools. *International Journal of Psychology, 47*, 269-278.

Kıral, G. (2009). *Türkiye'de yaşayan kadınların göreli yoksunluk ve adil dünya inancı ile siyasal katılım düzeyleri arasındaki ilişki*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi.

Kıral, K. (2011). *Demans hasta yakınlarında depresyon ve yaşam doyumu: Bilişsel duygu ayarlama, sosyal destek ve adil dünya inancı ilişkisi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Üniversitesi.

Kıral Uçar, G., Gezici Yalçın, M. ve Özdemir, G. (2019). İklim değişikliğinin inkarının sosyal baskınlık yönelimi ve ekolojik adil dünya inancı ile ilişkisi. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 20*(37), 739-764.

Kiral Ucar, G. (2015). *The meaning of group status for the relationship of personal belief in a Just world and subjective well-being: A longitudinal study with adolescents with German and Turkish backgrounds.* Yayımlanmamış doktora tezi. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg.

Kiral Ucar, G., Baier, M., Müller, M. ve Kals. E. (2021, baskıda). Ecological belief in a just world: A cross-validation study in a Turkish sample. *Studies in Psychology.*

Kiral Ucar, G. ve Dalbert, C. (2020). The longitudinal associations between personal belief in a just world and teacher justice among advantaged and disadvantaged school students. *International Journal of Psychology, 55*(2), 192-200.

Kiral Ucar, G., Hasta, D. ve Kaynak Malatyalı, M. (2019). The mediating role of perceived control and hopelessness on the relation between personal belief in a just world and life satisfaction. *Personality and Individual Differences, 143*, 68-73.

Kleinke, C. L. ve Meyer, C. (1990). Evaluation of rape victim by men and women with high and low belief in a just world. *Psychology of Women Quarterly, 14*, 343-353.

Kurtay, C. (2018). *Evlilikte kadına yönelik fiziksel şiddeti meşru görme ile cinsiyetçi tutumlar ve adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Arel Üniversitesi.

Lambert, A. J., Burroughs, T. ve Nguyen, T. (1999). Perceptions of risk and the buffering hypothesis: The role of just world beliefs and right-wing authoritarianism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 25*, 643-656.

Lambert, A. J. ve Raichle, K. (2000). The role of political ideology in mediating judgments of blame in rape victims and their assailants: A test of the just world, personal responsibility, and legitimization hypotheses. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*, 853-863.

Lerner, M. J. (1965). Evaluation of performance as a function of performer's reward and attractiveness. *Journal of Personality and Social Psychology, 1*, 355–360.

Lerner, M. J. ve Simmons, C. H. (1966). The observer's reaction to the "innocent victim": Compassion or rejection? *Journal of Personality and Social Psychology, 4*, 203-210.

Lerner, M. J. (1977). The justice motive: Some hypotheses as to its origins and forms. *Journal of Personality, 45*, 1-52.

Lerner, M. J. (1980). *The belief in a just world: A fundamental delusion.* Plenum Press.

Lerner, M. J. ve Miller, D. T. (1978). Just world research and the attribution process: Looking back and ahead. *Psychological Bulletin, 85*, 1030-1051.

Lipkus, I. (1991). The construction and preliminary validation of a global belief in a just world scale and the exploratory analysis of the multidimensional belief in a just world scale. *Personality and Individual Differences, 12*, 1171-1178.

Lipkus, I. M., Dalbert, C. ve Siegler, I. C. (1996). The importance of distinguishing the belief in a just world for self versus for others: Implications for psychological well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin, 22*, 666-677.

Lipkus, I. M. ve Siegler, I. C. (1993). The belief in a just world and perceptions of discrimination. *Journal of Psychology, 127*, 465-474.

Maes, J. (1992). *Konstruktion und Analyse eines mehrdimensionalen Gerechte-Welt-Fragebogens* [Construction and analysis of a multidimensional questionnaire concerning the belief in a just world]. (18 Ağustos 2016 tarihinde http://www.gerechtigkeitsforschung.de/berichte/beri064.pdf adresinden alınmıştır.)

Münscher, S. , Donat, M. ve Kiral Ucar, G. (2020). Students' personal belief in a just world, well-being, and academic cheating: A cross-national study. *Social Justice Research, 33*(4), 428-453.

Nebioğlu, G. (2015). *Farklı cinsiyet kimliği ve cinsel yönelimler ile adil dünya inancı arasındaki ilişki.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi.

Neufeind, M., Jiranek, P. ve Wehner, T. (2014). Beyond skills and structure: Justice dispositions as antecedents of young citizens' volunteering and political participation. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 24*, 278-295.

Ok, Y. (2019). *Adil dünya inancı, öz yeterlilik, iş yeri saldırganlığı ve iş yerinde engelliye yönelik tutumlar arasındaki ilişkiler.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Otto, K., Boos, A., Dalbert, C., Schöps, D. ve Hoyer, J. (2006). Posttraumatic symptoms, depression, and anxiety of flood victims: The impact of the belief in a just world. *Personality and Individual Differences, 40*, 1075-1084.

Otto, K. ve Dalbert, C. (2005). Belief in a just world and its functions for young prisoners. *Journal of Research in Personality, 39*, 559-573.

Otto, K., Glaser, D. ve Dalbert, C. (2009). Mental health, occupational trust, and the quality of working life: Does the belief in a just world matter? *Journal of Applied Social Psychology, 39*, 1288-1315.

Öcel, H. (2009). *Çalışanların örgütsel vatandaşlık ve üretim karşıtı iş davranışlarının nedenlerine ilişkin bir model önerisi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi.

Öcel, H. (2011). Psikolojik zorbalık ve fiziksel rahatsızlık belirtileri: Adil dünya inancının düzenleyici rolü. *Türk Psikoloji Dergisi, 27*, 76-86.

Öcel, H. ve Aydın, O. (2012). Workplace bullying and turnover intention: The moderating role of belief in a just world. *International Journal of Business and Social Science, 3*(13), 248-257.

Peter, F., Dalbert, C., Kloeckner, N. ve Radant, M. (2012). Personal belief in a just world, experience of teacher justice, and school distress in different class contexts. *European Journal of Psychology of Education, 27*, 1-15.

Rubin, Z. ve Peplau, A. (1973). Belief in a just world and reactions to another's lot: A study of participants in the national draft lottery. *Journal of Social Issues, 29*, 73–93.

Rubin, Z. ve Peplau, L. A. (1975). Who believes in a just world? *Journal of Social Issues, 31*, 65-89.

Strelan, P. (2007). The prosocial, adaptive qualities of just world beliefs: implications for the relationship between justice and forgiveness. *Personality and Individual Differences, 43*, 881–890.

Strelan, P. ve Callisto, J. (2020). Good outcomes are more likely for me than you—Especially in a just world. *Personality and Individual Differences*, 163. https://doi.org/10.1016/j.paid.2020.110033

Solak, N. (2008). *Yoksulluğa ve yoksullara ilişkin değerlendirmelerin sistemin meşrulaştırılması kuramından hareketle incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ege Üniversitesi.

Sutton, R. M. ve Douglas, K. M. (2005). Justice for all, or just for me? More evidence of the importance of the self-other distinction in just-world beliefs. *Personality and Individual Differences, 39*, 637–645.

Sutton, R. M., Stoeber, J. ve Kamble, S. V. (2017). Belief in a just world for oneself versus others, social goals, and subjective well-being. *Personality and Individual Differences, 113*, 115-119.

Tekeş, B. (2013). *Engellilere yönelik tutumları yordayan değişkenler: Kültürler arası bir karşılaştırma.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi.

Tepe, B. (2015). *Adil dünya inancı ve sezgisel ahlak: Mağdur ve suçlu bağlamında adaletsizlik.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi.

Tiftik, N. (2012). *Adam öldürme eylemi nedeniyle hüküm giymiş olan kadınlarda, çocukluk örselenme yaşantılarına maruz kalma düzeyi, adil dünya inancı ve öfke ifade tarzları arasındaki ilişkinin incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Maltepe Üniversitesi.

Tomaka, J. ve Blascovich, J. (1994). Effects of justice beliefs on cognitive, psychological, and behavioral responses to potential stress. *Journal of Personality and Social Psychology, 67*, 732-740.

Türk, T. (2018). *Lise öğrencilerinde zorbalığa tanıklık yaşantısı: Kişiler arası ilişki, adil dünya inancı ve empati bağlamında karma bir araştırma.* Yayımlanmamış doktora tezi. Marmara Üniversitesi.

Uğur, D. (2007). *Dünyayı adil algılama ve geleceğe dair umut/umutsuzluk: Depresyon tanısı alan ve almayan kişilerde adil dünya inancı.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Üniversitesi.

Ünlü-Çeber, Ç. (2016). *Ankara barosuna bağlı olarak çalışan avukatlar ve stajyer avukatların genel özyeterliliklerinin, iş ve yaşam doyumları üzerindeki etkisinin hukuk psikolojisi kapsamında değerlendirilmesi: adil dünya inancının aracı rolü.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara Üniversitesi.

Yalçın, Z. S. (2006). *Effects of ambivalent sexism, locus of control, empathy, and belief in a just world on attitudes toward rape victims.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Yaman-Karakoyun, S. (2015). *Kurum bakımı deneyimi olan yetişkinlerin adil dünya inançları ve bağlanma stillerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Maltepe Üniversitesi.

Yeşil-Kocagazioğlu, S. (2019). *Adli alanda çalışanlarda adil dünya inancı, tükenmişlik, iş doyumu ve yaşam doyumu ilişkisi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi.

Yıldırım, N. (2010). *Sivil toplum kuruluşu gönüllülerinin adil dünya inançları, sosyal baskınlık yönelimleri ve sistemi meşru algılama düzeyleri.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Üniversitesi.

Yılmaz, H. Ş. (2002). *Adil dünya inancı, bireyin kendisi ile adalet algısı ve bireyci-toplulukçu kişilik eğiliminin ceza ve ödül tutumları ve örgütsel adalet algısı ile ilişkisi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Marmara Üniversitesi.

Yılmaz, B. (2006). *Arama-kurtarma çalışanlarında travma sonrası stres belirtileri ve travma sonrası büyüme ile ilişkili değişkenler.* Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi.

Yılmaz, B. (2008). Dünyaya ilişkin varsayımlar ölçeği geçerlik ve güvenirlik çalışması: Ön çalışma. *Türk Psikoloji Yazıları, 11*(21), 41-51.

Zuckerman, M. (1975). Belief in a just world and altruistic behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 31*, 972-976.

Zuckerman, M. ve Gerbasi, K. C. (1977). Belief in a just world and trust. *Journal of Research in Personality, 11*, 306-317.

7. Bölüm

YETİŞKİNLİKTE BAĞLANMA KURAMI VE YAKIN İLİŞKİLER

Elçin Gündoğdu Aktürk

Yakın ilişkiler psikolojisinde önemli kuramlardan biri olan bağlanma kuramı, duygusal bağların doğasını ve nasıl geliştiğini anlamaya çalışan bir kuramdır. Yakın ilişkiler alanındaki çalışmalar son yıllarda hızla artmış olsa da bağlanma kuramı yaklaşık 60 yıldır, bebeklikten itibaren kurduğumuz yakın ilişkilerin ömür boyu süren etkilerinin araştırılmasını ve tartışılmasını sağlamıştır. Bağlanma, fiziksel temas kurmayı içerir ve ilişkinin tutarlılığı ve kararlılığına göre karakterize olur (Hendrick, 2016, s. 4). Bowlby (1973), bağlanmayı, kişilerin hayatlarında önemli gördüklerine karşı geliştirdikleri güçlü duygusal bağlar şeklinde tanımlar. Bowlby'nin (1969/1982, 1973) bakım veren ve bebeklerin fiziksel yakınlıklarının işlevlerine dair açıklamalarını içeren kuramı, Ainsworth ve diğerlerinin (1978) bağlanma örüntülerindeki bireysel farklılıklara olan vurgusuyla ve Hazan ve Shaver'in (1987) yetişkinlikte romantik ilişkileri buna göre açıklamalarıyla genişlemiştir. Shaver ve diğerlerine (1988) göre yetişkinlikte de önemli gördüğümüz tüm sevgi içeren ilişkiler Bowlby'nin kastettiği yönde bağlanmalardır (akt. Atak ve Taştan, 2012). Yetişkinlikte yakın ilişkiler için bağlanma kuramını, bağlanmanın temel varsayımlarından ve gelişimsel sürecinden bahsetmeden anlatmak pek mümkün değildir. Bu bakımdan, bu bölümde, bağlanma kuramınının temel varsayımlarından bahsedilerek yaşam boyu devam eden bağlanma örüntülerinin gelişimsel süreçlerine yer verilecek ve yetişkinlikte bağlanma oluşumu ve romantik ilişkilerdeki değişkenlerle bağlanma örüntülerinin ilişkileri değerlendirilecektir. Ayrıca bağlanma kuramının en tartışmalı konularından biri olan bebeklikte kurulan bağlanma ilişkisinin yetişkin ilişkilerdeki istikrarı tartışılacak ve güvensiz bağlanmanın işlevine dair

açıklamalara yer verilecektir. Son olarak, yakın ilişkilerdeki bağlanma örüntülerine ilişkin bireysel farklılıkların zamanla değişip değişmeyeceği tartışılacaktır.

Bağlanma Sistemi ve Bağlanma Davranışları

Bağlanma Kuramı'na göre (Bowlby, 1969, 1973, 1982), herkes doğuştan bağlanma duygularını ve davranışlarını içeren bir bağlanma sistemine sahiptir. Bu sistem, birincil bakım verene yakın olmayı garanti ederek bebeği tehlikelerden koruyan sağkalımsal işlevler içerir. Bowlby, yakınlık araşyışının (yakın ilişkiler kurma ihtiyacı), bebekler korunmaya veya desteğe ihtiyaç duyduklarında bağlanma davranış sisteminin birincil stratejisi olarak doğal bir tepki olduğunu söyler. Beslenme, çevreyi keşfetme ve kendini tehlikelerden koruma açısından sınırlı kapasiteyle doğan insan yavruları (kimi durumlarda diğer türler de), evrimsel açıdan bakıldığında, bağlanma sistemi sayesinde çocuğa hayatta kalmak için bir avantaj sağlar. Bağlanma kuramı, bu temel varsayımıyla en iyi iki düzlemde tanımlanabilir. Bunlardan ilki, kuramın bağlanma davranışlarını "normatif insan davranışı" olarak kabul etmesi ile ilgilidir. Bu varsayım üzerinden kuram, insan ve diğer primatlar arasında yaygın olan normatif bağlanma davranışlarına odaklanır ve bağlanma davranış sistemlerinin dinamikleri ve gelişimsel süreçlerini ele alır. İkinci olarak da güvenli ve güvensiz stiller olarak bağlanma sisteminin çalışmasındaki bireysel farklılıklarla ilgilenir (Mikulincer ve Shaver, 2007).

Bağlanma sisteminin ne zaman aktif olacağı, bağlanma figürünün (birincil olarak bağ kurulan kişi) erişebilirliğine bağlıdır. Bebek, ihtiyacı olduğunda bağlanma figürüne erişebiliyorsa zamanla "güven hissi" geliştirir (Sroufe ve Waters, 1977) ve bu, hayatına devam etmesi için önemli olan çevreyi keşfetme, bakım verme, sosyalleşme ve korku sistemi gibi diğer sistemlerin aktive olmasını sağlar (Cassidy, 2008). Yani, birincil bakım veren olan bağlanma figürünün, çocuğun yakınlık arama davranışlarına ulaşılabilirlik düzeyi ve bu süreçteki hassasiyeti ve duyarlılığı, diğer davranış sistemlerinin işleyişi ile yakından ilgilidir.

Bowlby (1988), çocuğun birincil bakım verenle olan bağının doğasının, insan doğasında yer alan kendine özgü ve kısmen önceden programlanmış bir dizi davranış örüntüsü sonucunda geliştiğini iddia eder. Bu genetik örüntü, çocuğun birincil bakım verene fiziksel olarak yakın olmasını sağlayarak, yaşamın ilk yıllarında şekillenir. Bowlby, aynı zamanda birincil bakım verenle *fiziksel yakınlığı korumanın* yanı sıra (yakınlık arayışı ve ayrı kalındığındaki protesto

davranışları), bakım vereni *güven üssü* olarak görmesini ve zaman içinde bağlanma figürünün *sağlam bir sığınak* hâline gelmesini, bağlanmanın en önemli belirleyicileri olarak tanımlar. Bebek ile bakım veren arasındaki bir dizi aşamadan geçen bağlanma oluşumu, yaşamın ilk haftasında başlar ve bazen ikinci yılın sonuna doğru biter (Bowlby, 1969, 1982). Yakınlık arayışı ilk aşamadır. Bebek yaşamının ilk aylarında bağlanmak için yakınlık arayışı içindedir (ilk aylar-bağlanma öncesi dönem). Bağlanma figüründen ayrı kalan bebek, ayrılık stresi yaşamaya başlar ve bağlanma figürüyle temas kurabildiğinde rahatlar, bu örüntü tekrarlandığından bebek bakım veren ile rahatlama arasında bir ilişki kurar ve bakım vereni *güven üssü* olarak görmeye başlar. Bu da ikinci aşamadır. Üçüncü aşamada artık bakım veren, tepkilerinin duyarlılığına ve hassasiyetine göre, bebeğin sağlam sığınağına dönüşür. Bakım verenin bebeğin ihtiyaçlarına karşı gösterdiği bu duyarlılığa ve yakınlığa göre bebek "*içsel çalışan modeller*" geliştirir ki bu da onun gelecekte ilişkilerinin nasıl gelişebileceğine dair bilişsel ve duygusal şemalarını oluşturmaya başlar (Bowlby, 1988). Bakım veren ile tekrarlanan etkileşimlere dayanarak bebekler ne bekleyeceklerini öğrenir ve buna göre davranışlarını şekillendirir. Erken yaşların beklentileri ileriki yıllardaki zihinsel temsillerin temelini oluşturur. Bowlby (1973), bu metaforu, benlik ve bağlanma figürünün içsel çalışan modelini, zihinsel temsillerin dinamik ve işlevsel yönlerini vurgulamak için kullanmıştır. Bu zihinsel temsiller, bakım verenin varlığını ve duyarlılığını planlamak için kullanılabilir ve kendilik ve bağlanmanın birbiriyle ilişkili modellerini içerir (Hazan ve Shaver, 1994). Bu şekilde yaşam boyu yakın ilişkilerde beklentileri, inançları, duyguları ve davranışları yönlendiren bağlanma içsel çalışan modellerinin oluşturulması, bağlanmadaki bireysel farklılıkların kritik belirleyicisidir (Bowlby, 1973; Cassidy, 2008).

Bağlanmada Bireysel Farklılıklar

Bowlby'nin (1969, 1982) bağlanma örüntülerinde farklılıklar olabileceğini vurgulaması ve Ainsworth ve diğerlerinin (1978) *yabancı ortam* olarak adlandırılan laboratuvar gözlem prosedürü geliştirmeleriyle, araştırmacılar bağlanma örüntülerindeki farklılıkları sistematik olarak ayırt edebilmiş ve bireysel farklılıkları araştırmaya başlamışlardır. Yabancı ortam prosedüründe bebeklerin (1-2 yaş civarında) davranışları oyun odası şeklinde düzenlenmiş bir laboratuvar odasında gözlemlenir. 8 aşamalı olan yabancı ortam prosedüründe, farklı bir ortamda bir yabancının varlığında birincil bakım verenden (çoğunlukla anne) iki kısa ayrılık ve yeniden bir araya gelme sırasında, bebekler yakınlık ve temas

arayışı, rahatlama, direnç, kaçınma ve keşif davranışları açısından değerlendirilir. Bebekler bu değerlendirmelere dayanarak bağlanma modelleri oluşturmuşlardır: güvenli, güvensiz-çelişkili/kaygılı, güvensiz-kaçınmalı. Güvenli bebekler, ayrılma aşamalarında tepkili davransa da hızla sakinleşip iyileşirler ve çevreyi ilgiyle keşfetmeye devam ederler; yeniden birleşme bölümünde ise güvenli bebekler annelerini sevinç ve şefkatle karşılar. Öte yandan, kaygılı bebekler, ayrılık döneminde aşırı derecede sıkıntı yaşarlar ve yeniden birleşme aşamasında annelerine karşı çelişkili veya kararsız tepkiler gösterirler. Araştırmalar, bu bebeklerin tipik bakım verenlerinin bebeklerin ihtiyaçlarına tutarsız tepki gösterdiklerini ve bazen çocuklar için ulaşılabilir olmadıklarını veya tepkisiz olduklarını göstermiştir. Son olarak kaçınan bebekler ayrılık döneminde çok fazla tepki ve protesto davranışı göstermezler ve yeniden birleşme aşamasında annelerinden kaçma eğilimindedirler. Kaçınarak bağlanan bebeklerin tipik bakımverenlerinin, özellikle yakın bedensel temas için bebeklerinin rahatlama ihtiyaçlarını ve taleplerini görmezden geldikleri düşünülmektedir (Ainsworth ve diğ., 1978; Main ve diğ., 1985).

Bağlanmanın Kuşaklar Arası Aktarımı ve Yetişkinlik Dönemindeki İstikrarı

Bowlby (1969, 1982, 1973), bağlanmayı "beşikten mezara" ömür boyu sürecek bir süreç olarak kavramsallaştırmış ve tutarlı bakım verme ve ebeveynlik davranışları yoluyla da nesiller arasında aktarıldığını vurgulamıştır. İçsel çalışan modellerin de birey için yetişkinliğe taşınan zihinsel temsiller olduğu gibi nesiller boyunca da istikrarlı olma eğiliminde olduğunu söylemiştir. Bu görüşte olan araştırmacılar için nesiller arası bağlanma aktarımı, ebeveynlerin bağlanma geçmişlerinin veya içsel çalışan modellerinin çocuğun bağlanma örüntüsünü etkileme şekli olarak tanımlanır ve bu da çocuğun davranışlarını ve yaşam boyu psikolojik uyumunu etkiler ve şekillendirir (de Wolfe ve van Ijzendoorn, 1997). Bağlanmanın kuşaklar arası aktarımının, bir ebeveynin bilişsel ilişki modeli ile bebek-ebeveyn ilişki kalitesiyle örtüştüğü zaman gerçekleştiği öne sürülmektedir (Obegi ve diğ., 2004).

Ebeveynlerin bağlanma modellerinin şekillendirdiği bakım verme niteliği (duyarlılığı), bağlanma organizasyonunun ebeveynlerden çocuklara aktarılmasından sorumlu olan mekanizma olarak düşünülmektedir (van Ijzendoorn, 1995). Özellikle, bebek-ebeveyn ilişkilerinde, ebeveynlerin içsel çalışan modelleri, bebeğe yönelik yakın ilişkilerdeki davranışlarına rehberlik eder. Bu da bebeğin gelişmekte olan bağlanma zihinsel modellerini etkiler (Steele ve Steele,

1994). Başka bir deyişle, bu görüşe göre, yetişkinlerin kendi bağlanma güvenliği veya güvensizliği, çocuklarına ne kadar duyarlı olacaklarını belirler ve bu da çocuğun bağlanma örüntülerini etkiler. Bu şekilde, bebek-ebeveyn ilişkilerinde bağlanma güvenliğine ilişkin bireysel farklılıklar, daha sonraki romantik ilişkilerindeki bireysel farklılıklara benzer olabilir (Bowlby, 1973; Fraley ve Shaver, 2000).

Bowlby'nin (1969, 1982, 1973) yaşam boyu etkilerini öngördüğü bağlanma yaklaşımında, birincil bakım verenle kurulan ilişki örüntüsünün yetişkinlik döneminde benzer seyretmesi iddiası için yapılan pek çok araştırma bulunmaktadır. Bu araştırmalara ilişkin meta analiz çalışmalarından elde edilen bulgulara göre, bağlanma stilinin yaşamın ileri dönemine yönelik orta dereceli bir istikrardan bahsedilebilir (.30-.40 arasında değişen, bk. Fraley, 2002). Araştırmalar, ebeveyn-çocuk bağlanması ve yetişkinlikte romantik bağlanma arasında bir dereceye kadar örtüşme olduğunu göstermektedir. Yakın zamanda ergenlerle yapılan bir araştırmada, bağlanmanın istikrarına ilişkin önemli kanıtlar elde edilmiştir (Jones ve diğ., 2018). Giderek artan sayıda boylamsal çalışmalar ile de erken dönem bağlanma deneyimleri ile yetişkin bağlanma stilleri arasında ilişki olduğuna dair bulgular olsa da (ör., Chopik ve diğ., 2014; Salo ve diğ., 2011; Zayas ve diğ., 2011) bu ilişkiler güçlü değildir (akt. Fraley, 2019). Bu gibi farklı bulgulardan, erken dönem yaşam deneyimlerinin de dâhil olduğu, gelişimsel süreç boyunca karşılaşılan tüm yakın ilişki deneyimlerinin ve bağlanmayı etkileyen faktörlerin, yetişkinlikte bağlanma örüntülerinin ne derece istikrarlı olacağını belirleyeceği çıkarımı yapılabilir. Bu bağlamda, erken dönem olumlu deneyimler her ne kadar koruyucu olsa da yaşanılan olumsuz yakın ilişki deneyimlerinin etkisiyle birey, yetişkinlik döneminde yakın ilişkiler açısından daha olumsuz zihinsel temsillere sahip olabilir ya da tam tersi de gerçekleşebilir. Fraley (2019), bağlanma örüntülerinin zaman içinde değişimine etki eden faktörlerin "bağlanma güvenliği geliştirme modeli" (*attachment security enhancement model*, bk. Arriaga ve diğ., 2017) ile açıklanabileceğini öne sürrmüştür. Bu modele göre, eğer kişiler partnerleri ihtiyaç duyduklarında erişilebilir değilse ve kişiler kurdukları yakın ilişkilerinde özerkliklerine ve bağımsızlıklarına yönelik fazla kontrol içeren tehditler hissederlerse güvenli bağlanmanın yerini güvensiz örüntüler alabilir.

Ebeveynle kurulan ilişkinin bireylerin kendi ebeveynlik sürecini de etkileyebileceğinden yukarıda bahsetmiştik. Buna göre, bağlanma işlevleri anne duyarlılığına göre oluşturulur ve algılanan anne duyarlılığı yetişkinlikte ebeveynliği de etkiler. Yine yakın zamanda ebeveynliğinin ilk yıllarındaki annelerle yapılan bir araştırmaya göre, bağlanma örüntülerinde zaman içinde değişiklikler

olsa da katılımcıların geçmişte kendi anneleriyle olan ilişkileri büyük oranda bebekleriyle olan ilişkilerine yön vermektedir (Stern ve diğ., 2018). Bu bağlamda, ikinci kuşakların anne duyarlılığını büyükanne duyarlılığına bağlı olarak algıladıkları sonucuna varılabilir. Bağlanma ilişkisinin, ilk yakın ilişki olan birincil bakım veren ile olan örüntülerinin bu diğer ilişkilere aktarımı, bağlanma literatüründe başka bir aktarım formunun da çalışılmasını gerektirmiştir. Bağlanma figürü aktarımı diyeceğimiz bu aktarım ile temel bağlanma işlevleri, çocukluktan sonra doğal ve gelişimsel olarak ebeveynlerden akranlara veya potansiyel romantik partnerlere aktarılır. Yani, zaman içinde bağlanma figürüyle yaşanan yakın ilişki örüntülerinin farklı figürlerle yaşanmaya başlandığını ve bunun gelişimsel sürecin bir parçası olduğunu söyleyebiliriz. Bundan sonraki kısımda gelişimsel olarak bağlanma figürü aktarımının normatif olarak nasıl gerçekleştiğinden ve yetişkinlikte bağlanma oluşum sürecini de etkileyen bu aktarımın detaylarından bahsedeceğiz.

Çocukluk, Ergenlik ve Genç Yetişkinlikte Bağlanma ve Bağlanma Figürü Aktarımı

Bağlanma, yetişkinlerin yakın ilişkilerindeki dinamikleri anlamada kullanılabilmesine rağmen çocuk ve yetişkin bağlanması arasında çok sayıda fark vardır. İlk olarak, çocuklukta bağlanma tipik olarak tamamlayıcıdır, yetişkin bağlanması karşılıklılığa tabidir. Anne-çocuk bağlanmasında, bir bebek veya bir çocuk güven arayışındadır ancak kendisi güven sağlayıcı değildir. Bunun tersine, romantik ilişkide (veya yetişkin bağlanmasında) her bir eş hem bakım sağlayan hem de bakım alan kişidir ve dolayısıyla hem güven sağlayan hem güven arayandır. İkinci olarak bir çocuğun birincil bağlanma figürü genellikle bir ebeveyn iken bir yetişkinin birincil bağlanma figürü, çoğunlukla bir akran veya genellikle romantik partnerdir. Ayrıca yetişkin romantik ilişkisinin cinsellik içeren doğası da bu farklılıklara eklenir. Bu bağlamda, üç davranışsal sistemin entegrasyonu; bağlanma, bakım verme ve cinsel çiftleşme, prototip yetişkin bağlanma ilişkilerine dâhildir (Shaver ve diğ., 1988; Weiss, 1982).

Fiziksel yakınlık bağlamında gelişen bağlanmayı motive eden şeyler gelişim dönemleri boyunca farklılaşır. Pek çok ihtiyacı ebeveynleri tarafından giderilen bebek ve çocuklar için bağlanmanın temel işlevleri de (yakınlık arayışı, güven üssü olma, sağlam sığınak olarak görülme) ebeveynler tarafından karşılanmaktadır. Ancak çocuklar büyüdükçe, duygusal destek ve güven gibi ihtiyaçlarının bazılarını akranlarından karşılamaya başlarlar (Hazan ve Shaver, 1994).

Hazan ve diğerleri (1991), bağlanmanın ebeveynlerden bağlanma figürleri olarak diğer sevdiklerine aktarılmasına ilişkin bir model önermiştir. Bu modelde, üç bağlanma bileşeni, yani yakınlık arama, güven üssü ve sağlam sığınak, bir kişiden diğerine (ebeveynden akrana ya da romantik partnere) toptan aktarılma yerine, kademeli olarak aktarılır. Yani, gelişen organizma ansızın bir akranını bağlanma figürü olarak görmeye başlamaz. Buna göre, aktarım yakınlık arayışıyla başlar ama bu motivasyon ebeveynlere yönlendirildiğinde güvenlik ihtiyaçlarıyla, akranlara yönlendirildiğinde ise keşif ve yakınlık ihtiyaçlarıyla beslenir. Geç çocukluk ve erken ergenlik döneminde, yakınlık arama girişimleri destek arama davranışına (yani güven üssü olarak görme) dönüşür ve yakınlık kurulan kişi rahatlık sağlarsa veya rahatsızlığı yeterince hafifletirse, zaman içinde, kişi için sağlam sığınak hâline gelebilir. Ancak bu gelişimsel dönemde ebeveynleri bağlanma figürü olarak görme tamamen terk edilmez (Hazan ve Shaver, 1994). Bu görüşle tutarlı olarak, Fraley ve Davis (1997) ebeveynlerin hâlâsağlam sığınak olarak görüldüğüne ancak akranların yakınlık sağlayıcı ve güven üssü olma ihtimalinin yüksek olduğuna dair bulgular yayınlamışlardır.

Aktarım sürecini daha derinlemesine anlamak için Hazan ve Zeifman (1994), ebeveynlerden akranlara bağlanma figürünün geçişine ilişkin araştırmalar yapmışlardır. Çalışmalarında, her bağlanma işlevi için tercih edilen hedefleri keşfetmek üzere "WHO-TO (Kime?)" adlı kısa bir ölçek kullanmışlardır ("Hayatınızdaki Önemli Kişiler" başlığıyla Türkçe adaptasyonu için bk. Gündoğdu-Aktürk, 2010). Bu ölçekte, sorularla yakınlık arayışı, ayrılık protestosu, güven üssü ve sağlam sığınak davranışlarının yakın ilişkide bulunulan hangi insanlara yönelik olduğunu tespit etmeye çalışarak bağlanma aktarımı değerlendirilmeye çalışılır. İlk çalışmalarında, WHO-TO, 6 ila 17 yaş arası gençlerden oluşan bir örnekleme uygulanmış ve her bir davranış, ebeveyn figürü (büyükanne ve büyükbabalar dâhil) veya akranlar (arkadaşlar ve romantik partnerler) olmak üzere iki farklı tercih edilen hedef ilişki için değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın sonuçları, vakit geçirme açısından (yakınlık arayışı) tüm yaş gruplarının ebeveynleri yerine akranlarını tercih ettiğini göstermiştir. Bununla birlikte, geç ergenlik döneminde, katılımcılar ayrılık protestosu ve güven üssü davranışları için daha akran odaklı cevaplar vermişlerdir. Bu ve diğer araştırmalarından yola çıkarak, Hazan ve Zeifman (1999), bağlanma işlevlerinin ebeveynden akranlara kademeli olarak aktarıldığını ileri sürmüşlerdir.

Bağlanma çalışmaları aynı zamanda, tutarlı bir şekilde, ebeveyn güvenli bağlanma örüntülerinin, akranlara güvenli bağlanma örüntülerini öngördüğünü göstermektedir (ör., Fraley ve Davis, 1997; Hazan ve diğ., 1991). Özellikle,

güvenli bağlanma geçmişine sahip genç yetişkinlerin yetişkin ilişkilerini keşfetme ve yeni ilişkilere başarılı bir şekilde girme olasılığının daha yüksek olduğu ve güvenli içsel çalışan modellerin, aktarımın kapsamı ile ilişkili olduğu bulunmuştur. Fraley ve Davis (1997), akranlarıyla (en iyi arkadaşlar ve romantik partnerler) bağlanma olasılığı düşük olan kaçınmalı bağlananların bağlanma örüntülerinin aktarım sürecini olumsuz etkilediğini öne sürmüştür. Allen ve Land (1999), güvenli bağlanan ergenlerin, bir ilişkinin başlangıcında yakınlığı teşvik edici davranışlar sergileyebileceklerini ve güvensiz ergenlere göre ebeveynlerden romantik partnerlere daha erken ve daha güçlü bir bağlanma işlevi aktarımını ortaya koyabileceklerini ileri sürmüştür.

İlişkinin uzunluğu, bağlanma işlevlerinin doğası ve bağlanma güvensizliği ile birlikte aktarımların niteliğini belirleyen bir diğer önemli etkidir. Daha önce de belirtildiği gibi tüm bağlanma işlevlerinin aktarımı en az iki yıl sürer (Hazan ve Zeifman 1994, 1999). Buna paralel olarak Trinke ve Bartholomew (1997), katılımcıların ilişkilerinin süresi ne kadar uzun olursa yakınlık kurduklarına güven üssü ve sağlam sığınak temel bileşenlerine yönelik davranışlar göstermeye o kadar eğilimli olacaklarını ileri sürmüşlerdir. Fraley ve Davis (1997), romantik ilişkileri devam eden katılımcıların büyük olasılıkla tüm bağlanma bileşenlerini partnerlerine aktardıklarını öne sürmüşler ve beş yıldan fazla süren yakın arkadaşlıkların tam anlamıyla bağlanma ilişkilerine dönüştüğünü de göstermişlerdir.

Özetlemek gerekirse genç yetişkinlerin birden fazla bağlanma figürüne sahip olduğunu, ebeveynlerden partnerlere bağlanma figürü aktarımının kademeli olarak gerçekleştiğini ve belirli figürlere güvenmenin o partnerle deneyimlenen rahatlık ve güvenlik hislerinden etkilenebileceğini söyleyebiliriz. Ayrıca ilişkinin süresi aktarım sürecinde kritik bir faktördür. Son olarak bağlanma güvensizliği, bağlanma bileşenlerinin aktarımı üzerinde olumsuz etkiye sahiptir ve geç ergenlik döneminde bağlanma kaygısı ve kaçınma arttıkça, romantik bir partneri güven üssü ve/veya sağlam sığınak olarak görme eğilimlerinin zayıfladığı görülmüştür.

Yetişkinlikte Bağlanma ve Romantik İlişkiler

Romantik ilişkilerde başta bir "yabancı" olan romantik partner adayı nasıl bir bağlanma figürüne dönüşür? (bk. Zayas ve diğ., 2015). Buna vereceğimiz ilk cevap, bir önceki kısımda ayrıntılı olarak ele alınan "bağlanma figürü aktarımı ile ilgili" olduğudur. Yani, partnerin ne derece bağlanma figürü olarak görüldüğü. Bağlanma yetişkinlikte de anne-çocuk ilişkisindeki benzer örüntüleri ve bileşenleri içerir (Bowlby, 1982; Hazan ve diğ., 2004; Zeifman ve Hazan,

2008). Zayas ve diğerlerine (2015) göre de yetişkinlikte bağlanma oluşumu için bu başlangıç noktası, bebek-bakımveren bağıdır. Bir önceki bölümde bağlanmaya ilişkin yakınlık arayışı, güven üssü ve sağlam sığınak bileşenlerinin aşamalı olarak akranlara aktarıldığından, ergenlik dönemlerinde yaşanan romantik ilişkilerde de benzer süreçlerin yaşandığından bahsetmiştik. Yetişkin sağlıklı bağlanma sürecinde de bu bileşenler aşamalı olarak romantik partnere aktarılır ve aslında bu aşamalı süreç önceki bağlanma süreçleriyle ilişkili olarak yeni bir bağlanma oluşumuna da işaret eder. Baxter ve Bullis (1996), bu süreçte çiftlerin yaşadığı ilklerin -ilk baş başa kalma, ilk el ele tutuşma gibi- ilişki açısından aşama atlamayı sağlayan önemli dönemeçler olduğunun söylenebileceğinden bahsederler (akt. Zayas ve diğ., 2015). Bu ilk deneyimler, partnerle bağ kurmaya katkı sağlayacak zihinsel temsillerin oluşması için veri sağlar. Zayas ve diğerlerine (2015) göre zihinsel temsiller, belirli bir partnerle olan geçmiş deneyimlerin yanı sıra doğrudan veya dolaylı olarak deneyimlenen, bellekte depolanan diğer geçmiş ve şimdiki ilişkilerden gelen deneyimlerin kalıntısıdır. Bu bağlamda zihinsel temsiller güçlüdür çünkü olası olaylar hakkındaki algıları ve beklentileri dolaylı olarak etkilediği, bunun da davranışları yönlendirdiği belirtilmiştir. Zayas ve diğerleri (2015), şimdiye kadar çok fazla şey bilinmeyen zihinsel temsillerin, bağ kurma sürecinde, işleyişi ve gelişimine ilişkin *sosyal bilişsel bir model* öne sürmüşlerdir. Bu model ile iki ayrı kişinin, yaşamları ve "zihinleri" göreceli olarak eş zamansız ve bağımsız olan iki yabancıdan, tam teşekküllü bir bağlanma ilişkisindeki iki kişi olmaya doğru evrildikçe, zihinsel temsil düzeyinde ortaya çıkan değişiklikleri açıklamaya çalışmışlardır.

Erken dönem bağlanma literatüründen (bk. Bowlby, 1982; Hazan ve diğ., 2004; Zeifman ve Hazan, 1997) hareketle öne sürülen *sosyal bilişsel model*e göre bağlanma oluşumu, gözlenen psikolojik ve fiziksel sonuçların yanı sıra duygu düzenleyici etkilerin, iki bireyin birbirinin ayrıntılı zihinsel temsillerini geliştirmesinin ve benliğin temsili ile kendisinin temsili arasında kapsamlı ilişkiler geliştirmesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı belirtilmektedir (akt. Zayas ve diğ., 2015). Araştırmacılar, bu bağlamda 4 basamaklı bir çerçeve belirlemiştir. Buna göre, ilk aşama olan *bağlanma öncesi dönem* birbirini tanıma evresi olarak da bilinen yakınlık arayışının fazlaca olduğu flört aşamasıdır. Bu dönemde bağlanma davranışları (yakınlık arayışı vb.), tek bir hedefe (kişiye) yönelik olmayabilir. Anne-bebek bağlanma oluşumunda bağlanma öncesinde (ilk aylar) görülebilecek pek çok benzer davranışların sergilendiğini söyleyebiliriz. İkinci aşama "*bağlanma oluşum aşaması*"dır ki bebek ihtiyaçlarını karşılayan tek bir bakım verene odaklanıp nasıl beklenti içine girmeye başlıyorsa, yetişkinler de

yakınlaşmaya başladığı ve yakınlık gösterdiği kişiden yakınlık göstermesini beklemeye başlar. Bu aşamada kendini açma, fiziksel temas, karşılıklı bakışma gibi pek çok davranış artık tek bir hedefe yöneliktir. Romantik tutulmaya ya da âşık olma sürecine girilen bu dönemde partnerler fizyolojik olarak uyarılmanın etkisindedir. *Kesin bağlanma aşaması* olan üçüncü aşamada, tüm bağlanma ilişkisi çerçevesindeki davranışlar romantik partnere yönelir. Romantik partnerin varlığı, oluşmaya başlayan zihinsel temsillerin etkisiyle rahatlatıcı hâle gelir. Aynı zamanda yokluğu da stres verici olabilir. Son aşamada partnerlerin karşılıklı olarak birbirlerini sağlam sığınak olarak görmeleri ve *hedef odaklı birliktelik* geliştirmeleri beklenir. Bebeklerde ortalama iki yıl sürdüğü düşünülen bu aktarım süreçlerinin yetişkinlikte de benzer şekilde seyretmesi beklenmektedir. Bu kısımın devamında, yetişkinlikte bağlanma oluşumunu, Zayas ve diğerlerinin (2015) önerdiği yukarıda belirtilen basamakları içeren sosyal bilişsel yaklaşımın genel hatlarını daha detaylı inceleyip araştırmacıların kavramsallaştırmasını yakından tanımaya çalışacağız.

Bağlanma Öncesi Dönem

Bağlanma öncesi dönemin en belirleyici özelliklerinden biri, bağlanma davranışlarının tek bir partnere veya romantik eş adayına yönelik olmayabileceğidir (Zayas ve diğ., 2015). İki kişi ilk tanıştığında birbirleri hakkında çok az bilgiye sahiptir. İlk izlenimler (tarafların çekiciliği, komikliği ya da pek çok çekim arttırıcı özellik olabilir) bu dönem için önemlidir ki tarafların tekrar görüşüp görüşmeyeceğini belirleyen faktörlerdir. Bu ilk izlenimler bazen biliçli olmadan da süreci etkileyebilir. Zayas ve diğerlerinin (2015) bu kısmı nasıl ilişkilendirdiğini inceleyelim.

İlk izlenimler: Fizksel çekicilik gibi her bir kişinin nesnel özellikleri ilk izlenimler için önemlidir. Örneğin, simetrik bir yüze sahip olmak gibi bir kişiyi daha çekici bulma olasılığını genel olarak herkeste arttıran özellikler, tarafları daha arzulanır kılabilir. Ayrıca Aharon ve diğerlerinin (2001) ve Kampe ve diğerlerinin (2001) araştırmalarında belirttikleri gibi fiziksel olarak çekici yüzler, beyinde dopaminerjik bölgeleri aktive ederek bir ödül mekanizması yerine geçebilmektedir (akt. Zayas ve diğ., 2015). Bunun gibi nesnel güzellik özellikleri dışında, Kim ve diğerlerinin (2007) önerdiği üzere kişiye özgü çekicilik/güzellik değerlendirmeleri de beyinde benzer bölgeleri uyarabilmektedir (akt. Zayas ve diğ., 2015). Buna ek olarak Andersen ve diğerlerinin (2002) yeni tanışılan birinin özelliklerinin, bireyin hayatındaki önemli kişilere ait

özelliklerle benzemesi, önemli kişilere ait ulaşılabilir zihinsel temsilleri ya da içsel çalışan modelleri aktive edebileceği için bu sürece dâhil olur (akt. Zayas ve diğ., 2015). Dolayısıyla, potansiyel partnerler deryasında, bilinçli farkındalığın dışında meydana gelen bu incelikli değerlendirici tepkiler ve çıkarımlar, karşılaşılan kişi hakkında daha fazla bilgi edinme olasılığını -bağlanmaya giden yoldaki ilk adımları- şekillendirmeye başlar.

Romantik Tutulma (Aşk): Zayas ve diğerlerine (2015) göre, potansiyel bir eşe aşık olma durumu (ör., Günaydin ve diğ., 2013; Tennov, 1979), bağlanma perspektifinden bakıldığında, geçmiş çalışmalarda bir dönüm noktası olarak tanımlanmasa da bağlanma öncesi aşamada en önemli olaydır. Buna göre, romantik tutulma, sürekli düşünmek (Marazziti ve diğ., 1999) ve kişiyle birlikte olmayı özlemek/bir arada olma isteği/özlemi (Aron ve diğ., 2005) olarak kendini gösterir ve bunlara tipik olarak fizyolojik uyarılma ve kaygının eşlik (Marazziti ve Canale 2004) ettiği belirtilmiştir (akt. Zayas ve diğ., 2015). Aynı zamanda, romantik tutulma, kişinin dikkatini potansiyel bir partnere odaklayarak diğer potansiyel adayların dışlanmasını sağlar (Tennov, 1979) ve böylece kişinin bir sonraki aşamaya, yani bağlanma aşamasına ilerlemesini hızlandırabilir (akt. Zayas ve diğ., 2015).

Çift Olma Sürecine Doğru: İki kişinin tanışmasında ilk izlenimlerden sonra durum aşka doğru evrilmeye başladığında taraflar daha fazla vakit geçirme eğiliminde olacaklardır. Ancak bu aşamada, tarafların zihinsel temsillerinde ilişkilerine dair tam olarak "çift olma" süreci tamamlanmamıştır. Zayas ve diğerlerine (2015) göre de çiftler henüz kendilerini "iki kişi veya çift olarak" görüp değerlendirilen bir bilişsel sisteme geçmemişlerdir.

Bağlanma Oluşum Aşaması

Bu aşama artık tarafların birbirini sürekli görmek istedikleri (yakınlık arayışı bileşeni davranışları sergiledikleri) bir süreçtir ki "ilişki" tarafların hayatında en önemli odak noktasıdır (Zayas ve diğ., 2015). Ayrıca taraflar kendini açma, fiziksel temas, bakışma, öpüşme, cinsellik yaşama gibi pek çok yakınlık arttıran ve tanımlayan davranışlar içerisindedir. Zayas ve diğerlerine (2015) göre tam da bu aşamada zihinsel temsil düzeyinde de değişiklikler meydana gelmeye başlar. Bu dönemin sonuna doğru iki kişinin birbirini daha yakından tanıması sonucu, partner temsili ile ilişkili uyarılma ve arzu duyguları biraz azalmaya başlar ancak huzur, rahatlama ve hoşnutluk artmaya devam eder.

Kesin Bağlanma Aşaması ve Hedef Odaklı Birliktelik Aşaması

Bu aşamalarda partnerler arasında tam teşekküllü bir bağlanma oluşur. Zayas ve diğerleri (2015), kesin bağlanma ve hedef odaklı birliktelik aşamalarını birlikte değerlendirmiştir. Çünkü bebeklik dönemiyle karşılaştırıldığında, bu iki aşamayı yetişkinlikte, özellikle temsil düzeyinde ayırt etmek daha zordur. Bebeklik döneminde, kesin bağlanma aşaması ile hedef odaklı birliktelik arasındaki temel ayrım, bebeğin bilişsel gelişimi ile ilgilidir (Zayas ve diğ, 2015). Buna göre, kesin bağlanma aşamasında, bebek bakım verenden geçici olarak ayrılmaları açıkça protesto ederek (ör., ağlayarak) tepki verirken, hedef odaklı birliktelik aşamasında bebek bu tür ayrılıklara o kadar tepki vermemeye başlar ve artıkbakımveren ayrıldığında onun geri dönebileceğine ilişkin bilişsel gelişimler kaydetmiştir (Hazan ve Zeifman, 1994). Bebek, ayrılıkların ne anlama geldiğini ayırt etmek ve rahatlamak için bakım verenle ilgili zihinsel temsilleri kullanabilmek açısından bilişsel olarak daha fazla gelişmiştir. Yetişkinlikte, bunu kesin bağlanma aşamasında zaten yapabildikleri için bu aşama ile hedef odaklı birliktelik arasında net bir ayrım yapmak zordur, bu yüzden birlikte incelemek daha doğru olacaktır (Zayas ve diğ., 2015).

Tutkudan Güven Hissine: Kesin bağlanma aşamasında, partnere dair zihinsel temsiller daha fazla ödül değeri kazanır. Partnere dair temsiller daha az uyarılmaya neden olurken, daha fazla sakinleştirici, rahatlatıcı ve iyi hissettirici etkiler ortaya çıkarır. Zayas ve diğerlerinin (2015) bununla ilgili örneklendirdiği bir araştırmada (Acevedo ve diğ., 2012), kişinin partnerinin temsilini aktive etmenin (fotoğrafi ile) beynin oksitosin ve vazopressin reseptörleri açısından zengin olan ve sakinlik durumuna neden olduğu bilinen alanlarda aktivasyonu tetiklediği belirlenmiştir. Benzer şekilde, Selçuk ve diğerlerinin (2012) yaptığı araştırmada da kendi partnerlerinin fotoğraflarına bakmak, başka katılımcıların partnerlerinin fotoğraflarına bakmaya göre, stresli anılar hatırlama görevinden sonra katılımcıların negatif hislerle başa çıkmasını kolaylaştırmıştır. Aynı çalışmada konuyla ilişkili bir başka bulgu, katılımcıların kendi partnerinin fotoğrafına baktığı koşulda, stresli anılar hatırlama göreviyle yeterince iyi baş edebilmesinin, fiziksel ve zihinsel sağlık değişkenleri ile ilişkili bulunmasıdır. Bu bulgu da bağlanma figürüne ilişkin zihinsel temsillerin duygu düzenleme ve öznel iyi oluştaki kritik rolünü ortaya koyar (Zayas ve diğ., 2015).

Duygusal, Fizyolojik ve Davranışsal Eş Düzenleme: Tam bağlanmanın duygu düzenlemede oynadığı rol eşlerin zamansal olarak koordine edilmiş duygusal ve fizyolojik tepkilerine yansır ki Sbarra ve Hazan (2008), bunu eş

düzenleme olarak tanımlar (akt. Zayas ve diğ., 2015). Günlük araştırmalarında (ardışık günlerde partnerlerden alınan ölçümlerle yapılan) gözlenebilen bu eş düzenleme, kalp atışları (Helmet ve diğ., 2012) ve kortizol seviyeleri (Saxbe ve Repetti, 2010) gibi fizyolojik tepkiler ile de kaydedilmiştir (akt. Zayas ve diğ., 2015). Bu bölümün yazarının da araştırmacılarından olduğu Türkiye'de yapılan bir günlük çalışmasında da olumlu duygulanımlar için partnerin günlük değişimleri kişinin kendisinin duygulanımlarını yordamıştır (Gündoğdu-Aktürk ve Aykutoğlu, 2020).

Ayrılık Kaygısı: Partnerler bir sebepten ayrılık yaşadıklarında bağlanma ilişkisine dair pek çok tepki gözlemlemek mümkündür. Bebeklikte olduğu gibi "ağlayarak" tepki vermeseler de partnerinden ayrı kalan yetişkinler bu aşamada gün içinde partneri düşünmek, üzgün hissetmek ve çevresindekilerle partneri hakkında konuşmak gibi (Lee ve diğ., 2008) pek çok tepki gösterebilirler (Zayas ve diğ., 2015). Yetişkinler bu durumla, partnerini arayarak veya mesajlaşarak baş etmeye çalışırlar (Zayas ve diğ., 2015). Yine yukarıda bahsettiğimiz Selçuk ve diğerlerinin (2012) araştırmalarında ortaya koyduğu gibi olumsuz duygularla da partnere ilişkin temsiller sayesinde başedebilirler.

Bağlılık: Bağlılık hem önemli bir ilişkisel değişken hem de kesin bağlanma süreci için önemli bir dönüm noktasıdır (Zayas ve diğ., 2015). Partnerler artık ciddi bağlılık aşamasına geçtiklerinde (evlenerek de olabilir) çoğunlukla mutluluk hissederler (ör. Clark ve diğ., 2008) ki bu, ilişkide genel olarak olumlu bir hava yaratır (Zayas ve diğ., 2015). Bu genel pozitif havanın ne kadar süreceği kimi bireysel farklılıklara bağlı olabilir (Zayas ve diğ., 2015). Örneğin, partnerlerin birbirlerini ne kadar idealize ettiği (Murray ve diğ., 2011) veya çatışmalarda ne kadar yapıcı baş etme becerileri sergiledikleri (Finkel ve diğ., 2013) bunlara dâhil olabilir.

Yetişkinlikte Bağlanma Stili, Ölçümü ve İlgili İlişkisel Değişkenler

Bir önceki bölümde, normatif olarak bir bağlanma ilişkisi nasıl gelişir, araştırma bulguları ışığında tanımlamaya çalıştık. Bu normatif süreç, daha önce de belirtildiği üzere bebeklikten başlayarak, önceki yaşam deneyimlerinin etkisiyle bireysel olarak farklılaşabileceği gibi tarafların bağlanma stilleri de pek çok açıdan sürece dâhil olur. Bağlanma, bağlanma stilleri ölçüm araçları geliştirilmesinden bu yana pek çok ilişkisel değişkenle incelenmiş, pek çok bulgu ortaya konmuştur. Bu ilişkisel değişkenlere örnekler vermeden önce yetişkinlikte bağlanma ölçümlerine değinelim.

Bağlanma Ölçümleri

Yetişkinlikte bağlanma stilleri, Hazan ve Shaver'in (1987), Ainsworth ve diğerlerinin (1978) geliştirdiği tipolojiyi romantik aşk ile paralel olarak değerlendirip ölçüm araçları geliştirmeleriyle incelenmeye başlanmıştır. Hazan ve Shaver'in (1987) bebek ve çocuklarda gözlenen bağlanma biçimlerini temel alan üç kategorili bu ölçüm de hâlen kullanılabilmektedir. Bunu takip eden çalışmalarda katı kategorik yaklaşımlar yerine Bowlby'nin (1973) içsel (zihinsel) çalışan modellerine dayanarak (iki model: benlik ve başkaları modelleri) ölçümler geliştirilmiştir (Sümer ve Güngör, 1999). Bunlardan ilki, Bartholomew ve Horowitz (1991) tarafından geliştirilen ve Dörtlü Bağlanma Modeli olarak Türkçeye adapte edilen bir ölçüm, iki boyutun kesişimine bağlı olarak her biri kişiler arası ilişkiler ve benlik algılarındaki bireysel farklılıkları yansıtan dört bağlanma prototipine göre değerlendirmeleri içerir. Bu prototipler (kategoriler); güvenli, korkulu, saplantılı ve kayıtsızdır (bk. Sümer ve Güngör, 1999). Örneğin hem kendisi hem diğerleri hakkında olumlu modelleri olanlar *güvenli* bağlanma kümesinde yer alır. Bu bireyler, kendilerini sevgiye layık görme ve diğer bireyleri kabul etme ve duyarlı olarak algılama eğilimindedir. Oysa başkalarıyla ilgili olumlu modele (düşük kaçınma) ancak olumsuz benlik modeline (yüksek kaygı) sahip olanlar, *saplantılı* olarak tanımlanır ki kendilerini sevgiye değmez olarak görürler ve ilişkilere takıntılıdırlar. Başkalarına dair olumsuz bir modele ancak olumlu benlik modeline sahip olanlar *kayıtsız* olarak tanımlanır ki kendilerini değerli, diğerlerini güvenilmez ve reddedici olarak görme eğilimindedirler. Bununla birlikte hem kendinin hem de başkalarının olumsuz modellerine sahip olan *korkulu kaçınanlar*, kendi benliğini sevgiye değmez ve diğer insanları güvenilmez, reddedici ve tepkisiz olarak görürler.

Brennan ve diğerleri (1998) tarafından geliştirilen, Fraley ve diğerleri (2000) tarafından yeniden düzenlenen ve Selçuk ve diğerleri (2005) tarafından Türkçeye de adapte edilen Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanteri ise Türkçe çalışmalarda sıklıkla kullanılan ve yetişkin bağlanma davranışlarını kaygı ve kaçınma boyutlarında tanımlayan bir ölçüm aracıdır. Bu ölçekte, bağlanmayla ilişkili kaygı romantik ilişkilerde aşırı yakınlık arzusu ve partnerin varlığına dair yoğun endişeler olarak tanımlanırken (örnek madde: "Partnerimin beni umursamamasından endişeliyim."), bağlanmayla ilişkili kaçınma romantik partnerlere yakınlık ve bağımlılıktan rahatsızlık duymak ve duygusal mesafeyi tercih etmek olarak tanımlanır (örnek madde: " Partnerim benimle çok yakın olmak istediğinde rahatsızlık duyarım.") (Sümer, 2006). Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanterinin gözden geçirilmiş hâlinin (Fraley ve diğ., 2000) 10 maddelik kısa versiyonu da (bk. Wei ve diğ., 2007) kullanılabilmektedir.

İçsel çalışsan modeller bağlamında geliştirilen ve kullanılan bir diğer ölçüm aracı Yetişkin Bağlanma Görüşmesidir. Main ve diğerleri (1985) tarafından geliştirilmiş ve yarı yapılandırılmış bir görüşme olan bu protokol, bağlanma açısından bir bireyin mevcut "ruh hâlini" değerlendirmeyi amaçlar ve sıklıkla da bağlanma ve romantik ilişkilerde durağanlık ve değişimleri değerlendirmek için kullanılır (Sutton, 2019). Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanteri ile beraber en yaygın kullanılan ölçüm aracıdır (Sutton, 2019).

Romantik İlişki Değişkenleri ve Bağlanma Örüntüleri

Daha önce de belirttildiği gibi Hazan ve Shaver (1987), Bowlby'nin *bağlanmasını* romantik ilişkide değerlendiren ilk araştırmacılardır. Buna göre, güvenli bağlanan kişiler yakınlık kurmaktan çekinmezler ve partnerlerine kolaylıkla bağlanabilirler. Ancak kaçınmalı bağlananlar bu yakınlıktan uzak dururken kaygılı bağlananlar bu yakınlığa saplantılıdırlar. Oldukça geniş bir ampirik araştırma literatürü bu bağlanma örüntüleriyle kişinin romantik ilişkiye yaklaşımı arasındaki bağlantıyı ergenlikte ve erişkinlikte desteklemektedir (Sutton, 2019). Bu bağlamda, Sutton'un (2019) derlemesine baktığımızda, spesifik olarak, güvenli bağlananların güvensiz bağlananlara göre algıladıkları ilişki kalitesi daha yüksek iken (Roisman ve diğ., 2005) güvenli bağlananlar, güvensiz bağlananlara göre birbirlerine daha fazla duygusal destek sağlama eğilimindedirler (Davila ve Kashy, 2009). Ayrıca güvenli bağlanma evlilikte daha yüsek bağlılık ile (Ehrenberg ve diğ., 2012); daha düşük aldatma ile (Fish ve diğ., 2012) ve daha istikrarlı ilişki ile (Fagundes ve Schindler, 2012) ilişkili bulunmuştur (akt. Sutton, 2019).

Erken dönem bağlanma örüntülerinin sonraki yaşama etkisine dair önceki bölümlerde belirtilenlere ek olarak erken dönem aile yaşantıları yetişkin ilişki kalitesi ve ilişki beklentileri ile de ilişkili bulunmuştur. Buna göre, örneğin, Jensen ve diğerleri (2015), geçmiş aile ilişkilerine dair deneyimler ile evliliklerin mutsuz olacağı ve boşanma ile biteceğine dair beklentileri ilişkili bulmuşlar; Dinero ve diğerleri ise (2011) ergenlikte olumlu aile etkileşimlerinin erken erişkinlik döneminde samimi, destek içeren ve duyarlı romantik ilişki deneyimlerini yordadığını bulmuştur.

Güvensiz bağlanma, aynı zamanda yakın ilişkide şiddet ve nesilden nesile aktarılabilecek aile içi şiddet durumları için de risk faktörü olabilir (Sutton, 2019). Bu bağlamda, Sutton'un (2019) örnek verdiği bir boylamsal çalışmada (Hare ve diğ., 2009), ebeveynler ve ergenler arasındaki saldırgan ilişkilerin 5 yıl sonra ergenin kendi romantik ilişkilerini yordayıp yordamadığı araştırılmış ve güvensiz bağlanma durumunda bu ilişkilerin gözlemlendiği belirtilmiştir.

Güvensiz bağlanma örüntüleri aynı zamanda ilişkide yıkıcı çatışma davranışları ve olumsuz çatışma becerileri için de risk faktörü olabilir (Sutton, 2019). Örneğin, Creasey ve Hesson-McInnis'na (2001) göre kaygılı ve kaçınmalı bağlanan kişiler düşük çatışma yönetimi becerilerine sahip olup daha fazla olumsuz çatışma davranışları gösterme eğilimindedirler ve güvenli bağlananlara göre çatışma süreciyle baş etmede oldukça zorluk yaşarlar. Benzer şekilde, Allison ve diğerleri (2008), çatışma sırasında, kaçınmalı bağlananların duygularını bastırma eğiliminde olup daha az uzlaşmacı davranışlar gösterdiğini, kaygılı bağlananların ise partnerinden destek görebilmek için daha fazla öfkelendiğini rapor etmişlerdir.

Bağlanma ilişkisine pek çok açıdan ilişkilenen bir değişken olarak algılanan partner duyarlılığı da önemli bir değişkendir. Algılanan partner duyarlılığı, bireylerin partnerleri tarafından ne ölçüde önemsendiğini, takdir edildiğini ve anlaşıldığını hissettiklerine dair hisleri olarak tanımlanır (Reis, 2013). Bu hisler, çiftler arasında yakınlığın gelişmesine katkıda bulunan; sıcaklık, kabul, aidiyet ve güven duygularına yol açar ve yakın ilişkide yakınlığın artmasına neden olur (Reis, 2007, 2012; Reis ve ark., 2004). Bağlanma stilleri kişilerin partnerine ne derece duyarlı davrandığını belirleyen bir faktör olarak algılanan partner duyarlılığı ile de ilişkilidir (Selçuk ve diğ., 2016; Slatcher ve Selçuk, 2017). Güvenli bağlanan bireyler, yüksek bir güven hissine sahip olduğu kadar partnerlerinden de duyarlı olmalarını bekleme eğilimindedir ki bu da onların yakınlık ve karşılıklı bağımlılık konusunda rahat olmalarını ve ilişki içerisindeki stres faktörleriyle yapıcı baş etmelerini sağlar (Mikulincer ve Shaver, 2007). Romantik ilişkide bağlanma figürü olarak partnerinin kendisini anlamadığını, önemsemediğini ve takdir etmediğini düşünen bir kişi ya kaçınmalı bağlanma ya da kaygılı bağlanma örüntüleri geliştirerek güvensiz bağlanma şemalarıyla ilişkiye devam eder (Slatcher ve Selçuk, 2017). Araştırmalara göre, algılanan partner duyarlılığının yüksek olması, strese fizyolojik tepkileri düzenleyerek, sağlık davranışlarını teşvik eder, ağrıyı azaltır ve sosyal desteğin etkinliğini düzenleyerek bireyin sağlığını etkiler (Slatcher ve Selçuk, 2017). Çok yakın zamanda yapılan bir araştırmada (Balzarini ve diğ., 2020), Covid-19 bağlamında romantik ilişkiler değerlendirilmiştir. "Covid Günlerinde Aşk" temalı bu araştırmanın bulgularına göre romantik ilişkilerdeki kişiler, Covid ile ilişkili daha fazla stresör (sosyal izolasyonu, maddi konuları ve diğer stres faktörlerini içeren) bildirdiklerinde, daha kötü ilişki kalitesi ve partnerleriyle daha fazla çatışma bildirmişlerdir ancak partnerlerini daha duyarlı algıladıklarında bu ilişkiler azalmıştır. Pandemi gibi çok fazla kaygı ve stres içeren bir dönem için bu bulgu oldukça önemlidir.

Evlilik İlişkisi ve Bağlanma

Evlilik ilişkisi, bağlanma oluşumunun gerçekleşeceği kadar uzun süren ve diğer romantik ilişkiler kadar bağlanmanın gelişebileceği bir ilişkidir. Creasey ve Jarvis (2009), evliliği, yetişkinlerin çoğunun yaşamlarının bir döneminde içinde bulunduğu ve işlevini açıklamada bağlanmanın önemli bir role sahip olduğu önemli bir davranışsal bağlam olarak tanımlamıştır. Bağlanma kuramı, evlilik ilişkilerinin dinamiklerini anlamada yaygın olarak kullanılmaktadır. Geçmiş araştırmalar, bağlanma örüntüsü ile evlilik kalitesi arasında güçlü bir ilişki olduğunu göstermiştir (bk. Feeney, 2008). İçsel çalışan modellere bağlı olarak bağlanmaya ilişkin zihinsel temsiller, romantik partnerler hakkındaki tutumları, beklentileri ve atıfları şekillendirdiği için (ör. Collins, 1996; Sümer ve Cozzarelli, 2004); güvenli yetişkinlerin partnerleri için etkili destek figürleri (veya sağlam sığınak) olarak işlev görmeleri beklenir.

Romantik aşk ve çekicilik, eşe olan bağlanma bileşenlerinin aktarımını doğal olarak teşvik etse de doğasında yakınlık olması ve artan karşılıklı bağımlılığı nedeniyle yasal bir evlilik, bir katalizör görevi görebilir ve bağlanma figürü aktarımı sürecini hızlandırabilir. Kimi kültürlerde olabildiği gibi Türkiye'de de evliliklerin önemli bir kısmının, görücü usulü evlilik geleneği nedeniyle, en azından başlangıçta, romantik aşk ve yoğun bağlılık temeli ile başlamayabildiğini söyleyebiliriz. Görücü usulü evlilikler ya da salt romantik aşk ile başlamayan evlilikler genelde eşlerin aileleri ya da yakınları tarafından teşvik edilir ve genelde aileler tarafından başlatılanlarda aşk dışındaki faktörler dikkate alınır. Ancak bu evlilikler, romantik evliliklerde olduğu gibi bakım sistemleri ve cinselliği de içerir. Feeney (2004), yüksek düzeyde karşılıklı ilgi/destek ve güven/yakınlığın, bağlanma aktarımı ile pozitif yönde ilişkili olduğunu bulmuştur. Bakım verme (ilgi ve özenle başka biriyle ilgilenme) de bir dinamik olarak katılınca evlilik ilişkisi hangi yolla başlamış olursa olsun, bağlanma, benzer aşamalardan geçerek inşa edilebilir. Bu bölümün yazarı tarafından Türkiye'de yapılan bir araştırmada da evlilikte bağlanma bileşenlerinin partnere aktarımı açısından görücü usulü evlilikler ve aşk evlilikleri birbirinden çok farklılaşmamıştır (Gündoğdu-Aktürk, 2010).

Bağlanmanın gelişebileceği diğer her ilişkide olduğu gibi cinsellik (yakınlığı arttıran bir faktör olarak) ve bakım verme bağlanma oluşumu açısından en önemli faktörlerdir. Aynı zamanda karşılıklı bakım verme ve cinsellik, yetişkin bağlanmasını anne-bebek bağlanmasından ayıran en temel faktörler olarak evlilik ilişkisinde yer aldığı sürece, hangi şekilde başlatılırsa başlatılsın, bağlanma

oluşumunun gerçekleşmesi mümkündür. Eşlerin birbirine nasıl bakım verdiği ve birbirlerinin ihtiyaçlarına gösterdiği duyarlılık, tarafların bağlanma stillerine göre değişerek, evlilik ilişkisini de diğer romantik ilişkileri de etkiler. Örneğin hem flört eden hem de evli çiftlerde güvenli bağlananların güvensiz bağlananlara göre, ihtiyacı olduğunda partnerine destek sağladığı, partnerin ihtiyaçlarına duyarlı olarak yaklaştığı ve partnerine özenle yaklaştığı rapor edilmiştir (Feeney ve Collins, 2001; Feeney, 1996; Feeney ve Hohaus, 2001). İki yetişkin bir araya gelip bir ilişki yaşıyorsa bağlanmanın inşa edilmesi için evli olup olmamak ya da evliliğin nasıl başlatıldığından ziyade kurulan ilişkinin niteliği, çiftlerin birbirlerine karşı duyarlılığı önemlidir.

Yakın İlişkilerde Güvensiz Bağlanmanın İşlevi Nedir?

Bu kısıma kadar, güvenli bağlananlar romantik ve yakın ilişkilerinde hep olumlu deneyimler yaşamaya eğilimli iken güvensiz bağlananların hep olumsuz deneyimler yaşamaya eğilimli olduğundan bahsettik. Sadece yakın ilişkiler alanında değil, pek çok farklı değişkenle ilişkilendirilen bağlanma stilleri literatürüne baktığımızda da benzer örüntüyü görebiliriz: Güvenli bağlananlar her zaman hep en iyi! Peki, güvensiz bağlanmanın hiç mi işlevi yok? Güvensiz bağlanma geliştirmeye eğilimlerin kaynağı nedir? Bu sorular, yakın zamanda pek çok araştırmacı tarafından cevaplanmaya çalışılmıştır. Sakman ve Sümer (2018) ve Fraley (2019), güvensiz bağlanmanın işlevlerini açıklamak için Yaşam Tarihi Kuramı ve Sosyal Savunma Kuramı'na değinmişlerdir. Bu açıklamalar her ne kadar tamamen yakın ilişkiler ile ilgili olmasa da güvensiz bağlanmanın işlevini genel olarak anlamak açısından önem taşımaktadır.

Normatif bağlanma davranışları (ör., bağlanma figürünü arama) ve güvenli bağlanma örüntüsü (yani, bağlanma figürü yokken veya tehdit algılandığında strese girme ve bağlanma figürünü destek ve güvenlik kaynağı olarak kullanma) Bowlby'ye (1982) göre sağkalımsal olarak işlevseldir (akt. Fraley, 2019). Peki, güvensiz bağlanmanın işlevi nedir ya da Ein-Dor ve diğerlerinin (2010) deyimiyle neden pek çoğumuz güvensiz bağlanma şemalarına sahibiz? (akt. Fraley, 2019). Bu soruyu ilk soran araştırmacılar olarak Main ve Weston (1982), kaçınmalı bağlanmayı ikincil bir strateji olarak tanımlayarak kaçınma örüntüsünün çevresel olasılıklara bir tepki olarak ortaya çıktığını birincil olan temas arama davranışlarının önüne geçtiğini vurgulamaktadırlar (akt. Fraley, 2019). Sonraki süreçte pek çok araştırmacı güvensiz bağlanmanın işlevlerine değinmiştir. Örneğin, Yaşam Tarihi Kuramı'na (Belsky ve diğ., 1991; Simpson ve Belsky, 2008) göre bağlanma örüntüleri geniş bir biyososyal gelişimsel örüntünün bir

parçasıdır ve çevresel faktörlerin ne derece organizma tarafından tahmin edilebilir olduğuna göre şekillenir. Yaşam Tarihi Kuramı'na göre karmaşık ve çevreye duyarlı gelişim sistemi içerisinde birey, yaşadığı deneyimlere dayalı olarak onu gelecekte bekleyen koşullar hakkında belli örüntülere sahiptir (Belsky ve diğ., 2012). Yani, güvensiz bağlanma şemaları sadece bağlanma figürünün varlığı-yokluğu ve geliştirilen ilişkinin duyarlılığına bağlı değildir; aynı zamanda çevresel koşulların öngörülebilirliği ile de ilgilidir. Eğer, çevresel kaynaklar yetersiz ise ve erken dönemde de bakımverenle duyarlı bir ilişki geliştirilmemişse, birey güvensiz bağlanma geliştirebilir ve buna bağlı olarak erken olgunlaşma gösterebilir (Belsky, 2012; Belsky ve diğ., 1991). Evrimsel yaklaşıma dayandırılan Yaşam Tarihi Kuramı'nın temel varsayımlarına göre çevre koşullarının da tesiriyle güvensiz bağlanan ve bu bağlamda erken olgunlaşan bireyler uzun süreli yakın ilişkiler kurmak yerine kısa süreli ve riskli yakın ilişkiler kurma eğilimlerinde olabilirler (Belsky ve diğ., 2012).

İkincil olarak Sosyal Savunma Kuramı (Ein-Dor ve Hirschberger, 2016 ve Ein-Dor ve diğ., 2010) güvensiz bağlanmanın işlevini açıklamaya çalışır (akt. Fraley, 2019). Bu kuramın iki temel varsayımı vardır: insanlar, tehdit algısıyla baş etmek için diğer memeliler kadar donanımlı değillerdir ve güvensiz bağlanma şemasını anlamak için birey düzeyinden çok grup düzeyinde düşünmek gerekir (Fraley, 2019). Bu varsayımlar üzerinden Sosyal Savunma Kuramı'nın açıklamalarını en iyi kaygılı bağlanma gösterebilir (Fraley, 2019). Kaygılı bağlanma organizmaya, tehditleri çok önceden fark edebilme ve ona göre davranabilme olanağı sağlayabilir.

Tüm bu değerlendirmelerden güvensiz bağlanmanın da kendini koruma içeren sağkalımsal bir motivasyonu olan örüntü olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bir kuramsal yaklaşım daha çok kaçınmalı bağlanmanın temel işlevine değinirken, diğeri kaygılı bağlanma örüntülerinin işlevini daha iyi açıklayabilmektedir. Ayrıca bu kısmın başında da belirtildiği gibi bu açıklamalar daha çok "genel" olarak güvensiz bağlanma örüntülerinin işlevlerine odaklanmaktadır. Yakın ilişkiler alanında daha fazla araştırma gerekmektedir. Bu açıklamaların oldukça yeni olduğunu ve araştırmalarla desteklenmesi gerektiğini Fraley (2019) da vurgulamıştır. Örneğin, Sosyal Savunma Kuramı'nın açıklaması üzerinden kaygılı bağlananlar, ilişkilerde partnerden veya ilişkiden kaynaklanabilecek zararları çok önceden temkinlice görüp değerlendirebilirler ama bu sürekli "temkinlilik" hâli ilişkiye dair olumsuz beklentileri de getirebilir ve belki de kendini gerçekleştiren kehanetlere dönüşebilir. Dolayısıyla olumlu bir işlevden çok, ilişkinin gidişatını olumsuz etkileyen bir örüntü olmaktan öteye geçemeyebilir.

Yetişkin Yakın İlişkilerinde Bağlanmada Yaşa Bağlı Değişiklikler

Önceki bölümlerde bağlanma örüntülerinin kalıcılığı, bebeklikte kurulan ilişkilerin yaşamın ileriki yıllarındaki etkisine dair tartışmalardan bahsetmiştik. Bağlanma araştırmacılarının uzun bir zaman, bağlanmadaki istikrarı (bağlanma stillerinin zaman içinde ne kadar korunduğunu) araştırdığını söyleyebiliriz (ör., Fraley ve diğ., 2011). Buna ek olarak son yıllarda araştırmacılar, yaşam süreci boyunca bağlanma stillerindeki olası gelişimsel değişimleri de araştırmaktadırlar (Fraley, 2019).

Kaygılı ve kaçınmalı bağlanmanın zaman içinde nasıl değişime uğradığını araştıran bir çalışmada (Chopik ve diğ., 2013), yaşları 18 ile 70 arasında değişen 86.000'den fazla kişiden genel olarak romantik ilişkilerindeki bağlanma ve kaçınma boyutlarını değerlendirdikleri veriler toplanır (akt. Fraley, 2019). Bulgulara göre, yaşlılarda, gençlere göre bağlanma kaygısı daha düşükken bağlanma kaçınması daha yüksektir. Farklı yaş gruplarından toplanan bu enlemesine kesitsel desenin karıştırıcı etkileri bir yana bırakılırsa bu bulgulara bakılarak yaş aldıkça kaygılı bağlanma örüntülerinin sakinleştiği yorumunda bulunulabilir.

Hudson ve diğerleri (2015), bağlanmayı hem genel hem de ilişki spesifik bir yapı olarak değerlendirerek (yani, ebeveynler ve romantik partnerlerle ilişkiler gibi belirli ilişkiler bağlamında güvenliği değerlendirerek) bu bulguları genişletti (akt. Fraley, 2019). Bu araştırmaya göre yetişkinler zamanla ebeveynleriyle ilişkilerinde daha endişeli hâle gelirken, romantik partnerleriyle zamanla daha az endişeli hâle gelmektedirler. Hudson ve diğerleri (2015), ilişki türleri arasındaki bu farklılığı başka bir bakış açısıyla -farklı psikolojik süreçleri yansıtıyor olmalarıyla- yorumlarlar (akt. Fraley, 2019). Buna göre, yetişkinler evden ayrıldıktan sonra ebeveynleriyle ilişkilerini daha az öngörülebilir hissetmeye başlayabilir ve bu da potansiyel olarak anksiyetede artışa yol açabilir. Bu artışlar, ebeveynler yaşlandıkça ve yetişkin çocukları onlar için endişelenmeye başlayana kadar korunur. Romantik ilişkilerde ise ilişkinin sürekliliği ve devam etmesi, partnerin varlığı (bağlanma oluşumu sırasında ve sonrasında önemli olan bir durum) ve bağlılığının önemli bir göstergesidir ve ilişki sürdükçe, bu ilişkiler bağlamında bağlanma kaygısı daha az hissedilebilir. Bu yorumlar, tartışmaya açık olsa da farklı yakın ilişki türlerindeki (ebeveyn-yetişkin çocuk ve romantik ilişki) yaşa bağlı değişikliklerdeki farklılığı açıklamak adına uygun görünmektedir. Ancak bu alanda da daha fazla araştırmaya ihtiyaç vardır.

Türkiye'de Yetişkin Bağlanma Çalışmalarına Genel Bakış

Daha önceki kısımlarda belirtilen Türkçeye adapte edilen bağlanma örüntülerini ve bağlanma stillerini değerlendiren ölçüm araçları (ör. Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanteri) kullanılarak yetişkinlikte bağlanmaya ilişkin bireysel farklılıklar ve ilişkisel sonuçları sıklıkla Türkiye kültüründe de çalışılmıştır. Bu araştırmalara baktığımızda güvenli bağlanma açısından batı literatürü ile bir paralellik olduğunu söylemek mümkündür. Yapılan çok sayıda araştırmada güvenli bağlanma ile olumlu ilişkisel değişkenler açısından olumlu ilişkiler rapor edilmektedir. Ancak farklı güvensiz bağlanmalar için batı kültüründen farklı örüntülere rastlanabilmektedir. Bunun bir nedeni kaygılı ve kaçınmalı bağlanmanın kültürel olarak farklı yorumlanması olabilir. Sümer ve diğerlerinin (2019) yakın zamanda yayımladığı evlilik ilişkisinde bağlanma dinamikleri ve çatışma üzerine olan derlemede son yıllardaki araştırma bulgularına ve kültürel açıklamalara yer verilmiştir. Buna göre, kültürel farklılıklar ve kültür içindeki toplumsal cinsiyet rolleri güvensiz bağlanma örüntülerinin etkilerini farklılaştırabilir. Harma ve Sümer'in (2016) Türkiye'de yürüttükleri araştırmaya göre de bağlanma kaçınması evlilikte ilişki doyumu açısından, bağlanma kaygısı ise evlilikte çatışmalar açısından risk faktörüdür. Ancak batı kültüründen farklı olarak erkeklerin bağlanma kaygıları, kadınların bağlanma kaçınmaları evlilikte çatışma ile ilişkili bulunmuştur (Harma ve Sümer, 2016). Kaygılı bağlanan erkekler, kaçınmalı bağlanan kadınlar Türkiye'de toplumsal cinsiyet rollerinin ilişkideki rollere yansımasının tam zıttıdır. Kültürün etkisiyle genellikle yaygın olan örüntü "kaygılı kadınlar, kaçınmalı erkekler" şeklindedir. Tam tersi olduğunda evlilik ilişkisinde daha fazla çatışma rapor edilmiştir Ayrıca yine söz konusu araştırmada bağlanma kaçınmasının evlilik doyumu için daha fazla risk oluşturması da daha ilişkisel kültür yapımızın getirdiği bir sonuç olarak vurgulanmıştır. Sonuç olarak Türkiye kültüründe ilişkilerin, Kağıtçıbaşı'nın (2005) tanımladığı gibi psikolojik ve duygusal karşılıklı bağımlılık içermesi ve eşlere verilen toplumsal cinsiyet rollerinin ilişki dinamiklerini etkilemesi sonucu güvensiz bağlanma stilleri ve ilişkisel değişkenler farklı örüntülere sahip olabilmektedir.

Sonuç

Sağlıklı ve anlamlı ilişkiler kurmak, fiziksel ve duygusal olarak pek çok olumlu sonuç ile ilişkilidir (bk. Buunk ve Shaufeli, 2011). Hayat boyu kurduğumuz yakın ilişkiler, bir şekilde bağlanma kuramı ile ilişkilenmektedir. Sağkalımsal motivasyonlarla bebeklikte aşamalı olarak gelişen bağlanma örüntüleri,

gelişimsel süreç boyunca pek çok faktörün etkisiyle bazen değişim dönüşüm göstererek bazen de belirli bir istikrar ile hayatımıza giren önemli kişilerde devam eder. Bağlanma kuramına göre, bağlanma süreci, sürekli ve samimi bir yakınlık gerektirir ki aşamalı gerçekleşen bağlanma oluşumlarının zaman içinde gelişebilmesinin nedeni de budur. Çocuklukta, ergenlikte ve gençlikte zamanla ve yine aşamalı olarak bakımverenlerden diğer yakın ilişkilere aktarılan bağlanma bileşenleri, yetişkinlikte yine sağkalımsal motivasyonlarla kurduğumuz romantik ilişkilere (ya da evlilik ile başladığımız eş ilişkilerine) benzer bir şekilde aktarılır. Her bir aktarım sürecinin "yeni bir bağlanma oluşum süreci" olduğunu da söylemek mümkündür. Bunun yanı sıra, gelişimsel süreç boyunca, bağlanmada görülen bireysel farklılıklar, her türlü bağlanma oluşum süreciyle ve sonuçlarıyla da bir açıdan ilgilidir. Güvenli bağlanma örüntüleri, yaşamın her alanında pek çok değişkenle olduğu gibi yakın ilişkilerle ilgili de pek çok olumlu değişkenle olumlu yönde ilişkili olarak bulunsa da son yıllarda yapılan çalışmalarda güvensiz bağlanma örüntülerinin de işlevlerine değinildiğini görmekteyiz. Çok fazla araştırma olmasa da yaşa bağlı olarak bağlanma örüntülerinin değişebileceği, özellikle kaygılı bağlanma örüntülerinde gerileme olmasının olası olduğunu da gösteren bulgular bulunmaktadır. Son olarak Türkiye'de yapılan araştırmalarda güvenli bağlanmanın yetişkin yakın ilişkilerindeki olumlu etkileri baki olsa da güvensiz bağlanma stilleri kültürel dinamiklerin etkisiyle yetişkin ilişkilerini batılı alan yazının öngördüğünden daha farklı etkileyebilmektedir.

Kaynakça

Ainsworth, M. D. S. , Blehar, M. C , Waters, E. ve Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the strange situation.* Erlbaum.

Aharon, I., Etcoff, N., Ariely, D., Chabris, C. F., O'Connor, E., & Breiter, H. C. (2001). Beautiful faces have variable reward value: fMRI and behavioral evidence. *Neuron, 32, 537–551.*

Allen, J. P. ve Land, D. (1999). Attachment in adolescence. J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* içinde (ss. 319-335). Guilford Press.

Allison, C. J., Bartholomew, K., Mayseless, O., & Dutton, D. G. (2008). Love as a battlefield: Attachment and relationship dynamics in couples identified for male partner violence. *Journal of Family Issues, 29*(1), 125–150.

Arriaga, X. B., Kumashiro, M., Simpson, J. A. ve Overall, N. C. (2017). Revising workingmodels across time: relationship situations that enhance attachment security. Personality and Social Psychological Review, 22, 71–96.

Atak, H. ve Taştan, N. (2012). Romantik ilişkiler ve aşk. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 4,* 520-546.

Balzarini, R. N., Muise A., Zoppolat, G., Di Bartolomeo, A., Rodrigues, D. L., Alonso-Ferres, M., Urganci, B., Deprot, A. Pichayayothin, N. B., Dharma, C. Chi, P. Karremans, J., Schoebi, D. and Slatcher, R. B. (2020). Love in the time of covid: Perceived partner responsiveness buffers people from lower relationship quality associated with covid-related stressors. PsyArXiv.http://dx.doi.org/10.31234/osf.io/e3fh4

Barholomew, K. ve Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology, 61*(2), 226-244.

Belsky, J., Schlomer, G. L., ve Ellis, B. J. (2012). Beyond cumulative risk: Distinguishing harshness and unpredictability as determinants of parenting and early life history strategy. *Developmental Psychology, 48*, 662–673.

Belsky, J., Steinberg, L., & Draper, P. (1991). Childhood experience, interpersonal development, and reproductive strategy: An evolutionary theory of socialization. *Child Development, 62,* 647–670.

Bowlby, J. (1969/1982). *Attachment and loss: Vol.1, Attachment* (2nd Ed.). Basic Books.

Bowlby, J. (1973). *Attachment and loss: Vol. 2, Separation*. Basic Books.

Bowlby, J. (1988). *A secure base: Clinical applications of attachment theory.* Routledge.

Brennan, K. A., Clark, C. L. ve Shaver, P. R. (1998). Self-report measurement of adult attachment: An integrative overview. J. A. Simpson & W. S. Rholes (Eds.), *Attachment theory and close relationships* içinde (pp. 46-76). Guilford.

Buunk, B. P. ve Shaufeli, W. B. (2011). Reciprocity in interpersonal relationships: An evolutionary perspectives on its importance for health and well-being. *European Review of Social Psychology, 10*(1), 259-291.

Cassidy, J. (2008). The nature of the child's ties. J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* içinde (ss. 3-20). Guilford Press.

Clark, A. E., Diener, E., Georgellis, Y., & Lucas, R. E. (2008). Lags and leads in life satisfaction: A test of the baseline hypothesis. *The Economic Journal,* 118, F222–243.

Collins, N. L. (1996). Working models of attachment: Implications for explanation, emotion, and behavior. *Journal of Personality and Social Psychology, 71*, 810-832.

Creasey, G., & Hesson-McInnis, M. (2001). Affective responses, cognitive appraisal and conflict in late adolescent romantic relationships: Associations with attachment orientations. *Journal of Counseling Psychology, 48*(1), 85–96.

Creasey, G. ve Jarvis, P. (2009). Attachment and Marriage. M. C. Smith (Ed.) & N. Defrates-Densch (Asist. Ed.), *Handbook of Research on Adult Learning and Development* içinde (ss. 270-304). Routledge.

de Wolfe, M. S. ve van Ijzendoorn, M. H. (1997). Sensitivity and attachment: A meta-analysis on parental Antecedents of infant attachment. Child *Development, 68*(4), 571-591.

Dinero, R. E., Conger, R. D., Shaver, P. R., Widaman, K. F., & Larsen-Rife, D. (2001). Influence of family of origin and adult romantic partners on romantic attachment security. *Couple & Family Psychology: Research & Practice, 1*(5), 16–30.

Feeney, J. A. (1996).Attachment, caregiving and marital satisfaction. *Personal Relationships, 3,* 401-416.

Feeney, J. A., (2004). Transfer of attachment to romantic partners: Effects of individual and relationship variables. *Journal of Family Studies, 10*(2), 220-238.

Feeney, J. A. (2008). Adult romantic attachment: Developments in the study of couple relationships. J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* içinde (ss. 456-481). Guilford Press.

Feeney, B. C. ve Collins, N. L. (2001). Predictors of caregiving in adult intimate relationships: An attachment theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology, 80,* 972-994.

Feeney, J. A. ve Hohaus, L. (2001). Attachment and spousal caregiving. *Personal Relationships, 8,* 21-39.

Finkel, E. J., Slotter, E. B., Luchies, L. B., Walton, G. M., & Gross, J. J. (2013). A brief intervention to promote conflict reappraisal preserves marital quality over time. *Psychological Science, 24,* 1595–1601.

Fraley, R. C. (2002). Attachment stability from infancy to adulthood: Meta-analysis and dynamic modeling of developmental mechanisms. *Personality and Social Psychology Review, 6,* 123–151. doi:10.1207/ S15327957PSPR0602_03.

Fraley, R. C. (2019). Attachment in adulthood: recent developments, emerging debates, and future directions. *Annual Review Psychology, 70,* 401–422. doi: 10.1146/ annurev-psych-010418-102813.

Fraley, R. C. ve Davis, K. E. (1997). Attachment formation and transfer in young adults' close friendships and romantic relationships. *Personal Relationships, 4*(2), 131-144.

Fraley, R. C., & Shaver, P. R. (2000). Adult romantic attachment: Theoretical

developments, emerging controversies, and unanswered questions. *Review of General Psychology, 4*(2), 132-154.

Fraley, R. C., Vicary, A. M., Brumbaugh, C. C. ve Roisman, G. I. (2011). Patterns of stability in adult attachment: An empirical test of two models of continuity and change. *Journal of Personality and Social Psychology, 101,* 974–92.

Fraley, R. C., Waller, N. G. ve Brennan, K. A. (2000). An item response theory analysis of self-report measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology, 78*(2), 350-365.

Günaydin, G., Selcuk, E.ve Hazan, C. (2013). Finding the one: A process model of human mate selection. C. Hazan & M. Campa (Eds.), *Human Bonding* içinde (pp. 103–131). New York: Guilford.

Gündoğdu-Aktürk, E. (2010). *Görücü usulü ve aşk evliliklerinde bağlanma figürü aktarımı, bakım verme stilleri ve evlilik doyumu* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gündoğdu-Aktürk, E. ve Aykutoğlu, B. (2020). Emotional Coregulation Patterns of Romantic Partners. , *Mediterranean Journal of Humanities 10,* 39-48.

Harma, M. ve Sümer, N. (2015). Are avoidant wives and anxious husbands unhappy in a collectivist context? Dyadic associations in established marriages. *Journal of Family Studies 22*(1), 63-79. Advance online publication.

Hazan, C. ve Shaver, P. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52,* 511-524.

Hazan, C. ve Shaver, P. R. (1994). Attachment as an organizational framework for research on close relationships. *Psychological Inquiry, 5*(1), 1-22.

Hazan, C., Hutt, M. J., Sturgeon, J. ve Bricker, T. (1991). *The process of relinquishing parents as attachment figures.* Paper presented at the biennial meetings of the Society for Research in Child Development, Seattle, WA.

Hazan, C. ve Zeifman, D. (1994). Sex and the psychological tether. K. Bartholomew & D. Perlman (Eds.), *Advances in personal relationships Vol.5: Attachment processes in adulthood* içinde (ss. 151-178). Jessica Kingsley.

Hazan, C. ve Zeifman, D. (1999). Pair bonds as attachments: Evaluating the evidence. J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *The handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* içinde (ss. 336-354). Guilford.

Hazan, C., Gur-Yaish, N. ve Campa, M. (2004). What does it mean to be attached? In W. S. Rholes & J. A. Simpson (Eds.), Adult attachment: New directions and emerging issues (pp. 55 – 85). Guilford Press.

Hendrick, S. S. (2016). *Yakın İlişkiler Psikolojisi.* (Çev. Ed. A. Dönmez. ve A. Büyükşahin-Sunal) Nobel. (Orjinal yayın tarihi, 2004).

Jensen, T. M., Willoughby, B. J., Holman, T. B., Busby, D. M. ve Shafer, K. (2015). Associations between family and interpersonal processes and emerging adult martial paradigms: Does adult attachment mediate? *Journal of Adult Development, 22,* 50–62.

Jones, J. D., Fraley, R. C., Efrlich, K. B., Stern, J. A., Lejuez, C. W., Shaver, P. R. ve Cassidy, J. (2018). Stability of attachment style in adolescence: an empirical test of alternative developmental processes. *Child Development, 89*(3), 871-880.

Kağıtçıbaşı, Ç. (2005). Autonomy and relatedness in cultural context implications for self and family. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 36,* 403–422.

Kampe, K. K., Frith, C. D., Dolan, R. J., & Frith, U. (2001). Reward value of attractiveness and gaze. *Nature, 413*, 589–589.

Main, M., Kaplan, N. ve Cassidy, J. (1985). Security in infancy, childhood, and adulthood: A move to the level of representation. *Monographs of the Society for Research in Child Development, 50*(1&2), 66-104.

Mikulincer, M. ve Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change.* Guilford.

Murray, S. L., Griffin, D. W., Derrick, J. L., Harris, B., Aloni, M. ve Leder, S. (2011). Tempting fate or inviting happiness? Unrealistic idealization prevents the decline of marital satisfaction. *Psychological Science, 22*, 619–626.

Obegi, J. H., Morrison, T. L. ve Shaver, P. R.(2004). Exploring intergenerational transmission of attachment style in young female adults and their mothers, *Journal of Social and Personal Relationships, 21*, 625-638.

Reis, H. T. (2007). Steps toward the ripening of relationship science, *Personal Relationships, 14*, 1-23.

Reis, H. T. (2012). Perceived partner responsiveness as an organizing theme for the study of relationships and well-being. L. Campbell & T. J. Loving (Eds.), *Interdisciplinary Research on Close Relationships: The Case for Integration* içinde (ss. 27–52). American Psychological Association.

Reis, H. T. (2013). Relationship well-being: The central role of perceived partner responsiveness, C. Hazan, & Campa, MI. (Eds) *Human Bonding: The Science of Affectional Ties içinde* (ss. 283-307). Guilford Press.

Reis, H. T., Clark, M. S. , & Holmes, J. G. (2004). Perceived partner responsiveness as an organizing construct in the study of closeness and intimacy. In D. J. Mashek & A. Aron (Eds.), *Handbook of Closeness and Intimacy* içinde (ss. 201–225). Erlbaum.

Sakman, E., ve Sümer, N. (2018). Attachment (in)security and threat priming influence signal detection performance. *Journal of Social and Personal Relationships, 35(*6), 889–916.

Selçuk, E., Gunaydin, G., Ong, A. D. ve Almeida, D. M. (2016). Does partner responsiveness predict hedonic and eudaimonic well-being? A 10-Year longitudinal study. *Journal of Marriage and Family, 78,* 311–325.

Selçuk, .E, Günaydın, G., Sümer, N. ve Uysal, A. (2005) Yetişkin bağlanma boyutları için yeni bir ölçüm: Yakın ilişkilerde yaşantılar envanteri-II'nin Türk örnekleminde psikometrik değerlendirilmesi. *Türk Psikoloji Yazıları, 8*,1-11.

Selcuk, E., Zayas, V., Günaydin, G., Hazan, C. ve Kross, E. (2012). Mental representations of attachment figures facilitate recovery following upsetting autobiographical memory recall. *Journal of Personality and Social Psychology, 103*, 362-378.

Shaver, P. R., Hazan, C. ve Bradshaw, D. (1988). Love as attachment: The integration of three behavioral systems. In R. J. Sternberg & M. L. Barnes (Eds.), *The Psychology of Love* içinde (ss. 68-99). Yale University Press.

Simpson, J. A. ve Belsky, J. (2008). Attachment theory within a modern evolutionary framework. J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.), *Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications* içinde (ss. 131–57). Guilford

Slatcher, R. B. ve Selcuk, E. (2017). A social psychological perspective on the links between close relationships and health. *Current Directions in Psychological Science, 26*(1), 16-21.

Sroufe, L. A. ve Waters, E. (1977). Attachment as an organizational construct. *Child Development, 48*, 1184-1199.

Steele, H. ve Steele, M. (1994) Intergenerational patterns of attachment. In D. Perlman & K. Bartholomew (Eds.), *Advances in personal relationships* içinde (Vol.5, pp. 93-120). London: Kingsley.

Stern, J. A., Fraley, R. C., Jones, J. D., Gross, J. T., Shaver, P. R. ve Cassidy, J. (2018). Developmental processes across the first two years of parenthood: Stability and change in adult attachment style. *Developmental Psychology, 54*(5), 975–988. https://doi.org/10.1037/dev0000481.

Sutton, T. E. (2019). Review of attachment theory: Familial predictors, continuity and change, and intrapersonal and relational outcomes. *Marriage & Family Review, 55*(1), 1-22.

Sümer, N. (2006). Yetişkin bağlanma ölçeklerinin kategoriler ve boyutlar düzeyinde karşılaştırılması (Categorical and dimensional comparison of the adult attachment measures). *Türk Psikoloji Dergisi (Turkish Journal of Psychology), 21*(57), 1-24.

Sümer, N. ve Cozzarelli, C. (2004). The impact of adult attachment on partner and self-attributions and relationship quality. *Personal Relationships, 11*, 355-371.

Sümer, N. ve Güngör, D. (1999). Yetişkin bağlanma stilleri ölçeklerinin Türk örneklemi üzerinde psikometrik değerlendirmesi ve kültürler arası bir karşılaştırma. *Türk Psikoloji Dergisi, 14*, 71-67.

Sümer, N., Ulaşan Özgüle, E. T. ve Özen Çıplak, A. (2019). Evlilikte bağlanma dinamikleri ve çatışma. A. Güre (Ed.) *Aile Sistemleri* (1. Baskı) içinde (ss. 1-13). Ankara: Türkiye Klinikleri.

Tennov, D. (1979). *Love and limerence: The experience of being in love.* New York: Stein and Day.

Trinke, S. J. ve Bartholomew, K. (1997). Hierarchies of attachment relationships in young adulthood. *Journal of Social and Personal Relationships, 14*, 603-625.

Van Ijzendoorn, M. H. (1995). Adult attachment representations, parental responsiveness, and infant attachment: A meta-analysis on the predictive validity of adult attachment interview. *Psychological Bulletin, 117*(3), 387-403.

Wei, M., Russell, D. W., Mallinckrodt, B. ve Vogel, D. L. (2007). The experiences in close relationship scale (ecr)-short form: reliability, validity, and factor structure. *Journal of Personality Assessment, 88*(2), 187-204.

Weiss, R. S. (1982). Attachment in adult life. C. M. Parkes & J. Stevenson-Hinde (Eds.), *The place of attachment in human behavior* içinde (ss. 171-184). Basic Books.

Wood, B. (Ed.) (2002). *Attachment and Family Systems.* Blackwell

Zayas, V., Günaydin, G. ve Shoda, Y. (2015). From an unknown other to an attachment figure: How do mental representations change as attachments form? V. Zayas & C. Hazan (Eds.), *Bases of adult attachment* içinde (ss. 157-183). New York, NY: Springer.

Zeifman, D. ve Hazan, C. (2008). Pair bonds as attachments: Reevaluating the evidence. J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds. *), Handbook of attachment: Theory, research, and clinical applications* içinde (2nd ed., ss. 436 – 455). Guilford Press.

8. Bölüm

BİLİŞSEL UYARILMA, ÇAĞRIŞIMSAL BELLEKTE DÜŞÜNCE ARAMA VE ÇİFT YÖNLÜ YARATICILIK MODELLERİ

Hamit Coşkun

Sosyal psikoloji bireylerin tutumlarını, etkileşimleri ve davranışın ortaya çıktığı ortamı inceleyen bir bilim dalıdır. Davranışlarımızın birçoğu sosyal davranışlardır; sosyal ortamlara göre şekillenmektedir. Yaratıcılık davranışı da bunlardan biridir. Başkalarının mevcut ürünleri ve düşünceleri olmasaydı, yeni düşüncelerin veya yaratıcı düşüncelerin ortaya çıkması çok uzun zaman alır ve hatta imkânsız olurdu. Yaratıcılık ilhamla gelen, mistik bir şey değil; tam tersine insanın sosyal ve bilişsel faaliyetlerinin ve ayrıca günlük faaliyetlerinin bir parçasıdır (Gültepe ve Şenyurt, 2021; Runco, 2004).

Yeni veya yaratıcı yöntemlerin, tekniklerin, programların ve uygulamaların bulunması insanlığı binlerce yıldan beri ilgilendiren önemli konulardan biridir (Runco, 2004, 2014; Vazire, 2018). Yaratıcılık, bir düşüncenin veya ürünün orijinal ve aynı zamanda uygulanabilir olması anlamına gelmektedir (Paulus ve Coşkun, 2013). Öte yandan orijinal olup kullanışlı veya yararlı olmayan ürünler uçuk, orijinal olmayan ancak yararlı olan ürünler ise sıradan olarak adlandırılmakta ve kabul görmemektedir. Literatürde yaratıcılık, yeni ve orijinal düşünce ortaya çıkarma olarak tanımlanmaktadır (Paulus, 2000).

Yaratıcı ürünlerin nasıl geliştiğine ilişkin kuramsal yaklaşımlar, psikolojide 1950'li yıllardan sonra ortaya çıkmış ve bu konuda özellikle 1980'li yıllardan sonra deneysel ve korelatif araştırmalar geometrik olarak artmıştır. Yaratıcı düşüncenin nasıl geliştirileceği konusundaki ilk kitabı yazan Osborn (1957), bu kitabında yaratıcı düşünceyi ortaya çıkartan beyin fırtınası tekniğini anlatmakta ve uygulamacılara bu tekniğin alanda nasıl kullanılacağını örnek ve kanıtlarla

sunmaktadır. Yaratıcı düşünceyi geliştiren yollardan biri olan beyin fırtınası tekniği, kişilerin düşünceleri üzerine eleştiri yapmadan olabildiğince çok düşünceyi ardı ardına üretme üzerinde duran bir yöntemdir. Osborn (1957), yaratıcı düşünmeyi engelleyen iki faktörün olduğunu ve bu faktörlerin ortadan kaldırılmasıyla yaratıcı düşüncenin artacağını öngörmüştür. Beyin fırtınasına da eklediği bu faktörlerden ilki, düşüncelerin henüz ortaya çıkmadan veya çıktıktan hemen sonra eleştirilmesidir. Bu süreçte bireyler, düşüncenin ne kadar iyi veya kötü, olumlu veya olumsuz olduğuna daha çok zaman ayırmaktadır. Eğer bu değerlendirme engellenebilirse ya da azaltılabilirse bireyler, mevcut olan düşüncelerini yaratıcı bir şekilde geliştirecektir. Yaratıcı düşünceyi öldüren ikinci faktör ise insanların düşünce üretirken çok kolay pes etmeleri veya ürettikleri düşünceleri yeterli bulup yaptıkları işi bırakmalarıdır. Osborn (1957), bunu önlemek için bireylere akıllarına gelen düşünceleri serbest çağrışım yoluyla ifade etmelerini ve düşüncelerini çok sayıda üretmeleri yönergesini vermenin yararlı olduğunu savunmaktadır.

Literatürde ve uygulamalarda en yaygın kullanılan yaratıcı tekniklerden biri, Osborn (1957) tarafından geliştirilen beyin fırtınası tekniğidir ve bu teknik dört yönergeye dayanmaktadır: (1) düşüncelerinizi iyi ya da kötü olarak önceden eleştirmekten kaçınınız, (2) ne kadar uçuk veya çılgın olsa da aklınıza gelen ilk düşünceyi ifade ediniz, (3) çok sayıda düşünce üretiniz; ne kadar çok üretirseniz, o kadar iyidir (4) daha önce ürettiğiniz düşünceleri sonradan ürettiğiniz düşüncelerle birleştirmeye çalışınız. Bireylerden bu yönergelere uygun olarak verilen bir konu (ör., üniversiteyi geliştirme, sağlık sistemini iyileştirme, bardağı değişik şekillerde kullanma vb.) hakkında sözel olarak düşüncelerini grup içinde ifade etmeleri istenmektedir. Beyin fırtınası literatüründe ortaya çıkan birbirinden farklı veya özgün düşünceler yaratıcılığı değerlendirmek için bir ölçüt olarak alınmaktadır (Paulus, 2000). Bu özgün düşünceler içinden esnek (farklı kategorilerden gelen düşünceler), derin (bir kategori içinden derinlemesine düşünceler), uygulanabilir (yaşama geçirilebilir düşünceler) ve kaliteli düşünceler (hem özgün hem uygulanabilir özellikte olan düşünceler) yargıcılar arasında yüksek düzeyde bir uzlaşmayla belirlenmektedir (Paulus, 2000; Paulus ve Coşkun, 2013)

İnsanların çoğu, beyin fırtınasında üyelerin, tek başına olduğu duruma kıyasla daha verimli olacağını düşünmektedir. Bu düşünüş şekli 'verimli olma yanılgısı' (*illusion of productivity*) olarak adlandırılmaktadır (Paulus, 2000). Bu yanılgı, sosyal karşılaştırma (bireylerin grup içerisinde birbirlerini kıyaslaması), grup

içinde yaşanan konfabulasyondan (ifade edilen düşüncenin kaynağının -kimin söylediğinin- unutularak yaşanan bir tür bilişsel karmaşadan) ve beyin fırtınasının motive edici özelliğinden (beyin fırtınasının eğlenceli bir faaliyet olmasından) kaynaklanmaktadır (Diehl ve Stroebe, 1987; Paulus, 2000).

Gruplar tek başına çalışan aynı sayıda sözde veya nominal gruplarla karşılaştırılmaktadır. Yapılan tüm araştırmalar, iki kişilik gruplar hariç, üç kişilik ve daha fazla sayıda olan ve sözel olarak düşüncelerini paylaşan grupların neredeyse iki kat daha az yaratıcı olduğuna işaret etmektedir (Diehl ve Stroebe, 1987; Paulus ve Coskun, 2013). Gruptaki performans düşüklüğünün ya da üretim kaybının literatürde dört temel etkenden kaynaklandığı ileri sürülmektedir (Paulus ve Dzindolet, 1993). Bunlar; değerlendirilme kaygısı, sosyal kaytarma veya boş verme eylemi, üretim engellemesi ve aşağı doğru performans eşleşmesidir (Camacho ve Paulus, 1995; Diehl ve Stroebe, 1987; Nijstad ve Stroebe, 2006; Paulus ve Dzindolet, 1993). Gruplarda bu engelleyiciler olduğu için yüz yüze gruplar beklenildiği gibi performans gösteremektedir.

Araştırmacılar, beyin fırtınasında performansı arttırıcı teknikleri ve yönergeleri de incelemektedirler. Elektronik beyin fırtınası ve beyin yazımı performansı arttırıcı en önemli teknikler olarak bilinmektedir (Valacich ve diğ., 1994). Bu tekniklerin en önemli avantajı, değerlendirme kaygısı ve üretim engellemesi sorununu ortadan kaldırmasıdır. Ayrıca beyin yazımı tekniği yukarı doğru eşleştirme eğilimini aktif hâle getirerek performansın artmasına yol açmaktadır (Paulus ve Yang, 2000). Buna ek olarak beyin fırtınasında performansı veya yaratıcılığı arttırmaya yönelik sunumların veya yönergelerin etkili olduğuna dair bulgular bulunmaktadır. Örneğin, literatürde dinlenme arası, yüksek bir hedef, ek yönergeler (göreve odaklanma, üyeleri teşvik etme vb.), koşullanmış koku, hızlı olma yönergesi ve düşüncelere dikkat etme yönergesi vermenin beyin fırtınasında faydalı olduğu önerilmektedir (Akben ve Coşkun, 2019; Dugosh ve Paulus 2005; Göçmen ve Coşkun, 2019; Offner ve diğ., 1996; Oxley ve diğ., 1996; Paulus, 2000; Paulus ve Coşkun, 2013).

Beyin fırtınasında bu tekniklerin ve yönergelerin yanında yeni olanların bulunmasına yönelik araştırmalar devam etmektedir. Beyin fırtınasında düşünce üretimiyle ilgili bazı kuramlar geliştirilmiştir. Bunlar, Bilişsel Uyarılma Kuramı, Çağrışımsal Bellekte Düşünce Arama Kuramı ve yaratıcılık alanında geliştirilen Çift Yönlü Yaratıcılık Kuramıdır.

Beyin Fırtınasında ve Yaratıcılık Alanında Geliştirilen Kuramlar ve Değerlendirilmesi

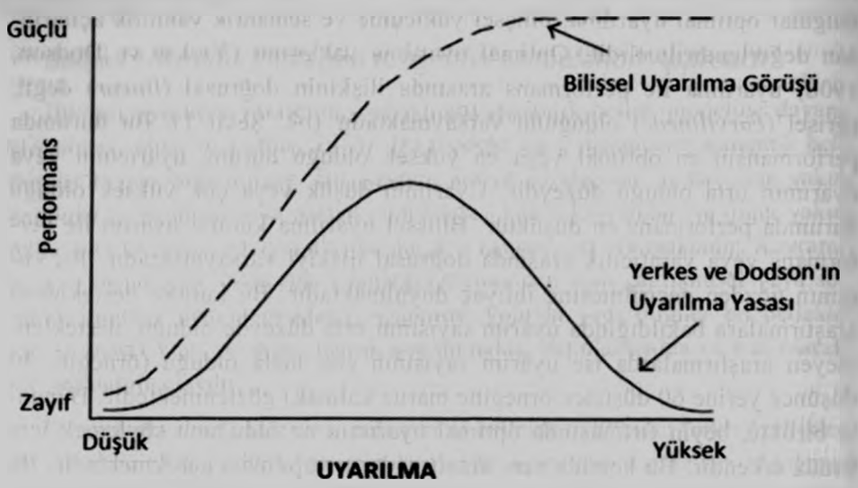
Bilişsel Uyarılma Yaklaşımı (Cognitive Stimulation Approach)

Bilişsel uyarılma yaklaşımı, çağrışımsal/semantik bellek modeline dayanmaktadır (Collins ve Loftus, 1975). Bu modele göre, düşünceler semantik bellekte birbiriyle bağlantılıdır. Bir kavram aktive edildiğinde, o kavrama yakın kavramlar veya düşünceler aktive olmaktadır. Yakın kavramlardan diğer yakın kavramlara çağrışım yoluyla ulaşma durumu zamanla zayıflamaktadır. Kavramlar veya düşünceler uzun süreli belleğin türlerinden olan çağrışımsal veya semantik bellekte depolanmaktadır. Öğrenme yoluyla yeni bilgiler bu bellekte bilgi kümeleri veya şemaları olarak kodlanmakta, depolanmakta ve son olarak geri çağrılabilmektedir.

Bilişsel uyarılma yaklaşımı, çağrışımsal bellekte uyarıcının farklı özelliklerine odaklanmakta ve bu uyarıcının kodlanma açısından avantajları olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin, çeşitli uyaranlar ve çok sayıda uyaranlar, sırasıyla homojen veya düşük sayıda uyaranlara göre çağrışımsal bellekte daha fazla aktivasyona yol açmaktadır (Coskun ve diğ., 2000; Dugosh ve diğ., 2000). Başka bir deyişle bu yaklaşım, uyarıcı sayısı ile yaratıcılık arasında doğrusal bir ilişki olduğunu varsaymaktadır. Ne kadar çok uyarıcı olursa o kadar fazla çağrışım ve bu da o kadar fazla düşünce demektir. Literatürde bu kuramı destekleyen araştırma bulgularının (Coskun ve diğ., 2000; Dugosh ve diğ., 2000; Dugosh ve Paulus, 2005) yanında, desteklemeyen araştırmaların (Coskun, 2009; Coskun ve diğ., 2019) bulguları da söz konusudur. Ayrıca çok sayıda uyaran vermenin yaratıcılığı artırdığına dair bu tartışmalı bulgular yanında, uyaran çeşidinin veya türünün yaratıcılığı nasıl etkilediği konusunda araştırma bulguları da tutarlı olmayan sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Örneğin, bir araştırma (Dugosh ve diğ., 2000), orijinal örneklere (ör., öğrencilerden göz tarama cihazıyla yoklama alma), diğer bir araştırma (Dugosh ve diğ., 2005) ise sıradan örneklere (ör., öğrencilerden yazılı yoklama alma) maruz kalmanın yaratıcılığı artırdığını vurgulamaktadır. Benzer bir şekilde, yapılan araştırmalar, beyin fırtınası öncesi birbirine yakın sözcüklerle (ör., peynir-ekmek) alıştırma yapmanın, uzak sözcüklerle (ör., peynir-maden) alıştırma yapmaya göre daha sonraki beyin fırtınasında yaratıcılığı daha fazla artırdığını göstermektedir (Coşkun, 2009, 2011). Bu tutarsız bulguların neden kaynaklandığı bilinmemektedir. Bu konuda mevcut araştırmalar yetersiz kalmaktadır.

Literatürde ortaya çıkan bu bulguların çözümüne yönelik öneriler, ilk kez bu çalışmada ortaya atılmaya çalışılmaktadır. Bu ortaya çıkan tutarsız bulgular optimal uyarılma, bilişsel yüklenme ve semantik yakınlık açılarından değerlendirilmelidir. Optimal uyarılma yaklaşımı (Yerkes ve Dodson, 1908) uyarılma ile performans arasında ilişkinin doğrusal (*linear*) değil, eğrisel (*curvilinear*) olduğunu varsaymaktadır (bk. Şekil 1). Bu durumda performansın en optimal veya en yüksek olduğu durum, uyarıcının veya uyarımın orta olduğu düzeydir. Uyarımın düşük veya çok yüksek olduğu durumda performans en düşüktür. Bilişsel uyarılma kuramı uyarım ile performans veya yaratıcılık arasında doğrusal ilişkiyi varsaymaktadır. Bu kuramın gözden geçirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kuramı destekleyen araştırmalara bakıldığında uyarım sayısının orta düzeyde olduğu, desteklenmeyen araştırmalarda ise uyarım sayısının çok fazla olduğu (örneğin, 30 düşünce yerine 60 düşünce örneğine maruz kalmak) gözlenmektedir. Bununla birlikte, beyin fırtınasında optimal uyarımın ne olduğunu söylemek için henüz erkendir. Bu konuda yeni araştırmaların yapılması gerekmektedir. Bu optimal uyarımın ne olacağı konunun genişliği, verilen süre ve grup içinde yer alan üyelerin sayısına bağlı olacaktır. Yerkes ve Dodson (1908), kanununa göre zor görevlerde uyarımın az olması durumunda performans optimal düzeye gelmektedir. Beyin fırtınası göreceli olarak zor bir görevdir. Beyin fırtınası, dikkat etmenin yanında düşünceleri geri çağırma, birleştirme ve üretme gibi üst bilişsel faaliyetlerden oluşmaktadır. Yasaya göre, zor görevlerde az bir uyarım optimal performans için gereklidir. Beyin fırtınası konusu zor olan problemlerde (ör., ekstra başparmağı kullanma) az bir uyarım yaratıcılıkta daha iyi bir performans artışına yol açabilir. Son yıllarda yapılan bir araştırmada (Gültepe ve Coşkun, 2016), uyarım düzeyi yüksek olan pozitif (Vivaldi'nin Spring-bahar müziği) ve negatif (Gyorgy'nin Lux Aterna-ölüm temalı müzik) içerikli müzik dinleyen katılımcıların çok sayıda anahtar sözcükler verildiğinde ekstra başparmak probleminde yaratıcı performanslarının düştüğü; öte yandan, nötr bir uyarım müzikle (Chopin'in Waltz) çok sayıda uyarıcı sözcükler verildiğinde yaratıcılıklarının arttığı bulunmuştur. Sonuç olarak bilişsel uyarılmanın doğrusal değil, eğrisel (önce artan sonra azalan) bir eğilim göstermesinin daha olası olduğu gözlenmektedir.

Şekil 1. Bilişsel uyarılma ile optimal uyarılma yasasının karşılaştırılması (Gültepe'den -2018- izinle alınmıştır)



Bilişsel uyarılma kuramı çerçevesinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkan farklılıklar, bilişsel yüklenme açısından açıklanabilir. Kısa süreli belleğe yakın bir kavram olarak ortaya atılan çalışma belleğinin (*working memory*) kapasitesi sınırlıdır (Anderson ve diğ., 1996). Çok sayıda uyaranlarla baş etmeye çalışan bu bellek sistemi bilişsel yüklenme (*cognitive overload*) yaşamaktadır. Bu yüklenme sonucu zamanla bilişsel yorgunluk (*cognitive inertia*) yaşamakta ve bilgi işleme kapasitesini minimum düzeyde sürdürmekte veya tamamen sonlandırmaktadır. Uyumsal bir işlev olan bu durum, organizmanın yaşamanı sürdürmesi için gereklidir. Öte yandan, bu durum optimal performansa ulaşma açısından sorun oluşturmaktadır. Beyin fırtınası literatüründe bilişsel uyarımı bulan araştırmalarda, verilen uyarımların orta düzeyde olduğu gözlenmektedir. Örneğin, Dugosh ve diğerlerinin (2002) araştırmasında çok sayıda uyarana dikkat etme yönergesi verildiğinde yaratıcı performansın daha yüksek olduğu bulunmuştur. Ayrıca bellek yönergesi vermenin olumlu etkisinin daha sonra (örneğin, 20 dakika sonra) açığa çıktığını gösteren araştırma bulgusu bulunmaktadır (Coskun ve Yılmaz, 2009). Bu araştırma bulguları, dikkat etmenin veya bellek yönergesi vermenin bilişsel yükü hafiflettiğine işaret etmektedir. Benzer şekilde, Coşkun ve diğerlerinin (2000) araştırmasında problemi alt parçalara bölüp ve her birini sırayla vermenin aynı anda hepsini vermeye göre yaratıcılığı daha fazla artırdığı

bulunmuştur. Bu durum, aynı anda problemin parçalarına odaklanmaya kıyasla tek bir parçasına odaklanmanın bilişsel yükü azalttığına işaret etmektedir. Bu durum özellikle grup düzeyinde yapılan beyin fırtınasında daha fazla ortaya çıkmaktadır. Grup ortamlarında problemin tek parçasına sonra diğer parçasına odaklanmanın grup üyelerinin bilişsel yükünü azalttığı bulunmuştur (Coşkun ve diğ.,). Yine yapılan bir araştırmada (Paulus ve diğ., 2006), katılımcıların düşünceleri elektronik ortamlarda ve küçük kâğıt parçalarıyla paylaştığı ortamlarda kısa aralar verilmiş ve sonrasında beyin fırtınasına devam edilmiştir. Kısa ara verme durumu, motivasyon sağladığı gibi düşüncelerin yeniden oluşumuna katkıda bulunmaktadır. Bir ekranda düşünceleri gören kişilerin bilişsel yükü doğal olarak kâğıt üzerinde bir veya iki düşünce görenlere göre daha fazladır. Ara verme durumu, elektronik beyin fırtınasında daha fazla yarar sağlamaktadır. Elektronik beyin fırtınasında yapılan bir araştırmada, çok sayıda düşünce örneklerinin dosyalar hâlinde verilmesi durumunda bunun daha fazla yaratıcılığa yol açtığı bulunmuştur (Paulus ve diğ., 2013). Ara vermenin beyin yazımında (kağıtlarla düşünce paylaşmanın) yararlı olduğuna dair araştırma bulgusu da bulunmaktadır (Coşkun, 2005). Ayrıca yayınlanmamış bir çalışmada (Gültepe ve diğ., 2017), duygular kontrol edildiğinde tüm uyaranlara aynı anda maruz kalmaya (uyarımın çok olduğu koşula) göre, uyaranlar veya sözcükler arasında ilgisiz bir sözcük olduğu koşula (düşük uyarım koşuluna veya seyretilme koşuluna) maruz kalmanın düşünce üretimini artırdığı bulunmuştur. Tüm bu sonuçlar birlikte ele alındığında bilişsel yükü azaltıcı uygulamaların olumlu sonuçlar ortaya çıkardığı gözlenecektir. Dikkat yönergesi vermek, orta düzeyde uyarım vermek (örneğin, 9 yerine 5 tane anahtar sözcük vermek), ara vermek, uyarıcıyı seyreltmek ve problemi alt parçalarına bölmek ve sonrasında sırayla veya dosyalarla vermek literatürde mevcut olan yük azaltıcı tekniklerdir.

Bilişsel uyarılma kuramı çerçevesinde yapılan araştırmalarda ortaya çıkan farklılıklar, semantik farklılık veya yakınlık açısından da incelenebilir. Beyin fırtınasında orijinal düşüncelerin oluşumu hedeflenmektedir. Bu nedenle, düşüncelerin serbest olarak ifade edilmesi ve yeni kombinasyonlar yapılması teşvik edilmektedir. Beyin fırtınasında çok sayıda sıradan düşünce ortaya çıktığı hâlde, orijinal düşünceler az sayıda ortaya çıkmaktadır. Hem orijinal hem de uygulanabilir/kullanışlı düşünce anlamına gelen kaliteli düşünce sayısı çok az olarak ortaya çıkmaktadır. Örneğin, beyin fırtınasında üretilen 100 düşünce içinde ancak 3 veya 4 tane kaliteli düşünce açığa çıkmaktadır. Bu, insan belleğinin, bilinen veya yakın kavramları çağrıştırmasından kaynaklanmaktadır. Çağrışımsal bellek görüşüne (Collins ve Loftus, 1975) göre, anlamsal olarak

birbirine yakın kavramlara maruz kalmak diğer yakın kavramların aktivasyonunu artıracaktır. Bu nokta, çok çeşitli uyaranların yaratıcılığı daha fazla yaratıcılığı artırdığını öne süren Bilişsel Uyarılma yaklaşımıyla uyuşmamaktadır. Çok çeşitli veya uzak çağrışımlı düşünce örneklerine maruz kalmak, bilişsel saplantıya (*cognitive fixation*) yol açabilmektedir (Smith ve Blankenship, 1991). Bilişsel saplantı yaşayan bireyler, belki de daha fazla bilişsel enerjiyi harcadıkları için bir sonraki çağrışımları bozulmakta veya ketlenmektedir ve bir anlamda üretim engellemesi (*production blocking*) yaşamaktadır. Burada önemli konu çağrışım veya düşünce akışının (*flow of thought or train*) bozulmasıdır (Nijstad ve diğ., 2003). Öte yandan, yakın/aşina kavramlar veya oluşumlar, saplanmaya yol açmadığı için daha fazla çağrışımları kolaylaştıracaktır ve akışa yol açacaktır. Bir araştırma, beyin fırtınası öncesi birbirine yakın sözcüklerle (ör., peynir-ekmek) alıştırma yapmanın, uzak sözcüklerle (ör., peynir-maden) alıştırma yapmaya göre daha sonraki beyin fırtınasında yaratıcılığı daha fazla artırdığını göstermektedir (Coşkun, 2009, 2011). Ayrıca son zamanlarda yapılan bir başka araştırma (Coşkun ve diğ., 2019), sıradan düşünce örneklerine maruz kalmanın orijinal örneklere maruz kalmaya göre yaratıcılığı daha fazla artırdığını göstermektedir. Bu sonuçlar, yakın ve aşina örneklerin semantik bellekte çok sayıda çağrışımları daha fazla ortaya çıkaracağına ve bu çok sayıda üretilen düşünceler içinde kaliteli düşüncelerin ortaya çıkma olasılığının artacağına işaret etmektedir.

Çağrışımsal Bellekte Düşünce Arama Kuramı (Search of Ideas in Associative Memory Model)

Düşünce üretim süreçlerine vurgu yapan Nijstad ve diğerleri (2003) tarafından geliştirilen bir modeldir. Bu model, uyarıcının özelliklerinden çok düşünce üretim sürecine vurgu yapmaktadır. Modele göre, düşünce üretiminin iki aşaması vardır: 1. Bilgi aktivasyon aşaması, 2. Düşünce üretim aşaması. Bilgi aktivasyon aşamasında, uyarıcı bir imajın aktivasyonu için gereklidir. Uyarıcı, beyin fırtınası probleminin bazı özellikleri veya daha önce üretilen düşünceler şeklinde olabilir. Ancak bu düşünceler bellekte sembolik veya yazılı olarak değil, imge (zihinsel görüntü) olarak taşınmaktadır. Bir imgenin aktive olması için uzun süreli bellekten ipucuyla çağrılması gerekmektedir. Düşünce üretim aşamasında, bir imge aktive olduğu zaman bu imgenin özellikleri yeni çağrışımlar oluşturmak için kullanılabilir (Mednick, 1962). Bu modele göre, heterojen veya farklı uyarıcılar homojen uyarıcılara göre yeni kavramların oluşmasını ve yeni düşüncelerin oluşmasını sağlamaktadır.

Bu model, düşünce üretme sürecine odaklanmaktadır. Bilişsel uyarılma yaklaşımı gibi bu yaklaşım da farklı veya çeşitli uyarıcıların daha fazla yeni düşüncelere veya yaratıcı düşüncelere yol açacağını varsaymaktadır. Yukarıda verilen bilişsel uyarılma kuramına yönelik eleştiriler burada da geçerlidir. Başka bir deyişle, optimal uyarılma, bilişsel yüklenme ve semantik yakınlık açılarından çeşitli veya farklı uyarıcılar tam tersine etkiler de gösterebilir. Nitekim bu konuda yapılan araştırma, farklı uyarıcıların daha fazla fiksasyon yarattığına ve işlemleme sürecini uzattığına işaret etmektedir (Nijstad ve diğ., 2002).

Çağrışımsal Bellekte Düşünce Arama yaklaşımının eleştirilen bir diğer yönü, uzun süreli bellekten depolanmış bilgileri çağırmayı ve sonra çalışma belleğinde anlık bilgilerle işlenmesinde hangisinin öncelikli olduğunu belirtmemiş olmasıdır. Bu yaklaşım, iki süreçten bilgi çağırmayı birbirine eşit bir süreç olarak görmektedir Hâlbuki beyin fırtınasında araştırmalar, katılımcıların en fazla semantik bellekte var olan kavramları kullandığını, bu süreç sonlandıktan sonra diğer grup üyelerinden veya ortamdan kaynaklanan ipuçlarını veya düşünceleri kullandığını göstermektedir. (Coşkun, 2011; Coşkun ve Şenyurt, 2015; Paulus ve diğ., 2013).

Çift Yönlü Yaratıcılık Kuramı (Dual Pathway To Creativity Model)

İki Yönlü Yaratıcılık Modeli (*The Dual Pathway to Creativity Model*; Baas ve diğ., 2013; Nijstad ve diğ., 2010) ise duygudurum ve yaratıcılık arasındaki ilişkide esneklik ve sebatın rol oynadığını ileri sürmektedir. Bu kurama göre, pozitif duygudurum kestirmeci düşünme stilini aktive ederek bilişsel esnekliği uyarır ve böylece yaratıcılık artar. Negatif duygudurum ise sebatı (*persistence*) ya da sürekliliği uyarır, dikkati belirli bir noktaya odaklayarak bir konu üzerinde sürekli düşünmeyi sağlar ve böylece yine yaratıcılık artar. Bununla birlikte, detaylara daha fazla takıldığı için dikkatleri kolayca dağılan pozitif duygudurumdaki bireyler negatif duygudurumdaki bireylere göre daha az derin düşünür, daha farklı konuları göz önünde bulundurur ve daha az sebat gösterirler (Biss ve diğ., 2010). De Dreu ve diğerleri (2008), yaptıkları bir seri araştırmada, pozitif duygudurumun esneklik yoluyla, negatif duygudurumun ise sebatlık yoluyla yaratıcılığı artırdığını ileri sürmektedir. İlgili araştırmada duygudurum ile yaratıcılık arasında ilişkilerin çok düşük olduğu (ör., beta katsayıları pozitif duygudurum-yaratıcılık için .11, negatif duygudurum-yaratıcılık için .16) gözlenmektedir. Ayrıca esneklik ve sebat duygudurumla zayıf ilişkilenmektedir (Gültepe ve diğ., 2017). Buna ek olarak farklı alanlardan düşünceler üretmeyi gerektiren beyin fırtınası yöntemi için şimdiye kadarki bulgular, esneklik yoluyla pozitif

duygudurumun beyin fırtınasında yaratıcılığı (Yamada ve Nagai, 2015) ve yaratıcılığı (George ve Zhou, 2007; Ritter ve Ferguson, 2017) artırdığına işaret etmektedir. Bu araştırmalardan önce yapılan bir meta analitik çalışmada pozitif duygudurum yaratıcılığı daha fazla artırmaktadır (Davis, 2009).

Bu model çerçevesinde önerilen görüşler, duygudurum-yaratıcılık ilişkisine bağlı olarak ortaya atılmıştır. Duygudurum ile aracı değişkenler olan esneklik ve sebat ve yaratıcılık arasında ilişkilerin zayıf olması durumu duygudurum manipülasyonlarının etkisinden de kaynaklanmaktadır. Duygudurum etkisi pek uzun sürmeyen bir etkidir ve ortamdaki uyaranlardan veya görevlerden çabuk etkilenmektedir. Yaratıcı görevler, birçok katılımcı tarafından eğlenceli bulunan görevlerdir (Coşkun ve Tanrıverdi, 2018). Araştırmaların çoğunun pozitif duygudurum ile yaratıcılık arasında ilişki bulması önceki duygudurum ile sonraki yaratıcılık arasında uyumun (*congruence or fit*) yüksek olmasından kaynaklanabilir. Modelin gelecekte geçerliğinin artırılması önem taşımaktadır. Bu noktadan hareketle yaratıcılıkla ilişkili olan diğer bağımsız değişkenlerin bu süreçlerle bağlantısı önemli bir araştırma konusudur. Nitekim Kayar (2016) tarafından yapılan bir araştırma, otonomi manipülasyonun yaratıcı performansı artırdığını ve hem esnekliğin hem de sebatın aracı rol oynadığını göstermektedir. Benzer bir şekilde Ertan-Koçak'ın (2016) araştırmasında bilişsel empati esneklik yoluyla beyin fırtınasında yaratıcılığı artırmıştır. Yine bir araştırmada yaratıcı bir resme maruz kalan katılımcıların daha esnek ve sonuçta daha yaratıcı oldukları bulunmuştur (Yüksel, 2017). Öte yandan, Çelebi (2106) tarafından yapılan tez çalışmasında, gülen bir bebek resmine maruz kalan katılımcılar, üzgün bebek resmi gören katılımcılara göre daha fazla düşünce üretmişlerdir. İlginç bir şekilde, bu şekilde pozitif duygudurum sebatlığı artırmış ve bu durum da yaratıcılığı (özgün düşünce sayısı) artırmıştır. Bu sonuçlar, duygudurumu geçmiş anılara dayalı olarak manipüle eden araştırmalardan farklıdır. Literatürde duygudurum manipülasyonları resim, fotoğraf, film, anılar yoluyla yapılmaktadır (Coşkun ve Gültepe, 2013).

Sonuç

Bu modellerin öngörülerinin veya varsayımlarının aydınlatılması için yukarıda yapılan değerlendirmelerin ışığında yapılması ve incelenmesi gereken konular bulunmaktadır. Görüldüğü gibi Bilişsel Uyarılma Modeli, uyarıcının özelliklerine, Çağrışımsal Bellekte Düşünce Arama Modeli ve Çift Yönlü Yaratıcılık Modeli ise düşünce üretim sürecine odaklanmaktadır. Her üç model, uyarıcının farklı özelliklerine göre bu sürecin nasıl işlediğine ve sonuçlandığına dair tam bir bilgi vermemektedir. Bunun en önemli nedeni, bu modellerde yapılan

araştırmalarda uyarıcıların yazılı olarak verilmesidir. Literatürde bu modeller çerçevesinde yapılan araştırmaların hiçbirinde resim veya görsel uyaranlar kullanılmamıştır. Ayrıca bu modellerin veya yaklaşımların hepsi semantik bellekte çağrışımlar oluşturma ile yaratıcı düşünceler oluşturmayı denk olarak varsaymıştır. Öte yandan, Paivio'nun (1991) geliştirdiği İkili Kodlama Kuramı'na (*Dual Coding Theory*) göre görsel uyaranların sembolik/yazılı uyaranlara göre uzun süreli bellekte daha fazla kodlanma üstünlüğü bulunmaktadır. İkili Kodlama Kuramı yapısal ve işlevsel yönden farklı iki bilişsel alt sistemle ilgilidir. Bu bilişsel alt sistemler; sembolik sistem (yazı, karakter vb.) ve görsel sistemdir (resimler, görüntüler vb.). Kurama göre, resimle ilgili kanal (görsel sistem) aracılığıyla sunulan içerik, sözlü kanal (sembolik sistem) aracılığıyla sunulan içeriğe göre daha fazla dikkat çekicidir ve daha iyi hatırlanır.

Ancak İkili Kodlama Kuramı, görsel uyaranların uzun süreli bellekte kodlama üstünlüğüne sahip olduğunu savunmasına rağmen bu uyaranların çağrışım sayısını arttırıp arttırmadığına dair bu kuramın herhangi bir iddiası bulunmamaktadır. Bu nedenle yeni bir kurama ihtiyaç duyulmaktadır. Bu araştırmamızda Çağrışımsal Bellekte Kodlama Modeli geliştirilmiştir. Bu model, yazılı uyaranların yer aldığı araştırma sonuçlarına dayalı olan Bilişsel Uyarılma Modeli'nde dikkate alınmayan görsel uyarıcıların etkisine odaklanmakta ve daha ayrıntılı açıklamalar sunmaktadır. Ayrıca bu model, uyarıcının özelliklerine bağlı olarak kodlamanın ve çağrışımın etkileneceğini de öngörmektedir. Başka bir deyişle, dikkat çekici veya yaratıcı özellikleri olan uyaranlar bu özelliklerin olmadığı uyaranlara göre uzun süreli bellekte daha fazla kodlanacaktır. Sonuç olarak görsel uyaranların kodlama ve çağrışım oluşturma olmak üzere iki tür avantajı bulunmaktadır. Bu avantajlar sonucunda esneklik ve sebat yolları aktive olacaktır. Başka bir deyişle, uyaranlar hem esnek düşünceleri hem de derin düşünceleri (aynı kategori veya sınıf içinde üretilen düşünceler) arttıracaktır. Bu kuramın birkaç varsayımı bulunmaktadır: 1. Görsel uyaranlar metin veya yazılı uyaranlara göre daha iyi kodlanıp daha fazla çağrışıma neden olacaktır, 2. Orijinalliği aktive eden uyaranlar/resimler etmeyenlere göre daha fazla kodlanıp çağrışıma yol açacaktır, 3. Hareketli olan uyaranlar/resimler olmayanlara göre daha fazla kodlanıp daha fazla çağrışıma yol açacaktır, 4. Duygusal içerikli uyaranlar/resimler nötr uyaranlara göre daha fazla kodlanıp çağrışıma yol açacaktır, 5. Pozitif uyaranlar/resimler negatif olanlara göre daha fazla çağrışıma yol açacaktır. Böylece, uyaranlar hem esnek düşünceleri hem de derin düşünceleri (aynı kategori veya sınıf içinde üretilen düşünceler) arttıracaktır. Görüleceği gibi kuram, uyarıcının türüne bağlı olarak kodlanmanın ve çağrışımın aynı doğrultuda olacağını öte yandan yine

uyarıcıya bağlı olarak kodlanma ve çağrışımın farklı süreçler olacağını öngörmektedir. Yukarıdaki tartışmaların birçoğuna cevap verebilecek özelliklere de sahip olan bu modelin test edilmesi gerekmektedir. Yeni geliştirilme aşamasında olan bu modeli destekleyen yeni araştırmalar bulunmaktadır (Çelebi, 2016; Yüksel, 2017). Gelecek araştırmalarda yaratıcılığı aktive eden görsel ve yazılı uyarıcıların yaratıcılık üzerinde etkilerinin bu modellerle incelenmesinin yanında, uyarıcıların yarattığı süreçlerle ilgili epigenetik aktivelerin incelenmesi de yararlı olacaktır (Eren ve diğ., 2020).

Kaynakça

Akben, C. ve Coskun, H. (2019). Reintroduction of Odor Combined with Cognitive Stimulation Supports Creative Ideation via Memory Retrieval Mechanisms. *Creativity Research Journal, 31*(3), 309-319.

Anderson, J. R., Reder, L. M. ve Lebiere, C. (1996). Working memory: Activation limitations on retrieval. *Cognitive psychology, 30*(3), 221-256.

Baas, M., Roskes, M., Sligte, D., Nijstad, B. A. ve De Dreu, C. K. (2013). Personality and creativity: The dual pathway to creativity model and a research agenda. *Social and Personality Psychology Compass, 7*(10), 732-748.

Biss, R. K., Hasher, L. ve Thomas, R. C. (2010). Positive mood is associated with the implicit use of distraction. *Motivation and emotion, 34*(1), 73-77.

Camacho, L. M. ve Paulus, P. B. (1995). The role of social anxiousness in group brainstorming. *Journal of Personality and Social Psychology, 68*(6), 1071.

Collins, A. M. ve Loftus, E. F. (1975). A spreading-activation theory of semantic processing. *Psychological review, 82*(6), 407.

Coskun, H. (2005). Cognitive stimulation with convergent and divergent thinking exercising in brainwriting: Incubation, sequence priming, and group context. *Small Group Research, 36,* 466-498.

Coşkun, H. (2009). Beyin fırtınası sürecinde çağrışımsal alıştırmaların düşünce üretimine etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi, 24,* 34-44.

Coşkun, H. (2011). Close associations and memory in brainwriting groups. *The Journal of Creative Behavior, 45(1),* 59-75.

Coskun, H. (2011). The effects of group size, memory instruction, and session length on the creative performance in electronic brainstorming groups. *Educational Sciences: Theory and Practice, 11*(1), 91-95.

Coşkun, H. ve Gültepe, B. (2013). Duygudurum ve bazı davranışlarımız: Yeni bulgular ışığında bir değerlendirme. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 13* (2), 81-100.

Coskun, H., Paulus, P. B., Brown, V. ve Sherwood, J. (2000). Cognitive stimulation and problem presentation in brainstorming groups. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice, 4*, 307-329.

Coşkun, H., Pehlivan, N. ve Akben, C. (2019) Şizofren veya normal bireyden gelen düşünceler ile düşüncelerin sıradanlığı ve orijinalliğinin yaratıcılığa etkisi. *Kesit Akademi Dergisi, 5(21)*, 31-48

Coşkun, H. ve Şenyurt, A. Y. (2015). Kişilik ve yaratıcılık ilişkisini inceleyen çalışmaları kullanılan ölçme araçlarına göre değerlendirilmesi. *Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi, 5*(2), 35-65.

Coşkun, H. ve Tanrıverdi, V. (2018). Grup düşünce üretimi ve seçimi. H. Coşkun ve A. Şenyurt (ed.) *Grup performansı* içinde (ss. 103-122). Nobel Yayıncılık

Coşkun, H. ve Yilmaz, O. (2009). A new dynamical model of brainstorming: Linear, nonlinear, continuous(simultaneous), and impulsive (sequential) cases. *Journal of Mathematical Psychology, 53*, 3, 253-264.

Çelebi, N. N. (2016). *Duygudurum ve sunum türünün beyin fırtınasında yaratıcılığa etkisi.* Yayımlanmamış Lisansüstü Tezi. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Davis, M. A. (2009). Understanding the relationship between mood and creativity: A meta-analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 108*(1), 25-38.

De Dreu, C. K., Baas, M. ve Nijstad, B. A. (2008). Hedonic tone and activation level in the mood-creativity link: toward a dual pathway to creativity model. *Journal of Personality and Social Psychology, 94*(5), 739.

Diehl, M. ve Stroebe, W. (1987). Productivity loss in brainstorming groups: Toward the solution of a riddle. *Journal of Personality and Social Psychology, 53*(3), 497.

Dugosh, K. L. ve Paulus, P. B. (2005). Cognitive and social comparison processes in brainstorming. *Journal of Experimental Social Psychology, 41*(3), 313-320.

Dugosh, K. L., Paulus, P. B., Roland, E. J. ve Yang, H. C. (2000). Cognitive stimulation in brainstorming. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*(5), 722-735.

Ertan-Koçak, Y. (2016). *Empati ve hızın beyin fırtınasında yaratıcılığa etkisi.* Yayımlanmamış Yükseklisans Tezi. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eren, A., Rakıcıoğlu-Söylemez, A., Çetin, G., Telli, M., Coşkun, H. ve Çıtak Bilgin, N. (2020). Anxiety-related epigenetic activities in EFL pre-service teachers with high and low incremental language mindsets and their effects on task performance. R.V. Nata (Ed.), *Progress in Education* içinde (Volume 65, ss. 1-94). Nova Science Publishers, Inc.

George, J. M. ve Zhou, J. (2007). Dual tuning in a supportive context: Joint contributions of positive mood, negative mood, and supervisory behaviors to employee creativity. *Academy of Management Journal, 50*(3), 605-622.

Goçmen, O. ve Coşkun, H. (2019). The influence of some six hats and speed on creativity in brainstorming. *Thinking Skills and Creativity, 31,* 284-295.

Gültepe, B. (2018). Görsel sanatsal uyarıcıların çeşitli özellikler açısından bilişsel esneklik açısından incelenmesi. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü. Bolu.

Gültepe, B. ve Coskun, H. (2016). Music and cognitive stimulation influence idea generation. *Psychology of Music, 44*(1), 3-14.

Gültepe, B. ve Şenyurt, A. Y. (2021) Yaratıcılığın Sosyal Psikolojisi: Büyük-C ve küçük-c'yi anlamak. M. B. Bulut (Ed.) *Sosyal Psikoloji Kuramları* içinde (ss. x-x). Nobel Yayıncılık

Gültepe, B., Şenyurt, A.Y., Coşkun, H. ve Akben, C. (2017). An investigation of the effects of mood and cognitive stimulation on different creativity tasks. 18th General Meeting of the European Association of Social Psychology, Amsterdam.

Kayar, O. (2016). *Ergenlerde algılanan ebeveynlik stilleri, özerklik ve yaratıcılık arasındaki ilişkiler.* AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mednick, S. (1962). The associative basis of the creative process. *Psychological Review, 69*(3), 220.

Nijstad, B. A., De Dreu, C. K. W., Rietzschel E. F. ve Baas, M. (2010). The dual pathway to creativity model: Creative ideation as a function of flexibility and persistence. *European Review of Social Psychology, 21*(1), 34–77.

Nijstad, B. A. ve Stroebe, W. (2006). How the group affects the mind: A cognitive model of idea generation in groups. *Personality and Social Psychology Review, 10*(3), 186-213.

Nijstad, B. A., Stroebe, W. ve Lodewijkx, H. F. (2002). Cognitive stimulation and interference in groups: Exposure effects in an idea generation task. *Journal of Experimental Social Psychology, 38*(6), 535-544.

Nijstad, B. A., Stroebe, W. ve Lodewijkx, H. F. (2003). Production blocking and idea generation: Does blocking interfere with cognitive processes? *Journal of experimental social psychology, 39*(6), 531-548.

Osborn, A. F. (1957). *Applied imagination.* Scribner.

Offner, A. K., Kramer, T. J. ve Winter, J. P. (1996). The effects of facilitation, recording, and pauses on group brainstorming. *Small group research, 27*(2), 283-298.

Oxley, N. L., Dzindolet, M. T. ve Paulus, P. B. (1996). The effects of facilitators on the performance of brainstorming groups. *Journal of Social Behavior and Personality, 11*(4), 633-646.

Paivio, A. (1991). Dual coding theory: Retrospect and current status. *Canadian Journal of Psychology/Revue canadienne de psychologie, 45*(3), 255.

Paulus, P. B. (2000). Groups, teams and creativity: The creative potential of idea generating groups. *Applied Psychology: An International Review, 49,* 237-262.

Paulus, P. B. ve Coşkun, H. (2013). Creativity. J. Levine (Ed.), *Frontiers of Social Psychology: Group Processes* içinde (ss. 215-240). Psychology Press: Taylor and Francis Group.

Paulus, P. B. ve Dzindolet, M. T. (1993). Social influence processes in group brainstorming. *Journal of Personality and Social Psychology*, *64*(4), 575.

Paulus, P. B., Kohn, N. W., Arditti, L. E. ve Korde, R. M. (2013). Understanding the group size effect in electronic brainstorming. *Small Group Research*, *44*(3), 332-352.

Paulus, P. B., Nakui, T., Putman, V. L. ve Brown, V. R. (2006). Effects of task instructions and brief breaks on brainstorming. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, *10*(3), 206.

Paulus, P. B. ve Yang, H. C. (2000). Idea generation in groups: A basis for creativity in organizations. *Organizational behavior and human decision processes*, *82*(1), 76-87.

Ritter, S. M. ve Ferguson, S. (2017). Happy creativity: Listening to happy music facilitates divergent thinking. *PloS one*, *12*(9), e0182210.

Runco, M. A. (2004). Everyone has creative potential. R. J. Sternberg, E. L. Grigorenko, & J. L. Singer (Eds.), *Creativity: From potential to realization* içinde (ss. 21–30). American Psychological Association.

Runco, M. A. (2014). *Creativity: Theories and themes: Research, development, and practice*. Elsevier.

Smith, S. M. ve Blankenship, S. E. (1991). Incubation and the persistence of fixation in problem solving. *The American Journal of Psychology*, 61-87.

Valacich, J. S. , Dennis, A. R. ve Connolly, T. (1994). Idea generation in computer based groups: A new ending to an old story. *Organizational Behavior and Human Decision Processes, 57,* 448–467.

Vazire, S. (2018). Implications of the credibility revolution for productivity, creativity, and progress. *Perspectives on Psychological Science*, *13*(4), 411-417.

Yerkes, R. M. ve Dodson, J. D. (1908). The relation of strength of stimulus to rapidity of habit formation. *Journal of Comparative Neurology and Psychology, 18,* 459–482.

Yamada, Y. ve Nagai, M. (2015). Positive mood enhances divergent but not convergent thinking. *Japanese Psychological Research*, *57*(4), 281-287.

Yüksel, M. (2017). *Görsel uyarıcı çeşidi ve sayısının beyin fırtınasında yaratıcılığa etkisi*. AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

9. Bölüm

AKIŞ KURAMI

Elvan Kiremitçi Canıöz

İnsanlar tarih boyunca, onları nelerin mutlu ettiğini araştırmış, mutlu olmalarını, daha az acı çekmelerini ve yaşamlarından daha fazla memnun olmalarını sağlayan faktörler üzerine odaklanmışlardır. Mutluluk, sıklıkla incelenen bir duygudur ve pozitif psikoloji literatüründe öznel iyi oluş kavramı ile ele alınmaktadır. Bireyin yaşadığı olumlu duygu ve yaşantıların olumsuzlardan fazla olma hâli ve yaşamından genel olarak memnun olma hâli sonucunda, bireyin öznel iyi oluş düzeyinin yüksek olduğu, bireyin mutlu hissettiği sonucuna ulaşılmaktadır (Csikszentmihalyi, 1990). Amerikalı psikolog Sonja Lyubomirsky, mutluluk üzerine şöyle bir model önermiştir. Bu modele göre mutluluğun %50'si genetik faktörler, %40'ı amaçlı etkinlikler ve %10'u yaşam şartları olarak ele alınmaktadır (Lyubomirsky, 2011).

Bir işle ilgili defalarca çalışıldığı ancak her defasında aynı motivasyon ve verimliliğin işin gerçekleşmesinde etkili olmadığı görülebilir. Birey için o iş her defasında aynı duygu yoğunluğunu vermemektedir. Burada önemli olan nokta, birey değişmese veya işin niteliği aynı kalsa dahi, bu farklılıkların görülebilecek olmasıdır. Birey yaptığı işi anlamlandırmada farklılıklar yaşamaktadır. Akış deneyimi (*flow experience*), bireyin tamamen odaklanarak bir işle ilgilenmesi, işin zorluk düzeyi ve bireyin o işteki yeteneğinin yüksek olması durumunda gerçekleşmektedir (Csikszentmihalyi, 1990).

Akış kuramı, bireyin bir işi yaparken kendisini o işe kaptırması, sürece katması, zamanın nasıl aktığını fark etmemesi ve o anı yoğun yaşaması olarak ifade edilmektedir. Mihaly Csikzentmihalyi tarafından geliştirilen bu kavram,

bireyin yaptığı iş ve kendisinin işle ilgili özelliklerinin bir etkileşimi, uyumu olarak ifade edilmektedir. Bu uyum ne kadar yakalanırsa birey o işi gerçekleştirirken akışı daha çok hisseder, zamanın nasıl geçtiğini anlamadan işini tamamlar ve içinde bulunduğu andan haz duyar (Özşahin, 2005).

Kuramın Gelişimi ve Temel Kavramları

Mihaly tarafından geliştirilen akış kuramına göre birey gerçekleştirdiği işe kendisini kaptırırsa, içinde bulunduğu andan yoğun olarak zevk alırsa ve kendi yeterlikleri ile yaptığı işin zorluğu arasında bir denge var ise akış gerçekleşmektedir. O nedenle, akış deneyiminin gerçekleşmesi için hem motivasyon, konsantrasyon ve bireyin o iş için kendi hedeflerini belirlemesi gibi içsel hedefler hem de işin zorluğu gibi dışsal hedeflerin bir uyum içerisinde olması gerekmektedir. Bu uyum sonucunda birey o işi gerçekleştirirken zaman akar, en yüksek motive hâliyle işi gerçekleştirir ve işi gerçekleştirebilecek yeteneğe sahip olduğuna inanır. Birey, kendi sınırlarını zorlayarak kendisini gerçekleştirir ve o işi başarır, bu süreçte yaşadığı zamanın akma hissi ve bu başarıya bağlı hissettiği mutluluk, akış kuramının en temel dayanağıdır (Csikszentmihalyi, 1990). Yapılan işin sonucu önemlidir ancak bu sonuca giderken bireyin o işi nasıl algıladığı akışın gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini etkilemektedir, bu durum da bireyin o süreçte mutlu hissedip hissetmeyeceğini etkilemektedir. Sonuç kadar süreçten de zevk almayı bilen bireylerin yaşamlarında daha mutlu oldukları ve anın daha fazla tadını çıkardıkları görülmektedir (Ayazlar, 2015)

Akış yaşadığı bir işi gerçekleştiren bireylerin, basit bir aktiviteden yoğun dikkat gerektiren bir işe kadar, kendilerini daha iyi hissettikleri, öz güvenlerinin arttığı, dikkatlerinin daha yüksek olduğu, daha neşeli ve canlı oldukları ve akış yaşamadıkları zamanlara kıyasla olumlu duyguları daha yoğun hissettikleri görülmüştür. Ve en önemlisi bu bireyler, zamanın nasıl geçtiğini, aktığını fark etmemektedir. Onlara göre, o işi yaptıkları süre çok kısa sürmüştür (Ermiş, 2013; Özşahin, 2005).

Kuramın Tarihçesi

Kuram, Mihalyi Csikszentmihalyi tarafından 1960'lardan sonra ele alınmış ve 1965 yılında yazdığı doktora tezinde tüm çerçeveleriyle hazırlanmıştır. "Deneyim/Tecrübe Örnekleme Metodu" ile bilgi toplayarak geliştirdiği bu kuram için bilgi toplama sürecinde akışı yaşayan sanatçılar gibi çeşitli mesleklerden

kişilerden yararlanmıştır (Büyükoğlu, 2015). Tüm bu gözlemler sonucunda kuramı, bireyin yaptığı işin zorluk derecesi ile işteki becerisi arasındaki dengeye dayandırmıştır. Veri toplarken bireylerden günün farklı zamanlarında bir alarm kurmalarını, alarm çaldığında o an hangi işi yaptıklarını ve nasıl hissettiklerini kaydetmelerini istemiş, daha sonra bu bilgilerden yararlanarak analiz yapmıştır. Bu gözlemde temel amacı, insanların yalnızken veya çalışırken kendi kendilerine nasıl zevk aldıklarını, mutlu olduklarını incelemek olmuştur (Ermiş, 2013; Massimini ve Carli, 1988).

Csikszentmihalyi, akış deneyimini hareketin ve farkındalığın kaynaşması, dikkatin sınırlı bir alanda odaklaşması, benlik bilincinin geçici olarak kaybolması, bilişsel olarak yeterli olma, kontrol duygusu, açık amaçlara sahip olma, hemen geri bildirim alma ve içsel güdülenme özelliklerinin bir arada hissedilmesi olarak ifade etmektedir (Csikszentmihalyi, 2018).

Akış deneyimi, bireyin tamamen odaklanarak bir işle ilgilenmesi sonucunda gerçekleşmektedir (Özşahin, 2005). Eğer birey sorumlu olduğu işi tamamlayabilecek güce veya daha fazlasına sahipse yeniden bütünleşme süreci gerçekleşmektedir (Csikszentmihalyi, 1990). Birey akış anındayken zihninde bir odaklanma ve işle ilgili düzen söz konusudur, bütünleşme nedeniyle dış dünyadan soyutlanmış ve odaklanmış gibi hissetmektedir. Akış sona erdiğinde ise bu bütünleşme sonucunda, gerçek dünyaya dönmüş gibi hissedebilmekte ve bu nedenle, biraz önce yaşadığı andan ayrıştığını fark etmektedir (Csikszentmihalyi, 2018; Özşahin, 2005).

Akış deneyimi kültürel olarak incelendiğinde, tüm insanların akış yaşarken benzer deneyimler yaşadıkları görülmüştür. Bireyler, o an dış dünyadan uzaklaşarak yaptıkları işe tamamen konsantre olduklarını ve iş esnasında zevk aldıklarını ifade etmişlerdir (Cilasun, 2016; Csikszentmihalyi, 1990; Ermiş, 2013).

Akış Modelleri

Üç Kanallı Akış Modeli: Bu modele göre, bireyin işin zorluk derecesiyle ilgili algısı ve becerisinin uyum içinde olması gerekmektedir. Bu uyum sağlandığı anda, birey o işi gerçekleştirirken akış deneyimlemektedir. Eğer birey gerçekleştirdiği işin kendisi için basit olduğunu ve kendisinin o işte yetenekli olduğunu düşünürse sıkılabilmektedir. Ancak yapılan işin zor olduğunu düşünür ve işi başarabilecek yeteneğe sahip olmadığını düşünürse bu durumdan dolayı kaygı yaşayabilmektedir. Csikszentmihalyi tarafından ilk geliştirilen model olarak ele alınmaktadır (Csikszentmihalyi, 1975).

Dört Kanallı Akış Modeli: Bireyin beceri ve işin zorluk düzeyi uyumlu ise birey akış yaşamaktadır. Ancak beceri düzeyi düşük ve zorluk derecesi yüksek ise kaygı; işin zorluk derecesi düşük ve işteki beceri yüksek ise can sıkıntısı hem beceri hem zorluk derecesi düşük ise birey o işe karşı ilgisizlik yaşamaktadır ve bu durumlar, akışın oluşumunu engellemektedir (Csikszentmihalyi, 1975; Csikszentmihalyi, 1990; Massimini ve Carli, 1988).

Sekiz Kanallı Akış Modeli: Csikszentmihalyi tarafından geliştirilen ve yukarıda bahsedilen Dört Kanallı Akış Modeli'ne dört yeni değişken daha eklenerek model genişletilmiştir. Dört Kanallı Akış Modeli'ndeki kaygı, ilgisizlik, sıkılma ve akışa ek olarak uyarılma, kontrol, rahatlık ve endişe olarak dört yeni değişken daha ilave edilmiştir. Bu modele göre bireyin akış yaşayabilmesi için hem yapılan işin zoluk derecesinin hem de beceri düzeyinin yüksek olarak algılaması gerekmektedir (Büyükoğlu ve Büyükoğlu, 2017; Csikszentmihalyi ve diğ., 2005).

Akışın Boyutları

Csikszentmihalyi (1993) tarafından 9 madde olarak hazırlanan akış boyutları şu şekildedir: Açık ve net hedefler, farkındalık ve farkındalığın birleşmesi, ototelik/optimal deneyim, konsantrasyon, kendini aşma/öz bilinç kaybı, zamanın dönüşümü, algılanan kontrol, kişisel beceriler ve beceri dengesi ile anlık geri bildirim (Yanık, 2014).

- *Açık ve Net Hedefler:* Bireyin gerçekleştireceği iş hakkında somut ve net bilgilere sahip olması, akış yaşama ihtimalini arttırmaktadır. Eğer birey görev tanımı hakkında belirsizlik yaşarsa kaygı yaşama ihtimali yüksektir ve bu durum akış yaşama ihtimalini de azaltmaktadır (Ayazlar, 2015; Ermiş, 2013; Özşahin, 2005).
- *Farkındalık ve Farkındalığın Birleşmesi:* Bireyin yaptığı işe tamamen odaklanarak bir bütün olması ve o süreç boyunca tüm kaygı, korku veya yetersizlik duygularından uzak olmasıdır. Bütün dikkati yaptığı işte toplanmaktadır (Csikszentmihalyi, 2018).
- *Ototelik/Optimal Deneyim:* Bireyin yaptığı işi ödül olarak gerçekleştirmesi sürecidir, bu görevdeki asıl amaç etkinliğin kendisidir. Birey yapılan işten zevk aldığı için o işi gerçekleştirmeye devam etmektedir. Başlarda farklı bir nedenden ötürü işi gerçekleştirse dahi, daha sonra yapılan işten zevk alması ve bu zevk için işi gerçekleştirmeye devam etmesi, akışın sağlanması açısından oldukça önemlidir (Aydın, 2005; Csikszentmihalyi, 2018).

- *Konsantrasyon:* Bireyin tüm dikkatini yaptığı işe vererek odaklanması ve işi gerçekleştirdiği süreçte kendisi ve çevresi hakkındaki farklı konuları düşünmemesi anıdır. Bir alanda konsantre olabilmek, akışın yaşanma olasılığını arttırmaktadır. O an bütün dış etmenler dışarıda kalır ve birey sadece kendisi ile yaptığı işi odak noktası olarak görür (Ayazlar, 2015; Aydın, 2005; Ermiş, 2013).
- *Kendini Aşma/Öz Bilinç Kaybı:* Birey derin düşünmeye başlayarak o an sadece işi ile var olmaktadır. Dış uyaranları fark etmemekte, dikkatini işine vermektedir. Bireyin, kaygı ve korkularından uzaklaşmış, diğerlerinin onun hakkındaki değerlendirmelerini düşünmeyen ve zihnen tamamen orada olan bir ben olarak işini gerçekleştirmesidir. Ve bu akış sonrası birey kendisini daha iyi ve canlı hissetmektedir (Aydın, 2005; Csikszentmihalyi, 2018).
- *Zamanın Dönüşümü:* Sevdiğimiz bir işi yaparken zamanın hızlı, sevmediğimiz bir işte ise zamanın oldukça yavaş geçtiğini hissederiz. Aslında zaman olağan seyrinde geçerken bizim o işi algılama biçimimiz zamanı algılama biçimimiz üzerinde de etkilidir. Eğer bir işte akışı yaşar ve zevk alırsak işe konsantre olduğumuz için zamanın nasıl aktığını fark etmeyebiliriz. Çünkü tamamen odaklanmış ve kendimizi dış dünyaya kapatmış olarak o işi gerçekleştiriyor oluruz. Bu durum da zaman algımızı etkilemektedir (Csikszentmihalyi, 2018; Ermiş, 2013; Özşahin, 2005).
- *Algılanan Kontrol:* Yapılan bir iş üzerinde kontrol sahibi olduğunu hisseden bireyler, o işi daha fazla severek yapmakta ve işi gerçekleştirirken akışı yaşamaktadır. Eğer birey yaptığı işin sorumluluğunu alırsa ve kendi davranışlarının o sonuca neden olduğunu düşünürse, işten daha fazla zevk almaktadır (Csikszentmihalyi, 2018; Ermiş, 2013).
- *Kişisel Beceriler ve Beceri Dengesi:* Bireyin yaptığı işin zorluğuna ilişkin algısı, akışı yaşayıp yaşamayacağını etkilemektedir. İşin zorluk düzeyi ile bireyin işi gerçekleştirmek için gerekli becerisi arasında bir denge olması, akışın yaşanmasını ve bireyin o işi yaptığı esnada bu görevden doyum almasını sağlamaktadır (Ayazlar, 2015; Csikszentmihalyi, 2018).
- *Anlık Geri Bildirim:* Bireyin işini tamamladıktan sonra, anında olumlu veya olumsuz geri bildirim alması, o davranışı tekrar gösterme ihtimalini etkilemektedir. Eğer birey başarılı olduğuna dair bir geri bildirim alırsa bu durum davranışı gösterme ihtimalini arttıracak ve bir dahaki sefere kendine daha fazla güvenerek o işi gerçekleştirecektir (Aydın, 2005; Csikszentmihalyi, 2018; Ermiş, 2013).

Akışı İnceleyen Ölçme Araçları

Literatürde akış deneyimini inceleyen birçok ölçek yer almaktadır. Türkçeye uyarlanan ve sıklıkla kullanılan ölçme araçlarına aşağıda yer verilmiştir.

1. **Durumluluk ve Sürekli Optimal Performans Duygudurum Ölçeği** *(Flow State and Dispositional Flow Scale):* Jackson ve Marsh (1996) tarafından geliştirilmiştir. Daha sonra, Jackson ve Eklund (2002) tarafından revize edilen ve sonrasında iyileştirilen bir versiyonu da hazırlanan Sürekli Akış Ölçeği (*Dispositional Flow Scale*), 36 maddeden ve 9 alt boyuttan oluşmaktadır. Her bir ölçek maddesi 5'li Likert tipi olarak hazırlanmıştır. Sporcular ve çevrim içi oyuncular üzerinde özellikle akış deneyiminin incelenmesi için ölçekten sıklıkla yararlanılmaktadır (Chang ve Wang 2008; Koivisito ve Hamari, 2014). Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmaları Aşçı ve diğerleri (2007) tarafından yapılmıştır. Ölçekte yer alan 9 alt boyuttan, her boyutundan en yüksek faktör yüklü maddeler alınarak kısaltılmış 9 maddelik bir ölçek oluşturulmuştur. Bu versiyonu spor ve müzik alanları başta olmak üzere birçok alandaki akış deneyiminin incelenmesinde kullanılmıştır.

2. **İsveç Akış Eğilimi Ölçeği** *(Swedish Flow Proneness Questionnaire):* Toplam 22 maddeden oluşan ve 5'li Likert tipi olarak hazırlanan İsveç Akış Eğilimi Ölçeği, Ullen ve diğerleri (2012) tarafından geliştirilmiştir. Ölçek maddeleri, günlük hayatta yapılan işlerde bireylerin akışı nasıl deneyimlediklerini incelemektedir. Ölçeğin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması ise Yarar (2015) tarafından yapılmıştır.

3. **Akış Yaşantısı Ölçeği** *(Flow State Questionnaire):* Magyarodi ve diğerleri (2013) tarafından geliştirilen Akış Yaşantısı Ölçeği'nin Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmaları Baş (2019) tarafından yapılmıştır. Toplam 20 maddeden oluşan ve 2 alt boyutu bulunan ölçeğin maddeleri 5'li Likert tipi olarak hazırlanmıştır. Baş (2019) tarafından geçerlik ve güvenirlik çalışmaları tamamlandıktan sonra, ölçek maddeleri 20'den 12'ye düşürülmüş ve 2 alt boyut olarak düzenlenmiştir.

4. **Flow Yaşantısı Ölçeği Kısa Form** *(Flow Short Scale)*: Rheinberg ve diğerleri (2003) tarafından hazırlanan Flow Yaşantısı Ölçeği, bireylerin yaşadıkları akışı incelemek amacıyla geliştirilmiştir. Toplam 13 madde ve 2 alt boyuttan oluşan ölçeğin her bir maddesi 7'li Likert tipi olarak hazırlanmıştır. İşigüzel ve Çam (2014) tarafından Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılması amacıyla hazırlık sınıfında okuyan üniversite öğrencilerine

uygulanmıştır. Ölçeğin yabancı dil öğrenme sürecinde öğrencilerin flow deneyimlerini ölçtüğü görülmüştür.

5. **İşle İlgili Akış Ölçeği** *(The Work Related Flow Inventory-WOLF)*: İş yaşamında bireylerin deneyimledikleri akışın incelenmesi amacıyla Bakker (2008) tarafından geliştirilmiştir. Toplam 13 maddeden oluşan ölçek 3 alt boyuttan oluşmaktadır ve her bir madde 7'li Likert tipi olarak hazırlanmıştır. Türkçe geçerlik ve güvenirlik çalışmaları ise Dervişoğulları ve Deniz (2019) tarafından yapılmıştır.
6. **Matematik Dersinde Akış Durumu Ölçeği** *(Flow State Scale in Mathematic Lesson)*: Akışın incelenmesine yönelik yapılan bir ölçek çalışması sonucunda, toplam 13 madde ve 3 alt boyuttan oluşan ve öğrencilerin akış düzeyini inceleyen bir ölçek Eryılmaz ve Mammadov (2016) tarafından geliştirilmiştir. Bu ölçek ile öğrencilerin matematik dersinden daha fazla yararlanması amaçlanmıştır.

Kuramı Türkiye'de İnceleyen Çalışmalar

Akış kuramı, Türkiye'de birçok akademik çalışmada incelenmiştir. Psikoloji literatürü başta olmak üzere, eğitim, bilgisayar tabanlı işler, spor ve iş yaşamı gibi zorluk ve becerinin bir arada olduğu alanlar ile günlük yaşamımızı etkileyen alanlarda da incelenmiştir.

İlkokul öğrencilerinin akış deneyimlerine yönelik yapılan bir araştırmada, matematik dersinde daha başarılı olabilmeleri amacıyla bir uygulama geliştirilmiştir. Bu eğitsel sanal gerçeklik uygulamasının akış üzerinde etkili olduğu ve bu eğitimi alan öğrencilerin kontrol grubundaki öğrencilere göre eğitim boyunca daha fazla akış deneyimledikleri görülmüştür (Akman, 2018).

Ergenler ile yapılan bir çalışmada, stresli yaşantılar ile başa çıkabilmeleri amacıyla akış kuramından yararlanılarak bir ölçek geliştirilmiş ve eğitim programı hazırlanmıştır. Programın sonucunda, programa katılan öğrencilerin stresle baş etme düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür (Aydın, 2005). Lise öğrencileri ile yapılan bir çalışmada, öğrencilerin okulda grup olarak gerçekleştirdikleri aktivitelere kıyasla tek başlarına daha fazla akış deneyimledikleri görülmüştür. Ders çalışma gibi tek başlarına gerçekleştirdikleri aktivitelerde kendilerini daha mutlu hissettikleri ve yoğunlaşabildikleri sonucuna ulaşılmıştır (Özşahin, 2005). Lise öğrencilerinin akış deneyimlerine yönelik yapılan bir başka çalışma ise Acar-Zorbaz (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Bulgulara göre, lise öğrencilerinin boş zamanlarında daha fazla akış deneyimledikleri görülmüştür.

Üniversite öğrencilerinin akış deneyimleri incelendiğinde, literatürde birçok araştırma yer almaktadır. Kaygının akış deneyimi üzerindeki etkisinin incelendiği bir çalışma, Sahranç (2008) tarafından yapılmıştır. Bulgular incelendiğinde, birey bir işe başlamadan önce kaygı duyarsa bu kaygının iş esnasında bireyin akış yaşamasını engellediği ancak eğer birey iş esnasında kaygı duyduğunu belirtirse bu kaygının akış durumunu etkilemediği görülmüştür. Ermiş (2013) tarafından üniversite öğrencileri ile gerçekleştirilen bir diğer çalışmada, kadınların akış deneyimini daha fazla yaşadıkları ve akış anındaki deneyimlerine daha fazla dikkat ettikleri görülmüştür. Ayrıca ileri yaşlarda olma, bir aktiviteyi yalnız gerçekleştirme ve odaklanma sonucunda daha fazla akış yaşandığı sonucuna ulaşılmıştır. Yarar (2015) tarafından hazırlanan doktora tez çalışması da üniversite öğrencilerinin katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Yarar bu çalışmada, ototelik kişilik ve akış deneyimi arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Sonuçlar incelendiğinde, ototelik kişilik ve akış eğilimi arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Son olarak üniversite öğrencileri ile yapılan bir başka çalışmada ise iki üniversite arasında karşılaştırma yapılmıştır. Gaziantep Üniversitesi ve Marmara Üniversitesi öğrencilerinin karşılaştırılması ile yapılan çalışmada, cinsiyetler arasında akış deneyimi açısından bir fark bulunmadığı görülmüştür. Ancak Gaziantep Üniversitesinde okuyan öğrencilerin boş zamanlarında yaptıkları aktivitelerde daha fazla akış deneyimledikleri raporlanmıştır (Ak ve Alpullu, 2020).

Kuşaklar arası karşılaştırma yapılarak akış deneyiminin incelendiği bir çalışmada, X ve Y kuşaklarının serbest zaman aktivitelerinde deneyimledikleri akış düzeyinde anlamlı bir fark bulunmamıştır. Cinsiyet açısından karşılaştırma yapıldığında ise kadın katılımcıların erkek katılımcılara kıyasla daha fazla akış deneyimledikleri sonucuna ulaşılmıştır (Ak, 2020).

Akış deneyiminin sıklıkla yaşandığı bir alan olarak bilgisayar tabanlı görevler de araştırma konusu olarak ele alınmıştır. Bilgisayar oyunları tabanlı eğitim programlarının incelendiği bir çalışmada, akış kuramının alt boyutlarına odaklanılmıştır. Bulgulara göre, göreve odaklanma ve zamanın hızlı geçmesi alt boyutlarının eğitimin kalitesi açısından önemli olduğu görülmüştür (Akçetin ve Akçetin, 2013). Çok oyunculu çevrim içi bilgisayar oyunları oynayan bireylerin akış deneyimlerinin incelendiği bir çalışma ise İskender (2015) tarafından gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların bireysel değerleri ve akış deneyimleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır. Ancak güç ve başarı tipi gibi bireysel değerleri güçlü olan kişilerin bu tür oyunları başarılı olma motivasyonuyla oynadıkları görülmüştür. İyiliksever tipi değerleri güçlü olan kişilerin ise sosyal motivasyonları ile oyuna katıldıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Spor da akış deneyiminin sıklıkla yaşandığı bir alandır. Sporcular ile yapılan bir çalışmada, sporcuların içsel motivasyonlarını incelemek amacıyla Durumluluk ve Sürekli Optimal Performans Duygudurum Ölçeği'nden yararlanılmıştır. Sonuçlara göre, içsel motivasyonun optimal performans duygudurumunu etkilediği, dışsal motivasyonun ise bunu engellediği tespit edilmiştir (Altıntaş ve diğ., 2013). Sporcular ile yapılan bir diğer çalışmada, demografik özelliklerin akış deneyimi üzerindeki etkisi incelenmiştir. Bulgulara göre, cinsiyetin akış deneyimi üzerinde etkili olduğu ve kadın sporcuların erkek sporculara kıyasla daha fazla akış deneyimledikleri görülmüştür (Kaya, Metin ve Kozak, 2015). Spor alanlarından yamaç paraşütü yapan bireylerin katılımı ile gerçekleştirilen bir çalışmada, akış deneyimi ve öznel iyi oluş arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Toplam 296 katılımcının yer aldığı çalışma sonucunda, heyecan arama ve dikkati odaklamanın akışın yaşanmasında önemli değişkenler olduğu görülmüştür (Ayazlar, 2015). Yamaç paraşütü yapanlar ile gerçekleştirilen bir diğer çalışmada ise zaman algısı, zorluk-beceri dengesi ve dikkati yoğunlaştırma gibi faktörlerin etkinlik esnasında yaşandığı saptanmıştır (Özçiriş, 2017).

Günlük hayatta en fazla zaman geçirdiğimiz yerlerden biri iş yerimizdir. O nedenle iş yerinde akış deneyimlemek, iş doyumu ve diğer psikolojik etmenleri incelemek açısından oldukça önemlidir. İş yaşamında akışın yaşanmasına yönelik Yalçınkaya (2014) tarafından yapılan bir çalışmaya 231 kişi katılmıştır. Bulgular incelendiğinde, rutin olmayan ve yaratıcılık gerektiren işlerde çalışan katılımcıların rutin olan ve yaratıcılık gerektirmeyen işlerde çalışanlara göre işi gerçekleştirirken daha fazla akış deneyimledikleri görülmüştür. Büyükoğlu (2015) tarafından okul müdürleri ile yapılan bir çalışmada, müdürlerin işlerini gerçekleştirdikleri esnada akış deneyimledikleri görülmüştür. İşlerinden doyum alan müdürlerin daha fazla akış deneyimledikleri tespit edilmiştir. İş yaşamında akışın incelendiği bir çalışma Yaşin (2016) tarafından beyaz yakalı çalışanların katılımı ile gerçekleştirilmiştir. Bulgulara göre, iş doyumu ve iyi oluşun performans üzerindeki etkisinde akışın kısmi aracı değişken olduğu görülmüştür. İş yaşamında deneyimlenen akış ile beş faktörlü kişilik kuramı arasındaki ilişkiyi inceleyen Yeşiltaş ve Türk'ün (2017) araştırma sonuçlarına göre dışa dönüklük kişilik özelliği ile iş akışı arasında pozitif yönde ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmüştür. Akademik personelin katılımı ile yapılan bir çalışma, Cilasun (2016) tarafından gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların psikolojik iyi oluş, iş akış deneyimi ve örgütle özdeşleşme düzeyleri arasındaki ilişkinin incelendiği bu çalışmanın sonucunda, kadın akademisyenlerin akış düzeylerinin erkek akademisyenlere kıyasla daha düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca işte çalışma yılı düştükçe akademisyenlerin daha az iş akışı

deneyimledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Akademik personelin iş akış deneyimi üzerine yapılan bir diğer çalışma ise Yeşiltaş ve Ekici (2017) tarafından geliştirilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde, sorumluluk kişilik özelliği ile iş akış ölçeğinin tüm alt boyutları arasında pozitif yönde ve anlamlı ilişki bulunmuştur. Ek olarak iş stresi ile işten zevk alma ve motive olma değişkenleri arasında ise negatif yönde ve anlamlı ilişkiler bulunduğu görülmüştür. Sosyal hizmet uzmanlarının iş yerlerinde deneyimledikleri akış düzeyine yönelik yapılan bir çalışmada, uzmanların iş deneyimlerinde akış yaşamadıkları görülmüştür. Ancak uzmanların mesleki deneyimleri ve çalışma yılları arttıkça daha fazla akış deneyimledikleri saptanmıştır (Pehlivan, 2019).

Akışı inceleyen çalışmaların artması ile birlikte, Özkara ve Özmen (2016) tarafından yeni bir model önerilmiştir. Buna göre meydan okuma, bir hedefe bağlanma, geri bildirim alma, merak etme, kontrol duygusu ve odaklanarak çalışma alt boyutlarını içeren yeni bir akış modeli aracılığı ile akışı açıklamaya çalışmışlardır.

Satın alma davranışına yönelik akış deneyiminin incelendiği bir çalışma ise Avcılar ve Yenilmezler (2019) tarafından gerçekleştirilmiştir. Satın alma davranışı internet üzerinden, mobil telefon yoluyla veya mağazaya gitme olmak üzere üç şekilde incelenmiştir. Sonuçlara göre en fazla akış deneyimleyen bireylerin mağazaya giderek alışveriş yapanlar oldukları görülmüştür. Somut olarak bir alanda bulunma ve alınan ürün ile temas etmenin yaşanan akışı arttırdığı düşünülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, akış deneyimi kuramsal açıdan ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Akış kuramı temel olarak yapılan işin zorluk derecesi ve işi yapan bireyin iş üzerindeki becerisinin bir uyum hâlinde olmasına bağlıdır. Eğer uyum sağlanır ise birey o işi gerçekleştirirken akışı deneyimlemekte ve zamanın nasıl geçtiğini fark etmeden işini tamamlamaktadır. Akış deneyiminin tanımı, tarihçesi ve alt boyutları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Ülkemizde akış deneyiminin incelenmesi için yararlanılan ölçme araçlarına yer verilmiş ve akış üzerine yapılan araştırma bulgularından bahsedilmiştir.

Akış kuramının özellikle Pozitif Psikoloji bağlamında önemli bir konu olması nedeniyle bu bölümün gelecek çalışmalar için bir kaynak oluşturması amaçlanmaktadır. Gelecek araştırmalar için akış kuramının, çalışmalara yeni değişkenlerin eklenmesi ile incelenmesi önerilmektedir.

Kaynakça

Acar-Zorbaz, N. (2019). *Lise Öğrencilerinin Ototelik Kişilik Özellikleri, Yaşam Amaçları, Hayat Anlamları ve Akış Eğilimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.* (Yüksek lisans tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.

Ak, M. O. (2020). *Yaş Kuşaklarının Rekreasyonel Faaliyetlerinin Akış Kuramına Göre İncelenmesi.* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Ak, M. O. ve Alpullu, A. (2020). Alpak Akış Ölçeği Geliştirme ve Doğu Batı Üniversitelerinin Karşılaştırılması. *Sport Sciences, 15*(1), 1-16.

Akçetin, E. ve Akçetin, N. (2013). *Eğitimleşen Oyun Oyunlaşan Eğitim.* 30. Ulusal Bilişim Kurultayı, 127-137, Ankara.

Akman, E. (2018). *Sağlık Profesyonellerinde Akış Deneyiminin Öznel İyi Oluş Üzerine Etkisi: Bir Kamu ve Özel Hastane Örneği.* (Yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Altıntaş, A., Kelecek, S. ve Aşçı, F. (2013). Elit Sporcularda Durumsal Güdülenme ve Optimal Performans Duygu Durumu Arasındaki İlişki. *Pamukkale Journal of Sport Sciences, 4*,14-21.

Aşçı, F. H., Çağlar, E., Eklund, R. C., Altıntaş, A. ve Jackson, S. (2007). Durumluluk ve Sürekli Optimal Performans Duygu Durum-2 Ölçekleri' nin Uyarlama Çalışması. *Spor Bilimleri Dergisi, 18*(4), 182-196.

Avcılar, M. ve Yenilmezler, G. (2019). Çok Kanallı Perakendecilik Uygulamalarının Algılanan Deneyimsel Değer ve Akış Deneyimi Açısından Karşılaştırılması. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 3*(1), 114-137.

Ayazlar, R. A. (2015). Flow phenomenon as a tourist experience in paragliding: A qualitative research. *Procedia economics and finance, 26*, 792-799.

Aydın, K.B. (2005) *Akış kuramına dayalı stresle başa çıkma grup programının ergenlerin stresle başa çıkma stratejilerine etkisi.* (Doktora tezi). Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Bakker, A. B. (2008). The work-related flow inventory: Construction and initial validation of the WOLF. *Journal of vocational behavior, 72*(3), 400-414.

Baş, A. U. (2019). Akış Yaşantıları Ölçeği' nin Türkçe' ye uyarlanması, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *I. Uluslararası Bilim, Eğitim, Sanat ve Teknoloji (UBEST) Sempozyumu tam metin kitabı*, 1374-1379.

Büyükoğlu, H. (2015). *Okul müdürlerinin okul içi akış deneyimlerinin incelenmesi.* (Doktora Tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.

Büyükoğlu, B. ve Büyükoğlu, H. (2017). Examining the flow experiences of vocational school business administration students in the field courses 'Example of Gaziantep'. *International congress of eurasian social siences özel sayı 8(*28), 1-15.

Chang, H. H. ve Wang, I. C. (2008). An investigation of user communication behavior in computer mediated environments. *Computers in Human Behavior*, *24*(5), 2336-2356.

Cilasun, A. (2016). *Yükseköğretim kurumlarında pozitif psikoloji ve örgütsel özdeşleşmenin performans yönetimine etkisi*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.

Csikszentmihalyi, M. (1975). *Beyond boredom and anxiety*. Jossey-Bass.

Csikszentmihalyi, M. (1990). *Flow: The psychology of optimal experience* (Vol. 1990). Harper & Row.

Csikszentmihalyi, M. (1993). *The evolving self*. Harper Row.

Csikszentmihalyi, M., Abuhamdeh, S. ve Nakamura, J. (2005). Flow. A. J. Elliot ve C. S. Dweck (Eds.), *Handbook of Competence and Motivation* içinde (ss. 598-608). Guilford Press.

Csikszentmihalyi, M. (2018). Getting in the zone, Part 1: Flow and finding a state of peak performance. *Journal of Singing*, *74*(3), 329-334.

Dervişoğulları, M., ve Deniz, L. (2019, 26-28 Ekim). İle İlgili Akış Ölçeği'nin Türkçeye Uyarlanması (Bildiri sunumu). 2. Uluslararası Eğitimde Yeni Arayışlar Kongresi, İstanbul.

Ermiş, E. N. (2013). *Üniversite öğrencilerinin akış deneyimlerini etkileyen faktörlerin incelenmesi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Haliç Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Eryılmaz, A. ve Mammadov, M. (2016). Development of The Flow State Scale in Mathematic Lesson/Matematik Dersinde Akış Durumu Ölçeğinin Geliştirilmesi. *Eğitimde Kuram ve Uygulama*, *12*(4), 870-890.

İskender, Ö. (2015). *Çevrim içi oyun oynama motivasyonları ve oyuncuların bireysel değerleri: Kullanımlar ve doyumlar kuramı açısından bir değerlendirme* (Yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.

İşigüzel, B. ve Çam, S. (2014). The adaptation of Flow Short Scale to Turkish: A validity and reliability study Flow Yaşantısı Ölçeği Kısa Formunun Türkçeye uyarlama, geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Journal of Human Sciences*, *11*(2), 788-801.

Kaya B., Metin T. ve Kozak M. (2015). Kapalı Rekreasyon Tesislerinde Kullanıcıların Akış Deneyimi. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi, 12(*2), 6-25.

Koivisto, J. ve Hamari, J. (2014). Demographic differences in perceived benefits from gamification. *Computers in Human Behavior*, *35*, 179-188.

Jackson, S. A. ve Marsh, H. W. (1996). Development and validation of a scale to measure optimal experience: The Flow State Scale. *Journal of sport and exercise psychology*, *18*(1), 17-35.

Jackson, S. A. ve Eklund, R. C. (2002). Assessing flow in physical activity: the flow state scale-2 and dispositional flow scale-2. *Journal of sport & exercise psychology, 24*(2), 133-150.

Lyubomirsky, S. (2011). Psychology: Holding on to happiness. *Nature, 471*(7338), 302-303.

Massimini, F. ve Carli, M. (1988) The systematic assessment of low in daily experience. M. Csikszentmihalyi and I. S. Csikszentmihalyi (Eds.), *Optimal Experience* içinde (266–278). Cambridge University Press.

Magyaródi, T., Nagy, H., Soltész, P., Mózes, T. ve Oláh, A. (2013). Psychometric properties of a newly established flow state questionnaire. The Journal of Happiness & Well-Being, 1(2), 89-100.

Özçiriş, İ. (2017). *Yamaç Paraşütü Yapan Pilotların Uçuş Öncesi Kaygı ve Stres Düzeyinin Değerlendirilmesi.* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Özkara, B. Y. ve Özmen, M. (2016). Akış deneyimine ilişkin kavramsal bir model önerisi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 11*(3), 71-100.

Özşahin, N. (2005). *Lise Öğrencilerinin Günlük Yaşamdaki Akış Deneyiminin İncelenmesi.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

Pehlivan, A. (2019). *Sosyal hizmet uzmanlarının "akış" deneyimlerini etkileyen faktörlerin niteliksel olarak incelenmesi.* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Üsküdar Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Rheinberg, F., Vollmeyer, R. ve Engeser, S. (2003). Die Erfassung des Flow-Erlebens (The assessment of flow experience). J. Stiensmeier-Pelster & F. Rheinberg (Ed.), *Diagnostik von Motivation und Selbstkonzept* içinde (ss. 261–279). Hogrefe.

Sahranç, Ü. (2008). Bir Durumluluk Akış Modeli: Stres Kontrolü, Genel Özyeterlik, Durumluk Kaygı, Yaşam Doyumu ve Akış İlişkileri. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 122-144.

Ullen, F., de Manzano, Ã., Almeida, R., Magnusson, P., Pedersen, N.... Nakamura, J. (2012). Proneness for psychological flow in everyday life: Associations with personality and intelligence. *Personality and Individual Differences, 52*(2), 167–172.

Yalçınkaya P. (2014). *Kendini İşe Kaptırma-Kişilik-İş Niteliği İlişkisi: Farklı Meslek Gruplarının Kendini İşe Kaptırma Düzeyi Üzerine Bir Araştırma.* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yanık, A. (2014). *Yeni Medya Kullanımındaki Akış Deneyiminin Risk Algısı ve Online Turistik Satın Alma Niyetine Etkisi.* (Doktora Tezi). Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.

Yarar, O. F. (2015). *Autotelic personality: links with flow propensity, personal strengths, and psychopathology* (Doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Ankara.

Yaşin, T. (2016). *Kişilik özellikleri ve psikolojik sermayenin psikolojik iyi oluş, akış deneyimi, iş tatmini ve çalışan performansına etkisi.* (Doktora tezi). Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yeşiltaş, M. D. ve Türk, M. (2017). İş Stresinin Çalışanların İş Akış Deneyimleri Üzerindeki Etkisi. *Journal of International Social Research, 10*(54), 935-942.

Yeşiltaş, M. D. ve Ekici, E. (2017). İş akış deneyiminin kişilik özellikleri ve iş stresi ile ilişkisi: akademik personel üzerine bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 26*(1), 1-11.

10. Bölüm

DEHŞET YÖNETİMİ KURAMI

Bağdat Deniz Kaynak

Bu bölümde, kültürel antropolog Ernest Becker'in (1973/2013) düşüncelerinden yola çıkılarak ortaya atılan ve ölümlü olma dehşetini insanın biliş, duygu ve davranışlarının merkezine koyan dehşet yönetimi kuramı incelenecektir. Becker'e (1973) göre, kendi benliğinin ve ölümlülüğünün farkında olmak insan için dehşet verici bir durumdur ve pek çok insani olgunun altında bu dehşetle baş etme çabası yatmaktadır. Örneğin, bilinen en eski yazılı destan olan Gılgamış'ta ölümsüzlük iksirinin peşine düşen bir kralın hikâyesi anlatılmakta, Büyük İskender'in doğuya yani karanlıklar ülkesine yaptığı seferlerin ölümsüzlük pınarını (ab-ı hayat) aramak için olduğu rivayet edilmektedir (Kılıç ve Eser, 2017). Antik dönemlerden günümüze, ölümlülüğün oluşturduğu dehşet ve ölümsüzlüğe yönelik çaresiz arayışlara dair yukarıda bahsedilenler gibi pek çok örnek ve eser bulunmaktadır. Öyle görünmektedir ki ölümlü olmanın bilinci ve onunla baş etme çabası insan için oldukça önemli bir yer tutmaktadır.

Dehşet yönetimi kuramı (Greenberg ve diğ., 1986), ölümlülük bilinci ve onun insan yaşamına etkilerini açıklamakta ve sosyal psikoloji literatürüne önemli bir katkı sunmaktadır. Kurama göre (Pyszczynski ve diğ., 2015), hayatta kalma içgüdüsüne sahip olan ve eninde sonunda öleceğinin farkına varan insan bir ölümlülük dehşeti yaşamaktadır. Bireyler bu dehşetle baş edebilmek için kültürel dünya görüşlerine ve kültürel dünya görüşlerinden elde ettikleri benlik değerine tutunmaktadır. İnsanın pek çok davranış, duygu ve bilişinin altında da bu ölümlülük dehşeti ile baş etme çabası yatmaktadır (Solomon ve diğ., 2015). Gerçekten de kuramın ortaya atılışından itibaren geçen 30 yıldan fazla sürede kuramın hipotezlerini test etmek amacıyla 500'den fazla çalışma yürütülmüş ve

kuramın argümanları desteklenmiştir (Darrell ve Pyszczynski, 2016). Buna karşın, özellikle sosyal psikoloji alanında kurama yönelik ciddi eleştiriler bulunmaktadır. Örneğin, kuram çerçevesinde elde edilen verilerin aslında belirsizlikle baş etme motivasyonu (Van den Bos, 2001), anlamı sürdürme ihtiyacı (Heine ve diğ., 2006) veya hayatta kalmak için bir koalisyon arayışı (Navarrete ve diğ., 2004) gibi başka süreçlerden kaynaklandığını ileri süren çalışmacılar bulunmaktadır. Ayrıca kuramın bilimsel açıdan yanlışlanabilirliği (Martin ve van den Bos, 2014) ve güncel evrimsel kuramlarla uyumluluğu (Kirkpatrick ve Navarrete, 2006) da sorgulanmaktadır. Bunun yanı sıra, Türkiye'de yürütülen çalışmalardan bazıları kuramın hipotezlerini desteklerken, bazıları desteklememektedir (Bulut, 2015a, 2020). Dolayısıyla, kuramın Türkiye kültürü açısından incelenmesi ve olası kültürel farklılıkların değerlendirilmesi önemli gibi görünmektedir.

Bu bölümde, öncelikle dehşet yönetimi kuramı açıklanacak ve kuram çerçevesinde sınanan hipotezler ele alınacaktır. Daha sonra, kurama getirilen eleştiriler ve kuram çerçevesinde elde edilen bulgulara alternatif açıklamalar incelenecektir. Bölümün sonunda Türkiye'de dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde yürütülen çalışmalar incelenecek ve bu çalışmaların bulguları derlenecektir.

Dehşet Yönetimi Kuramının Gelişimi ve Temel Kavramları

Dehşet yönetimi kuramı (Greenberg ve diğ., 1986), ortaya atıldığı ilk dönemde öncelikli olarak bireylerin en temel ihtiyaçlarından biri olan benlik görünümünü doğrulama arzusunun nedenlerini açıklamayı amaçlamıştır. Kuramcılara göre, sosyal psikoloji literatüründe pek çok araştırmacı benlik saygısını koruma arzusunun sonuçlarıyla ilgilenmiş ve bu arzuyu kuramlarının merkezine yerleştirmiştir (ör., sosyal kimlik kuramı-Tajfel, 1982). Buna karşın, bireylerin benlik saygılarını korumaya yönelik arzuyu neden taşıdıklarına ilişkin açıklamalar çok kısıtlıdır. Buradan yola çıkan kuramcılar (Greenberg ve diğ., 1986), Ernest Becker'in (1973) görüşlerini deneysel sosyal psikoloji bilgileri ile birleştirmiş ve insanın olumlu bir benlik görünümü kurma ihtiyacını açıklayan dehşet yönetimi kuramını ortaya atmıştır.

Kurama göre (Solomon ve diğ., 1991) insanlar, diğer hayvanlara benzer bir şekilde, evrimsel bir hayatta kalma arzusu taşıyarak dünyaya gelmektedir. Buna karşın, insan beyninin evrimleşmesi onu diğer hayvanlardan ayırmaktadır. Buna göre, insan beyni evrimsel süreçte soyut düşünme becerilerini kazanacak şekilde evrimleşmiştir ve soyut düşünme becerisi insana hayatta kalma konusunda pek çok avantaj sağlamıştır (Pyszczynski ve diğ., 2015). Örneğin, insanlar soyut

düşünebilme becerileri sayesinde sembolleri kullanmayı öğrenmiş, davranışlarında esneklik sağlamış, planlama becerisini kazanmış ve dil ve konuşma yeteneklerini elde etmiştir. Soyut düşünme becerileri bu bakımdan oldukça işlevsel olmuştur. Buna karşın, bu beceri insanın kendisini fark etmesini ve geçmişi, şimdiyi ve geleceği bir arada düşünebilmesini beraberinde getirmiştir. Kendi benliğinin farkında olan ve geleceği düşünebilen insan ölümün bir gün kaçınılmaz olarak kendisini bulacağı gerçeği ile yüzleşmek zorunda kalmıştır (Solomon ve diğ., 2015). Diğer hayvanlarla paylaşılan hayatta kalmaya yönelik yoğun motivasyon ile bir gün öleceğinin farkında olma durumu bir araya geldiğinde insanda bir ölümlülük dehşeti oluşturmuştur (Solomon ve diğ., 1991). Sonuçta insan bu ölüm dehşetiyle baş edebilmek için kaygı tamponlayıcı iki temel mekanizmaya tutunmuştur: kültürel dünya görüşleri ve benlik saygısı (Pyszczynski ve diğ., 2015).

Dehşet yönetimi kuramına göre (Greenberg ve diğ., 1986), insan türü ölümün kaçınılmaz olduğu dehşeti ile baş edebilmek için yine gelişmiş bilişsel yeteneklerinden yararlanmıştır. Buna göre, insan soyut düşünebilme ve semboller oluşturabilme yeteneği sayesinde geniş düşünce sistemlerini bir araya getiren kültürel dünya görüşlerini geliştirmiş ve onları içselleştirmiştir. Bu sayede de kendi bedeninden daha önemli, anlamlı ve kalıcı olan bir şeyin parçası olduğunu hissederek ölümsüzlüğü elde edebilmiştir. Darrel ve Pyszczynski'ye (2016) göre kültürel dünya görüşleri insanın yaşama ve gerçekliğe bir lensin arkasından bakabilmesini sağlamaktadır. Bu lens ise hayata anlam katmakta, geçip giden zamanın karşısında kalıcı olma fırsatı oluşturmakta, onu benimseyen insanlara yerine getirmeleri gereken birer kurallar bütünü sunmakta ve insana bir ölümsüzlük umudu vadetmektedir. Kurama göre, kültürel dünya görüşlerinin vadettiği ölümsüzlük iki türlüdür: literal ölümsüzlük ve sembolik ölümsüzlük (Pyszczynski ve diğ., 2015). Literal ölümsüzlük, insanın özünün bedensel ölümden sonra da yaşamaya devam etmesidir. Pek çok dinî inanış, insana yaşamdan sonra cenneti veya reankarnasyon yoluyla başka bir bedende tekrar doğmayı (yani literal ölümsüzlüğü) vadetmektedir. Sembolik ölümsüzlük ise bedensel ölümden sonra da kalıcı olabilecek bir şeyin parçası olmak ve ona anlamlı bir katkı sunmak yoluyla gerçekleşmektedir. Buna göre, insan bedenen ölse de parçası olduğu büyük, anlamlı ve kalıcı inanış var olmaya devam edecektir. Böylelikle, bu kalıcı kültürel dünya görüşüne tutunan insan da sembolik bir biçimde ölümsüzlüğü elde edebilecektir. "V for Vendetta" (McTeigue, 2005) filminde geçen "*Bu maskenin ardında etten (bedenden) fazlası var, bu maskenin ardında bir fikir var... Ve fikirler kurşungeçirmezdir*" sözü kuramda kastedilen sembolik ölümsüzlük kavramına güzel bir örnek olabilir.

Dehşet yönetimi kuramına göre (Pyszczynski ve diğ., 2004), ölümün dehşeti karşısındaki ikinci kaygı tamponlama mekanizması benlik saygısıdır. Buna göre, bireylerin kültürel dünya görüşleri tarafından sağlanan sembolik veya literal ölümsüzlüğe hak kazanabilmeleri için onların standartlarına göre yaşamaları ve bu kültürel dünya görüşlerine anlamlı bir katkı sunmaları gereklidir. Örneğin, pek çok dinî inanışa göre o dine inanan ve o dinin gereklerini yerine getiren bireyler vadedilen cennete ulaşacaktır ya da sonraki hayatında başka bir bedende daha iyi bir yaşam sürecektir. Bunun yanı sıra, inandığı dünya görüşlerine anlamlı bir katkı sunan bireyler sonraki nesiller tarafından anılacak ve sembolik ölümsüzlüğe ulaşabilecektir. Dolayısıyla, bireyler bu kalıcı düşünce sistemlerine anlamlı bir katkı sağladığını hissettiği müddetçe kendilerini değerli görmekte ve yüksek bir benlik saygısına ulaşabilmektedir (Solomon ve diğ., 1991). Bireyler bu evrene anlamlı bir katkı sunduğunu hissetmediği zaman ise ölümlülüğün dehşeti karşısında savunmasız kalabilmektedir. Dolayısıyla, bireyler ölüm dehşeti karşısında bir kaygı tamponlayıcı mekanizma olarak sürekli olumlu bir benlik görünümü edinme ve bunu sürdürme gayretine girmektedir (Pyszczynski ve diğ., 2004).

Dehşet yönetimi kuramı, ortaya atıldığı ilk dönemde sosyal psikoloji alanında bir dirençle karşılaşmıştır. Kuramcılar, 1984 yılında ilk defa Deneysel Sosyal Psikoloji Kongresinde sunumlarını yaptıklarında olumsuz yönde ciddi bir tepki görmüşler ve kuram hakkında American Psychologist dergisine yolladıkları ilk makale hakemler tarafından reddedilmiştir (Solomon ve diğ., 2015). Derginin editörü, yazarlara kuramlarının sosyal psikoloji alan yazınında ciddiye alınmasını istiyorlarsa bilimsel kanıt sunmaları gerektiği önerisini yapmıştır (Greenberg ve Arndt, 2012). Bunun üzerine, yazarlar deneysel sosyal psikoloji bilgilerinden de faydalanarak dehşet yönetimi kuramını sınayabilecekleri çeşitli hipotezler geliştirmişlerdir. Kuramın günümüzde yaygın olarak test edilen üç temel hipotezi bulunmaktadır: Ölüm bilgisi belirginliği (*mortality salience*), kaygı tamponlama (*anxiety buffer*) ve ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliği (*death thought accessibility*).

Ölüm bilgisinin belirginliği hipotezine göre, eğer benlik saygısı ve kültürel dünya görüşleri ölümlülük dehşeti karşısında işe yarıyorsa ölüm bilgisinin belirginleştirilmesi bu yapılara tutunma ihtiyacını artırmalıdır (Darrell ve Pyszczynski, 2016). Dolayısıyla, bireylere ölümü hatırlatabilecek şeyler onların kültürel dünya görüşlerine tutunma ve benlik değerini yükseltme motivasyonlarını artırmalıdır. Ölüm bilgisinin belirginliği hipotezini test eden çalışmalarda genellikle ölümü hatırlatacak çeşitli uyaranlar sunulmakta ve bireylerin kültürel

dünya görüşlerine tutunma veya benlik saygılarını artırmaya yönelik motivasyonları incelenmektedir. Ölüm bilgisinin belirginleştirilmesi için örtük veya açık çeşitli yöntemler kullanılmaktadır (ayrıntılı bilgi için bk. https://tmt.missouri.edu/materials. html). Bu yöntemlerden en sık kullanılanı ise katılımcılardan iki açık uçlu soruyu yanıtlamalarıdır: (1) "*Lütfen, kendi ölümünüzü düşünmenin sizde uyandırdığı duyguları kısaca açıklayınız.*" ve (2) "*Lütfen, fiziksel olarak ölmekte olduğunuzda ve fiziksel olarak artık ölü olduğunuzda size ne olacağı konusundaki düşündüklerinizi olabildiğince açık bir biçimde yazınız.* Bu iki açık uçlu soru, kontrol koşulunda genellikle televizyon izleme, müzik dinleme, diş hekimini ziyaret etme, bir sunum yapma veya sınava girme gibi ölümü hatırlatmayan durumlara uyarlanmaktadır.

Dehşet yönetimi kuramına göre (Pyszczynski ve diğ., 2015), ölüm bilgisi belirginleştirildiğinde bireyler iki tür baş etme mekanizması geliştirmektedir: yakınsak savunma mekanizmaları ve ıraksak savunma mekanizmaları. *Yakınsak savunma mekanizmaları*, ölüm bilgisi bilincin merkezinde iken devreye girmekte ve ölüm bilgisini bilincin dışına itmeye yönelik çabaları içermektedir. Ölüm bilgisini bastırma ve inkar etme bu savunma mekanizmasının örnekleri olabilecektir. *Iraksak savunma mekanizmaları* ise ölüm bilgisi bilincin dışında ve hâlâ ulaşılabilir durumda iken devreye girmekte ve bu düşünceleri uzaklaştırmaya yaramaktadır. Benlik saygısı ve kültürel dünya görüşleri ıraksak savunma mekanizmalarıdır ve ölüm bilgisi bilinç dışında ve hâlâulaşılabilir durumdayken işe yaramaktadır (Burke ve diğ., 2010). Bu nedenle, ölüm bilgisi belirginliği hipotezinin test edildiği pek çok çalışmada ölüm bilgisi belirginleştirildikten sonra ölüm düşüncelerinin aktif bilincin dışarısına çıkartılması için çeşitli erteleme görevleri (duygu ölçümleri ya da kelime arama bulmacası gibi) kullanılmaktadır.

Ölüm bilgisinin belirginliğinin kültürel dünya görüşleri üzerindeki etkisini inceleyen klasik çalışmalarda bireyin kendi kültürünü destekleyen (veya onu eleştiren) kimseler hakkındaki tutumu (Greenberg ve diğ., 1990) ya da toplumsal normları ihlal eden (hayat kadınları gibi) veya onlara göre davranan (bir suçluyu ihbar eden biri gibi) kimselere yönelik tutumlar incelenmektedir (Rosenblatt ve diğ., 1989). Bu çalışmalarda tutarlı bir biçimde ölüm bilgisi belirginleştirilen katılımcıların, kontrol koşulunda olanlara oranla, kendi kültürel dünya görüşlerini destekleyen kişilere yönelik olumlu tutumlara daha fazla sahip oldukları; kendi kültürel dünya görüşlerini eleştiren kimselere yönelik ise olumsuz tutumlara daha fazla sahip oldukları gösterilmiştir (Greenberg ve diğ., 1990). Ayrıca yine ölüm bilgisi belirginliği koşulundaki katılımcıların kültürel

normları ihlal eden kimselere daha fazla ceza verme eğiliminde oldukları, kültürel normlara göre hareket eden kimselere ise daha fazla ödül verme eğiliminde oldukları gösterilmiştir (Rosenblatt ve diğ, 1989).

Ölüm bilgisi belirginliğinin benlik saygısını arttırmaya yönelik eğilimle ilişkili olduğunu gösteren çalışmalar da bulunmaktadır (Mikulincer ve Florian, 2002; Peters ve diğ., 2005). Bu çalışmalardan birinde (Mikulincer ve Florain, 2002), ölüm bilgisi belirginleştirilen katılımcıların benliğe hizmet eden bilişsel yanlılıkları kontrol koşulundaki katılımcılara oranla daha fazla yaptığı gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, dehşet yönetimi kuramında bireylerin benlik saygılarını kültürel dünya görüşünden elde ettikleri ve benlik saygılarını sahip oldukları kültürel dünya görüşlerinin standartları üzerinden doğruladıkları ileri sürülmektedir (Pyszczynski ve diğ., 2015). Örneğin, ölüm bilgisi belirginleştirildiğinde benlik saygılarını fiziksel güçle tanımlayan katılımcıların fiziksel gücü ölçen bir el dinamometresini daha fazla sıktıkları gösterilmiştir (Peters ve diğ., 2005).

Dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde test edilen ***kaygı tamponlama hipotezine*** göre, eğer bir sistem ölüm dehşeti karşısında kaygı tamponlama işlevine sahipse o sistemin güçlü olması ya da geri bildirim yolu ile güçlendirilmesi ölümlülük tehdidi durumlarında bireylerin verdiği savunmacı tepkileri azaltmalıdır (Greenberg ve diğ., 1992a). Hipotez özellikle benlik saygısının kaygı tamponlayıcı işlevine vurgu yapmakta ve benlik saygısını güçlendirmenin ölüm karşısında verilen savunmacı tepkileri azaltacağını belirtmektedir. Bu hipotezin test edilmesi için genellikle bireylere kendi benliklerini doğrulama imkânı sağlanmakta ya da performansları ile ilgili olumlu geri bildirim verilmektedir. Daha sonra, bu güçlendirmenin ölüm belirginliği karşısında verilen savunmacı tepkileri veya kaygıyı azaltıp azaltmadığı incelenmektedir (Darrell ve Pyszczynski, 2016).

Kaygı tamponlama hipotezinin test edilmesi amacıyla yürütülen ilk çalışmalardan birinde (Greenberg ve diğ., 1993) hem kişilik hakkında verilen olumlu geri bildirimin hem de kronik benlik saygısının yüksek olmasının katılımcıların ölümlülükleri hakkında inkarcı olma eğilimlerini azalttığı gösterilmiştir. Bunun yanı sıra hem benlik saygısı deneysel yöntemlerle yükseltilen hem de kronik benlik saygısı yüksek olan kişilerin ölüm bilgisi belirginliği sonrasında savunmacı tepkileri daha az sergilediği gösterilmiştir (Harmon-Jones ve diğ., 1997). Buna karşın, dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde ele alınan benlik saygısı kültürel dünya görüşlerinden elde edilmektedir ve benlik saygısının kaygı tamponlayıcı rolünün kültürel bağlama duyarlı olacağı düşünülebilir (Pyszczynski ve diğ., 2015). Başka bir ifadeyle, bireylerin kültürleri için önemli alanlarda elde ettikleri benlik değerinin ölüm kaygısını azaltma konusunda daha işlevsel

olabileceği düşünülebilir. Yürütülen kültürler arası bir çalışmada (Du ve diğ., 2013) da benlik saygısının kaygı tamponlayıcı işlevinin kültürel dünya görüşlerine oldukça duyarlı olduğu gösterilmiştir. Bu çalışmada, toplulukçu kültürel değerleri daha fazla önemseyen Çinli katılımcılarla bireyci kültürel değerleri daha fazla önemseyen Avusturalyalı katılımcılarda farklı benlik türlerinin (bireysel veya ilişkisel) ölümlülük kaygısıyla ilişkisi incelenmiştir. Sonuçta, Çinli katılımcılarda ilişkisel benlik saygısının, Avustralyalı katılımcılarda ise bireysel benlik saygısının ölümlülük kaygısı ile negatif yönde ilişkili olduğu gösterilmiştir.

Dehşet yönetimi kuramı bağlamında test edilen bir diğer hipotez ***ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliği hipotezidir***. Bu hipoteze göre, eğer kültürel dünya görüşleri ve benlik saygısı ölüm düşünceleri ve tehdidi karşısında tamponlayıcı bir işlev görüyorsa kültürel dünya görüşlerini veya benlik saygısını tehdit etmek ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğini artırmalıdır (Pyszczynski ve diğ., 2015). Başka bir ifadeyle, benlik saygısı ve kültürel dünya görüşleri bireylerin ölüm düşüncelerini bilinçten uzak tutmak için tutundukları mekanizmalardır ve bu mekanizmaların tehdit edilmesimesi ölüm düşüncelerini bilince yaklaştırmalıdır. Bu hipotezin test edilmesi için genellikle kültürel dünya görüşleri veya benlik saygıları tehdit edilmekte ve sonrasında ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğinin artıp artmadığı incelenmektedir (Darrell ve Pyszczynski, 2016). Ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğinin incelenmesi için bireylerin kelime tamamlama görevlerinde ("_E _EN" kelimesinin "KEFEN" ya da "KETEN" şeklinde tamamlamak gibi görevler) ölümle ilişkili kelimeler kullanarak tamamlama düzeyleri değerlendirilmektedir (Doğulu, 2012). Kelimelerdeki boşlukların ölümle ilişkili kelimeler oluşturacak şekilde tamamlanması ölüm düşüncelerinin daha ulaşılabilir olduğuna işaret etmektedir. Bir başka yöntemde ise katılımcıların kelime tanıma görevlerinde (*lexical decision task*: bir harfler bütününün anlamlı bir kelime olup olmadığına karar verme) ölümle ilişkili kelimeleri tanıma hızı ölçülmektedir (Schimel ve diğ., 2007). Bu görevde, ölümle ilgili kelimelerin diğerlerine göre daha hızlı tanınması ölüm düşüncelerinin daha ulaşılabilir olduğuna işaret etmektedir.

Ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliği hipotezi, dehşet yönetimi kuramının özellikle bilişsel düzeyde test edilmesine olanak tanımış ve özellikle son dönemlerde bu hipotezin test edilmesi için çok sayıda çalışma yürütülmüştür (derleme için bk. Hayes ve diğ, 2010). Yürütülen çalışmalar, kültürel dünya görüşlerinin tehdit edilmesinin ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğini artırdığına işaret etmektedir (Hayes ve diğ., 2015; Schimel ve diğ., 2007). Örneğin bir çalışmada (Schimel ve diğ., 2007), Kanadalı kimliği ile gurur duyan katılımcılara Kanada

karşıtı veya Avustralya karşıtı bir internet sitesi sunulmuş ve Kanada karşıtı internet sitesini görenlerin ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliği düzeylerinin daha yüksek olduğu gösterilmiştir. Bu çalışmanın bulguları, yaratılış görüşünü benimseyen kimseler için yaratılışçılık düşüncelerinin tehdit edilmesi durumunda (Schimel ve diğ, 2007) veya ateistlerde evrim kuramının tehdit edilmesi durumunda (Hayes ve diğ, 2015) da tekrarlanmıştır. Bu çalışmalarda, tutarlı bir biçimde kültürel dünya görüşlerinin tehdit edilmesinin katılımcılarda ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğini arttırdığı gösterilmektedir.

Hayes ve diğerleri (2008) tarafından yürütülen bir araştırmada, benlik saygısının tehdit edilmesinin ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğini artırdığı gösterilmiştir. Bu çalışmada, bir zekâ testinde ortalamanın altında performans gösterdiğine dair geri bildirim verilen katılımcıların ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliğinin daha yüksek olduğu gösterilmiştir. Bu çalışmada ayrıca arkadaşlarının önünde kötü bir sunum yapacaklarına inandırılan katılımcıların, bu tehdidi yaşamayanlara oranla, ölüm düşüncelerinin daha ulaşılabilir olduğu gösterilmiştir.

Dehşet yönetimi kuramından yola çıkan pek çok çalışmacı şimdiye kadar bahsedilen üç hipotezi (ölüm bilgisinin belirginliği, kaygı tamponlama ve ölüm düşüncelerinin ulaşılabilirliği) kullanarak kuramın beklentilerini pek çok alanda test etmiştir (bir meta analiz çalışması için bk. Burke ve diğ, 2010). Örneğin, kuram sağlık davranışları (Goldenberg ve Arndt, 2008); siyasi tercihler (Kosloff ve diğ., 2010); finansal kararlar (Zaleskiewicz ve diğ., 2013); tüketici davranışları (Fransen ve diğ., 2008); yakın ilişkiler (Strachman ve Schimel, 2006); çevreci davranışlar (Vess ve Arndt, 2008); sürücü davranışları (Taubman Ben-Ari ve diğ., 1999) ve göçmenlere yönelik tutumlar (Weise ve diğ., 2012) gibi pek çok alanda incelenmiş ve bu alanlarda çalışan araştırmacı ve uygulamacılara faydalı bilgiler sağlamıştır. Buna karşın, kurama yönelik bazı eleştiriler de söz konusudur.

Dehşet Yönetimi Kuramına Yönelik Bazı Eleştirel Yaklaşımlar

Buraya kadar vurgulananlardan da anlaşılacağı üzere, dehşet yönetimi kuramı sosyal psikoloji alan yazınında özellikle son dönemlerde ciddi bir ilgi görmüş ve yakın ilişkilerden iknaya, gruplar arası ön yargılardan siyasi tercihlere çok geniş bir alana uygulanmıştır. Buna karşın, bazı araştırmacılar kuramın bilimsel açıdan yanlışlanabilirliğini ve evrimsel varsayımlarla uyumluluğunu eleştirmektedir (Buss, 1997; Kirkpatrick ve Navarrete, 2006; Martin ve van den Bos, 2014). Bazı araştırmacılar da kuram çerçevesinde elde edilen bulguların

aslında belirsizlik yönetimi (van den Bos, 2001), evrimsel koalisyon kurma ihtiyacı (Navarrate ve diğ, 2004) ve anlamlılığı sürdürme ihtiyacı (Heine ve diğ., 2006) gibi alternatif psikolojik süreçlerle açıklanabileceğini ileri sürmektedir.

Dehşet yönetimi kuramı için getirilen en önemli eleştirilerden biri, kuramın açıklamalarının çok geniş olmasından dolayı kuramın yanlışlanabilirliğini yitirmesidir (Martin ve van den Bos, 2014). Bilim felsefecisi Karl Popper'a (1934/2017) göre bilimsel bir kuramın en önemli özelliği, onu doğrulayan bir yığın veri biriktirmesi değil; onu eleştirebilecek, sınayabilecek ve yanlışlayabilecek çalışmalar yapılabilmesidir. Dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde yürütülen çalışmalar sonucunda ortaya çıkan sonuçlar (yönüne bakılmaksızın) ne olursa olsun dehşet yönetimi ve kaygı tamponlama süreçleri ile açıklanabilmekte ve kuramın temel argümanlarına uygun hâle getirilebilmektedir. Martin ve van den Bos (2014), kuram çerçevesinde elde edilen ve birbirine zıt olan bulguların dahi (ör., ölüm belirginliğinin ön yargıyı hem arttırması hem azaltması- Greenberg ve diğ., 1992b) dehşet yönetimi süreçleri ile açıklanabildiğini ve bu durumun kuramı yanlışlanamaz hâle getirdiğini ve çalışmacıların elde ettikleri verileri bir şekilde kuramın temel argümanları ile açıklayabildiklerini belirtmektedir. Örneğin, kültürler arası çalışmalarda elde edilen bulguların etki büyüklüğünün ABD'de elde edilen bulgulardan daha düşük olması da yine o kültürel dünya görüşlerinin farklılığı ile açıklanmaktadır (Pyszczynski ve diğ. 2015). Kuramın asıl sayıltısı olan dehşet yönetimi ve kaygı tamponlama mekanizmalarına ilişkin süreçler ise yanlışlanamamaktadır. Dolayısıyla, bu durum kuramın eleştirilememesine ve kendi argümanları içerisine sıkışıp kalmasına neden olabilmektedir. Kuramın elde ettiği doğrulayıcı pek çok bulgunun bir işe yaraması için kuramın sorgulanabilir, eleştirilebilir ve yanlışlanabilir hâle getirilmesinin sağlanması önemli gibi görünmektedir.

Dehşet yönetimi kuramına yöneltilen evrimsel psikoloji kaynaklı eleştiriler genel olarak kuramın modern evrimsel olgularla uyuşmadığı yönündedir (Buss, 1997; Kirkpatrick ve Navarrate, 2006). Hatırlanacağı gibi dehşet yönetimi kuramının en temel argümanlarından biri, insanlar da dâhil tüm canlıların evrimsel süreçte bir hayatta kalma arzusuna sahip olduğudur (Solomon ve diğ., 2015). David Buss'a (1997) göre, dehşet yönetimi kuramının hayatta kalma güdüsünü insan motivasyonunun merkezine koyması ve üreme problemini tamamen göz ardı etmesi modern evrimsel yaklaşımla uyuşmamaktadır. Şöyle ki, modern evrimsel yaklaşıma göre, üreme ve gen aktarımı insan ve diğer türlerin en temel adaptif sorunudur ve hayatta kalmak ancak üreme ve gen aktarımı gerçekleştiği müddetçe işe yaramaktadır. Başka bir ifadeyle, türlerin devamı için asıl önemli

olan şey kendilerinin ve yakın akrabalarının üreme başarısı elde etmesi ve genlerinin sonraki nesillere aktarılabilmesidir. İnsan da dâhil pek çok canlı türünün yavrularının veya yakın akrabalarının canını korumak için kendi yaşamını riske atarak fedakarlık davranışlarında bulunması da bu görüşü destekler niteliktedir (Kirkpatrick ve Navarrete, 2006). Dolayısıyla, hayatta kalma arzusunu merkeze koymak ve üreme ve gen aktarımını geri plana atmak evrimsel psikoloji açısından problemli bir yaklaşım gibi durmaktadır. Ayrıca Buss'a (1997) göre dehşet yönetimi kuramı, cinsiyet farklılıklarını göz ardı etmektedir. Buna karşın, özellikle üreme başarısı söz konusu olduğunda, her iki cinsiyetin karşılaştığı seçilim baskısı birbirinden çok farklıdır. Dolayısıyla, insan evrimsel sürecinde cinsiyet farklılıklarının göz ardı edilmesi, dehşet yönetimi kuramı açısından ciddi bir sorun oluşturmaktadır. Bu eleştirilerden yola çıkıldığında, kuramın sayıltılarının gen aktarımı ve üreme problemi ile birlikte değerlendirilmesi ve kuram çerçevesinde yürütülecek çalışmalarda cinsiyet farklılıklarının göz önünde bulundurulması önemli gibi durmaktadır.

Dehşet Yönetimi Kuramının Bulgularına Alternatif Açıklamalar

Bazı araştırmacılar özellikle ölüm bilgisi belirginliği hipotezi kapsamında elde edilen bulguların başka psikolojik mekanizmalarla da açıklanabileceğini ve bu psikolojik süreçlerin göz önünde bulundurulmasının dehşet yönetimi kuramını zenginleştirebileceğini öne sürmektedir (Martin ve van den Bos, 2014). Bölümün bu kısmında, bu açıklamalardan üçü ele alınacaktır: belirsizlik yönetimi (van den Bos, 2001), koalisyon kurma ihtiyacı (Navarrate ve diğ., 2004) ve anlamlılığı sürdürme ihtiyacı (Heine ve diğ., 2006).

Belirsizlik yönetimi modeline göre (Van den Bos, 2001) bireylerin kendileri, çevreleri veya gelecekle ilgili şüpheye düşmeleri onlarda bir kaygı ve huzursuzluğa yol açmaktadır. Dolayısıyla, bireyler çevreleri üzerinde kontrolü arttırmak ve hayatta kalabilmek için belirsizliği azaltmaya yönelik bir motivasyona sahiptir. Kültürel değerlere tutunma ve anlam oluşturmaya yönelik eğilim de bu belirsizliği azaltma çabasının bir sonucu olabilecektir. Van den Bos'a (2001) göre, ölüm bilgisinin belirginliği sonucunda ortaya çıkan kültürel dünya görüşünü doğrulama çabası da en azından kısmen, ölüm düşüncelerinin dolaylı yoldan oluşturduğu belirsizlik durumunun (ne zaman öleceğine veya öldükten sonra ne olacağına ilişkin) sonucu olarak ortaya çıkmış olabilecektir. Van den Bos ve diğerleri (2005), bu bağlamda yürüttükleri beş ayrı deneyle ölüm bilgisinin belirginliği ve belirsizlik bilgisinin belirginliğinin

kültürel dünya görüşlerine tutunma üzerindeki etkilerini karşılaştırmıştır. Deneylerin hepsinde hem ölüm bilgisi belirginliğinin hem de belirsizlik bilgisi belirginliğinin kültürel dünya görüşlerine tutunma düzeyini artırdığı gösterilmiştir. Buna göre, ölüm bilgisi belirginliği ve belirsizlik bilgisi benzer sonuçlar ortaya çıkarmaktadır. Çalışmayı yürüten araştırmacılar, ölüm bilgisi belirginliği grubunda sorulan açık uçlu iki soruya verilen cevapların içeriğini incelediklerinde de katılımcıların önemli bir bölümünün (beş deney için %25-%50 arasında) cevaplarında belirsizliğe ilişkin cümlelerin bulunduğunu görmüştür (Van den Bos ve diğ, 2005). Yavuz ve van den Bos (2009) tarafından Türkiye'de yaşayan katılımcılarla yürütülen bir çalışmada da hem ölüm bilgisi belirginliğinin hem de belirsizlik bilgisi belirginliğinin Türk kadınların haklarını eleştiren bir yabancıya karşı olumsuz tepkileri artırdığı gösterilmiştir. Ayrıca bu çalışmada, belirsizlik bilgisinin etkisinin ölüm bilgisi belirginliğinin etkisine oranla daha güçlü olduğu gösterilmiştir. İlginç bir biçimde, bu çalışmada yürütülen içerik analizi sonuçlarında da ölüm bilgisi belirginliği koşulundaki katılımcıların %28'lik bir bölümünün belirsizliğe dair konulardan bahsettiği gösterilmiştir. Bu çalışmanın yanı sıra ülkemizde yürütülen başka bir çalışmada ölüm bilgisi belirginliğinin belirsizliğe ilişkin düşüncelerin ulaşılabilirlik düzeyini artırdığı gösterilmiştir (Yavuz-Güzel, 2012). Bu bulgular, ölüm bilgisi belirginliği manipülasyonunun etkisinin en azından bir bölümünün belirsizlik düşünceleri ile açıklanabileceğine işaret etmektedir.

Ölüm bilgisi belirginliğinin etkilerini açıklamak için ileri sürülen bir diğer alternatif psikolojik süreç de koalisyon kurma ihtiyacıdır (Kirkpatrick ve Navarrate, 2006). Bu açıklamaya göre, ölüm bilgisi belirginliği sonucunda ortaya çıkan kültürel normlara tutunma eğiliminin artması gibi bulgular sosyal ağlar kurma ihtiyacı, kişiler arası bağ kurma ve koalisyonlar kurma gibi evrimsel süreçteki somut sorunlar karşısında ortaya çıkmış çeşitli işlevsel mekanizmalarla açıklanabilecektir. Buna göre, bireyler evrimsel geçmişte hayati tehdit oluşturabilecek durumlar karşısında koalisyonlar kurmuş, bu tehditlerle gruplar hâlinde mücadele etmiş ve diğer gruplarla rekabete girmişlerdir. Bu aşamada, sosyal normlar grupları bir arada tutmaya ve koalisyonlar kurmaya yaradığı için özellikle tehlike durumlarında bu normlara tutunmak evrimsel açıdan işlevseldir. Dolayısıyla, ölüm bilgisinin belirginliği gibi tehdit olarak algılanabilecek durumlarda bireylerin kültürel normlara daha fazla tutunuyor olmasının nedeni ölümün oluşturduğu dehşet değil, tehlikeli bir durumla baş edebilmek için gerekli olan koalisyon kurma ihtiyacıdır. Çalışmacılar, buradan yola çıkarak dehşet yönetimi kuramında test edilen ölüm bilgisi belirginliği

koşuluna sosyal desteğe ihtiyaç uyandıracak (ölümü hatırlatmayan) bir koşul eklemiş ve bu koşulun da ölüm bilgisi belirginliğine benzer bir etki ortaya çıkardığını göstermiştir (Navarrate, 2005; Navarrate ve diğ., 2004). Örneğin, Navarrate ve diğerleri (2004), yürüttükleri bir çalışmada, ölüm bilgisi belirginliği paradigmasını birebir tekrar etmiş ve bu paradigmaya koalisyon ihtiyacını arttırabilecek iki ayrı koşul daha eklemişlerdir. Bu koşullardan birinde katılımcılar evlerine hırsız girdiğini fark ettiklerini düşünmüş, diğerinde aileleri ve arkadaşları tarafından dışlandıklarını düşünmeleri istenmiştir. Çalışma kapsamında farklı etnik gruplarla yürütülen 4 ayrı deneyde ölümlülüğü hatırlatmayan bu koşulların da kültürel dünya görüşlerini savunmaya yönelik tepkilere yol açtığı gösterilmiştir. Navarrate (2005) tarafından hem Amerikalı hem de Kosta Rikalı katılımcılarla yürütülen deneysel çalışmalarda elde edilen veriler de koalisyon ihtiyacını arttıracak koşulların iç grubun görüşlerini destekleme düzeyini artırdığını ancak ölüm bilgisi belirginliğinin aynı etkiyi göstermediğini ortaya koymuştur.

Ölüm bilgisi belirginliği etkilerine yönelik bir diğer alternatif açıklama da anlamlılığın sürdürülmesi ihtiyacıdır (Heine ve diğ, 2006; Proulx ve Heine, 2006). Anlamlılığın sürdürülmesi modeline göre, insanların çevrelerini öngörebilmeye ve kontrol etmeye ihtiyaçları bulunmaktadır. Bunun için de kendi içerisinde tutarlı, kalıcı ve beklenir ilişkilere sahip zihinsel temsillere (yani anlamlılığa) gereksinim duymaktadırlar. Herhangi bir durum bu anlamlılığa tehdit oluşturduğunda bireyler kendi anlamlılık ihtiyaçlarını anlam bütünlüğü taşıyan başka şeylerle onarma yolunu tercih edebilmektedirler. Kültürel dünya görüşleri de bu ihtiyacı karşılayabilecek sembolik bir anlam bütünlüğü olabilir. Ölüm bilgisi de bireyin anlam bütünlüğüne bir darbe ve kesinti olarak değerlendirilebilecektir. Dolayısıyla, bireyler ölüm belirginleştirildiğinde kendi anlamlılıklarını sembolik bir biçimde onarma çabasıyla kültürel dünya görüşlerine tutunuyor olabilirler (Proulx ve Heine, 2006). Bu modeli ortaya atan araştırmacılar (Heine ve diğ, 2007 akt., Proulx ve Heine, 2006), yürüttükleri bir dizi çalışmada ölümle ilişkili olmayan anlamlılık tehditlerinin de kültürel dünya görüşlerini ölüm bilgisi belirginliği ile benzer bir şekilde etkilediğini göstermiştir. Bu çalışmalarda, katılımcılara kendi yaşamlarının düşük anlam taşıdığına dair bir geri bildirim vermiş ya da ölüm bilgisini belirginleştirmişlerdir. Bulgular her iki koşulda da katılımcıların birbirlerine benzer tepkiler verdiğini ortaya koymuştur. Örneğin, katılımcılar kendi ülkelerini eleştiren kimselere yönelik daha olumsuz bir tutum sergilemiş ve bir hayat kadınını daha fazla cezalandırmıştır.

Dehşet Yönetimi Kuramı Kapsamında Türkiye'de Yürütülen Çalışmalarda Ele Alınan Değişkenler

Dehşet yönetimi kuramı batı merkezli ana akım sosyal psikoloji literatüründe kendisine önemli bir yer bulmuş ve çalışmaların pek çoğu ABD'de yürütülmüştür. Ülkemizde de özellikle son on beş yılda dehşet yönetimi kuramına ilgi artmış ve kuramın argümanları özellikle yüksek lisans ve doktora tezleri kapsamında sınanmıştır. Yapılan alan yazın taramasında, bilgimiz dâhilinde, dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde ülkemizde 32 ampirik çalışma yürütüldüğü görülmektedir (bk. Tablo 1). Ayrıca kuram ile ilgili üç derleme çalışması (Doğulu ve Sakallı-Uğurlu, 2015; Koç ve Kafa, 2019; Yeniçeri, 2016), Türkiye'de yürütülen çalışmalar üzerine bir kitap bölümü (Bulut, 2020) ve bir meta analiz çalışması (Bulut, 2015a) bulunmaktadır. Bölümün bu kısmında dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde ülkemizde yürütülen ampirik çalışmalar incelenecektir.

Dehşet yönetimi kuramı kapsamında ülkemizde yürütülen çalışmalardan bazılarında hipotezler desteklenirken (ör., Kökdemir ve Yeniçeri, 2010) bazılarında desteklenmemektedir (ör. Doğulu, 2017). Ayrıca dehşet yönetimi kuramı üzerine Türkiye'de yapılmış 17 çalışma (2001-2014 yılları arasında) üzerine yürütülen bir meta analiz çalışması, toplam etki büyüklüğünün (0,16) küçük olduğunu göstermektedir (Bulut, 2015a). Uluslararası alan yazında kuram üzerine yürütülmüş çalışmalarda etki büyüklüğünün (0,35) orta düzeyde olduğu bilinmektedir (Burke ve diğ., 2010). Buna karşın, Asyalı katılımcıların yer aldığı çalışmalar üzerine yürütülen bir meta analiz çalışmasındaki etki büyüklüğü de (0,05) oldukça düşüktür (Yen ve Cheng, 2010). Bu durum, dehşet yönetimi kuramındaki süreçlerin kültürel bağlama oldukça duyarlı olduğuna ve Türkiye'deki çalışmaların bulgularının dikkatli bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

Türkiye'de yürütülen çalışmalardan bazıları ölüm bilgisi belirginliği sonrasında katılımcıların çeşitli kültürel dünya görüşlerine (dindarlık, muhafazakârlık, adil dünya inancı, bilim inancı, cinsiyetçilik, kadercilik ve sistemi meşrulaştırma gibi) ne düzeyde tutunduklarını ele almıştır. Örneğin, bir çalışmada savunmacı dindarlığı yüksek olan katılımcıların ölüm bilgisi belirginleştirildiğinde muhafazakârlık düzeyinin arttığı gösterilmiştir (Koca-Atabey, 2011). Buna karşın, başka bir çalışmada ölüm bilgisinin belirginleştirilmesinin dini görüşü yordamadığı, adil dünya inancını ise azalttığı gösterilmiştir (Bulut, 2021). Ancak diğer çalışmalarda ölüm bilgisi belirginliğinin cinsiyetçilik (Doğulu, 2012), kadercilik ve sistemi meşrulaştırma (Doğulu, 2017) ve bilim inancı (Başerdem, 2019) gibi kültürel dünya görüşlerini anlamlı bir biçimde etkilemediği gösterilmiştir. Çalışmalarda da

gösterildiği gibi ölüm bilgisi belirginliği ve çeşitli kültürel dünya görüşlerine tutunma arasındaki ilişkiye dair çelişkili bulgular elde edilmektedir.

Tablo 1. Dehşet Yönetimi Kuramı Kapsamında Türkiye'de Yürütülmüş Çalışmalar (Yazar İsimlerine Göre Alfabetik Sıralama Yapılmıştır)

Çalışmacı (Yıl)	Yöntem	İkinci Bağımsız Değişken	Bağımlı Değişken
Aksüt-Çiçek (2008)	ÖBB Manipülasyonu	Dindarlık türü	Saldırganlık
Alper ve Özkan (2015)	ÖBB Manipülasyonu	Kontrol ihtiyacı Trafik kontrol odağı	Hız sınırına uyma niyeti
Aslıtürk (2001)	ÖBB Manipülasyonu	Kolektif öz saygı	Sosyal ve bireysel ihlallere yönelik cezalandırma
Başerdem (2019)	ÖBB Manipülasyonu	Analitik düşünme	Komplo teorilerine inanma, komplo zihniyeti ve bilim inancı
Bayramoğlu (2019)	ÖBB Manipülasyonu	Bağlanma türleri Karanlık üçlü kişilik özellikleri	Sağlık, etik ve finansal risk alma
Biliciler-Ünal (2015)	ÖBB Manipülasyonu	-	Nakit para bulundurma isteği, tüketim sıklığı ve tüketim biçimi
Bozo ve diğerleri (2009)	ÖBB Manipülasyonu	Yaş grubu (Genç yetişkinler vs. İleri yaş)	Sağlığı koruma davranışları
Bulut (2015b)	ÖBB Manipülasyonu	-	Algılanan örgütsel destek
Bulut (2021)	ÖBB Manipülasyonu	Ölüm belirgin olan (olmayan) iş yerlerinde çalışma	Adil dünya inancı, dindarlık ve benlik saygısı
Cihan (2013)	ÖBB Manipülasyonu	Dış görünüşü önemli bulma	Diyet haplarına yönelik tutumlar
Çamlı (2010)	ÖBB Manipülasyonu	Başörtü yasağını destekleme	Liberal, seküler, dindar görüşlere yönelik tutumlar
Çetiner (2014)	ÖBB Manipülasyonu	-	Kabahatler kanunu hükümlerinin uygulanması
Çoban (2014)	ÖBB Manipülasyonu	Tinsellik (Spirituality)	Ahlaki ihlalleri cezalandırma
Dalda (2011)	Ölüm Kaygısı Ölçümü	Ayrılma ve ilişki Bağlılığı	Ölüm kaygısı
Derviş (2015)	ÖBB Manipülasyonu	Yardım normunun belirginleştirilmesi	Organ bağışı
Doğulu (2012)	ÖBB Manipülasyonu	Sistemi meşrulaştırma	Cinsiyetçilik
Doğulu (2017)	ÖBB Manipülasyonu	Sistem tehdidi	Kadercilik ve sistemi meşrulaştırma
Erzurum (2019)	ÖBB Manipülasyonu	Sorumluluk ve buluşçuluk kişilik özellikleri	Sapkın iş yeri davranışları

Güler (2014)	ÖBB Manipülasyonu	-	Terörizm risk algısı Grup temelli baskınlık Politik güven
İncirliler (2014)	ÖBB Manipülasyonu	Benlik saygısı	Statü markalarına yönelik tutumlar
Koca-Atabey ve Öner Özkan (2011)	ÖBB Manipülasyonu	Dinî yönelim türü	Muhafazakârlık
Kökdemir ve Yeniçeri (2010)	ÖBB Manipülasyonu	-	Üniversite kimliği ve uluslararası ilişkilerde tercihler
Kısa (2015)	ÖBB Manipülasyonu	Öz duyarlılık	Ülkeyi tehdit eden yabancılara yönelik hapis cezası
Kuzlak (2014)	ÖBB Manipülasyonu	İç grup-Dış grup Cinsiyet	Fanatizm ve kalıp yargılama
Miçooğulları (2016)	ÖBB Manipülasyonu	Görev koşulları	Yaratıcılık
Sözen (2014)	ÖBB Manipülasyonu	-	Futbol fanatizmi Takımla özdeşleşme ve Takıma psikolojik bağlılık
Sübeten (2018)	Ölüm Kaygısı Ölçümü	Benlik saygısı, öz şefkat ve yalnızlık	Ölüm kaygısı
Türköz (2018)	ÖBB Manipülasyonu	Ölüm belirgin olan (olmayan) iş yerlerinde çalışma	Örgüt otoritesine itaat
Uğurlar (2011)	ÖBB Manipülasyonu	Markanın statüsü	Satın alma niyeti
Yavuz ve van den Bos (2009)	ÖBB Manipülasyonu	Belirsizlik bilgisi	Kültürel dünya görüşünü eleştiren kişiye yönelik tutumlar
Yavuz Güzel (2012)	ÖBB Manipülasyonu	Belirsizlik bilgisi, Dışlanma	Kültürel dünya görüşünü eleştiren kişiye yönelik tutumlar
Yücel (2015)	ÖBB Manipülasyonu	Grup kimliği	Ahlaki ihlalleri affetme

Not: ÖBB Manipülasyonu = Ölüm Bilgisi Belirginliği Manipülasyonu

Türkiye'de yürütülen çalışmalardan bazılarında da kültürel dünya görüşlerini veya bireylerin benliğini tanımladıkları grupları tehdit eden kimselere yönelik tutumlar, saldırganlık ve cezalandırma isteği ele alınmıştır. Örneğin, ölüm bilgisi belirginliği sonrasında, bireysel ve sosyal ihlaller için cezalandırma isteğinin arttığı (Aslıtürk, 2001); dinî eğilimleri tehdit edilen öğrencilerin (özellikle de köktendinci eğilimi yüksek olanlar) saldırganlık düzeyinin arttığı (Aksüt-Çiçek, 2008); özel ve devlet üniversitesinde okuyan öğrencilerin okullarını eleştiren bir paragrafı daha negatif değerlendirdiği (Kökdemir ve Yeniçeri, 2010); kabahatler kanunu hükümleri kapsamında verilen idari para cezalarının arttığı (Çetiner, 2014) gösterilmiştir. Bu bulgular, dehşet yönetimi kuramını desteklemektedir.

Buna karşın, liberalizm düzeyi oldukça yüksek olan bir katılımcı grubunda, başörtüsü yasağına yönelik liberal görüşleri içeren bir makalenin ölüm belirginliği koşulunda, beklentilerin aksine, daha olumsuz değerlendirildiği gösterilmiştir (Çamlı, 2010). Ayrıca yürütülen bazı çalışmalarda ölüm bilgisi belirginliğinin ahlaki ihlalleri cezalandırma (Çoban, 2014); Türkiye'ye yönelik ihlallerde bulunan yabancıları cezalandırma (Kısa, 2015) ve ahlaki ihlallerde bulunanları affetme (Yücel, 2015) değişkenlerini anlamlı bir biçimde etkilemediği gösterilmiştir. Bu bulgular da dehşet yönetimi kuramı beklentilerini desteklememektedir. Ayrıca ölüm bilgisi belirginliğinin kültürel dünya görüşlerini savunmaya yönelik tepkiler üzerindeki etkisinin bir bölümünün belirsizlik bilgisi ile de açıklanabileceğini ileri süren çalışmalar bulunmaktadır (Yavuz ve van den Bos, 2009; Yavuz-Güzel, 2012). Bu çalışmalardan birinde (Yavuz ve van den Bos, 2009), ölüm bilgisi belirginliği ve belirsizlik bilgisi belirginliği aynı anda manipüle edilmiş ve belirsizlik bilgisi belirginliğinin kültürel dünya görüşlerini savunmaya yönelik tepkiler üzerinde ölüm bilgisi belirginliğine göre daha yüksek bir etkiye sahip olduğu gösterilmiştir. Diğer çalışmada da (Yavuz-Güzel, 2012) ölüm bilgisi belirginliği, belirsizlik bilgisi ve dışlanmanın kültürel dünya görüşlerini savunucu tepkiler üzerinde benzer etkilere sahip olduğu gösterilmiştir.

Ölüm dehşetine karşı kaygı tamponlayıcı mekanizmalar hakkında ülkemizde doğrudan yürütülen çalışmalar görece az gibi görünmektedir. Bu çalışmalardan birinde (Sübeten, 2018), ölüm kaygısı karşısında benlik saygısı, yalnızlık ve öz şefkatin kaygı tamponlayıcı işlevi incelenmiştir. Çalışmada öz şefkatin ölüm kaygısını negatif yönde yordadığı, benlik saygısının etkisinin ise ihmal edilebilir düzeyde olduğu gösterilmiştir. Öyle görünmektedir ki, Türkiye kültüründe bireylerin kendilerini eksik ve ölümlü bireyler olarak kabullenmeleri ve öz şefkat göstermeleri kendi ölümlülükleri konusunda kaygılarını azaltmaktadır. Buna karşın, bireylerin öz şefkatleri ile ölüm kaygıları arasındaki anlamlı ilişki yalnızlık düzeyinin yüksek olması durumunda ortadan kalkmaktadır. Bu durum da Türkiye'de yaşayan bireyler için dâhil olma ihtiyaçlarının ölümlülük kaygısı konusunda önemli bir bağlamsal etki yarattığına işaret ediyor olabilir. Yakın ilişkilerin kaygı tamponlayıcı işlevi ile ilgili bir çalışmada da partnerleri ile ayrıldıklarını düşünmeleri istenen katılımcılardan ilişki bağlılığı düşük olanların yüksek olanlara oranla ölüm kaygısını daha fazla deneyimledikleri gösterilmiştir (Dalda, 2011). Bu çalışma da Türkiye'de yakın ilişkilere bağlılığın bireylerin ölüm dehşeti karşısında bir kaygı tamponlayıcı işlevi gördüğüne işaret ediyor olabilir. Buna karşın, kolektif öz saygı (Aslıtürk, 2001), benlik saygısı (İncirliler, 2014), tinsellik (Çoban, 2014) ve öz duyarlılığın (Kısa, 2015) ölüm bilgisi belirginliğinin etkileri

üzerindeki kaygı tamponlayıcı rolünü inceleyen çalışmalarda, bu değişkenlerin hiçbirinin kaygı tamponlayıcı etkisinin anlamlı olmadığı gösterilmiştir.

Ülkemizdeki örgütsel ilişkileri dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan biri, beyaz yakalı çalışanlarla yürütülmüştür (Erzurum, 2019). Bu çalışmada, ölüm belirginliği koşulundaki çalışanların, kontrol koşulundakilere oranla, Türkiye kültürünü eleştiren yabancı bir şirkete yönelik sapkın iş yeri davranışı niyetini daha fazla sergiledikleri gösterilmiştir. Başka bir çalışmada (Türköz, 2018), ölüm bilgisi belirginleştirildiği zaman, ölüm belirgin iş yerlerinde (onkoloji servisleri gibi) çalışanların ölüm belirgin olmayan iş yerlerinde (özel okul gibi) çalışanlara kıyasla, örgüt otoritesine daha fazla itaat etme eğiliminde olduğu gösterilmiştir. Bu bulgu, ölümün etkisine aşina olan bir grubun ölüm bilgisi belirginliğinden daha fazla etkilendiğini göstermesi açısından ilginçtir. Son olarak iletişim sektöründe çalışan katılımcılarla yürütülen başka bir çalışmada (Bulut, 2015b), ölüm bilgisi belirginliğinin algılanan örgütsel sosyal destek üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı gösterilmiştir.

Türkiye'de dehşet yönetimi kuramını tüketici davranışları açısından inceleyen çalışmalarda da çelişkili bulgular ortaya çıkmaktadır. Kurama göre, bireylerin ölüm bilgisi belirginliği sonrası benlik saygısını yükseltme ihtiyacı ile statü sembolü markalara yönelik tutumlarının ve harcama niyetlerinin artması beklenebilir. Bunu destekleyecek şekilde, çalışmalardan bazılarında (İncirliler, 2014) ölüm bilgisi belirginliğinin statü belirten markalara yönelik olumlu tutumları ve bu markaları satın alma niyetini arttırdığı, bu etkinin nötr markalarda ortaya çıkmadığı gösterilmiştir. Buna karşın, Uğurlar (2011) tarafından yürütülen başka bir çalışmada, bu bulguların aksine, ölüm bilgisi belirginliği ile kontrol koşulu arasında sadece düşük statü belirten ürünleri satın alma niyeti açısından anlamlı bir farklılık oluştuğu gösterilmiştir. Buna göre, düşük statü belirten ürün söz konusu olduğunda, ölüm bilgisi belirginliği koşulundaki katılımcıların satın alma niyeti, kontrol koşulundakilere oranla daha yüksektir. Bu etki, yüksek statü belirten ürün için geçerli değildir. Araştırmacı bu etkiyi yüksek statü belirten ürünleri bütün katılımcıların almak istemesi, düşük statü belirten ürünleri sadece ölüm belirginliği koşulundaki katılımcıların daha fazla satın almak istemesiyle açıklamaktadır. Bir bakıma ölüm bilgisi belirginliği katılımcıların tüketim ihtiyacını arttırmaktadır. Buna karşın, Türkiye'de yürütülen başka bir çalışmada (Biliciler-Ünal, 2015), ölüm bilgisi belirginliğinin nakit para bulundurma isteği, materyalist tüketim isteği ve başkaları için para harcama isteği üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı gösterilmiştir. Görüldüğü gibi ülkemizde dehşet yönetimi süreçlerinin tüketim davranışları üzerindeki etkisine ilişkin çalışmalar birbiriyle çelişen bulgular ortaya koymaktadır.

Türkiye'de yürütülen çalışmalardan bazıları, sağlık davranışlarını dehşet yönetimi kuramı açısından değerlendirmiştir. Bu çalışmalardan birinde (Bozo ve diğ., 2009), ölüm bilgisi belirginliğinin yalnızca genç yetişkinlerde, sağlığı koruyacak davranışları sergileme niyetini arttırdığı gösterilmiştir. Buna karşın, Türkiye'de yürütülen bir başka çalışmada ölüm bilgisi belirginliğinin sağlık alanında riskli davranışlarda bulunma eğilimini artırdığı gösterilmiştir (Bayramoğlu, 2019). Ayrıca Cihan (2013) tarafından yürütülen bir çalışmada da dış görünüşü toplumsal açıdan önemli bulan katılımcılarda ölüm bilgisi belirginliğinin diyet haplarına yönelik olumlu tutumları artırdığı gösterilmiştir. Bu çalışmalardan ilkinde ölüm bilgisi belirginliği sonrasında erteleme görevi kullanılmadığı (Bozo ve diğ., 2009); diğerlerinde kullanıldığı (Bayramoğlu, 2019; Cihan, 2013) görülmektedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde, birinci çalışmada katılımcıların yakınsak savunma mekanizması kullanarak sağlığı arttırmaya yönelik davranışlarda bulunma niyeti belirttikleri; diğer çalışmalarda ıraksak savunma mekanizmaları (kültürel dünya görüşleri veya benlik saygısı) kullanma yönünde davrandıkları düşünülebilecektir. Dolayısıyla her üç çalışmanın da birbirinin aksi bulgular göstermelerine karşın, dehşet yönetimi kuramını desteklediği söylenebilecektir. Buna karşın, Türkiye'de yürütülen başka bir çalışmada, ölüm bilgisi belirginliğinin, yardım normları belirginleştirilse de organ bağışına yönelik niyeti anlamlı bir biçimde etkilemediği gösterilmiştir (Derviş, 2015). Dehşet yönetimi kuramı açısından değerlendirildiğinde, ölüm belirginliği koşulundaki katılımcıların yardım normlarını doğrulamaya çalışması ve organ bağışmda bulunma niyetinin artması beklenebilir. Buna karşın, bu çalışma bunu desteklememiştir.

Türkiye'de dehşet yönetimi kuramını trafik davranışları açısından inceleyen bir çalışma bulunmaktadır (Alper ve Özkan, 2015). Erkek sürücülerle yürütülen bu çalışmada, düşük kontrol isteğine sahip katılımcılar için ölüm bilgisi belirginliğinin tercih edilen hızı artırdığı, hız limitlerine uyma niyetini ve şehir içi yollarda hız limitine uyma niyetini azalttığı gösterilmiştir. Buna karşın, yüksek kontrol isteğine sahip katılımcılarda ölüm bilgisi belirginliğinin şehirler arası yollarda hız limitine uyma niyetini ve şehir içi ve şehirler arası yollarda hız limitine uyma oranını artırdığı gösterilmiştir. Bu bulgular, bireylerin ölüm bilgisi belirginleştirildiğinde benliklerini doğrulama ihtiyacını karşılamaya yönelik trafik davranışları sergilediklerine işaret etmektedir.

Türkiye'de fanatizm ve taraftar tutumlarını dehşet yönetimi kuramı açısından inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır. Bu çalışmalardan birinde (Sözen, 2014), ölüm bilgisi belirginliğinin fanatizm, takımla özdeşleşme ve takımla psikolojik bağlılık üzerindeki etkisinin anlamlı olmadığı gösterilmiştir. Kuzlak

(2014) tarafından yürütülen başka bir çalışmada, ölüm bilgisi belirginliğinin beklenilenin aksine erkek taraftarları değil, yalnızca kadın taraftarları etkilediği gösterilmiştir. Buna göre, ölüm belirginliği koşulundaki kadın katılımcılar kontrol koşulundakilere oranla karşı takım taraftarları hakkında daha fazla olumlu kalıp yargılama yapmıştır.

Sonuç

Ölüm farkındalığı ve onun insan tutum ve davranışlarına etkilerini açıklayan dehşet yönetimi kuramı, sosyal psikoloji alan yazınına farklı ve bütüncül bir bakış açısı kazandırmıştır. Kuram öncelikle insanın iyi bir benlik görünümü kurma ve kültürel dünya görüşlerini doğrulama ihtiyacını ölüm farkındalığının dehşeti ve onunla baş etme çabasıyla açıklamıştır (Greenberg ve diğ., 1986). Daha sonra, kuramın bu açıklamaları sosyal psikolojinin pek çok alanında çeşitli hipotezlerle sınanmıştır (Darrel ve Pyszczynski, 2016). Bu çalışmalar hem araştırmacılara hem de uygulamacılara önemli bilgiler sunmuştur. Buna karşın, kurama sosyal psikoloji alan yazınından çeşitli eleştiriler getirilmektedir. Ayrıca kuram Türkiye'de de özellikle son 15 yılda önemli bir ilgi görmüştür. Kuramdan yola çıkan araştırmacılar, özellikle doktora ve yüksek lisans tezleri kapsamında, çeşitli konularda pek çok çalışma yürütmüştür. Buna karşın, Türkiye'de yürütülen çalışmalarda hemen her konuda çelişkili bulgular ortaya çıkmıştır.

Dehşet yönetimi kuramı, özellikle sosyal psikoloji çerçevesinde pek çok alanda çalışılmış ve bu alanlarda kuramın argümanlarını destekleyecek bilgiler ortaya çıkmıştır (Burke, 2010). Buna karşın, dehşet yönetimi kuramı özellikle evrimsel psikologlar tarafından gen aktarımı ve üreme problemini göz ardı ettiği için eleştirilmektedir (Kirkpatrick ve Navarrate, 2006). Pyszczynski (2019), evrimsel psikoloji ve varoluşçu psikolojinin insanın tutum ve davranışlarını açıklama konusunda birbirinin alternatifi değil, tamamlayıcısı olabileceğini ileri sürmektedir. Buna göre, insanın çevresel, ilişkisel ve içsel pek çok problemi bulunmaktadır ve evrimsel psikoloji ile varoluşçu psikoloji yaklaşımları bu problemlerin farklı yönlerini açıklama konusunda birbirini tamamlayabilecektir. Dolayısıyla, evrimsel psikoloji alanında çalışan araştırmacıların dehşet yönetimi süreçlerini; dehşet yönetimi kuramı açısından çalışan araştırmacıların eş seçimi süreçlerini göz ardı etmemeleri yararlı olabilecektir.

Dehşet yönetimi kuramına başka bir eleştiri de kuramın bulgularını açıklayan anlamlılığı sürdürme ve belirsizliği yönetme ihtiyacı gibi alternatif süreçlerdir.

Buna göre, ölüm bilgisi belirginleştirildiğinde aslında belirsizliği yönetme ihtiyacı ya da anlamı sürdürme ihtiyacı doğmakta ve bireyler bu ihtiyaçlarını gidermek için kültürel dünya görüşlerine tutunmaktadır (Hiene ve diğ., 2006; Van den Bos, 2001). Dehşet yönetimi kuramcıları (Pyszczynski ve diğ., 2015), bahsedilen süreçlerin hepsinin bir yok olma korkusundan dolayı oluşabileceğini ve kaygı tamponlama süreçlerinin bu kaygıyı azaltma işlevi gördüğünü ileri sürmektedir. Buna göre, anlam arayışı da belirsizliği yönetme ihtiyacı da birer kaygı tamponlayıcı olabilir ve bu ihtiyaçların altında da yine ölüm düşüncesi ile baş etme ihtiyacı yatmaktadır. Buna karşın, bu ihtiyaçlardan hangisinin önce geldiğine dair bir karar vermek oldukça güç gibi durmaktadır. Başka bir ifadeyle, ölümlülükle baş etme ihtiyacı belirsizlikle baş etme ve anlamlılığı sürdürme ihtiyacından önce gelebileceği gibi bahsedilen ihtiyaçlar, ölümlülük bilgisi ile baş etme ihtiyacından önce de geliyor olabilir. Ayrıca bireylerin anlam arayışı, ölüm dehşetini yenme ihtiyacı ve belirsizliği yönetme ihtiyacma birlikte sahip olabilecekleri de düşünülebilecektir. Dolayısıyla, ülkemizde dehşet yönetimi kuramı alanında çalışan araştırmacıların anlamlılığı sürdürme ve belirsizliği yönetme ihtiyaçlarını da göz ardı etmemesi faydalı olabilecektir.

Türkiye'de dehşet yönetimi kuramı ile ilgili çalışmalar hemen her konuda çelişkili bulgular ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra, Türkiye'de dehşet yönetimi kuramı üzerine yürütülen 17 araştırma üzerine yapılmış bir meta analiz çalışması (Bulut, 2015a) etki büyüklüğünün (0,16) küçük olduğuna işaret etmektedir. Pyszczynski ve diğerleri (2015), ölümlülüğün dehşeti karşısında farklı kültürlerden insanların farklı kaygı tamponlama mekanizmaları geliştirebileceklerini ve bunun kültürel farklılıklara duyarlı olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla, Türkiye'deki çalışmalarda çelişkili bulgular elde edilmesi ve etki büyüklüğünün küçük olmasının bir nedeni kültürel farklılıklar olabilir. Örneğin, ABD'de yürütülen çalışmalarda benlik saygısının ölüm karşısında kaygı tamponlayıcı bir işlevi olduğu gösterilmektedir (ör., Harmon-Jones ve diğ., 1997). Bireysel başarı ve yeterliliğin vurgulandığı bir kültürde benlik saygısının ölüm karşısında kaygı tamponlayıcı bir etkisinin bulunması anlaşılabilecektir. Buna karşın, Türkiye gibi toplumlarda, öz şefkat gibi ölüm karşısında eksiklik ve yetersizliğin kabulünü yansıtan özelliklerin kaygı tamponlama açısından daha işlevsel olabileceği düşünülebilir. Sübeten (2018) tarafından yürütülen bir çalışmada da öz şefkatin kaygı tamponlayıcı işlevinin bulunduğu gösterilmiştir. Buradan hareketle, ülkemizde yürütülen çalışmalarda, ölüm dehşeti karşısında kaygı tamponlayıcı mekanizmaların batı merkezli çalışmalarda gösterilenlerden farklı olabileceğinin göz önünde bulundurulması yararlı olabilir.

Türkiye'de yürütülen bazı çalışmalarda anlamlı bir etkinin ortaya çıkmamasının bir nedeni de literal ölümsüzlüğün kaygı tamponlayıcı rolü olabilir. Dechesne ve diğerleri (2003), bireylere ahiret inancını güçlendirecek bilgiler vermenin ölüm bilgisi belirginliğinin etkilerini azalttığını göstermiştir. İslami inanışın oldukça yaygın olduğu Türkiye toplumunda da ahiret inancı sayesinde bireyler ölümü yaşamın bir devamı şeklinde görmekte ve ölümden sonra yaşayacaklarına inanmaktadırlar. Dolayısıyla, ahiret inancı ölüm bilgisi belirginliği etkilerinde kaygı tamponlayıcı bir işlev görüyor olabilir ve Türkiye'de yaşayan bireyler kültürel dünya görüşleri ve benlik saygısının kaygı tamponlayıcı işlevine ihtiyaç duymuyor olabilir.

Türkiye'de yürütülen bazı çalışmalarda, anlamlı etkiler ortaya çıkmamasının bir nedeni de yöntemsel sınırlılıklar olabilir. Genellikle, sınıf ortamında yürütülen çalışmalarda katılımcılara manipülasyonlar, erteleme görevleri ve bağımlı değişken ölçümleri bir kitapçık şeklinde sunulmakta ve katılımcılardan kendilerine verilen görevleri belirli bir sıra içerisinde yerine getirmeleri istenmektedir. Buna karşın, çalışmalar laboratuvar ortamında yürütülmediği için bu görevlerin beklenen sırada yapılıp yapılmadığı kontrol edilememektedir. Örneğin, katılımcıların erteleme görevlerini ölüm bilgisi belirginliğinden önce yerine getirmesi söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla, kuram çerçevesinde test edilen hipotezlerde anlamlı etkiler ortaya çıkmıyor olabilir. Bu nedenle, dehşet yönetimi hipotezlerinin iç geçerliliği yüksek kontrollü deneylerle sınanması daha sağlıklı olabilir. Sınıf ortamında yürütülen deneylerin ortaya çıkardığı bir problem de katılımcıların deneylere sınıf arkadaşlarının yanında katılmaları ve bu nedenle ölüm belirginliğinin etkisinin azalması olabilir. Başka bir ifadeyle, katılımcıların ait oldukları gruplar veya arkadaşlarının varlığı onlar için kaygı tamponlama işlevi görebilir ve çalışmalarda beklenen etkiler ortaya çıkmıyor olabilir. Dolayısıyla, dehşet yönetimi kuramı ile ilgili yürütülecek çalışmalarda bu yöntemsel sorunların göz önünde bulundurulması ve deneysel çalışmaların dikkatli bir biçimde planlanması yararlı olabilecektir.

Sonuç olarak insan tutum ve davranışlarına ölüm farkındalığı/dehşeti ile açıklama getiren dehşet yönetimi kuramı çeşitli hipotezlerle desteklenmektedir. Buna karşın, araştırmacıların kurama yönelik çeşitli eleştiriler ve alternatif açıklamaları göz önünde bulundurmaları faydalı olabilecektir. Bunun yanı sıra, ülkemizde yürütülen çalışmalarda çelişkili bulgular elde edilmektedir. Bu nedenle, araştırmacıların kültürel farklılıkları ve yöntemsel sınırlılıkları göz önünde bulundurması kuramın Türkiye kültüründe daha kapsamlı incelenmesi açısından faydalı olabilecektir.

Kaynakça

Aksüt-Çiçek S. (2008). *Dindarlık ile saldırganlık arasındaki etkileşimin Terör Yönetimi Kuramı çerçevesinde incelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi.

Aslıtürk E. (2001). *A test of Terror Management Theory in acollectivistic culture: Buffering role of collective self-esteem.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Alper, S. ve Özkan, T. (2015). Do internals speed less and externals speed more to cope with death anxiety? *Transportation Research* Part F, 32, 68-77.

Başerdem, U. (2019). *Bilim karşıtlığı, komplo teorileri ve ölüm: Bilim inkarının ve komplo inancının dehşet yönetimi açısından incelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi. Başkent Üniversitesi.

Bayramoğlu, E. (2019). *Ölümlülük manipülasyonunun, bağlanma türlerinin ve karanlık üçlü kişilik özelliklerinin risk alma davranışına etkisi.* Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi.

Becker, E. (2013). *Ölümü İnkar.* (Çev. A. Tüfekçi). İz Yayıncılık (Orijinal yayın tarihi, 1973)

Biliciler-Ünal, G. (2015). *Effects of mortality salience on Turkish people's decisions to how much, for whom and what to consume.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Bozo O., Tunca A. ve Simsek Y. (2009). The effect of death anxiety and age on health-promoting behaviors: A terror-management theory perspective. *The Journal of Psychology,* 143(4), 377-389.

Bulut, M. B. (2015a). Terör Yönetimi Kuramı (Dehşet Yonetimi Kuramı). *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi,* 5(1), 161–174.

Bulut, M. B. (2015b). The Effect of Mortality Salience on Perceived Organizational Support. *International Journal of Research, 2*(10) 44-54.

Bulut, M. B. (2020). Terror management theory: Studies conducted in Turkey. R. Ozyurt-Kaptanoğlu (Der.), *Niche approaches in a changing world* içinde (ss. 223–264). IKSAD.

Bulut, M. B. (2021). Examining belief in a just world, religious worldviews, and self-esteem within the framework of terror management theory: mortality salient and nonmortality salient organizations. *OMEGA-Journal of Death and Dying, 0* (0), 1-21.

Burke, B. L., Martens, A., ve Faucher, E. H. (2010). Two decades of terror management theory: A meta-analysis of mortality salience research. *Personality and Social Psychology Review,* 14(2), 155-195.

Buss, D. M. (1997). Human social motivation in evolutionary perspective: Grounding terror management theory. *Psychological Inquiry, 8*(1), 22-26.

Cihan B. (2013). *The effects of mortality salience and body-related social norms on attitudes towards diet pill.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Çamlı S. (2010). *Attitudes towards allowance of headscarf in the universities: A Terror management perspective.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Çetiner, A. (2014). *Ölüm farkındalığının kabahatler kanununun uygulanmasında jandarma personelinin belirlediği idari para cezası kararlarına etkisinin dehşet yönetimi kuramı açısından değerlendirilmesi.* Yüksek Lisans Tezi, Kara Harp Okulu Komutanlığı.

Çoban, E. (2014). *The Role Of Spirituality in Mortality Salience Effects.* Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Dalda, B. (2011). *The effects of relationship commitment and gender on death-anxiety among Turkish young adults: A terror management theory perspective.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Darrell, A. ve Pyszczynski, T. (2016). Terror management theory: Exploring the Role of Death in life. L. A. Harvell ve G. S. Nisbett (Der.) *Denying death: An interdisciplinary approach to terror management theory* içinde (ss. 1-16). Routledge.

Derviş, S. (2015). *Promoting Organ Donation Through Mortality Salience For Different Levels and Orientations of Religiosity.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Doğulu, C. (2012). *System justification and terror management: Mortality salience as a moderator of system-justifying tendencies in gender context.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Doğulu, C. (2017). *A Terror Management Perspectıve To System Justıfıcatıon In Dısaster Context: The Case Of Earthquakes In Turkey.* Doktora Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Doğulu, C. ve Sakallı-Uğurlu, N. (2015). Dehşet yönetimi kuramı üzerine bir derleme. *Türk Psikoloji Yazıları*, 18(35), 33-47.

Du, H., Jonas, E., Klackl, J., Agroskin, D., Hui, E. K., ve Ma, L. (2013). Cultural influences on terror management: Independent and interdependent self-esteem as anxiety buffers. *Journal of Experimental Social Psychology, 49*(6), 1002-1011.

Erzurum, E. (2019). *An inquiry on the impact of mortality salience on relationships between personality and deviant workplace behavior intentions.* Doktora Tezi, Bahçeşehir Üniversitesi.

Fransen, M. L., Fennis, B. M., Pruyn, A. T. H. ve Das, E. (2008). Rest in peace? Brand-induced mortality salience and consumer behavior. *Journal of Business Research, 61*(10), 1053-1061.

Goldenberg J. L. ve Arndt J. (2008). The implications of death for health: A terror management health model for behavioral health promotion. *Psychological Review, 115*(4), 1032-1053.

Greenberg, J., ve Arndt, J. (2012). Terror management theory. P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski ve E. T. Higgins (Der.), *Handbook of theories of social psychology* içinde (ss. 398–415). Sage.

Greenberg, J., Pyszczynski, T., ve Solomon, S. (1986). The causes and consequences of a need for self-esteem: A terror management theory. J. Greenberg, T. Pyszczynski ve S. Solomon (Der.) *Public self and private self* içinde (ss. 189-212). Springer.

Greenberg, J., Simon, L., Pyszczynski, T., Solomon, S. ve Chatel, D. (1992b). Terror management and tolerance: Does mortality salience always intensify negative reactions to others who threaten one's worldview? *Journal of Personality and Social Psychology, 63*, 212–220.

Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. , Pinel, E., Simon, L. ve Jordan, K. (1993). Effects of self-esteem on vulnerability-denying defensive distortions: Further evidence of an anxiety-buffering function of self-esteem. *Journal of Experimental Social Psychology, 29,* 229–251.

Greenberg, J., Pyszczynski, T., Veeder, M., Kirkland, S. ve Solomon, S. (1990). Evidence for terror management theory II: Effects of mortality salience on reactions to those who explicitly and implicitly threaten the cultural worldview. *Journal of Personality and Social Psychology, 58*, 308–318.

Greenberg, J., Solomon, S. , Pyszczynski, T., Rosenblatt, A., Burling, J., Lyon, D., Simon, L. ve Pinel, E. (1992a). Why do people need self-esteem? Converging evidence that self-esteem serves an anxiety-buffering function. *Journal of Personality and Social Psychology, 63*(6), 913-922.

Güler, E. (2014). *Barışa ilişkin tutumlar: Dehşet yönetimi kuramı ve bazı sosyo-politik değişkenler açısından bir inceleme.* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

Harmon-Jones, E., Simon, L., Greenberg, J., Pyszczynski, T., Solomon, S. ve McGregor, H. (1997). Terror management theory and self-esteem: Evidence that increased self-esteem reduced mortality salience effects. *Journal of Personality and Social Psychology, 72*(1), 24-36.

Hayes, J., Schimel, J., Arndt, J. ve Faucher, E. H. (2010). A theoretical and empirical review of the death-thought accessibility concept in terror management research. *Psychological Bulletin, 136*, 699–739.

Hayes, J., Schimel, J., Faucher, E. H. ve Williams, T. J. (2008). Evidence for the DTA hypothesis II: Threatening self-esteem increase death-thought accessibility. *Journal of Experimental Social Psychology, 44*, 600–613.

Hayes, J., Schimel, J., Williams, T. J., Howard, A. L., Webber, D. ve Faucher, E. H. (2015). Worldview accommodation: Selectively modifying committed beliefs provides defense against worldview threat. *Self and Identity, 14*(5), 521-548.

Heine, S. , Proulx, T. ve Vohs, K. D. (2006). The meaning maintenance model: On the coherence of social motivations. *Personality and Social Psychology Review, 10*, 88-110.

İncirliler, H. (2014). *Ölümlülüğe dikkat çekilmesinin tüketicilerin marka tutumları ve satın alma niyetleri üzerindeki etkisi: Özdeğer yaklaşımı ışığında bir inceleme.* Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi.

Kılıç, Y. ve Elvan, E. (2017) Eskiçağ toplumlarının mitolojisinde ölümsüzlük arayışı (ölümsüzlük sembolü olarak bazı bitki, su ve hayvanlar). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 4*(13), 122-156.

Kısa, G. (2015). *Self-Compassıon And Terror Management: The Role Of Self-Compassıon In Reducıng Reactıons To Mortality Salıence.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Kirkpatrick, L. A. ve Navarrete, C. D. (2006). Reports of my death anxiety have been greatly exaggerated: A critique of terror management theory from an evolutionary perspective. *Psychological Inquiry, 17*(4), 288-298.

Koca-Atabey M. ve Öner-Özkan B. (2011). Defensive or Existential Religious Orientations and Mortality Salience Hypodissertation: Using Conservatism as a Dependent Measure. *Death Studies, 35*(9), 852-865.

Koç, V. ve Kafa, G. (2019). Dehşet yönetimi kuramı çerçevesinde benlik saygısı ve bağlanmanın rolü. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar, 11*(1), 129-139.

Kosloff, S. , Greenberg, J. ve Solomon, S. (2010). The effects of mortality salience on political preferences: The roles of charisma and political orientation. *Journal of Experimental Social Psychology, 46*(1), 139-145.

Kökdemir D. ve Yeniceri Z. (2010). Terror Management in a Predominantly Muslim Country. *European Psychologist, 15*(3), 165-174.

Kuzlak, A. (2014). *Stereotyping among football fans in Turkey: A terror management perspective.* Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Martin, L. ve van den Bos, K. (2014). Beyond terror: Toward a paradigm shift in the study of threat and culture. *European Journal of Social Psychology, 25*, 32–70.

McTeigue, J. (Yönetmen) (2005). V for Vendetta [Sinema Filmi]. Warner Bros. Entertainment.

Mikulincer, M., ve Florian, V. (2002). The effects of mortality salience on self-serving attributions: Evidence for the function of self-esteem as a terror management mechanism. *Basic and Applied Social Psychology, 24*, 261–271.

Miçooğulları, E. (2016). *Ölüm belirginliği ve görev koşulunun beyin fırtınasında yaratıcılığa etkisi.* Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi.

Navarrete, C. D., Kurzban, R., Fessler, D. M. T. ve Kirkpatrick, L. A. (2004). Anxiety and intergroup bias: Terror management or coalitional psychology? *Group Processes and Intergroup Relations, 7*, 370–397.

Peters, H. J., Greenberg, J., Williams, J. M. ve Schneider, N. R. (2005). Applying terror management theory to performance: Can reminding individuals of their mortality increase strength output? *Journal of Sport & Exercise Psychology, 27*, 111–116.

Popper, K. (2017). *Bilimsel Araştırmanın Mantığı*. 7.Baskı. (Çev. İ. Aka ve İ. Turan). YKY yayınları. (Orijinal yayın tarihi, 1934)

Proulx, T. ve Heine, S. J. (2006). Death and black diamonds: Meaning, mortality, and the meaning maintenance model. *Psychological Inquiry, 17*(4), 309-318.

Pyszczynski, T. (2019). The Role of Death in Life: Exploring the Interface Between Terror Management Theory and Evolutionary Psychology. T. K. Shackelford ve V. Zeigler-Hill (Der.) *Evolutionary Perspectives on Death* içinde (ss. 1-24). Springer.

Pyszczynski, T., Greenberg, J., Solomon, S. , Arndt, J. ve Schimel, J. (2004). Why do people need self-esteem? A theoretical and empirical review. *Psychological Bulletin, 130*(3), 435.

Pyszczynski, T., Solomon, S. ve Greenberg, J. (2015). Thirty years of terror management theory: From genesis to revelation. M. Zanna ve J. Olson (Der.) *Advances in experimental social psychology* içinde (Vol. 52, ss. 1-70). Academic Press.

Rosenblatt, A., Greenberg, J., Solomon, S. , Pyszczynski, T. ve Lyon, D. (1989). Evidence for terror management theory: I. The effects of mortality salience on reactions to those who violate or uphold cultural values. *Journal of Personality and Social Psychology, 57*, 681–690.

Schimel, J., Hayes, J., Williams, T. J. ve Jahrig, J. (2007). Is death really the worm at the core? Converging evidence that worldview threat increases death-thought accessibility. *Journal of Personality and Social Psychology, 92*, 789–803.

Solomon, S. , Greenberg, J. ve Pyszczynski, T. (1991). A terror management theory of social behavior: The psychological functions of self-esteem and cultural worldviews. *Advances in Experimental Social Psychology, 24,* 93–159.

Solomon, S. , Greenberg, J., ve Pyszczynski, T. (2015). *The worm at the core: On the role of death in life.* Random House.

Sözen, A. I. (2014). *Parasosyal etkileşim, Terör yönetimi kuramı ve futbol fanatizmi.* Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi.

Strachman, A. ve Schimel, J. (2006). Terror management and close relationships: Evidence that mortality salience reduces commitment among partners with different worldviews. *Journal of Social and Personal Relationships, 23*(6), 965-978.

Sübeten, A. (2014). *Considerations of death anxiety, meaning in life, self-esteem, self-compassion and loneliness vis-a-vis terror management theory.* Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi.

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 33*, 1-39.

Taubman Ben-Ari, O., Florian, V. ve Mikulincer, M. (1999). The impact of mortality salience on reckless driving: A test of terror management mechanisms. *Journal of Personality and Social Psychology, 76*, 35–45.

Türköz, G. (2018). *Submissive Behavior in Mortality-Salient Organizations.* Yüksek Lisans Tezi, Adana Bilim ve Teknoloji Üniversitesi.

Uğurlar N. P. (2011). *Tüketici davranışlarının Terör Yönetimi Teorisi çerçevesinde incelenmesi.* Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi.

Van den Bos, K. (2001). Uncertainty management: The influence of uncertainty salience on reactions to perceived procedural fairness. *Journal of Personality and Social Psychology, 80,* 931–941.

Van den Bos, K., Poortvliet, P. M., Maas, M., Miedema, J. ve Van den Ham, E. J. (2005). An enquiry concerning the principles of cultural norms and values: The impact of uncertainty and mortality salience on reactions to violations and bolstering of cultural worldviews. *Journal of Experimental Social Psychology, 41*(2), 91-113.

Vess, M. ve Arndt, J. (2008). The nature of death and the death of nature: The impact of mortality salience on environmental concern. *Journal of Research in Personality, 42*(5), 1376-1380.

Weise D. R., Arciszewski, T., Verlhiac, J. F., Pyszczynski, T. ve Greenberg, J. (2012). Terror management and attitudes toward immigrants. *European Psychologist, 17*(1), 63–72.

Yavuz, H. ve Van den Bos, K. (2009). Effects of uncetainty and mortality salience on worldview defense reaction in Turkey. *Social Justice Research, 22*(4), 384-398.

Yavuz-Güzel, H. (2012). *Psikolojik Dışlanma Kişisel Belirsizlik Hissine Yol Açar mı? Psikolojik Dışlanmanın, Kişisel Belirsizliğin ve Ölümlülüğün Dikkat Çekici Olmasının Etkileri.* Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi.

Yen, C. L. ve Cheng, C. P. (2010). Terror management among Taiwanese: Worldview defence or resigning to fate? *Asian Journal of Social Psychology, 13,* 185–194.

Yeniçeri, Z. (2016). Dehşet Yönetimi Kuramı ve İş Yaşamı. *İş ve İnsan Dergisi, 3*(1), 43-52.

Yücel, E. (2015). *Terror management and pro-social values: Does mortality salience facilitate forgiving only in-group transgressors?* Yüksek Lisans Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi.

Zaleskiewicz, T., Gasiorowska, A. ve Kesebir, P. (2013). Saving can save from death anxiety: Mortality salience and financial decision-making. *PloS one, 8*(11), e79407.

11. Bölüm

SİSTEMİ MEŞRULAŞTIRMA KURAMI

Meryem Berrin Bulut

Gruplar, hayatımızın vazgeçilmezlerindendir. Her birey doğar doğmaz doğal bir grubun, bir ailenin üyesi olur. Aile üyeliği dışında sosyal, kültürel, siyasi ve benzeri pek çok grubun üyesiyizdir. Sosyobilişsel varlık olan insanlar; sosyal, psikolojik ve diğer pek çok ihtiyaçlarını karşılamak için gruplara üye olurlar. Bazen üyesi olduğumuz grup toplumda avantajlı bir konuma sahip olurken bunun her zaman böyle olduğu söylenemez. Toplumda dezavantajlı konuma sahip bir grubun da üyesi olabiliriz. Dezavantajlı bir grubun üyesi de olsak genel olarak kendi grubumuzu olumlu diğer grupları da olumsuz değerlendirme eğilimi içerisinde oluruz. Bununla birlikte, bazı durumlarda kendi grubumuzun çıkarlarını göz önüne almadan -kendi grubumuzun aleyhine dahi olsa- dış grupları olumlu olarak değerlendirme, dış grup yanlılığı yapma eğiliminde olabiliriz.

Dış grup yanlılığını gösteren bir çalışma, Clark ve Clark (1947) tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar, siyah-beyaz oyuncak bebek deneyi tasarlamışlardır. Beyaz tenli çocuklar olumlu sıfatları kendi iç grupları olan beyaz tenli bebekler için kullanırken ilginç bir şekilde siyah tenli çocuklar da bu olumlu sıfatları kendi dış grupları olan beyaz tenli bebekler için kullanmaktadırlar. Çocuklar, o yaşlarında bile bir nevi kendi dezavantajlı pozisyonlarını kabul etmektedirler ve dış grup yanlılığı/kayırmacılığı yapmaktadırlar çünkü sosyal öğrenme sürecinde kendi iç gruplarının olumsuz kalıp yargılanması onlara bir şekilde öğretilmiştir.

Bireylerin davranışları, içinde bulundukları sosyal çevre tarafından şekillendirilmektedir ve böylelikle bireyler bu çevreden etkilenmektedir. Sosyal

çevre bireylerin davranışlarını etkilerken bireyler de sosyal çevrede bulunan diğerlerinin davranışlarını etkilemektedirler. Burada karşılıklı bağımlı bir süreç söz konusudur. Bu bağlamda, toplum içerisinde baskın olan gruplar toplumu şekillendirmede önemli bir rol oynamaktadırlar. Baskın olmayan gruplar ise genel anlamda, kendilerine baskın gruplar tarafından dayatılan şekilde davranışlarına yön vermektedirler. Bununla birlikte, davranışlarımız ya da duygularımızın çevremizdeki bireyler tarafından kabul edilip edilmediğini sürekli olarak değerlendirme ve kendimizi diğer bireylerle karşılaştırma ihtiyacı içerisinde oluruz. Buradaki amacımız, toplum içerisindeki konumumuzu tespit etme ya da davranışlarımızın haklılığını diğerlerine açıklama isteğimizdir.

Tüm toplumlarda farklı sosyal gruplar (cinsiyet temelli, etnisite ya da ırk temelli ve sosyoekonomik statü temelli gibi) arasında eşitsizlikler bulunmaktadır. Toplumlarda açık bir şekilde var olan eşitsizliklere rağmen özellikle dezavantajlı grup üyelerinin bu eşitsizlikleri ve kendilerine yönelik haksızlıkları kabul ettikleri görülmektedir. Bu bağlamda, ülkemizdeki istatistikler incelendiğinde, hane halkı kullanılabilir gelir dağılımında en düşük gelir grubuna sahip %20'lik kesimin toplam gelirin %6,5'ine (ortalama gelir 19.355 TL) ve en yüksek gelir grubuna sahip %20'lik kesimin toplam gelirin %45,4'üne (ortalama gelir 136,022 TL) sahip olduğu görülmektedir (TÜİK, 2020). En yüksek gelire sahip grup bu durumdan doğal olarak memnunken, bu bariz gelir farkına rağmen en düşük gelir grubundaki bireylerin bu dezavantajlı durumlarını kabul ettikleri görülmektedir.

Kuramın Gelişimi

Sosyal Kimlik Kuramı'na (Tajfel ve Turner, 1986) göre bireyler kendi iç gruplarını kayırma ve dış gruplarına yönelik olumsuz tutumlara sahip olma eğilimindedirler fakat pek çok durumda dezavantajlı grup üyelerinin kendi olumsuz durumlarını kabul ettikleri ve dış grupları kayırdıkları görülmektedir. İşte bunun nedenini anlamak adına Sistemi Meşrulaştırma Kuramı (SMK) ortaya atılmıştır. Bireyler her ne kadar hem kendileri hem de kendi gruplarının çıkarlarına ters olsa da mevcut düzeni (sistemi) kabul edip ona itaat etmektedirler.

Sosyal bilimler, bireylerin ve grupların davranışlarını açıklamada zihinsel durumlar ve süreçlere odaklanmaya başlamıştır (Jost, 2001). İnsanların bazı durumları kendilerine ve diğerlerine haklı (meşru) gösterme isteği açık veya örtük bir şekilde Psikanalitik Kuram, Sosyal Karşılaştırma Kuramı, Bilişsel Çelişki Kuramı, Adil Dünya İnancı Kuramı ve Sosyal Kimlik Kuramı gibi pek

çok kuramda görülmektedir (Jost ve Banaji, 1994). SMK; Sosyal Kimlik Kuramı, Bilişsel Çelişki Kuramı, Sosyal Baskınlık Kuramı, Adil Dünya İnancı Kuramı ve Marksist-feminist ideoloji dâhil olmak üzere çeşitli çalışmaları bütünleştirme ve genişletme çabasından oluşmuştur (Jost ve Hunyady, 2002). SMK'ya göre insanlar, egemen sosyal, ekonomik ve politik düzenlemeleri (statükoyu) savunma, destekleme ve haklı gösterme yönünde güdülenmişlerdir. Sistemi meşrulaştırma motivasyonu kendini farklı şekillerde göstermek (ön yargı ve ideoloji gibi), dolaylı (bilinçsiz olarak) ya da doğrudan ortaya çıkmak ve altta yatan epistemik, varoluşsal ve ilişkisel ihtiyaçlara hizmet etmek için kuramsallaştırılır. SMK, değişim ve sosyal iyileşmeyi istemek yerine insanların kendilerini neden sıklıkla toplumsal statükoya adapte ettiklerini açıklamaya yönelik öz bilinçli bir girişimi gösterir (Jost ve van der Toorn, 2012).

Yanlış bilinç, bireyin kişisel veya grup çıkarlarına aykırı olan ve benliğin veya grubun dezavantajlı konumunun korunmasına katkıda bulunan inançlardır. Statükonun istikrarı ve meşruiyeti veya kalıp yargıların uyumu ve geçerliliği ile ilgili algılar sistemi meşrulaştırmanın belirtileri olabilir. Statükonun meşrulaştırılması sıklıkla bireyin grup çıkarlarını savunmasından daha ağır basmaktadır. Bu gibi durumlarda iç grubu olumsuz kalıp yargılama, kişisel çıkarlar ve grup çıkarları pahasına bile olsa, eşitsiz bir durumu haklı çıkarma işlevine hizmet eder. Bu bağlamda kalıp yargılar ideolojik bir işleve hizmet ederek belirli grupların diğerlerini sömürmesini meşrulaştırırlar. Bazı grupların yoksulluğunu veya güçsüzlüğünü ve diğerlerinin başarılarını bu farklılıkları meşru ve hatta doğal gösterecek şekilde açıklarlar (Jost ve Banaji, 1994). İnsanların çevrelerindeki sosyal dünyayı meşrulaştırmak için fikirleri ve inançları kullandıkları en yaygın yollardan biri eşitsizliği akılcılaştıracak şekilde dezavantajlı grup üyelerini kalıp yargılamadır (Jost, 2001).

SMK, başlangıçta baskın ideoloji ve yanlış bilinç analizleri ile ön yargı, kalıp yargı ve gruplar arası ilişkilere odaklanmış olsa da daha sonraları diğer sosyal yargı türlerini de içerecek şekilde genişletilmiştir. Sosyal olaylar için atfetme, açıklama ve akla yatkın hâle getirme; benlik ve diğerleri ile ilgili adalet, meşruiyet, değerlilik ve hak kazanma algısı; belirli sosyal ve politik tutumlar; ideolojik inanç sistemleri bunlar arasında sayılabilir (Jost ve van der Toorn, 2012).

Genel olarak kalıp yargılama, bireylerden grupların neden farklı roller üstlendiklerini açıklamaları istendiğinde daha yaygındır. Bu durum da kalıp yargıların mevcut bir düzenlemeyi haklı çıkarma talebinin oluşturulduğu fikrini desteklemektedir. Sistemi meşrulaştırma görüşü kalıp yargıların sosyal ve politik

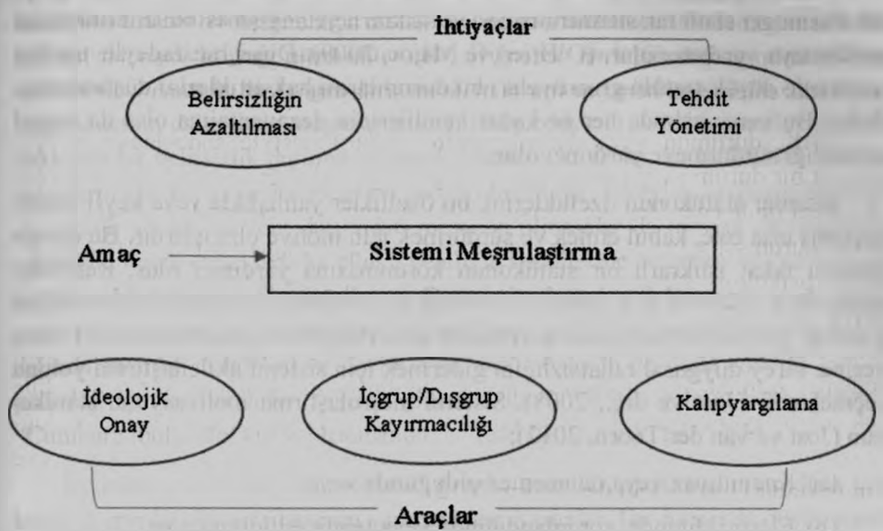
sistemlerden kaynaklandığını savunur. Bazı sistemler, insanların kendilerini ve diğerlerini genel olarak statüleri, rolleri ve sistem açıklanacak ve meşrulaştırılacak şekilde kalıp yargılamalarına neden olur. Bu yolla kalıp yargısal inançlar mevcut sosyal düzenlemeleri hem yansıtır hem de meşrulaştırır (Jost ve Banaji, 1994).

SMK, durumun veya düzenlemenin sürdürülmesiyle sonuçlanan bireyin mevcut bir durumu veya düzenlemeyi algıladığı, anladığı ve açıkladığı psikolojik süreci ifade eder (Jost ve Banaji, 1994). Kuram aynı zamanda, sosyal sistemlerin "kurumsallaştırıldığı, haklı çıkarıldığı (onaylandığı) ve meşrulaştırıldığı" sosyal psikolojik süreçleri daha iyi anlamak için geliştirilmiştir. Diğer bir ifadeyle, toplumda farklı statülere ve pozisyonlara sahip bireyler, toplum içerisindeki olumsuz durumlarına rağmen statükoyu memnuniyetle karşılamak için nedenler bulmaktadırlar. SMK, aksine kanıtların mevcudiyeti karşısında bile pek çok bireyin neden toplumsal statükonun iyi, adil, meşru, arzu edilir ve doğru olduğunu varsaydıklarını anlamak için önemli bir sosyal psikolojik çerçeve sunmaktadır (Jost ve van der Toorn, 2012).

Gruplar ve bireyler arasındaki eşitsizlik, adil ve meşru görüldüğü müddetçe, bu durumdan zarar görenler bile bunu kabul eder ve sürdürür. SMK, gruplar arası ilişkiler ve politik davranışın sosyal-bilişsel bir teorisi olarak tasarlanmıştır. Bilişsel varlıklar olan insanlar hem eylemi hem de eylemsizliği haklı çıkarmak için nedenlere ve argümanlara ihtiyaç duyarlar. Birey tutarsız bir şekilde davrandığı zaman bu tutarsızlık için bir açıklama sunma ihtiyacı içerisinde olur ya da bunu akılcılaştırmaya çalışır. Sosyal anlamda onaylanmayan bir davranışta bulunduğumuzda bunu kendi fikirlerimizle savunmaya çalışırız (Jost, 2001). Daha önce de belirtildiği gibi toplum içerisinde dezavantajlı bir pozisyonda bulunan bir grup üyesinin maruz kaldığı haksızlığı, onun zaten var olan grup üyeliğinden kaynaklı dezavantajlı pozisyonuna atfetme eğiliminde oluruz. Özellikle farklı etnik grupların bir arada yaşadığı ya da farklı ülkelerden göç alan toplumlarda bu azınlık gruplarına yönelik haksızlıklar onlara bir dış grup olarak atfedilen olumsuz özelliklerle açıklanmaya çalışılır. Ülkemize Suriyeli göçünün artması ile birlikte onların sürekli kavga eden ya da hırsızlık yapan bireyler oldukları algısı özellikle medya aracılığıyla bizlere iletilmektedir. Bu olumsuz haberler de onlar hakkında olumsuz tutumlara sahip olmamıza yol açmaktadır. Böylelikle, onlara atfedilen olumsuz özellikler ile onların toplum içerisindeki alt statüleri meşrulaştırılmaya çalışılmaktadır.

Sistemi meşrulaştırmada, birey belirsizliği azaltma ve tehdidi yönetme ihtiyacı içerisindedir. Bunun için bireyin kullandığı araçlar Şekil 1'de verilmektedir.

Şekil 1. Sistemi meşrulaştırma kuramı ihtiyaçlar, amaç ve araçlar (Kaynak: Jost ve diğ., 2008: 595).



Şekil 1'de görüldüğü gibi birey ihtiyaçlarını (belirsizliğin azaltılması ve tehdit yönetimi) karşılamak için araç olarak ideolojik onay, iç/dış grup kayırmacılığı ve kalıp yargılamayı kullanarak sistemi meşrulaştırmaktadır.

Siyasal muhafazakârlık ve sistemi meşrulaştırıcı ideoloji aynı temellere (değişime karşı direnç ve sosyal eşitsizliğin kabulü) sahip olduğu için siyasal muhafazakârlığın epistemik ve varoluşsal kökenlerini incelemek sistemi meşrulaştırmanın psikolojik kökenlerini incelemektir. Belirsizlik ve tehdide karşı artan duyarlılık sosyal, ekonomik ve politik alanlarda eşitsizliği kabul etmenin hem nedeni hem de sonucu olabilir. Eşitsizlik rekabeti, hâkimiyet mücadelelerini ve şiddetli çekişmeleri beslediği ölçüde korku, kaygı ve şüphede bir artışa yol açabilir. Bu duygular da insanların eşitsizlikleri savunmalarına neden olmaktadır (Jost ve diğ., 2004).

İnsanlar, mevcut toplumsal düzenlemeleri anlamalarına, tahmin etmelerine ve hatta belki de akılcılaştırmalarına yardımcı olmak için ideolojik inanç sistemlerini benimserler. Kuram, bireylerin ve grupların toplumsal yapı hakkında sahip oldukları örtük ve açık tutumlar ve inançların yanı sıra tüm insanlarda açıkça görülen statükoyu destekleme ve kendilerini etkileyen sosyal sistemi savunma ve koruma güdüsünü ele alır (Thorisdottir ve diğ., 2009).

Statü ve yetki arasındaki ilişkinin karşılıklı olarak pekiştirici niteliği, gruplar arasındaki statü farklılıklarının neden istikrarlı ve değişmesinin zor olduğunu açıklamaya yardımcı olur. (O'Brien ve Major, 2009). Diğer bir ifadeyle, toplum içerisinde düşük statülü grup üyeleri bu durumlarını hak ettiklerini düşünmektedirler. Bu inanç aslında her ne kadar kendilerinin dezavantajına olsa da sosyal eşitsizliği sürdürmeye yardımcı olur.

İnsanlar statükonun özelliklerini, bu özellikler yanlışlıkla veya keyfi olarak seçilmiş olsa bile, kabul etmek ve sürdürmek için motive olmuşlardır. Bu durum kusurlu fakat istikrarlı bir statükonun korunmasına yardımcı olur. Refahtaki eşitsizlik ve ekonomik sistemin adil olduğuna dair inanç arasındaki tutarsızlığın yarattığı çelişki bireyin kendi davranışını akılcılaştırarak çözümlenemez. Bunun yerine, birey duygusal rahatsızlığını gidermek için sistemi akılcılaştırma yolunu seçmektedir (Jost ve diğ., 2008). Sistemi meşrulaştırma motivasyonu statükonun (Jost ve van der Toorn, 2012);

(a) Kaçınılmaz veya önlenemez olduğunda veya

(b) Eleştirildiğinde, sorgulandığında veya tehdit edildiğinde ve

(c) Birey sisteme bağımlı olduğunda veya sistem tarafından kontrol edildiğinde artar.

Mevcut sosyal sistemin meşruiyetini korumak için kalıp yargıların ve diğer ideolojik araçların kullanılması SMK'nın temel odak noktasıdır (Jost ve Hunyady, 2002). Sistemi meşrulaştırma temelinde incelenen hipotezler aşağıda verilenleri ele almaktadır:

1. *Statükonun Akılcılaştırılması*: İnsanlar statükoyu meşruiyet, istikrar ve rasyonellik ile ilişkilendirdikçe sistemi meşrulaştırma eğilimleri artar.
2. *Eşitsizliğin İçselleştirilmesi (Dış Grup Kayırmacılığı)*: Avantajlı grup üyeleri için statükoyu akılcılaştırmak aynı zamanda kendi avantajlı konumlarını akılcılaştırmak anlamına gelir ki bu da iç grup kayırmacılığı ile tutarlıdır. Ancak dezavantajlı grup üyeleri için statükoyu akılcılaştırmanın sonuçlarından biri eşitsizliğin içselleştirilmesidir.
3. *Ego, Grup ve Sistemi Meşrulaştırma Güdüleri Arasındaki İlişkiler*: Grubun meşrulaştırılması, sosyal kimlik teorisinin birincil odağıdır. Kişinin kendi grubunun olumlu imajını geliştirme ve sürdürme ile ilişkilidir. Diğer iç grup üyelerinin eylemlerini savunma ve meşrulaştırmayı yansıtır.
4. *İdeolojik Uyumsuzluğun Azaltılması*: Sistemi meşrulaştırma düzeyleri sosyal ve ekonomik eşitsizliğin aşırı olduğu toplumlarda daha yüksek olacaktır.

İnsanlar mevcut sistemden rahatsız olsalar da kendileri için bu sistemin avantajı olmasa da bu sistemin doğal olduğuna ve kendilerinin de bunu bu şekilde kabul etmeleri gerektiğine inanmaktadırlar. Diğer bir ifadeyle, sistemi meşrulaştırmaktadırlar. Aslında bizim gibi belirsizlikten kaçınma puanları yüksek olan ülkelerde sistemin daha fazla meşrulaştırıldığı ifade edilebilir. Çünkü bireyler gelecek hakkında bir belirsizlik durumu yaşamak istememektedirler; bu belirsizlik ihtimali insanların sistemi meşrulaştırmasına neden olmaktadır. Bireyler, herhangi bir alanda yenilik yerine, mevcut durumdan memnun olmasalar da mevcut durumun sürekliliğini tercih etmektedirler çünkü yeniliğin kendilerine ne getireceği konusunda herhangi bir bilgiye sahip değillerdir. Bunu aslında pek çok kurumda ya da geniş çaplı olarak devlet yönetimlerinde de görebilmekteyiz. Türkiye bağlamında bakıldığında insanlar atasözleri ve deyimlerde, özlü sözlerde de ifade edildiği gibi şu psikoloji içinde olabilirler. "Gelen gideni aratır.", "Böyle gelmiş böyle gider.", "Cumhura muhalefet kuvvei hatadandır.", "Eski hamam eski tas. " gibi.

İnsanlar, sosyal karşılaştırmalarda gruplar arası karşılaştırmalardan daha çok kendi iç grupları ile karşılaştırma yapmayı tercih ederler. Bu durum da düşük statülü grupların bu statülerinin devamlılığına ve sürdürülmesine neden olur. Sosyal hiyerarşiyi meşrulaştırarak sistemi meşrulaştıran inançlar bireylerin dünyanın adil, öngörülebilir bir yer olduğuna dair inançlarını sürdürmelerine yardımcı olur. Yüksek statülü grupların düşük statülü gruplardan daha fazla girdiye sahip olduğu çıkarımı, yüksek statülü grupların düşük statülü gruplardan daha büyük sonuçları hak ettikleri sonucuna yol açabilir. Sonuç olarak, düşük statülü gruplardaki bireyler kendi göreceli avantaj veya dezavantajlı durumlarının farkına varsalar bile yine de sistemi meşrulaştırıcı inançları onaylarlarsa bunu adil olarak değerlendirebilirler (O'Brien ve Major, 2009). Örneğin, bir psikoloji bölümünde bazı öğrencilere hoca(lar) tarafından ayrıcalık verilmesi, o öğrencilerin diğer öğrencilerden farklı tutulmaları onları grup içerisinde yüksek bir pozisyona getirebilir ve diğer öğrenciler de bu durumda otomatik olarak düşük pozisyonda olabilir. Her iki taraf da kendi pozisyonunu kabul ederek aslında var olan eşitsiz sistem bir şekilde meşrulaştırılır. Ayrıcalıklı öğrenciler bulundukları konumu hak ettiklerini düşünebilirler. Herhangi bir durumda ayrıcalıklı öğrencilere yapılan olumlu değerlendirme diğer öğrenciler tarafından da kabul edilebilir çünkü aslında düşük statülü öğrenciler de kendi düşük pozisyonlarını içselleştirip meşrulaştırmışlardır.

Jost ve van der Toorn'a (2012) göre sistemin meşrulaştırılabileceği olası yollar şu şekilde sıralanabilir:

- Belirli ideolojilerin doğrudan onaylanması,

- Kurumların ve otoritelerin meşrulaştırılması,
- Sistemin sorunlarının ve eksikliklerinin reddi veya en aza indirilmesi,
- Tamamlayıcı kalıp yargılama ve akılcılaştırma.

SMK'ya göre bilişsel, motivasyonel, sosyal ve yapısal faktörler olayların nasıl olduğunu açıklama, gerekçelendirme ve akılcılaştırma eğilimine katkıda bulunur. Siyasal toplumsallaşma, kitle iletişim araçlarının etkisi ve baskın grupların toplumdaki ödüller ve cezalar üzerinde sahip oldukları kontrol gibi ideolojik ve yapısal faktörler sistemi meşrulaştırma eğilimini etkilemektedir (Jost ve diğ., 2004).

Jost ve diğerlerine (2002) göre insanlar, sistemi şu nedenlerle haklı çıkarmak isterler;

- Bilişsel tutarlılık tercihleri
- Belirsizliğin azaltılması
- Önceki inançların korunması
- Eşitlik korkusu
- Kontrol yanılsaması
- Adil dünya inancı
- Uyumsuzluğu azaltma ihtiyacı.

Ego, Grup ve Sistemin Meşrulaştırılması

Jost ve Banaji (1994) daha önce literatürde mevcut olan *ego* ve *grubun meşrulaştırılması* kavramlarına *sistemin meşrulaştırılması* kavramını eklemişlerdir.

- *Egonun meşrulaştırılması,* kalıp yargıların benliğin konumunun veya davranışlarının korunması için geliştiğini ifade eder.
- *Grubun meşrulaştırılması* ise kalıp yargıların sadece bireysel egoyu değil fakat bir bütün olarak sosyal grubun durumunu veya davranışını korumak için ortaya çıkar.
- *Sistemi meşrulaştırma,* kişisel çıkarlar ve grup çıkarları pahasına dahi olsa mevcut sosyal düzenlemelerin meşrulaştırıldığı psikolojik bir süreçtir.

Psikolojik olarak uyumsal bir mekanizmayı öne süren ego ve grup meşrulaştırmasının aksine sistemi meşrulaştırma kişi veya grubun çıkarlarını korumaya hizmet etmez. Aslında sistemi meşrulaştırma dezavantajlı bireyler ve gruplar için doğurdukları bariz psikolojik ve maddi zarara rağmen mevcut sosyal düzenlemelerin korunduğu psikolojik bir süreci ifade eder. Sistemi meşrulaştırma mevcut sosyal, politik, ekonomik, cinsel veya yasal koşulların sadece var oldukları için kabul edildikleri, açıklandıkları ve meşrulaştırıldıkları psikolojik süreçtir (Jost ve Banaji, 1994).

SMK'ya göre avantajlı veya yüksek statülü grupların üyeleri için ego, grup ve sistemin meşrulaştırılma güdüleri tutarlı ve tamamlayıcıdır. Bu nedenle, sistemin meşrulaştırılması benlik saygısı, iç grup kayırmacılığı ve uzun vadeli psikolojik iyi oluş ile olumlu bir şekilde ilişkilidir. Buna karşın, dezavantajlı ya da düşük statülü grup üyeleri için bunlar çatışma içerisindedir. Bu gruplar için sistemin meşrulaştırılması; benlik saygısı, iç grup kayırmacılığı ve uzun vadeli psikolojik iyi oluş ile olumsuz bir şekilde ilişkilidir (Jost ve Hunyady, 2002; Jost ve van der Toorn, 2012). Sistemi meşrulaştıran değişkenler, düşük statülü grup üyeleri arasında iç grup kararsızlığını artırırken yüksek statülü grup üyeleri arasında iç grup kararsızlığını azaltır. Yüksek statülü grup üyeleri için sistemi meşrulaştırma genellikle iç grup kayırmacılığı, artan benlik saygısı, azalan kararsızlık, depresyon ve nevrotiklik ile ilişkilidir. Düşük statülü grupların üyeleri bir yandan statükonun meşruiyetini kabul etme ve sistemi meşrulaştırma güdüleri arasında psikolojik bir çatışma ile karşı karşıya kalırken, diğer yandan iç grup kayırmacılığı ve diğer grubu meşrulaştıran davranışlar sergileyerek, potansiyel olarak olumsuz bir sosyal kimliği telafi etmeye çalışırlar. Düşük statülü grup üyeleri için sistemi meşrulaştırma dış grup kayırmacılığı, iç grup kararsızlığı, azalan benlik saygısı, artan depresyon ve nevrotiklik ile ilişkilidir (Jost ve Burgess, 2000; Jost ve Hunyady, 2002).

Sistemi Meşrulaştırmanın Yatıştırıcı İşlevleri

Kendi iç grubunun çıkarlarına ve güdülerine ters düştüğü hâlde insanların sistemi meşrulaştırdıkları görülmektedir. Peki, insanlar neden bu şekilde bir davranış gösterme eğiliminde olurlar? Bunun sebebi, sistemi meşrulaştıran ideolojilerin avantajlı ve dezavantajlı gruplar için kaygı, suçluluk, uyumsuzluk, rahatsızlık ve belirsizliği azaltarak yatıştırıcı (palyatif) bir işlev görmesidir (Jost ve Hunyady, 2002).

SMK, insanların içinde yaşadıkları sistemi meşrulaştırmaya motive olduklarını çünkü bunun olası bedellerine rağmen yatıştırıcı bir işleve hizmet ettiğini öne sürer.

bir hâle gelir. Değişim kaçınılmaz hâle geldiğinde, eski sisteme verilen destek yeni ortaya çıkan sisteme verilen destek arttıkça, azalır. Yeni sistem tamamen kurulur kurulmaz insanlar hem bilinçli hem de bilinçsiz olarak onun ayırt edici özelliklerini akılcılaştırmaya başlarlar.

Türkiye'de Kuramı İnceleyen Çalışmalar

Literatür incelendiğinde SMK'yı inceleyen sınırlı sayıda çalışma olduğu ve bunların büyük çoğunluğunun tezlerden oluştuğu görülmektedir (bk. Şekil 2).

Şekil 2. Ülkemizde kuramı test eden çalışmaların yıllara göre dağılımı.



Kuram 1994 yılında ortaya atılmasına rağmen Şekil 2'de görüldüğü gibi ülkemizde kuramı test eden ilk çalışma, 2005 yılında yapılmıştır.

Kuramı İnceleyen Makaleler

Sistemi meşrulaştırma, *hidroelektrik santrallere yönelik tutumlar* (Hasta ve Sözen, 2017); *eş cinsellere yönelik tutumlar* (Sakallı-Uğurlu ve diğ., 2019); *cinsiyet* (Dirilen-Gümüş, 2011; Sakallı-Uğurlu ve diğ., 2019); *muhafazakârlık* (Dirilen-Gümüş, 2011; Yılmaz ve diğ., 2018); *dindarlık* (Dirilen-Gümüş, 2011; Göregenli ve Karakuş, 2012; Yılmaz ve diğ., 2018); *sosyoekonomik statü* (Dirilen-Gümüş, 2011); *vatanseverlik* (Göregenli ve Karakuş, 2012); *adil dünya inancı* (Göregenli ve Karakuş, 2012); *yetkecilik* (Göregenli ve Karakuş, 2012); *siyasal yönelim* (Göregenli ve Karakuş, 2012; Sakallı-Uğurlu ve diğ., 2019); *ifade özgürlüğü* (Göregenli ve Karakuş, 2012); *sosyal baskınlık* (Yılmaz ve diğ., 2018); *kadınların çalışmalarına yönelik tutumlar* (Sönmez ve Adiller, 2015); *kendini nesneleştirme* (Doğan, 2016); *insancıl yönelim* (Gürşimşek ve Göregenli 2005);

algılanan demokrasi (Gürşimşek ve Göregenli 2005); *değer yönelimleri* (Gürşimşek ve Göregenli 2005); *kişisel kontrol inancı* (Gürşimşek ve Göregenli 2005); *öz yönlendirme* (Gürşimşek ve Göregenli 2005) ve *sosyal temas* (Sakallı-Uğurlu ve diğ., 2019) ile ilişkili bulunmuştur.

Yukarıda sıralananlara ek olarak Kaşdarma (2018), kadınların toplum içerisindeki dezavantajlı konumlarının nedenlerini SMK ile açıklamaya çalışmıştır. Kadınların dezavantajlı konumlarını içselleştirdiklerine ve kabul ettiklerine, medyanın da bu süreçte önemli bir rolünün olduğuna değinilmiştir. Doğanay (2014), çalışmasında bir siyasi partinin iktidar pratiğini SMK bağlamında incelemiştir. Bu siyasi partinin, politika ve birey arasındaki ilişkinin doğasını değiştirdiği ve bireyi iktidarını pekiştirecek meşru bir araç hâline getirdiği ifade edilmiştir.

Kuramı İnceleyen Tezler

Aşağıda sıralanan tezlerin dışında SMK'nın kuramsal temelini kullanan tezler de olmasına rağmen burada sadece kuramı test eden tezlere yer verilmiştir.

Sistemi meşrulaştırma ile *sosyal baskınlık yönelimi* (Camcı, 2015; Özdemir, 2015; Özkan, 2014; Solak, 2008; Yıldırım, 2010); *düşmanca ve korumacı cinsiyetçilik* (Çoklar, 2007; Doğulu, 2012; Ercan 2019; Işık, 2008; Koskos-Gürel, 2019; Özkan, 2014); *tecavüz mitlerinin kabulü* (Çoklar, 2007); *dindarlık* (Akoğlu, 2019; Atabey, 2017; Camcı, 2015; Ercan, 2019; İslambay, 2014; Karaçay, 2011; Özkan, 2014; Solak, 2008; Sönmez, 2014); *kadın örgütlerine katılım* (Özkan, 2014); *kolektif davranış* (Özkan, 2014); *demografik özellikler* (Ercan, 2019; Maraş-Taşkın, 2019; Saygın, 2016; Solak, 2008); *fiziksel şiddet* (Ercan, 2019; Ersan, 2014); *iç grup yanlılığı* (Doğulu, 2012; Sezen, 2019); *sosyal istenirlik* (Yağmurcu, 2015); *yaşam doyumu* (Doğan, 2013; Karaçay, 2011; Saygın, 2016); *beden algısı* (Doğan, 2013); *kendini nesneleştirme* (Doğan, 2013); *sahtekâr fenomeni* (Özdemir, 2015); *kendini zayıflatma* (Özdemir, 2015); *düzenleme odağı* (Akbaş-Uslu, 2016); *namus* (Akbaş-Uslu, 2016; Işık, 2008); *boşanmış kadınların güçsüz algılanması* (Koskos-Gürel, 2019); *olumsuz duygular* (Yaldız, 2018); *politik güven* (Sönmez, 2014); *siyasi görüş* (Maraş-Taşkın, 2019; Sönmez, 2014); *yetkecilik* (Sönmez, 2014; Yücel, 2018); *değer yönelimleri* (Sönmez, 2014); *kadercilik* (Doğulu, 2017); *itaat* (Doğulu, 2017); *kontrol edilemezlik* (Doğulu, 2017); *siyasal katılım ve yeterlik* (Atabey, 2017); *iyimserlik* (Maraş-Taşkın, 2019); *ruminasyon* (Akoğlu, 2019); *kaygı/öfke* (Akoğlu, 2019; Altop, 2018); *algılanan stres* (Akoğlu, 2019); *psikolojik iyi oluş*

(Akoğlu, 2019; Altop, 2018); *asimilasyon* (Saygın, 2016); *benlik saygısı* (Saygın, 2016); *adil dünya inancı* (Çetinalp-Şahin, 2014; Solak, 2008; Yıldırım, 2010); *yoksullara yardım politikalarıyla ilgili tutumlar* (Solak, 2008); *yabancılaşma* (Balım, 2016); *homofobi* (Serbes, 2017); *eş cinsel insan haklarına verilen destek* (Erdem, 2016); *çevrecilik* (Yücel, 2018) ve *yükleme karmaşıklığı* (Yücel, 2018) ilişkili bulunmuştur.

Yukarıda sıralananlara ek olarak eğitim bağlamında azınlık cinsiyete yönelik olası ayrımcılığı ve sistemi meşrulaştırmanın modere edici etkisini araştıran Kuzlak (2019), üniversitelerdeki bazı bölümlerin kadınlarla, diğer bölümlerin erkeklerle ilişkilendirildiğini tespit etmiştir. Cinsiyetlerine uygun olmayan bölümleri tercih ettikleri düşünülen öğrencilere ailelerin müdahale ettiği ve uygun olmadığı düşünülen tercihlerin engellenmeye çalışıldığı belirtilmiştir. Cinsiyete özgülük ve cinsiyete özgü olmayana karşı ayrımcılık arasında sistemi meşrulaştırmanın modere edici etkisinin olmadığı saptanmıştır.

Toplumda düşük statüde olduğu varsayılan kadınların belirsizlik karşısında toplumsal cinsiyetle ilgili kalıp yargılar için kullandıkları dilin incelendiği bir çalışmada (Günsoy, 2011), bir kadın öğrenciyle ilgili bilgi alan, daha yüksek cinsiyet özdeşleşmesi gösteren ve sistemi meşru ama istikrarsız bulan katılımcıların belirsizliğe maruz kaldıklarında kalıp yargılara uygun davranışlardan kişilik sıfatı çıkarsama eğilimleri kalıp yargılara karşıt davranışlardan kişilik sıfatı çıkarsama eğilimlerine göre daha yüksek çıkmıştır. Bir erkek öğrenciyle ilgili bilgi alan ve sistemi meşrulaştırma eğilimi düşük olan katılımcıların belirsizliğe maruz kaldıklarında kalıp yargılara karşıt olan davranışlardan kişilik sıfatı çıkarsama eğiliminin, kalıp yargılara uygun olan davranışlara göre daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Korumacı ve düşmanca cinsiyetçi tutumlara maruz kalmanın kadınların sözel ve sayısal başarı testlerindeki performanslarına etkisinin incelendiği bir araştırmada (Eniç, 2015), düşmanca cinsiyetçiliğin kadınların sözel alandaki performansını yükselttiği tespit edilmiştir.

Yaman (2015), kadın çalışanların çalışma ortamlarında algıladıkları kalıp yargı tehdidi ve kadınların erkek çalışma arkadaşlarına yönelik tutumları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Algılanan tehdidin kadınların erkek iş arkadaşlarına yönelik dış grup tutumlarıyla ters yönde ilişkili olduğu; sistemi meşrulaştırma inançlarının dış grup tutumlarını yordamada kalıp yargı tehdidi ile etkileşim içinde olmadığı saptanmıştır. Sistemi meşrulaştırıcı inançlar algılanan kalıp yargı tehdidi ile olumsuz yönde ilişkili bulunmuştur.

Çimendağ (2013), çalışmasında, yüksek/düşük statülü grup üyelerinin sosyal kimliklerine yönelik bir tehdidin olduğu/olmadığı koşullarda iç grup/dış grup yanlılığı yapıp yapmadıklarını hem açık hem de örtük ölçümlerle incelemiştir. Yüksek statülü grup üyelerinin iç grup yanlılığı yaparken düşük statülü grup üyelerinin dış grup yanlılığı yaptığı belirlenmiştir. Sosyal sistemi destekleyen ya da sosyal sisteme karşı çıkan sistem temelli duyguların araştırıldığı bir çalışmada (Solak, 2015), duygu düzenleme stratejilerinin sistemi meşrulaştırma eğilimleri ve sistem düzeyindeki duygular arasındaki ilişkileri etkilediği de tespit edilmiştir. Akbalık-Doğan (2016), evlilik sistemini meşrulaştırma ile evlilik doyumu arasındaki ilişkide olumlu yanılsamaların aracı bir rol oynadığını göstermektedir. Kadın ve erkeklerde evlilik sistemini meşrulaştırma düzeyi arttıkça onların eşlerine ve ilişkilerine yaptıkları olumlu yanılsamaları da artmaktadır.

Sonuç

Toplumu oluşturan bireylerin farklı özelliklere sahip oldukları ve sahip oldukları bu özelliklere göre farklı grupların üyeleri oldukları bilinmektedir. Gruplar arasındaki bu farklılık genellikle baskın ya da avantajlı grubun çekinik ya da dezavantajlı grup üzerinde hâkimiyet kurması ile sonuçlanır. SMK'ya göre dezavantajlı grup üyeleri, kendi iç gruplarını kayırmak yerine dış grup yanlılığı yaparak var olan eşitsiz sistemi sürdürme eğilimi içerisindedirler. Böyle yaparak kendilerini daha güvende hissederler ve yukarıda verilen çalışma bulgularının da gösterdiği gibi yaşamdan daha fazla doyum alırlar ve gelecek onlar için daha öngörülebilir ve kontrol edilebilir olur.

Toplumun vazgeçilmez yapıları olan grupların davranışlarının nedenlerini açıklayan SMK özellikle Sosyal Psikoloji ve Siyaset Psikolojisi alanında önemlidir. Bu kuram bu kadar önemli olmasına rağmen ülkemizde kuramı test eden sınırlı sayıda çalışmanın olduğu görülmektedir. YÖK'ün (2019) açıkladığı geleceğin meslekleri arasında Siyaset Psikolojisinin de bulunduğu göz önüne alındığında özellikle siyaset psikolojisi ile ilgili kavramların değişken olarak kullanıldığı SMK çalışmalarının artırılması ve farklı örneklem gruplarında farklı değişkenlerle daha fazla araştırma yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akbalık-Doğan, Ö. (2016). *Evlilik: sistemi meşrulaştırma kuramı açısından bir inceleme.* Ankara Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.

Akbaş-Uslu, G. (2016). *The effect of system justification and regulatory focus orientation in the endorsement of honor and honor based violence.* METU Doctoral Thesis, Ankara.

Akoğlu, H. H. (2019). *System justification and mental health: The roles of rumination and distraction.* TED Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, Ankara.

Altop, E. (2018). *Psychological well-being in adolescents with lower socio-economic status: The roles of emotions and system justification.* METU Master's Thesis, Ankara.

Atabey, G. (2017). *Siyasal katılım ile siyasal yeterlik, toplumsal cinsiyet, sistemi meşrulaştırma ve dini yönelim değişkenlerinin ilişkisi.* Ankara Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Ankara.

Balım, S. (2016). *Yabancılaşmanın sistemi meşrulaştırma, değerler ve politik özdeşleşme açısından ele alınması.* İstanbul Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, İstanbul.

Camcı, Y. (2015). *Başörtülü ve başörtüsüz öğrencilerde dış grup tarafgirliği fenomeni: açık ve örtük tutumların gruplar arası ilişkiler kuramları üzerinden incelenmesi.* Uludağ Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Bursa.

Clark, K. B. ve Clark, M. P. (1947). Racial identification and preference in Negro children. In E. E. Maccoby, T. M. Newcomb, & E. L. Hartley(Eds.), *Readings in social psychology* (pp. 602-61 1). Holt, Rinehart & Winston.

Çetinalp-Şahin, P. (2014). *Polis okulu öğrencilerinin adil dünya inancı, otoriterlik, sistemi meşrulaştırma, vatanseverlik ve insan hakları tutumlarının incelenmesi.* Ege Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, İzmir.

Çimendağ, F. Ş. (2013). *Yüksek ve düşük statülü gruplarda iç grup ve dış grup yanlılığı.* Mersin Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, Mersin.

Çoklar, I. (2007). *Kadına yönelik cinsel şiddetin meşrulaştırılması ve tecavüze ilişkin tutumlar.* Ege Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, İzmir.

Dirilen-Gümüş, Ö. (2011). Differences in System Justification with respect to Gender, Political Conservatism, Socio-Economic Status and Religious Fundamentalism. *Procedia - Social and Behavioral Sciences, 30*, 2607–2611.

Doğan, G. (2013). *Üniversite öğrencilerinde kendini nesneleştirme ve bazı değişkenlerle ilişkisi.* Ankara Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Ankara.

Doğan, G. (2016). Bir Sistemi Meşrulaştırma Pratiği Olarak Kendini Nesneleştirme. *Türk Psikoloji Yazıları, 19*(37), 35-45.

Doğanay, T. C. (2014). Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Muktedir İktidarı ve Sistem Meşrulaştırması. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 16*(27), 65-72.

Doğulu, C. (2012). *System justification and terror management: Mortality salience as a moderator of system-justifying tendencies in gender context.* METU Master's Thesis, Ankara.

Doğulu, C. (2017). *A terror management perspective to system justification in disaster context: The case of earthquakes in Turkey.* METU Doctoral Thesis, Ankara.

Eniç, D. (2015). *Korumacı ve düşmanca cinsiyetçiliğin kadınların sözel ve matematik performansı üzerindeki etkileri.* Uludağ Üniversitesi Yükseklisans tezi, Bursa.

Ercan, N. (2009). *The predictors of attitudes toward physical wife abuse: Ambivalent sexism, system justification and religious orientation.* METU Master's Thesis, Ankara.

Erdem, E. (2016). *Eş cinsel insan hakları: sosyal baskınlık yönelimi, sistemi meşrulaştırma, yükleme karmaşıklığı açısından bir inceleme.* Ankara Üniversitesi, Yükseklisans tezi.

Ersan, Ö. (2014). *Justification of domestic violence agaisnt teenage girls in Turkey.* METU Master's Thesis, Ankara.

Göregenli, M. ve Karakuş, P. (2012). Conservatism in Turkish context: Is it possible to be both conservative and democrat? 4th International Conference of Community Psychology. Community & Politics in a World in crisis: Rethinking community action in the new century. Barcelona, 21-23 June 2012.

Günsoy, C. (2011). *Linguistic gender bias as a result of uncertainty: The moderating roles of group identification and sociostructural variables.* Boğaziçi Üniversitesi Master's Thesis, İstanbul.

Gürşimşek, I. ve Göregenli, M. (2005). Humanistic attitudes, values, system justification, and control beliefs in a Turkish sample. *Social Behavior and Personality, 34*(7), 747-758.

Hasta, D. ve Sözen, A. I. (2017). Hidroelektrik santrallerine ilişkin tutumlar: Sistemi meşrulaştırma, kontrol odağı ve yükleme karmaşıklığı açısından bir değerlendirme. *Türk Psikoloji Dergisi, 32*(79), 36-47.

Işık, R. (2008). *The predictors of understanding of honor and attitudes toward honor related violence: Ambivalent sexism and system justification.* METU Master's Thesis, Ankara.

İslambay, D. (2014). *A preliminary analysis of non-material beliefs in Turkish sample: The predictibility of locus of control, system justification, religious/spiritual coping and religiosity.* METU Master's Thesis, Ankara.

Jost, J. T. (2001). Outgroup Favoritism and the Theory of System Justification: A Paradigm for Investigating the Effects of Socioeconomic Success on Stereotype Content. G. B. Moskowitz (Ed.). *Cognitive Social Psychology: The Princeton Symposium on the lagacy and future of social cognition* içinde (ss. 89-102). Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.

Jost, J. T. ve Banaji, M. R. (1994). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. *British Journal of Social Psychology, 33*, 1-27.

Jost, J. T. ve Burgess, D. (2000). Attitudinal Ambivalence and the Conflict Between Group and System Justification Motives in Low Status Groups. *Personality and Social Psychology Bulletin, 26*(3), 293-305.

Jost, J. T., Fitzsimons, G. ve Kay, A. C. (2004). The ideological animal. J. Greenberg, S. L. Koole ve T. Pyszczynski (Eds.). *Handbook of Experimental Existential Psychology* içinde (ss. 268-288). The Guilford Press.

Jost, J. T. ve Hunyady, O. (2002). The psychology of system justification and the palliative function of ideology *European Review of Social Psychology, 13*, 111-153.

Jost, J. T., Pelham ve Carvallo (2002). Non-conscious forms of system justification: Implicit and behavioral preferences for higher status groups. *Journal of Experimental Social Psychology, 38*(6), 586–602.

Jost, J. T., Pietrzak, J., Liviatan, I., Mandisodza, A. N. ve Napier, J. L. (2008). System justification as conscious and nonconscious goal pursuit. J. Y. Shah ve W. L. Gardner (Eds.). *Handbook of Motivation Science* içinde (ss. 591-605). The Guilford Press.

Jost, J. T. ve van der Toorn, J. (2012). System justification theory. *Handbook of Theories of Social Psychology Volume Two* içinde (Eds. P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, and E. T. Higgins) (ss. 313-344). Los Angeles: Sage.

Karaçay, G. (2011). *İşsiz bireylerde yaşam doyumu: eğitim, dini duygulanım ve sistemi meşrulaştırma bakımından bir inceleme*. Mersin Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Mersin.

Kaşdarma, E. (2018). Toplumsal Cinsiyet Eşitsizliği: Sosyo-psikolojik Unsurlar ve Sistemi Meşrulaştırma Kuramı Ekseninde Bir Analiz. *Opus: Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi, 9*(16), 2438-2460.

Koskos-Gürel, D. (2019). *The predictors of attitudes toward divorced women: Ambivalent sexism and system justification*. METU Master's Thesis, Ankara.

Kuzlak, A. (2019). *Are women and men's atypical educational choices punished? Gender system justification, ambivalent sexism, and precarious manhood.* METU Doctoral Thesis, Ankara.

Maraş-Taşkın, G. (2019). *Üniversite öğrencilerinin iyimserlikleri ve sistemi meşrulaştırma eğilimleri.* Gazi Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Ankara.

O'Brien, L. T. ve Major, B. (2009). Group status and feelings of personal entitlement: The roles of comparison and system-justifying belief. J. T. Jost, A. C. Kay ve H. Thorisdottir (Eds.). *Social and psychological bases of ideology and system justification* içinde (ss. 427-443). Oxford University Press.

Özdemir, G. (2015). *Başarılarımın sahibi ben değilim: sosyal kimlik, sosyal baskınlık ve sistemi meşrulaştırma kuramları perspektifinden sahtekâr fenomeni*. Uludağ Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Bursa.

Özkan, K. (2014). *Kadınların kolektif eylem yöneliminin yordayıcıları: Kültürel benlik kurguları, kadın kimliği ile özdeşleşme, kadınların sosyal baskınlık yönelimi ve sistemi meşrulaştırma eğilimi.* Uludağ Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Bursa.

Sakallı-Uğurlu, N., Uğurlu, O. ve Eryılmaz, D. (2019). The relationships among attitudes toward gay men and lesbians, system justification, social contact, political orientation and gender. *Nesne, 7*(14), 19-33. DOI: 10.7816/nesne-07-14-02

Saygın, S. (2016). *Kültürel uyum süreci bağlamında göç*. Ankara Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Ankara

Serbes, F. (2017). *LGBT bireylerle sosyal temas biçimleri, otoriterlik, sosyal baskınlık yönelimi, ilişkisel benlik ve sistemi meşrulaştırmanın homofobiyle ilişkisinin incelenmesi.* İstanbul Arel Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, İstanbul.

Sezen, S. (2019). *Cinsiyetler arası statü farkına sosyal kimlik ve sistemi meşrulaştırma kuramları açısından bir bakış.* Mersin Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Mersin

Solak, N. (2008). *Yoksulluğa ve yoksullara ilişkin değerlendirmelerin sistemin meşrulaştırılması kuramından hareketle incelenmesi.* Ege Üniversitesi, Yükseklisans Tezi, İzmir.

Solak, N. (2015). *The role of emotions and emotion regulation in the system justification process.* METU Doctoral Thesis, Ankara.

Sönmez, B. (2014). *Politik güven: dindarlık, yetkecilik, sistemi meşrulaştırma ve değerler açısından bir inceleme.* Ankara Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Ankara.

Sönmez, B. ve Adiller, S. (2015). Kadınların Çalışmalarına Yönelik Tutumlar: Türkiye ve Makedonya Örnekleminin Karşılaştırılması. *Nesne, 3*(6), 1-28.

Thorisdottir, H., Jost, J. T. ve Kay, A. C. (2009). On the social and psychological bases of ideology and system justification. J. T. Jost, A. C. Kay ve H. Thorisdottir (Eds.). *Social and psychological bases of ideology and system justification* içinde (ss. 3-26). Oxford University Press.

TÜİK (2020). Hanehalkı kullanılabilir gelir dağılımı. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1011 E. T. 25.09.2020.

Yağmurcu, Y. (2015). *Nesneleştirme kuramı, sistemi meşrulaştırma kuramı ve çelişik duygulu cinsiyetçilik perspektiflerinden kendini nesneleştirmenin incelenmesi.* Uludağ Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Bursa.

Yaldız, A. H. (2018). *Negative emotions in siblings of individual with a developmental disorder: the roles of early maladaptive schemas and system justification.* METU Master's Thesis, Ankara.

Yaman, E. (2015). *The Relationship between Perceived Stereotype Threat, System Justifying Beliefs, and Outgroup Attitudes among Women Employees.* Koç University, Master's Thesis, İstanbul.

Yıldırım, N. (2010). *Sivil toplum kuruluşu gönüllülerinin adil dünya inançları, sosyal baskınlık yönelimleri ve sistemi meşru algılama düzeyleri.* Mersin Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Mersin.

Yılmaz, O., Cesur, S. ve Bayad, A. (2018). Türklerin ve Kürtlerin Birbirlerine Karşı Olumsuz Tutumlarının Bazı Psikolojik Değişkenlerle İlişkisi. *Türk Psikoloji Yazıları, 21*(özel sayı), 82-99.

YÖK (2019). Geleceğin Meslekleri Çalışmaları. https://www.yok.gov.tr/Documents/Yayinlar/Yayinlarimiz/2019/gelecegin_meslekleri_calismalari.pdf. E. T. 23.09.2020

Yücel, M. B. (2018). *Çevrecilik: Yetkecilik, yükleme karmaşıklığı ve sistemi meşrulaştırma açısından bir değerlendirme.* Ankara Üniversitesi, Yükseklisans tezi, Ankara.

12. Bölüm

ADALETE DUYARLILIK KURAMI

Işıl Çoklar-Okutkan

Adalet, insan toplumlarında temel bir endişe kaynağı ve ahlakın kritik bir bileşeni olarak görülmektedir. Erken yaşlardan itibaren, insanlar adil ve eşit olanı hem kendileri hem de diğerleri için gözetmeye başlarlar. Çeşitli kuramsal yaklaşımlar ve görgül çalışmalar, adalet arzusunun evrensel olduğunu ortaya koymakla birlikte, adalet konusundaki duyarlılık ve adaletsizliğe yönelik tepkilerde bireysel farklılıkların olduğu açıktır.

Montada (2007), adaletin antropolojik olarak evrensel olduğunu fakat neyin adil neyin adaletsiz olduğuna ilişkin inançlara yönelik evrensel bir görüşün bulunmadığını belirtmiştir. Nitekim hem normlar hem inanç sistemleri hem de yasalar evrensel düzeyde çeşitlilik göstermektedir. Dolayısıyla adaletli olanın ne olduğu üzerine geçerli tek bir açıklama yapmak mümkün görünmemektedir.

Adalet konusunda çalışmalar yürüten psikoloji araştırmacıları sıklıkla "insanların neyi adil buldukları", "insanların adaletle neden ilgilendikleri", "insanların adaletle ilgili algıları, tutumları ve eğilimlerinin birbirlerinden nasıl farklılaştığı", "kişiler arası, grup içi ya da gruplar arası düzeyde adaletsizliğin nasıl ortaya çıktığı", "adaletsizliğe nasıl tepki verildiği ve bundan kaynaklanan çatışmaların nasıl çözüldüğü"ne ilişkin sorulara yanıt bulmaya çabalamışlardır. Benzer soruları soran felsefe, sosyoloji, psikoloji, ekonomi ve kriminoloji disiplinleri toplumdaki adalete yönelik dinamikler konusunda benzer yaklaşımları benimsemiş olsalar da temelde psikolojinin bir disiplin olarak "adaletle ilgili modellemelerden çok, insanların adalet konusunda ne hissettikleri ve ne düşündüklerini anlamaya çalıştığı ileri sürülebilir (Gollwitzer ve van Prooijen, 2016).

İnsanların adalete yönelik algıları, bilişleri, duyguları ve davranışlarını anlama ve adaletsizlikten kaynaklanan çatışmaların çözümüne katkıda bulunma amacıyla farklı kuramsal yaklaşımlar geliştirilmiştir. Adams'ın (1965) "Hakçalık Kuramı" (*Equity Theory*) ve Lerner'in (1977) "Adalet Güdüsü Kuramı" bunlara örnek olarak gösterilebilir. Bu kuramlar, bireylerin genellikle eşitsizliğe karşı duyarlı olduklarını, az ya da fazla ödüllendirilme durumunda eşit düzeyde stres yaşayacaklarını ve bu duruma tepki göstereceklerini ileri sürmektedir. Pek çok görgül çalışma adaletin hemen hemen herkes için önemli olduğunu ortaya koymuştur (Crosby, 1982; Dalbert, 2001; Hafer ve Be`gue, 2005; Lerner, 1980; Lerner ve Montada, 1998; Lind ve Tyler, 1988; Walker ve Smith, 2002; Walster ve diğ., 1973).

Adalet arzusu evrensel olsa da adalete yönelik yargılamalar ve davranışlar bakımından ortaya çıkan bireysel farklılıkları göz önünde bulundurmak önemlidir (Thomas ve diğ., 2011). Major ve Deaux (1982), bireysel farklılıkların ortaya çıkmasında algılar ve yüklemeler yoluyla farklı açıklamalar yapılabileceğini ileri sürmüşlerdir. Bu yaklaşımı benimseyen araştırmacılar da insanların işledikleri, maruz kaldıkları ya da gözlemledikleri adaletsizlikleri algılamada ve bunlara tepki vermede farklılaştıklarını ortaya koymuşlardır. Örneğin, Huseman ve diğerleri (1987), insanların girdi/çıktı (bedel/ödül) oranlarını diğerlerininkiyle karşılaştırdıklarını ileri süren Hakçalık Kuramı'ndan (Adams, 1965) yola çıkarak "hakçalık duyarlılığı" (*equity sensitivity*) kavramını geliştirmişlerdir. Buna göre bireyler, her zaman için kendilerinin ve karşılaştırma yaptıkları diğerlerinin girdi-çıktı oranlarının eşit olmasını tercih etmezler ve eşitsizlik durumlarına yönelik duyarlılıkları ve tepkileri bireysel olarak farklılaşır. Rubin ve Peplau (1975) da insanların adil dünya inancı bakımından sistematik olarak farklılaştıklarını ve bu farklılıkların adalet güdüsünün güçlü olup olmamasına göre değişiklik gösterdiğini savunmuşlardır. Nitekim sosyal adalet araştırmalarında en çok araştırılan kişilik özelliklerinden biri adil dünya inancıdır (Dalbert, 2001; Lerner, 1980; Furnham ve Procter, 1989; Maes, 1998). Bu görüşlere ek olarak, Dar ve Resh (2001), bireylerin yoksunluk hislerinin de sistematik olarak farklılaştığını ve bu farklılıkların da yoksunluktaki nesnel farklılıklarla büyük oranda ilişkisiz olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Schmitt ve diğerleri (1995) ise "adalete duyarlılık" (*justice sensitivity*) kavramını ortaya atmışlar ve insanların (a) adaletsizliği nasıl kolayca algıladıkları ve adaletsizliğe ne kadar güçlü tepki gösterdikleri bakımından farklılaştıklarını, (b) bu farklılıkların farklı adaletsizlik türlerine genellendiğini ve (c) bu farklılıkların zaman içinde kararlı/istikrarlı olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Bu bölümde, söz konusu kavramın içeriği, bilişsel, duygusal ve davranışsal boyutları ele alınacak, adaletsizlik durumunda içinde bulunulan konuma göre duyarlılığın nasıl farklılıklar gösterdiği ve bu perspektiflerin hangi duygusal ve davranışsal tepkileri beraberinde getirdiği aktarılacaktır. Ardından ölçek geliştirme çalışmaları, farklı kültürlerde ve ülkemizde yapılan araştırmalardan elde edilen bulguların bir derlemesi sunulacak ve kuramın alana sunduğu katkılar tartışılacaktır.

Kuramın Gelişimi ve Temel Kavramları

Fizyolojik tepkisellik (Manuck ve diğ., 1989), duygusal tepkisellik (Strelau, 1996) ve duygu yoğunluğu (Larsen ve Diener, 1987) kavramları insanların duygularını uyaran olaylardan ne kadar kolay ve ne kadar güçlü biçimde etkilendikleri bakımından birbirlerinden farklılaştıklarını açıklamaktadır. Bunun yanı sıra, çeşitli araştırmalar insanların sadece fiziksel uyaranlara, engellenmeye, belirsizliğe, ödül ve cezaya karşı toleransları bakımından değil, aynı zamanda adaletsizlik ve ahlaki normların çiğnenmesi konusundaki toleransları bakımından da birbirlerinden farklılaştıklarını ortaya koymuştur (Dar ve Resh, 2003; Huseman ve diğ., 1985; Lovas ve Wolt, 2002; Schmitt, 1996; van den Bos ve diğ., 2003). Tüm bu araştırma bulgularından yola çıkan Schmitt ve diğerleri (2005), insanların kendilerine adil davranılmadığını hissetmelerinde, kişilik farklılıklarının da toplumsal etkileşimle ilgili belirli süreçler, sosyal ve durumsal etkenler kadar etkili olduğunu tartışmışlardır. Schmitt ve diğerleri (2005), adaletsizliğe ilişkin duyarlılığın bireysel farklılıklarla yakından ilişkili olduğuna yönelik savlarını destekleyecek görgül bulgular elde edebilmelerine olanak sağlayan kuramsal bir model ve geçerli, güvenilir bir ölçme aracı geliştirmişlerdir.

Adalete Duyarlılık

Adaletin dağıtımı konusunda hakçalık, eşitlik ve ihtiyaç gibi farklı dağıtım ilkelerine başvurmada bireysel farklılıklar bulunmaktadır (Sabbagh ve diğ., 1994). Dağıtım ilkelerine ilişkin tutumların belirli bir çıktı konusunda algılanan adaleti etkilediğini ileri süren Schmitt ve diğerleri (2005), bazılarının ödülü başarı oranında dağıtmayı bazılarının ise ihtiyaç temelinde dağıtmayı adil bulacağına dikkat çekmişlerdir. Bireylerin işlemsel adalet konusundaki tutumları da birbirlerinden farklı olabilmektedir (Schmitt ve Dörfel, 1999). Dahası, insanlar adalete yönelik inançları bakımından temelde birbirlerinden farklılaşmaktadırlar

(Lipkus, 1991). Dolayısıyla, çok sayıda araştırma bireysel farklılıkların adalete yönelik tutumlar ve adalet algısı üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Adalete duyarlılık kavramı da adalet konusundaki algılar ve tepkilerimizdeki farklılıkları ortaya koymak üzere geliştirilmiş bir kavramdır (Schmitt,1996). Nitekim araştırma bulguları, kişilerin farklı türde ve farklı bağlamlarda ortaya çıkan adaletsizlikleri genelleştirmeleri bakımından bireysel farklılıklar gösterdiklerini (Dar ve Resh, 2001), adalete duyarlılık konusundaki bireysel farklılıkların zaman içinde istikrarlılığını sürdürdüğünü (Schmitt ve diğ., 2005) ortaya koymuştur. Buradan hareketle Schmitt ve diğerleri (2005), adalete duyarlılığın bir kişilik özelliği (*trait*) olarak kişilik alanındaki yerinin belirlenmesi ve davranış üzerindeki etkilerinin anlaşılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Adalete duyarlılık kavramı, adaletsizliği algılama ve adaletsizliğe tepki göstermedeki bireysel farklılıklara işaret eder (Huseman ve diğ. 1987; Schmitt ve diğ., 1995). Adalete duyarlılığı daha yüksek düzeyde olan insanlar, daha sık adaletsizlik algıladıkları ve adaletsizlik karşısında daha yoğun bilişsel ve duygusal tepkiler verdikleri gibi cezalandırıcı ya da karşılık verici davranışlarda da daha fazla bulunurlar (Schmitt ve diğ.,2005).

Adalete duyarlılık kavramının dört psikolojik bileşeni içerdiği; bunlardan birinin algısal bileşen olduğu, diğer üçünün ise adaletsizlik karşısındaki tepkilerle ilgili olduğu ileri sürülmektedir (Thomas ve diğ., 2011). Tanımlanmış olan dört bileşen aşağıda açıklanmıştır:

1.Algı: Adalete duyarlılık düzeyi yüksek olan kişilerin duyarlılığı düşük düzeyde olanlarla karşılaştırıldıklarında, adaletsizlik konusunda daha düşük bir algısal eşiğe sahip oldukları varsayılmaktadır. Böylelikle, bu kişilerin adaletsizliğe ilişkin az sayıda ve zayıf ipucunu dahi fark edebildikleri düşünülmektedir. Algısal eşiğin düşük olması sebebiyle bu kişilerin adaletsizlik algılama ve bildirme sıklıklarının da daha yüksek olması beklenmektedir.

2.Duygu: Duygusal düzeyde ise adalete duyarlılığı daha yüksek olan kişilerin belirgin düzeyde güçlü tepkiler ortaya koymaları beklenebilir. Örneğin, bir kişinin kendini adaletsizliğin mağduru olarak algıladığı durumda öfkenin başat tepki olması beklenir.

3.Biliş: Bilişsel düzeyde ise yüksek düzeyde adalete duyarlılık adaletsizlikle ilgili tekrarlayıcı (*repetetive*) ve müdaheleci (*intrusive*) düşüncelerle ilişkilidir. Bu düşünceler, hâlihazırda onları gerekli kılacak çevresel etkilerin yokluğunda da tekrarlanır.

4.Motivasyon (Güdülenme): Adalete duyarlılık düzeyi yüksek kişiler adaleti tesis etmek üzere bir dürtüye kapılırlar ve bu hedef doğrultusunda davranma isteği duyarlar.

Adalete Duyarlılığın Dört Boyutu

Adaletsizlik genellikle birden fazla kişiyle ilgilidir (Mikula, 1993). Adaletsizliğe ilişkin tepkiler de kişinin aldığı konuma göre niceliksel ve niteliksel açıdan farklılıklar gösterebilir (Mikula, 1994). Duyguların adaletsizlik karşısında ortaya çıkacak tepkilere aracılık ettikleri ileri sürülmüş (Cohen, 1982; Mikula, 1993) ve adaletsiz olarak algılanan olaylar ya da muamelelerin de yoğun duyguların en güçlü başlatıcıları oldukları belirtilmiştir (Mikula ve diğ., 1998). Bir kişinin adaletsizliğin mağduru olduğunu algılaması genellikle hızlı bir duygusal tepki olarak kızgınlığı/öfkeyi (*anger*) tetiklerken, adaletsizliği bir izleyici olarak gözlemlemek ahlaki olarak büyük bir öfkeye (*moral outrage*) yol açabilir. Adaletsizlik yaratan olayda pasif bir yararlanıcı konumunda bulunmak ya da aktif bir fail olmak ise suçluluk ve utanç duygularına neden olabilir (Baumert ve Schmitt, 2016).

Adaletsizlik algıları sadece duyguları değil, davranışsal tepkileri de etkiler. Adaletsizlik ile karşı karşıya kalındığında, adaleti onarma yönünde bir güdünün davranışlara yön vermesi beklenir. Fakat yine hangi konumda yer aldığımız (hangi perspektife sahip olduğumuz) vereceğimiz davranışsal tepkinin de belirleyicisi olacaktır. Hakçalık kuramı, adaletsizlik algısının duygusal açıdan rahatsızlık yarattığını, bunun da insanları eşitliği yeniden kurma yönünde güdülediğini ileri sürmektedir (Adams, 1965; Walster ve diğ., 1978). Dolayısıyla adaletsizlik durumunda içinde bulunulan durum yalnızca farklı duygular yaratmakla kalmaz aynı zamanda farklı davranışsal tepkilere de yol açar.

Schmitt ve diğerleri (2005), niteliksel açıdan birbirinden farklılaşan bu konumları (perspektifleri) dört ayrı grupta toplayarak "mağdur duyarlılığı (*victim sensitivity*), "gözlemci duyarlılığı" (*observer sensitivity*), "yararlanıcı duyarlılığı" (*beneficiary sensitivity*) ve "fail duyarlılığı" (*perpetrator sensitivity*) olarak isimlendirmişlerdir. Her bir konum için on maddenin yer aldığı toplam kırk maddeden oluşan bir "Adalete Duyarlılık Ölçeği" (Schmitt ve diğ., 2005) ve her bir alt ölçeğin ikişer madde ile ölçüldüğü bir kısa form (Schmitt ve diğ., 2010) geliştirilmiştir. Ölçeğin geliştirilme ve uyarlama çalışmalarından bir sonraki aşamada söz edilecek olup dört boyutta ortaya çıkan duygusal ve davranışsal tepkiler Tablo 1'de sunulmuş ve aşağıda özetlenmiştir.

Tablo 1. Adalete duyarlılık boyutları ve ilişkili oldukları duygusal ve davranışsal bileşenler

Duyarlılık Boyutu	Duygu	Adaleti onarma dürtüsü
Mağdur	Öfke/kızgınlık	Faili cezalandırma
Gözlemci	Haksızlıktan kaynaklanan büyük ahlaki öfke	Faili cezalandırma/mağdurun zararını tanzim etme
Yararlanıcı	Varoluşsal suçluluk	Mağdurun zararını tanzim etme/kendini cezalandırma
Fail	Eylem suçluluğu	Mağdurun zararını tanzim etme/kendini cezalandırma

Kaynak: Thomas ve diğerleri (2011, s. 113).

Mağdur duyarlılığı: Araştırmalar "öfke"nin adaletsizlik mağdurlarının tipik tepkisi olduğunu ortaya koymuştur (Mikula, 1986; Scherer ve diğ., 1986). Bu nedenle de öfkenin mağdur duyarlılığını belirleyen en temel duygu olması beklenir (Thomas ve diğ., 2011). Mohiyeddini ve Schmitt (1997), yürüttükleri araştırma sonucunda, katılımcıların mağdur duyarlılığı ne kadar yüksek ise verdikleri tepkinin de o oranda öfkeli olduğunu bulmuşlardır.

Mağdurların, kendilerine zarar veren kişiden intikam alma peşinde olmaları beklenir. Bu kişiler faili cezalandırarak adaleti onarmayı ve bozulmuş olan dengeyi yeniden kurmayı hedeflerler (Schmitt ve Maes, 2006). Haidt (2003), bu eyleme yönelik eğilimin öfke ile güdülendiğini belirtmiştir. Buradan hareketle, mağdur duyarlılığının intikamcı ve cezalandırıcı davranışla ilgili olması beklenir (Thomas ve diğ., 2011). Görgül bulgular da adaletsiz davranışla karşılaştıklarında mağdur duyarlılığı yüksek olan kişilerin diğerlerinden daha güçlü protesto davranışlarında (Mohiyeddini ve Schmitt, 1997) ve intikam alma yönünde davranışlarda bulunduklarını (Schmitt ve Dörfel, 1999; Çoklar ve Dönmez, 2015) ortaya koymuştur. Fakat mağdur duyarlılığı yüksek kişiler sadece kendi uğradıkları adaletsizliğin sorumlusu olan kişilere yönelik tepkilerde bulunmakla kalmamakta, zarar görmedikleri ortamlarda da diğerlerinden daha yüksek düzeyde bencil davranış gösterme eğilimi sergilemektedirler (Thomas ve diğ., 2011).

Özetle, adalete duyarlılığın farklı boyutlarında ortaya çıkan karakteristik duygusal tepkiler incelendiğinde, yararlanıcı ve fail konumları bakımından açık bir benzerlik bulunduğu (her iki duyarlılık boyutu da güçlü suçluluk tepkilerini içermektedirler) dikkati çekmektedir. Ayrıca gözlemci ve mağdur duyarlılığı boyutlarında dışsal odaklı duygular (haksızlıktan kaynaklanan ahlaki büyük öfke ve kızgınlık/öfke) ortaya çıkarmaları bakımından bir

benzeşme görülmektedir. Montada ve Schneider (1989), ilk bakışta benzer görünseler de bu iki duygu arasında (kızgınlık/öfke ve haksızlıktan kaynaklanan ahlaki öfke) ayrım yapılması gerektiğini vurgulamışlardır. Ahlaki öfke ve kızgınlık/öfke haksız olaya ilişkin farklı görüşlerden ortaya çıkar. Batson ve diğerleri (2007), bu iki duygunun duruma ilişkin farklı bilişsel değerlendirmeler yoluyla ortaya çıktığını ileri sürmüşlerdir. Ahlaki öfkeye neden olan değerlendirme daha çok ahlaki bir standart ya da ilkenin çiğnenmesi iken, kişisel öfkeye neden olan şey kişinin kendi çıkarlarının tehdit altında olduğunu hissetmesini gerektirmektedir.

Davranışsal tepkileri bakımından değerlendirildiğinde adalete duyarlılığın farklı boyutlarının toplum yanlısı (*prosocial*) ya da toplum karşıtı (*antisocial*) davranışlarda bulunma eğilimleriyle ilişkili oldukları görülmektedir. Genel bir değerlendirme yapıldığında gözlemci, yararlanıcı ve fail duyarlılığının iş birlikçi ve toplum yanlısı davranışla ilişkilendiği; mağdur duyarlılığının ise toplum karşıtı ve bencil davranışla ilişkili olduğu dikkat çekmektedir. Bu konudaki çalışmalar "Yurt dışında ve ülkemizde yürütülmüş olan araştırma bulguları" başlığı altında ele alınmıştır.

Gözlemci Duyarlılığı: Adaletsizlik durumlarında gözlemci konumunda olan kişilerin ahlaki bir öfke duydukları ileri sürülmüştür. Ahlaki öfke, genellikle eşitlik ya da adaletle ilgili ahlaki bir standardın çiğnenmesi ile kışkırtılan bir öfke olarak tanımlanabilir (Batson ve diğ.,2007; Hoffman ve Kelley, 2000; Montada ve Schneider, 1989). Bu tür bir öfkenin, mağdurun uğradığı haksızlığı tanzim ederek ya da faili cezalandırarak adaleti onarma çabalarını harekete geçiren kuvvetli bir ahlaki güdü olduğu varsayılmaktadır (Carlsmith ve diğ., 2002; de Waal, 1996; de Rivera ve diğ., 2002; Haidt, 2003; Schmitt ve Maes, 1998; Tetlock ve diğ., 2000). Mikula (1986), gözlemlenen adaletsizliğe yönelik en yaygın duygusal tepkinin ahlaki bir öfke olduğunu bulmuş, medeni cesaretle ilgili bir araştırmada da (Krettek, 2007) gözlemci duyarlılığı ile medeni cesaret arasındaki ilişkiye ahlaki öfkenin aracılık ettiği bulunmuştur.

Gözlemci duyarlılığı perspektifinden, adaletsizliğe yönelik uygun ahlaki tepkiler faili cezalandırmak ve/veya mağdurun zararını tanzim etmektir. Görgül bulgular da gözlemci duyarlılığının haksızlık yapanlara müdahalede bulunma eğilimi (Fetchenhauer ve Huang, 2004) ve bir başkasının sömürülmesine engel olma çabası (Schmitt ve diğ., 2009) ile ilgili olduğunu göstermiştir.

Yararlanıcı Duyarlılığı: Adil olmayan avantajlardan yarar sağlayan kişilerin suçluluk duydukları ileri sürülmektedir. Bir diğer deyişle, adaletsizliğin yararlanıcısı konumunda bulunmaya yönelik tipik tepki suçluluk duymaktır. Yararlanıcıların, adaletsizliği kendileri yaratmamaları ve bir başkasının yarattığı ya da tarihsel süreçte ortaya çıkmış bir adaletsizlikten faydalanıyor olmaları sebebiyle, yaşadıkları bu tür suçluluk varoluşsal suçluluk (*existential guilt*) olarak değerlendirilmektedir (Hoffman, 1976; Montada ve diğ., 1986). Deneysel bir araştırmada (Gollwitzer ve diğ., 2005), katılımcılara talihsiz bir kaza, ameliyat ya da nahoş bir dermatolojik rahatsızlık sebebiyle çekici olmayan kişilerin fotoğraflarını göstermişler ve bu kişilerin iş ve sosyal yaşamlarıyla ilgili dezavantajlar yaşadıklarını aktarmışlardır. Araştırma sonucunda bu kişilerle ilgili deneyimlenen varoluşsal suçluluk ile gözlemci duyarlılığı arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuş ve bu önermeye yönelik görgül bir destek elde edilmiştir.

Dezavantajlı insanlarla karşılaştırıldıklarında ayrıcalıklı konumda bulunan kişiler sahip oldukları avantajı hak etmediklerini düşünürler ve bu nedenle de (varoluşsal) suçluluk hissedip dezavantajlı konumda bulunanlara yardım etme isteği duyarlar (Thomas ve diğ., 2011). Yardım etmenin bedelleri olduğu için bu tür bir davranış kişinin sahip olduğu avantajlardan ihtiyaç sahibi olan bir kişi için fedakârlıkta bulunmasını gerektirir (Schmitt ve diğ., 2000). Bu nedenle de yararlanıcı duyarlılığı yüksek düzeyde olan bir kişi, bir mağdurun zararını tanzim etme, kendinden fedakârlıkta bulunma, hatta kendini cezalandırma yönünde davranışlarda bulunabilir (Nelissen ve Zeelenberg, 2009). Görgül bulgular, yararlanıcı duyarlılığının dezavantajlı gruba yönelik şefkatli tepkileri yordadığını ortaya koymuştur (Gollwitzer ve diğ., 2005).

Fail duyarlılığı: Suçluluk yalnızca yararlanıcılar değil, adaletsizliğin faili konumundaki kişiler için de öne çıkan bir duygudur (Klass, 1978). Bir başkasının hatalı davranışı ya da adil olmayan kaderden ötürü ortaya çıkan sonuçlardan pasif biçimde yararlanan kişilerde ortaya çıkan varoluşsal suçluluğun aksine, hatada aktif rol oynayan fail daha farklı bir suçluluk hisseder (Thomas ve diğ.,2011). Bu türden suçluluğa ise eylem suçluluğu (*action guilt*) ismi verilir (Hoffman, 1984). Hak edilmemiş ayrıcalık karşısında varoluşsal suçluluk yaşayan yararlanıcı duyarlılığı gibi fail duyarlılığında da kişi kendi hatalı davranışı sebebiyle eylem suçluluğu hisseder. Dolayısıyla verilecek davranışsal tepkinin de yararlanıcı duyarlılığındakine benzer olması beklenir. Bir başkasının mağduriyetinden ötürü suçluluk hisseden bir

kişi mağdurun/mağdurların zararlarını tanzim etmeye çalışır (Klass, 1978) ya da başkalarına yardım ederek hatayı onarma girişiminde bulunur (de Hooge ve diğ., 2007). Eğer zararı tanzim etme olanağı yok ise kişi kendisini suçlu hissettiren avantaj sebebiyle kendini cezalandıracak bir davranışta bulunabilir (Nelissen ve Zeelenberg, 2009).

Adalete Duyarlılık Envanteri

Adalete duyarlılığın üç boyutunu ölçen ilk ölçek geliştirme çalışması Schmitt ve diğerleri (2005) tarafından yapılmış, mağdur, gözlemci ve fail boyutlarının yer aldığı her biri 10'ar maddeden oluşan 30 maddelik bir ölçek geliştirilmiştir. Aradan geçen beş senenin ardından ölçeğe "yararlanıcı duyarlılığı" boyutu da eklenmiş ve dört boyut ve 40 maddeden oluşan ölçeğin (Schmitt ve diğ., 2010) geçerlik ve güvenirlik çalışması yapılmıştır.

Üç boyut içeren ilk ölçek çalışmasında her bir boyutun iç tutarlılık katsayısının yüksek olduğu (>.95), gözlemci ve fail duyarlılığı arasındaki korelasyonun, gözlemci duyarlılığı ile mağdur duyarlılığı arasındaki ve fail duyarlılığı ile mağdur duyarlılığı arasındaki korelasyondan daha yüksek olduğu bulunmuştur. Benlikle ilişkili endişelerin (Makyavelizm, paranoya, şüphecilik, intikam, kıskançlık, kişiler arası güven) mağdur duyarlılığı ile korelasyonlarının, gözlemci ve fail duyarlılığıyla korelasyonlarından daha yüksek düzeyde olduğu bulunmuştur. Diğerleri ile ilişkili endişeler ise (rol alma, empati, toplumsal sorumluluk) gözlemci ve fail duyarlılığı ile mağdur duyarlılığı ile olduğundan daha yüksek ilişki göstermiştir. Adalete duyarlılık ölçeği boyutlarının adil dünya inancı ile düşük, adil olmayan dünya inancı ile orta düzeyde ilişki gösterdiği, beş faktör kişilik özellikleri ile ilişkileri incelendiğinde ise mağdur duyarlılığının duygusal tutarsızlık, fail duyarlılığının ise uzlaşmacılık ile anlamlı ilişkiler gösterdiği tespit edilmiştir. Sonuç olarak ölçeğin üç faktörlü yapısının doğrulandığı, ölçeğin güvenilir ve geçerli bir ölçme aracı olduğu; gözlemci ve fail duyarlılığı boyutlarının daha yüksek ahlaki standartlara sahip olmayı yansıttığı; mağdur duyarlılığının ise benliği korumaya yönelik güdüler ve ahlaki endişelerin bir karışımı olduğu raporlanmıştır.

Schmitt ve diğerleri (2010), "yararlanıcı duyarlılığı" boyutunun dördüncü boyut olarak eklendiği 40 maddelik ölçek çalışmaları sonucunda (*Justice Sensitivity Inventory*) dört boyutlu bu ölçeğin güvenir ve geçerli bir ölçme aracı olduğunu saptamışlardır. Bu çalışma ile adaletsizlik karşısında içinde bulunulan konumun da belirleyici olduğuna ve fail, mağdur, gözlemci ve yararlanıcı duyarlılıklarının kuramsal olarak birbirlerinden ayrılan yapılar olduğuna yönelik kanıt

sağlanmıştır (Schmitt ve diğ., 2010). Alt ölçeklerin iç tutarlılık katsayılarının oldukça yüksek olduğu (>.94) bulunmuştur. Ölçeğin dört faktörlü yapısı faktör analizi ile doğrulanmış ve bu faktörlerin adaletsizliğe yönelik genel bir endişeyi yansıttığı kabul edilen ortak varyansa katkıda bulundukları belirtilmiştir. Dışsal kriterler bakımından incelendiklerinde ise birbirlerinden farklı ilişki örüntüleri sergiledikleri bulunmuştur. Buna göre yararlanıcı, fail ve gözlemci duyarlılığı faktörlerinin "uzlaşmacılık" kişilik özelliğinin alt boyutları olan alçakgönüllülük ve yumuşakbaşlılık özellikleriyle pozitif yönde ilişki gösterdikleri bulunmuştur. Mağdur duyarlılığının ise bu durumun aksine, uzlaşmacılık kişilik boyutunun özellikleriyle negatif yönde, duygusal tutarsızlık özelliğinin alt boyutlarıyla ise pozitif yönde ilişki gösterdiği bulunmuştur.

Adaletsizlik karşısında ortaya çıkan duygusal ve davranışsal tepkilere vurgu yapan ve adaletsizlik yaşantılarının iyi oluş ve zihinsel sağlık üzerinde olumsuz etkiler yaratabileceğini savunan Baumert ve diğerleri (2014), özellikle klinik örneklemlerle yürütülecek araştırmalar için kısa ölçeklere ihtiyaç duyulacağını ileri sürmüşlerdir. Araştırmacılar (Baumert ve diğ., 2014), her bir alt ölçeği iki madde ile ölçen toplam sekiz maddelik "Adalete Duyarlılık Ölçeği Kısa Formu"nu geliştirerek faktör yapısını doğrulamışlar, alt ölçeklerin güvenirlik katsayılarının yüksek olduğunu bulmuşlardır. Ayrıca ölçeğin orijinal versiyonunda (kırk maddelik) alt ölçeklerin kişiler arası güven, öz yeterlik, denetim odağı gibi farklı kişilik boyutları ile arasındaki ilişkiler referans alınmış ve geliştirilen kısa versiyonda da alt ölçeklerin söz konusu değişkenlerle benzer nitelikte ilişki gösterdikleri bulunmuştur. Bu bulgu da kısa ölçeğin geçerliğine yönelik bir kanıt olarak değerlendirilmiştir. Sonuç olarak kısa formun özellikle geniş örneklemli klinik araştırmalarda kullanılmaya elverişli geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu bildirmişlerdir.

Bondü ve Elsner (2015), çocuklar ve ergenlerle yürütülecek araştırmalarda kullanılmak üzere "Çocuk ve Ergenlerde Adalete Duyarlılık Envanteri"ni geliştirmişlerdir. Orijinal ölçek maddelerinin çocuklar için anlaşılacak biçimde basitleştirilmesiyle hazırlanan bu ölçek, fail, mağdur ve gözlemci olmak üzere üç boyuttan oluşmakta ve her bir boyut beşer madde ile ölçülmektedir. Geliştirdikleri 15 maddelik ölçeğin geçerlik ve güvenirlik çalışmasını 9-17 yaş arasındaki çocuk ve ergenlerin katıldığı geniş bir örneklemle gerçekleştiren araştırmacılar (Bondü ve Elsner, 2015), ölçeğin güvenilir ve geçerli bir yapı ortaya koyduğunu, çalışılan yaş aralığında orta düzeyde bir kararlılık gösterdiğini belirterek bunun adalete duyarlılığın kararlı bir kişilik özelliği olduğuna ilişkin savı destekleyebilecek bir bulgu olduğunu savunmuşlardır.

Kuramı Yurt dışında İnceleyen Çalışmalarda Ele Alınan Değişkenler

Kötü Niyetlere Duyarlılık Modeli ve Mağdur Duyarlılığı Konusundaki Araştırmalar

Gollwitzer ve Rothmund (2009) tarafından oluşturulan ve Gollwitzer ve diğerleri (2013) tarafından geliştirilen Kötü Niyetlere Duyarlılık Modeli (*The Sensitivity to Mean Intentions -SeMI- Model*) mağdur duyarlılığındaki sosyal-bilişsel ve güdüsel süreçleri detaylı biçimde açıklamak amacını taşımaktadır. Mağdur duyarlılığı insanların güvenilirliğe ne kadar önem verdikleri (güvenilmezliği ne kadar onaylamadıkları) ile diğerlerinin ne kadar güvenilir olduklarına ilişkin genellenmiş beklentilerinin bir kombinasyonunu yansıtır (Gollwitzer ve diğ., 2013). Mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin iş birlikçi olmayan davranışlarda bulunduklarını ortaya koyan araştırma bulgularından yola çıkan kuramcılar (Gollwitzer ve diğ., 2013), bu kişilerin belirsizlik durumlarında ne düşündükleri, neler hissettikleri ve ne şekilde davrandıklarını açıklamak üzere üç hipotez ortaya atmışlardır. Asimetri hipotezi, ihanet (*defection*) hipotezi ve şüpheci düşünce yapısı hipotezi olarak isimlendirilen bu üç hipotez aşağıda özetlenmiştir.

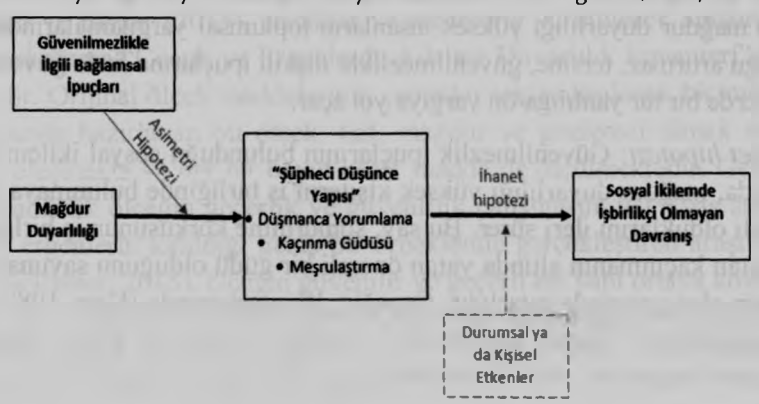
Asimetri hipotezi: Mağdur duyarlılığının, güvenilmezlik ipuçlarına yönelik duyarlılığı içerdiğini ileri sürer. Mağdur duyarlılığına sahip insanların güvenilmezlik ipuçlarına güvenilirlik ipuçlarından daha fazla ağırlık verdiklerini ileri süren bu hipotez, mağdur duyarlılığının örtük bir sömürülme korkusunu beraberinde getirdiği savı üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla, bir insanın mağdur duyarlılığı ne kadar yüksek ise o kişi "Tip-1 hata"ya düşmekten (ör., bir yalancıya güvenmek), "Tip-2 hata"ya düşmekten (ör., dürüst bir insana güvenmemek) daha fazla kaçınacaktır. Güvenilmezlik ipuçlarına ağırlık vermek, bu kişiler için Tip-1 hata olasılığını düşürme işlevi görür. Fakat bu durum mağdur duyarlılığı yüksek insanların toplumsal yargılamalarındaki doğruluğu artırmaz; tersine, güvenilmezlikle ilişkili ipuçlarına fazla güvenmek bu kişilerde bir tür yanlılığa/ön yargıya yol açar.

İhanet hipotezi: Güvenilmezlik ipuçlarının bulunduğu sosyal ikilem durumlarında, mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin iş birliğinde bulunmaya daha az istekli olduklarını ileri sürer. Bu sav, sömürülme korkusunun iş birlikçi davranıştan kaçınmanın altında yatan önemli bir güdü olduğunu savunan sosyal ikilem alan yazınıyla tutarlıdır. Örneğin, bir araştırmada (Kerr, 1983), takım arkadaşlarının "sosyal kaytarıcılar" olduğu konusunda şüphe duyanların, projenin başarısına katkıda bulunmaktan çekildikleri, kaynaklarını projenin

başarısına katkıda bulunmayan "bedavacılara" destek sağlamak üzere harcamamayı seçtikleri bulunmuştur. Bu araştırma çerçevesini genişleten Gollwitzer ve diğerleri (2013), bir kişi-durum etkileşimi etkisinden söz etmişlerdir. Buna göre mağdur duyarlılığı yüksek kişiler, güvenilmezlik ipuçlarına daha hassas biçimde tepki vermektedirler ve bu da sosyal ikilem durumunda iş birliğinde bulunma istekliliklerini azaltmaktadır.

Şüpheci düşünce yapısı hipotezi: Mağdur duyarlılığına sahip insanların, güvenilmezlik ipuçlarını fark etmelerinin ardından, belirsizlik taşıyan sosyal bir durumda ne düşüneceklerine, nasıl hissedeceklerine ve ne şekilde davranacaklarına rehberlik eden belirli bir sosyal-bilişsel şemayı benimsediklerini ileri sürer. Bu "şüpheci düşünce yapısı" üç unsurdan oluşur: düşmanca yorumlamalar, kaçınma güdüsü ve meşrulaştırıcı/ussallaştırıcı bilişler. İlk unsur olan düşmanca yorumlamaların ulaşılabilirliğindeki artış, basit hatta önemsiz olaylardan bile "kötü niyet" çıkarımı yapılmasını sağlar. İkinci unsur olan kaçınmayla ilişkili güdüsel durum, kişinin belirsiz durumlar söz konusu olduğunda, kaçınma, önleme ve güvenliğe öncelik vermesiyle ilgilidir. Daha açık belirtmek gerekirse sosyal ikilemdeki başat hedef "enayi" durumuna düşmekten kaçınmaktır. Üçüncü unsur ise meşrulaştırıcı ya da ussallaştırıcı bilişlerin varlığıdır. Belirsiz bir durumda iş birliğinde bulunma isteğini geri çeken kişiler, diğerlerinin kendi katkılarını sunmama olasılığı varken iş birliğinin "yararsız" bir strateji olacağını savunarak iş birlikçi olmayışlarını meşrulaştırırlar. Böylelikle, iş birliğine katkı sunmayacak diğerleri tarafından sömürülme tehlikesine gönderme yapmak, iş birliğine yanaşmayan bu kişileri kendileriyle ilgili olumsuz değerlendirmede bulunmaktan ve kendini suçlamaktan kurtarır. Bu varsayımların oluşturduğu yol modeli önerisi Şekil 1'de sunulmuştur.

Şekil 1. Kötü Niyetlere Duyarlılık Modeli Kaynak: Gollwitzer ve diğerleri(2013, s. 418).



Sonuç olarak bu modele göre, mağdur duyarlılığına sahip kişiler, sömürülmekten kaçınırlar ve bu nedenle de etkileşim kurdukları kişilerdeki güvenilmezlik ipuçlarına orantısız biçimde ağırlık verirler. Bu ipuçlarının algılanması durumunda da "şüpheci düşünce yapısı" etkinleşir. Şüpheci düşünce yapısı, mağdur duyarlılığına sahip bu kişilerde düşmanca yorumlamaları ve kaçınma güdüsünü, hatta kendilerini korumak amacıyla normları ihlal etmelerini meşrulaştıran bilişleri beraberinde getirir. Tüm bunların sonucunda, mağdur duyarlılığı yüksek olan kişiler, diğerlerinin adalet ilkelerine bağlı kalacağına güvenmeleri gereken durumlardan kaçınma eğilimi gösterirler. Yüksek mağdur duyarlılığına sahip kişilerin kendi çıkarlarını en üst düzeye çıkarmaya çalışan bencil kişiler olmaktan çok, diğerleri tarafından sömürülme korkusuyla iş birlikçi olmayan biçimde davranan kişiler oldukları ileri sürülmektedir (Baumert ve Schmitt, 2016).

Bu görüşle tutarlı çok sayıda görgül bulgu elde edilmiştir. Mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin sosyal ikilem oyunlarında daha bencil seçimler yaptıkları (Fetchenhauer ve Huang, 2004) ve ihtiyacı olanlara yardım etmeye daha az istekli oldukları (Gollwitzer ve diğ., 2005; Süssenbach ve Gollwitzer, 2015) bulunmuştur. Bu kişilerin daha hasetli ve kıskanç oldukları (Schmitt ve diğ., 2005), kendilerine karşı hata yapan partnerlerinin özürlerini kabul etmeye daha az istekli oldukları (Gerlach ve diğ., 2012) ve siyasetçilerin gizli amaçları doğrultusunda davrandıklarına inandıkları için siyasi reformlara da daha fazla karşı çıkma eğiliminde oldukları (Agroskin ve diğ., 2015) araştırmalarca ortaya konmuştur. Mağdur duyarlılığı yalnızca farklı bağlamlarda ortaya çıkabilecek toplum karşıtı davranışlar bakımından değil (Gerlach ve diğ., 2012) aynı zamanda ergenlik döneminde görülen saldırganlık gibi davranış sorunları (Bondü and Krahé, 2015), kaygılı ve öfkeli reddedilme duyarlılığı ve davranım bozuklukları (Bondü and Elsner, 2015) hatta dikkat eksiliği/hiperaktivite bozukluğu ile ilişkili semptomlar (Schäfer and Kraneburg, 2012; Bondü and Elsner, 2015) açısından da bir risk faktörü olarak görülmektedir.

Rothmund ve diğerleri (2011), gerçek yaşamda insanların güvenilmezlikle ilgili ipuçlarına duyarlı olup olmadıklarını incelemişlerdir. Yirmi dakikalık popüler bir bilgisayar oyunu oynayan katılımcılar oyun sırasında güvenilmezlik ipuçlarına (protogonistin bir arkadaşıyla karşılaşması fakat daha sonra bu kişinin kötü bir insana dönüşmesi gibi) ya da güvenilmezlikle ilgili olmayan ipuçlarına (ör., oyundaki protogonistin saldırı becerilerini geliştirmek üzere pratik yapması) maruz kalmışlardır. Bu oyundan sonra bir "güven oyunu" oynatılan katılımcılarda iş birliği istekliliği değerlendirilmiştir. Bulgular, mağdur duyarlılığının güvenme davranışıyla negatif ilişki gösterdiğini fakat bunun yalnızca "kötü" oyun senaryosuna maruz kalma koşulunda gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla araştırmacılar,

mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin "dolaylı karşılıklılık" (*indirect reciprocity*) gösterme eğilimlerinin daha yüksek olduğunu belirtmişlerdir. Bu deney, bir koşulda avantajı ellerinden alınan mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin bu koşuldan bağımsız bir bağlamda başka kişiler söz konusu olduğunda iş birliğine yanaşmadıklarını ortaya koymuştur.

Gollwitzer ve Rothmund (2011) da yaptıkları iki deneysel çalışma sonucunda mağdur duyarlılığı yüksek olan kişilerin karşılarında bulunan kişi, bencilce davrandığında kızgınlık ve ahlaki öfke duyduklarını bulmuşlardır. Karşılarındaki kişi bencilliğinden değil, basitçe şansı iyi gittiği için avantaj elde ettiğinde ise mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin düşük olanlardan daha fazla öfke duymadıkları bulunmuştur. Gollwitzer ve Rothmund (2011), bu bulguların mağdur duyarlılığının her türlü olumsuz çıktıya karşı duygusal olarak duyarlı olmak anlamına gelmediğini, mağdur duyarlılığının özel olarak insanların bencilce davranışlarına karşı bir hassasiyet barındırdığını ileri sürmüşler ve bunun "kötü niyetlere karşı duyarlılık" modelini desteklediğini savunmuşlardır.

Gollwitzer ve diğerleri (2015), mağdur duyarlılığının neden ve nasıl ortaya çıkıp kararlı bir kişilik özelliği hâlini aldığını açıklamaya yönelik kuramsal bir çerçeve oluşturmuşlardır. Gelişim psikolojisi, kritik yaşam olaylarıyla başa çıkma konusundaki araştırmalar ve kişilik psikolojisi kuram ve kavramlarını kullanan kuramcılar ilk olarak adalete duyarlılığın yaşam boyu "ontogenetik" kararlılığını açıklayan bir model ileri sürmüşlerdir. Bu modelde savunulan ilk hipotez, ileri çocukluk ve erken ergenlik dönemindeki mağduriyet deneyimlerinin kişinin mağdur duyarlılığını artırdığıdır. Özellikle de bu deneyimler (a) benlikle ilgiliyse, (b) önemli kişisel hedefler açısından engel oluşturmuşsa, c) öngörülemez ise d) kontrol edilemez ise bir diğer deyişle bu olaylar "kritik" yaşam olayları kriterlerine sahip iseler mağdur duyarlılığını artırmada daha etkilidirler. İkinci olarak, kuramcılar (Gollwitzer ve diğ., 2015), mağdur duyarlılığı yüksek olan kişilerin potansiyel mağduriyet durumlarına sürekli tepkide bulunarak, özelliğin kararlılık kazanmasına katkıda bulunduklarını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşe göre, mağdur duyarlılığı, insanlara bir bilişsel şemalar (ör., diğer insanların güvenilmezliklerine ilişkin yüklemeler) ve davranışsal senaryolar (ör., iş birlikçi davranmamak) seti kazandırır, bu da özellikle insanların niyetlerine ilişkin belirsizliğin söz konusu olduğu (ör.; sosyal ikilem) durumlarda yanlı bir bilgi işleme sürecini beraberinde getirir. Modelin üçüncü hipotezi ise mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin kendi tutumları ve dünya görüşleriyle uyumlu olan çevreleri (ör., akranlar, arkadaşlar, partnerler) etkin biçimde seçtiklerini ileri sürer. Kişilik ve sosyal çevredeki bu uyum mağdur duyarlılığını pekiştirerek zaman içinde kararlı bir özellik hâline getirir.

Kuramcıların (Gollwitzer ve diğ., 2015) sordukları bir diğer soru ise "Mağdur duyarlılığı farklı durumlarda kendini nasıl sürdürür?" sorusudur. Araştırmacılar, sosyal biliş ve çağrışımsal öğrenme yaklaşımları kavramlarını kullanarak ikinci bir kuramsal model ortaya koymuşlar ve bu yaklaşım çerçevesinde de dört hipotez ileri sürmüşlerdir. İlk hipotez mağdur duyarlılığı yüksek olan insanlarda güvenilmezliğin daha "güçlü" bir koşulsuz uyaran olduğunu savunur. İkinci hipoteze göre, çağrışımsal öğrenme bakımından ele alındığında, mağdur duyarlılığı yüksek olan insanlar diğerlerinin güvenilmezliğine ilişkin örtük değerlendirmelere sahiptirler. Üçüncü hipotez kaçınmacı öğrenme ve "Tehdit ve Savunmanın Genel İşlemleme Modeli" (Jonas ve diğ., 2014) doğrultusunda ileri sürülmüş olup, potansiyel olarak bir diğerinin sömürülebileceği durumlarda mağdur duyarlılığı yüksek insanların ilk başta kaçınmacı tepkiler vereceklerini (ör., güvenilmezlik ipuçlarına yönelik artmış dikkat) daha sonra ise yaklaşmacı tepkiler vereceklerini (ör., "karşıdakinden/düşmandan önce harekete geçen" bencillik) ileri sürer. Dördüncü olarak mağdur duyarlılığı yüksek kişiler kendi davranışları aracılığıyla iş birlikçi olmayan döngüleri yaratır ve beklentilerini doğrulamaya katkıda bulunurlar (kendini gerçekleştiren kehanet ya da "çağrıştırıcı etkileşimler"). Toplum karşıtı davranışlarla ve bozukluklarla ilişkilendirilen bu tür bir kişilik özelliğinin ne şekilde ortaya çıktığı ve nasıl kararlı bir nitelik kazandığını anlamaya yönelik araştırmaların sadece kuramsal açıdan değil, uygulamalı psikoloji açısından da büyük önem taşıdığını öne süren kuramcılar (Gollwitzer ve diğ., 2015), tüm bu hipotezlerin görgül çalışmalarla sınanmasının gerekliliğine vurgu yapmışlardır.

Adalete Duyarlı Bilgi İşleme Süreçleri

Adalete duyarlılığın dört boyutu da adaletle ilgili kavramlar açısından bireysel bir etkinleştirme potansiyeline sahiptir. Adaletle ilgili ipuçları barındıran durumlarda, bu kavramlar etkinleşir ve adalete duyarlılığı yüksek olan kişilerde dikkat ve çıkarımda bulunma süreçlerine düşük olanlardan daha yüksek düzeyde rehberlik eder. Bu varsayımı, gözlemci duyarlılığı için destekleyen bir araştırmada (Baumert ve diğ., 2011), adaletsiz bir olaya tanıklık etmelerinin ardından, adalete duyarlılık düzeyi yüksek olan kişilerin adaletsizlik ipuçlarına daha güçlü biçimde dikkat ettikleri ve belirsiz durumları, adalete duyarlılığı düşük düzeyde olan kişilerden daha az adil algıladıkları bulunmuştur. Bu etkilerin belirli alanlara özgü ortaya çıkmaları önemlidir. Gözlemci duyarlılığı yalnızca adaletle ilişkili bilgiyi işlemleme sürecini biçimlendirmiştir fakat adaletle ilgili olmayan olumlu ya da olumsuz bilgiyi işlemlemede etkili olmamıştır. Mağdur

duyarlılığı yüksek kişilerin ise belirsiz durumları adaletli ya da adaletsiz algılama eğilimlerinin daha yüksek olduğu bulunmuştur.

Baumert ve diğerleri (2012), iki ayrı çalışma ile mağdur duyarlılığı eğiliminin yanlı bilgi işleme süreçlerinden birini seçmeye neden olup olmadığını incelemişlerdir. Bilgi işleme sürecinde adaletli değil fakat adaletsiz bilginin nötr bir bilgiden daha doğru ve hızlı mı işlemleneceği sorusuna yanıt arayan araştırmacılar, mağdur duyarlılığının adaletsiz ya da adaletli bir durumdan söz eden ve dağınık sözcüklerin birleştirilmesini gerektiren cümle bulmacasını çözme hızını artırdığını fakat nötr ifadelerin bulunduğu cümleler için bu etkinin geçerli olmadığını bulmuşlardır. İkinci çalışmada ise mağdur duyarlılığı yüksek katılımcıların bir hafta ara ile yürütülen araştırmanın ikinci aşamasında adaletli ve adaletsiz durumlarla ilgili bellek performanslarının nötr durumlarla ilgili performanslarından daha yüksek olduğu bulunmuştur. Söz konusu bulgular, mağdur duyarlılığının hem adaletsizlik hem de adalet kavramlarını etkinleştirme ve detaylandırma potansiyeli ile nitelenebileceği biçiminde tartışılmıştır.

Adalete duyarlılık düzeyi yüksek olan bireylerin adaletle ilgili bilgiyi daha iyi kodlamalarını sağlayacak bir "detaylandırma düzeyi"ne sahip olup olmadıkları araştırıldığında da gözlemci ve mağdur duyarlılığının adil ve adil olmayan bilgi konusundaki bellek performansının doğruluğunu artırdığı bulunmuştur (Baumert ve diğ., 2011; Bell ve diğ., 2010).

Zhen ve Yu (2016), adalete duyarlılık ile sosyal karşılaştırma duyarlılığı arasındaki ilişkiyi inceledikleri araştırma serilerinde ilk olarak laboratuvar ortamında ültimatom oyunu (*ultimatum game*) ve sosyal karşılaştırma oyunu (*social comparison game*) oynanan bir deneysel yöntem kullanmışlar, ikinci çalışmalarında ise öz bildirime dayalı ilişkisel bir çalışma yürütmüşlerdir. Araştırmacılar, adalete duyarlılık ve sosyal karşılaştırma duyarlılığının birbiriyle anlamlı düzeyde ilişki gösterdiğini ortaya koymuşlardır. Eşitsizlik durumunda dezavantajlı pozisyonda bulunmayı reddetmenin sosyal karşılaştırma etkisinden kaynaklanabileceğini tartışan araştırmacılar, bu iki yapının insanların karar verme süreçlerinde etkili olduğunu savunmuşlardır.

Araştırma bulguları, adalete duyarlılığın adaletsizlik konusundaki bilgi işlemleme süreçlerine etkide bulunduğunu ortaya koymuştur. Adalete duyarlılığın sosyal-bilişsel bileşenlerini kavramak adalet güdüsündeki bireysel farklılıkların, adaletsizlik karşısındaki duygusal ve davranışsal tepkilerin öncüllerinin anlaşılmasına büyük katkı sağlamaktadır.

Nöropsikolojik Süreçler

Ahlaki ve adaletle ilgili yargılamalardaki nöropsikolojik süreci araştıran çalışmalar arasından ikisi bireysel bir farklılık olarak adalete duyarlılık kavramını ele almıştır. Bunlardan ilki Leue ve diğerleri (2012) tarafından yürütülmüş olup kandırma durumunda fail duyarlılığının nörobilişsel süreçlerle ilişkilendiğini gösteren bir EEG çalışmasıdır.

Yoder ve Decety (2014) ise bir fMRI çalışmasıyla, adalete duyarlılığın ahlaki açıdan yüklü olayları değerlendirmede etkili olduğunu ortaya koymuşlardır. Üstelik bu etki sadece kişiler arası zararı içeren olaylarla sınırlı kalmaksızın iyi eylemleri de içermektedir. Beyin görüntüleme çalışmaları sonucunda, adalete duyarlılığın özellikle prefrontal korteksin ahlaki karar vermeye hizmet eden bölümlerindeki etkinliği ayarladığı bulunmuş, elde edilen bulguların ahlaki biliş konusunda önemli olduğu bildirilmiştir. Söz konusu araştırma bulguları daha önce önemine vurgu yapılan ve adalete duyarlılığın duygusal ve davranışsal sonuçlarının belirleyicisi kabul edilen bilişsel süreçlere ilişkin sosyal-bilişsel yaklaşımı desteklemektedir.

Adalete Duyarlılık ve Adaletsizliğe Yönelik Duygusal ve Davranışsal Tepkiler

Adalete duyarlı insanların farklı alanlarda ortaya çıkan adaletsizliklere karşı güçlü duygusal ve davranışsal tepkiler verdikleri bulunmuştur. Bu konudaki ilk bulgu, Schmitt ve Mohiyeddini (1997) tarafından yürütülen bir araştırma sonucunda elde edilmiştir. Araştırmacılar, laboratuvar ortamındaki bir rekabet koşulunda ortaya çıkan öfke ve protestoyu incelemişlerdir. Birkaç hafta sonra katılımcılardan alınan mağdur duyarlılığı ölçümünün kişinin kendi dezavantajlı durumuna yönelik tepkisini durumluk öfke ve atılganlık ölçümlerinden daha güçlü biçimde yordadığı bulunmuştur. Benzer biçimde, Gollwitzer ve Rothmund (2011) da kitap ödülünün yer aldığı bir oyunda bir takım arkadaşı tarafından niyetli olarak dezavantajlı duruma sokulmanın mağdur duyarlılığı yüksek olan insanlarda düşük olanlardan daha yüksek düzeyde öfke tepkisi ortaya çıkardığını bulmuşlardır.

Mağdur duyarlılığının aynı zamanda adil olmayan koşulda dezavantajlı durumu protesto etme ve karşılık verme davranışını yordadığı bulunmuştur (Schmitt ve Mohiyeddini, 1996). Söz konusu araştırmada üniversite öğrencilerine farklı seminerlere ilişkin piyango bileti dağıtılmış, mağdur duyarlılığı yüksek

olan katılımcıların adil olmayan dağıtıma daha fazla karşı çıktıkları ve dağıtım ilkelerinin değiştirilmesine yönelik etkinlikleri güçlü biçimde destekledikleri sonucuna ulaşılmıştır. Örgütsel adalet alanında yürütülen bir başka çalışmada da (Schmitt ve diğ., 2008) işten çıkartılan çalışanlarda mağdur duyarlılığının eski işverene karşılık verme/misillemede bulunma davranışlarıyla (ör., şirketin itibarına zarar vermek, şikâyetleri dosyalamak) ilişkili olduğu bulunmuştur. Bu araştırmalarda yalnızca mağdur duyarlılığı ölçüldüğü için adalete duyarlılığın tek boyutuna ilişkin bulgular raporlanmıştır.

Almanya'daki bir toplu taşıma projesi konusunda ortaya konan siyasal tutumları araştıran Rothmund ve diğerleri (2014), siyasal protestoları özellikle gözlemci duyarlılığının yordadığını, mağdur duyarlılığının yordayıcı etkisinin olmadığını bulmuşlardır. Sonuç olarak gözlemci duyarlılığı daha yüksek olan insanların henüz başlangıç aşamasında olan pahalı bir yapı projesini daha adaletsiz buldukları; gözlemci duyarlılığı ile protestoda bulunma eğilimi ve ahlaki öfke sergileme davranışları arasındaki ilişkiye bu algılarının aracılık ettiği bulunmuştur.

Ahlaki cesaret konusunda iki çalışmadan oluşan bir araştırma projesi yürüten Baumert ve diğerleri (2013), ilk çalışmalarında bir hırsızlık öyküsü okuttukları katılımcıların söz konusu olaya müdahalede bulunma niyetlerini öz bildirim yoluyla ölçmüşlerdir. Bulgular ahlaki serbestlik, öz yeterlik ve sosyal kaygı değişkenlerinin yardım etme davranışı üzerinde etkili olduğunu göstermiştir. Gerçek bir olayın tanığı olmanın etkisini araştırdıkları ikinci çalışmada ise tanık olunan bir hırsızlığa müdahale etmede yararlanıcı duyarlılığının etkili olduğunu bulmuşlardır. Bu araştırmada katılımcıların adalete duyarlılık ölçümleri bir hafta önceden alınmış, ardından her bir katılımcı tek tek laboratuvara davet edilmiştir. Bir sahte deneğin bir başka sahte deneğin cep telefonunu çalma girişimine tanıklık eden katılımcıların olaya müdahale etmelerini yalnızca yararlanıcı duyarlılığı boyutunun yordadığı -empati, öz yeterlik ve kaygı ölçümlerinin müdahale davranışı üzerinde etkili olmadığı- bulunmuştur. Yardım etme davranışı ve ahlaki cesaret kavramlarının toplum yanlısı davranışla ilişkili olmakla birlikte birbirlerinden farklı kavramlar olduklarını belirten araştırmacılar (Baumert ve diğ., 2013), yardımda bulunma durumunda fail tarafından kendisine zarar verilme olasılığına karşın harekete geçmenin ahlaki cesaret olarak tanımlandığını, bu araştırmadaki ölçümde de bu cesaretin incelendiğini belirtmişlerdir. Beklenenin aksine, gözlemci duyarlılığının değil, yararlanıcı duyarlılığının bir belirleyici olarak öne çıkmasını ise şu şekilde yorumlamışlardır: Bir insanın kendini bir norm ihlaline pasif biçimde dâhil olmuş algılama düzeyi (yararlanıcı duyarlılığı),

kişinin bu ihlale müdahalede bulunup bulunmayacağını belirler. Diğer bir deyişle kişi, olaya kendi katkısı olmasa bile, bir başkasının dezavantajlı duruma düşmesine ya da zarar görmesine sebep olan bir durum söz konusu olduğunda, karşılaştırma yaparak kendi avantajlı durumundan rahatsızlık duyabilir. Bu rahatsızlığın düzeyi de gerçekleşen norm ihlaline müdahale etmesinde etkilidir. Doğrudan yararının bulunmayacağı bir düzenek kurulan bu araştırmada yararlanıcı duyarlılığının yordayıcı olmayacağı beklenmiş, ortaya çıkan bulgu bu bakımdan araştırmacıları şaşırtmış ve düşündürmüştür. Fakat bir başka araştırma (Gollwitzer ve diğ., 2005) da göstermiştir ki, yararlanıcı duyarlılığı yüksek insanlar -bu durum kendileriyle ilişkisiz bile olsa- diğerlerinin başlarına gelen talihsizliklerle kendi göreli avantajlarını karşılaştırma eğilimindedirler. Sonuç olarak yararlanıcı duyarlılığı spontan eylemleri gerekli kılan yüksek düzeyde uyarıcı durumlarda müdahalenin belirleyicisi gibi görünmektedir.

Baumert ve Schmitt (2016) hem laboratuvar ortamında yürütülen deneysel araştırmalar hem de betimsel araştırmaların sonuçlarından hareketle özetle şu yorumlarda bulunmuşlardır. Yüksek düzeydeki gözlemci, fail ve yararlanıcı duyarlılıkları, özellikle bir grup ya da toplumun işlevselliğinin onarılması için adalet ilkelerine uyum gösterilmesi ve dayanışma sağlanması gereken çatışma ve kriz dönemlerinde, sosyal bir kaynak işlevi göstermektedir. Mağdur duyarlılığı ise aksine sosyal etkileşimlerde çatışma çözümü, toplum yanlısı yükümlülükler ve iş birliği gibi gerekliliklere zarar verecek bir risk unsurudur.

İş birliği yapmamak dışında mağdur duyarlılığının bireysel çıkara hizmet etme eğilimiyle ilişkili olabileceğini gösteren farklı araştırmalar da bulunmaktadır. Gollwitzer ve diğerleri (2005), katılımcılar tarafından öz bildirim yoluyla ifade edilen vergi kaçırma, bir dükkândan hırsızlık yapma, sigorta sahtekârlığı gibi norm ihlallerinin mağdur duyarlılığı ile ilişkili olduğunu bulmuşlardır. Üstelik bu insanlardan mağdur duyarlılığı yüksek olanlar işledikleri bu suçları meşrulaştıracak bilişlere mağdur duyarlılığı düşük olanlardan daha kolay erişmişlerdir (ör., "Bu eylem bana o zaman hatalı görünmemişti"). Bir başka araştırmada da Faccenda ve diğerleri (2009), hakemin adaletsiz karar verdiğini düşünen futbol oyuncularının oyunda suç teşkil edecek davranışlarda bulunma niyetlerini mağdur duyarlılığının yordadığını bulmuşlardır.

Mağdur duyarlılığı yüksek kişiler aynı zamanda diğerleri tarafından sömürülme tehdidi algıladıklarında (Gollwitzer ve diğ., 2009) ve başka bir bağlamda güvenilmez buldukları kişilerle iş birliği yapmalarını gerektirecek durumlarda (Gollwitzer ve Rothmund, 2011) toplum karşıtı davranış sergileme ve iş birliği yapmama eğilimindedirler.

Mağdur duyarlılığı yüksek olan kişiler, kendilerini korumaya yönelik tutumları nedeniyle kişiler arası ilişkiler alanında da sorunlar yaşayabilmektedirler. Yakın ilişkiler alanındaki araştırmalar mağdur duyarlılığı yüksek kişilerin diğerini affetme eğiliminin düşük olduğunu (Çoklar ve Dönmez, 2019, Gerlach ve diğ., 2012) göstermektedir.

Genetik Etkiler ve Çevresel/Kültürel Etkiler

Gelişim psikolojisi ve davranışsal genetik alanında yürütülen çalışmalar, adalete duyarlılık konusundaki bireysel farklılıklara ilişkin çeşitli açıklamalar getirmektedir. Gelişim psikolojisi çalışmaları, iki yaşındaki çocukların ültimatom oyununda adalet yanlısı tercihler ortaya koyduklarını (Li ve diğ., 2016) göstermiştir. Altı ila on aylık bebeklerle yürütülen araştırmalarda da bebeklerin bir diğerine yardımda bulunan figürlere, diğerini engelleyen figürlerden daha uzun süre bakmayı tercih ettikleri (Hamlin ve diğ., 2007; Warneken ve Tomasello, 2006) bulunmuştur. Geçmiş yıllarda yürütülen gözlem araştırmalarında hayvanların da adaletsizliğe olumsuz tepki verdikleri görülmüştür. Örneğin, şempanzelerin hak ettikleri ödülü alamadıklarında öfke nöbeti geçirdikleri, köpeklerin sosyal kuralları çiğneyen kişilerle oynamayı reddettikleri, kuzgunların normların çiğnenmesine üçüncü taraf olarak müdahalede bulundukları (Brosnan, 2006; Brosnan ve de Waal, 2003) tespit edilmiştir. Özetle, insan yaşamının erken dönemlerinde ortaya çıktığı görülen adalet tercihleri ve hayvanlarda haksızlığa yönelik tepkilerin varlığı adaletsizliğe yönelik içgüdüsel tepkinin derin biyolojik kökleri olduğunu düşündürmektedir. Davranışsal genetik alanında yürütülen ikiz çalışmaları da genlerin adaletle ilgili karar verme süreçlerini (Wallace ve diğ., 2007) ve dürüstlük-alçakgönüllülük gibi ahlakla ilişkili özellikleri etkilediğini (Kandler ve diğ., 2019) göstermektedir.

Sosyalleşme yaklaşımı açısından ele alındığında ise adalete duyarlılık konusundaki bireysel farklılıklarda çevresel etkenlerin büyük rolü olduğuna vurgu yapılmaktadır. Örneğin, yaşı ileri olan ve daha eğitimli insanların kendileri için değil, diğerleri için toplum yanlısı bir adalete duyarlılığa sahip oldukları bulunmuştur. Batı Almanlarla (kapitalizm yönelimli) karşılaştırıldıklarında, Doğu Almanların (sosyalizm yönelimli) adalete duyarlılığın her boyutunda daha yüksek puan aldıkları bulunmuştur (Schmitt ve diğ.,2010). Kültürler arası araştırmaların sonucunda ise Çin gibi toplulukçu kültürlerden insanların Almanya, Rusya ve Kuzey Amerika gibi bireyci kültürlerden olanlardan daha yüksek düzeyde yararlanıcı ve gözlemci duyarlılığı gösterdikleri (Wu ve diğ.,

2014) bulunmuştur. Maltese ve diğerleri (2018) de adalete duyarlılığın toplum yanlısı boyutlarında toplulukçu bir kültürden gelen Filipinlilerin bireyci bir kültürden gelen Avustralyalılardan daha yüksek puanlar aldıklarını bulmuşlardır. Yakın dönemli bir başka kültürler arası araştırmada (Baumert ve diğ., 2020), Filipinli, Alman ve Avustralyalı katılımcıların adalete duyarlılıklarının iş birliği yapmada benzer bir etkiye sahip olduğu bulunmuştur. Mağdur duyarlılığının sömürülme tehdidi altındayken iş birliğine isteksiz olma ile ilişkili olduğu, bir ayartmanın varlığında gözlemci, yararlanıcı ve fail duyarlılıklarının ise iş birliğini destekleyici etkilerinin olduğu bulunmuştur. Fakat ölçme araçlarının geçerliği bakımından kültürler arası farklılıklar olduğu saptanmış, dilden kaynaklanan farklılıkların ve ölçme araçlarının çevirisinin de söz konusu bulguda etkisi olabileceği tartışılarak bu konuda yeni çalışmaların sürdüğü aktarılmıştır.

Araştırma bulguları farklılığın kaynağının genetik mi yoksa çevresel etkenler mi olduğunu açık biçimde ortaya koyamamaktadır. Kuramsal olarak her iki faktörün de bireysel farklılıklar üzerinde etkili olduğu savunulmaktadır. Dolayısıyla sosyal bilimlerde süregiden doğa-çevre tartışmasının adalete duyarlılık konusunda da etkili olduğu görülmektedir.

Çocuklarda ve Ergenlerde Adalete Duyarlılık ile Toplum Yanlısı Davranış ve Saldırganlık İlişkileri

Adalete duyarlılık alanında çocukluk döneminde yürütülmekte olan çalışmalar adalete duyarlılık ile saldırgan ve toplum yanlısı davranışlar arasında yetişkinlerle elde edilen bulgulara benzer bulgular ortaya koymuştur. Bondü ve Krahé (2015), 9-19 yaş arasında yaklaşık 1500 katılımcı ile yürüttükleri araştırma sonucunda adalete duyarlılığın bencil (*egoistic*) boyutu olan mağdur duyarlılığının farklı saldırganlık ölçümlerini yordadığını göstermişlerdir. Bulgulara göre, mağdur duyarlılığı, öz bildirime dayalı fiziksel (ör., vurmak) ve ilişkisel (ör., dedikodu yapmak) saldırganlık biçimlerini ve ebeveynler/öğretmenler tarafından yapılan saldırganlık değerlendirmelerini yordamıştır. Bir başka araştırmada (Bondü, 2018), 10-17 yaş arasındaki 279 çocuk ve ergende düşmanca yanlılık değişkeni kontrol edildiğinde, mağdur duyarlılığının fiziksel, ilişkisel ve sözel şiddeti yordadığı bulunmuştur. Bondü ve Elsner (2015), 9-19 yaş aralığındaki çocuk ve ergenlerle yürüttükleri araştırmada mağdur duyarlılığının öz bildirime dayalı yardım etme ve paylaşma gibi toplum yanlısı davranışlarla ilişkili olmadığını bulmuşlardır.

Çocuk ve ergenlerle yürütülen deneysel çalışmalar benzer bulgular ortaya koymuş ve gözlemci duyarlılığı ile fail duyarlılığının toplum yanlısı davranışı yordadığını saptamışlardır (Baumert ve diğ., 2014; Bondü ve Elsner, 2015; Fetchenhauer ve Huang, 2004). Özel olarak, çocuklar ve ergenlerle yürütülen araştırmalarda fail duyarlılığının farklı saldırganlık türlerini negatif olarak yordadığı (Bondü, 2018; Bondü ve Krahé, 2015; Bondü ve Richter, 2016) sonucuna ulaşılmıştır.

Adalete duyarlılık eğiliminin çocukluk dönemindeki göstergelerini araştırdıkları yakın dönemdeki çalışmalarında, Strauss ve diğerleri (2020), 6-10 yaş arası 361 çocukta toplum yanlısı davranış, saldırgan davranış, mizaç özellikleri ve sosyal becerilerin adalete duyarlılıkla ilişkilerine odaklanmışlar hem çocuklardan öz bildirim hem de ebeveynlerinden çocuklarına ilişkin değerlendirmeler almışlardır. Bulgular daha ileri yaş gruplarında mağdur duyarlılığının saldırgan davranışları olumlu olarak, toplum yanlısı davranışları olumsuz olarak yordadığını; buna karşın gözlemci ve fail duyarlılıklarının toplum yanlısı davranışları pozitif olarak yordadıklarını ve fail duyarlılığının saldırgan davranışları olumsuz olarak yordadığını göstermiştir. Adalete duyarlılık boyutları ile mizaç özellikleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde özellikle yüksek mağdur duyarlılığına sahip çocuklarda duygu düzenleme ile ilgili sorunlar olduğu bulunmuştur. Üç alt ölçeğin de (fail-mağdur-gözlemci) empati ve zihin kuramıyla pozitif ilişki gösterdiği, yalnızca mağdur duyarlılığının duygusal benlik düzenleme ile negatif ilişki gösterdiği görülmüştür. Araştırmacılar, çocukluk döneminde adalete duyarlılığı ölçmek üzere geliştirilen ölçme aracının geçerli ve güvenilir olduğunu savunmuşlardır. Ayrıca elde edilen bulgular, mağdur duyarlılığının saldırganlığı, fail duyarlılığının ve gözlemci duyarlılığının ise toplum-yanlısı davranışı yordadığını, bu bulguların yetişkinlerden elde edilen bulgularla benzer olduğunu göstermiştir.

Adalete Duyarlılığın Zihinsel Sağlık ve Psikolojik İyi Oluş ile İlişkisi

Alan yazında adalete duyarlılığın klinik bulgularla ilgili olabileceğini gösteren çalışmalar yer almaktadır. Giderek sayıları artan bu araştırmalar, farklı psikopatolojik bulgular ve genel olarak psikolojik iyi oluşla adalete duyarlılığın hem genel bir eğilim olarak nasıl bir ilişki gösterdiğine hem de her bir duyarlılık boyutunun olası etkilerine ışık tutmaktadır.

Adalete duyarlılığın dışsallaştırma sorunuyla ilişkili olduğuna yönelik bulgular elde edilmiştir. Dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu tanısı alan yetişkinlerin deneysel oyunlarda kontrol koşulundakilerden daha yüksek düzeyde

gözlemci ve yararlanıcı duyarlılığı gösterdikleri (Schäfer ve Kraneburg, 2015) bulunmuştur. Çocuk ve yetişkinlerle yürütülen araştırmalarda dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğunun mağdur duyarlılığı ile pozitif, gözlemci ve yararlanıcı duyarlılığı ile negatif ilişki gösterdiği (Bondü and Esser, 2015) bulunmuştur. Mağdur duyarlılığının saldırganlık (Bondü, 2018), suç (Beierlein ve diğ., 2017), zorbalık (Bondü ve diğ., 2016) ve iş birlikçi davranmama (Fetchenhauer ve Huang, 2004) ile ilişkili olduğu, buna karşın adalete duyarlılığın özgeci boyutlarının bu değişkenlerle negatif yönde ilişki gösterdikleri bulunmuştur. Bu bakımdan, mağdur duyarlılığı dışsallaştırma sorunları açısından bir risk unsuru olarak görülürken, adalete duyarlılığın özgeci boyutları potansiyel koruyucu unsurlar olarak değerlendirilmektedir.

Mağdur duyarlılığının özellikle içselleştirme sorunlarıyla ilişkili olabileceği yönündeki bakış açıları kaynağını, bu boyutun duygusal tutarsızlık ile gösterdiği yüksek düzeydeki ilişki bulgularından (Schmitt ve diğ., 2005) almaktadır. Nitekim araştırma bulguları mağdur duyarlılığnın depresif özelliklerle (Lovas ve Wolt, 2002; Heßler, 2010) ilişkili olduğunu ve dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu ile depresif semptomlar arasındaki ilişkiye kısmi olarak aracılık ettiğini (Bondü ve Esser, 2015) göstermiştir. Bondü ve diğerleri (2017), çocuklar ve ergenlerle yürüttükleri araştırma sonunda, yüksek düzeyde depresif semptoma sahip çocuk ve ergenlerin, kontrol koşulundakilerden daha yüksek düzeyde mağdur ve gözlemci duyarlılığı gösterdiklerini, adalete duyarlılığın depresif semptomları belirleyici olmadığını fakat 1-2 yıllık süre içinde adalete duyarlılığın mağdur boyutunun depresif semptomları kararlı hâle getirdiğini bulmuşlardır.

Adalete duyarlılığın çocuklarda ölçülen üç boyutunun da depresyon, kaygı ve psikosomatik bulgularla ilişkili olduğu (Bondü ve Elsner, 2015) bulunmuştur. Yakın dönemde yürütülen bir araştırmada ise (Bondü ve diğ., 2020) yeme bozukluğu ile adalete duyarlılık arasındaki ilişki incelenmiş ve yeme bozukluğuna sahip kişilerin kontrol grubundakilerden daha yüksek düzeyde mağdur duyarlılığına sahip oldukları ve daha yüksek düzeyde gözlemci duyarlılığına sahip olmanın ise beş yıl sonraki yeme bozukluğu psikopatolojisini yordadığı bulunmuştur Araştırma bulguları, adalete duyarlılığın depresif semptomlar ve yeme bozukluklarının uzun vadede hem belirleyicisi hem de sonucu olabileceğine (Bondü ve diğ., 2017, 2020) dolayısıyla adalete duyarlılığın zihinsel sağlık açısından dikkate alınması gereken bir kavram olduğuna işaret etmektedir.

Yine yakın dönemde yürütülen bir diğer çalışmada (Bondü ve Inerle, 2020), adalete duyarlılık ile genel kaygı bozukluğu ve sosyal fobi arasındaki

ilişkiler incelenmiştir. Bulgular adalete duyarlılığın tüm boyutlarının genel kaygı ve sosyal fobi semptomlarıyla ilişkili olduğunu göstermiştir. Ayrıca mağdur duyarlılığının kaygıyı, yararlanıcı duyarlılığının ise sosyal fobiyi yordadığı; olumsuz duygulanım, reddedilme ve eleştirilme korkusunun bu ilişkilerde tam aracılık rolü üstlendiği bulunmuştur. Söz konusu bulgular, adalete duyarlılığın kaygı ve fobi semptomlarının sürdürülmesinde bir kırılganlık ve risk faktörü olabileceğini göstermiştir.

Lis ve diğerleri (2018), Sınırda (*Borderline*) Kişilik Bozukluğu özelliklerinin adalete duyarlılık ile ilişkilerini incelemişler, çevrim içi anket yöntemiyle yürüttükleri araştırma sonucunda, mağdur ve gözlemci duyarlılığı boyutlarının sınırda kişilik bozukluğu özellikleriyle ilişkili olduklarını ve kişilik bozukluğu özellikleri ile saldırgan davranış eğilimi arasındaki ilişkide mağdur duyarlılığının kısmi aracılık etkisinin olduğunu bulmuşlardır. Lis ve diğerleri (2018), mağdur duyarlılığının öfkeli tepkilerle ilişkili olması bakımından sınırda kişilik bozukluğunda ortaya çıkan kişiler arası sorunlara katkıda bulunabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Rusya'da 171 (82 suça sürüklenmiş-89 yasalara uyumlu) erkek çocuk ile yürütülen bir başka araştırmada ise (Astanina, 2017) zihinsel iyi oluş ile adalete duyarlılık arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırma bulguları, suça karışmamış olan çocukların adalete duyarlılıklarının daha yüksek olduğunu; suça sürüklenmiş çocuklarda ise adalete duyarlılığın tüm boyutlarının zihinsel iyi oluşla pozitif ilişki gösterdiğini, suça karışmamış olanlarda ise bu ilişkinin anlamlı olmadığını ortaya koymuştur.

Sonuç olarak gerek yetişkinler gerekse çocuk ve ergenlerle yapılan araştırmalar, adalete duyarlılığın zihinsel iyi oluşla yakından ilişkili olduğuna yönelik görgül bulgular ortaya koymuştur. Dolayısıyla, gelecekte yürütülecek olan araştırmalar kuramsal yaklaşımın güçlenmesinin yanı sıra, müdahale ve terapi yöntemlerine de önemli katkılar sunabilecek gibi görünmektedir.

Kuramı Türkiye'de İnceleyen Çalışmalarda Ele Alınan Değişkenler

Mağdur Duyarlılığı, Kişilik Özellikleri, İntikam ve Affetme Arasındaki İlişkiler

Çoklar (2014) tarafından yürütülen bir doktora tez çalışması kapsamında Adalete Duyarlılık Ölçeği Mağdur Formu Türkçeye uyarlanmış, açımlayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri formun tek faktörlü yapısını desteklemiştir. Aynı

araştırmanın ikinci aşamasında mağdur duyarlılığının beş faktör kişilik özellikleri, narsistik kişilik özellikleri, intikam ve bağışlama eğilimleriyle arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Bulgular, mağdur duyarlılığının narsisizm ve intikam ile pozitif yönde, bağışlama ile ise negatif yönde anlamlı bir ilişki gösterdiğini; beş faktör kişilik özelliklerinden ise yalnızca duygusal tutarsızlık ile pozitif yönde ve anlamlı bir ilişkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ek olarak mağdur duyarlılığının hem intikam hem de bağışlama istekliliğinin anlamlı yordayıcısı olduğu bulunmuştur. Mağdur duyarlılığı ve duygusal tutarsızlık arasındaki ilişki alan yazınla tutarlı bulunmuştur (Schmitt ve diğ., 2005). Çoklar ve Dönmez (2019), duygusal tutarsızlık ve bağışlama arasındaki ilişkide mağdur duyarlılığının olası aracılık etkisini sınadıkları çalışma sonucunda, mağdur duyarlılığının söz konusu ilişkide tam aracılık rolü üstlendiğini bulmuşlardır. Çoklar (2014), mağdur duyarlılığıyla intikam arasında olumlu, bağışlamaya isteklilik arasında ise olumsuz bir ilişkinin bulunmasının, mağdur duyarlılığı yüksek olan kişilerin ilişkilerde kötüye kullanılma konusunda daha duyarlı olmaları (Schmitt ve diğ., 2005) ve dünyada eşitliği sağlama konusunda daha büyük bir istekliliğe sahip olmaları (Schmitt ve diğ., 1995) ile açıklanabileceğini savunmuştur. Ayrıca bu kişilerin iş birliğine yatkın olmamaları nedeniyle de (Gollwitzer ve Rothmund, 2011) bağışlamaya istekliliklerinin az olmasının beklenebileceğini belirtmiştir. Söz konusu çalışma bulguları, Gerlach ve diğerleri (2012) tarafından üniversite öğrencileri ile yürütülen ve mağdur duyarlılığı ile bağışlama eğilimi arasında negatif yönde ilişki olduğunu ortaya koyan araştırma sonuçlarıyla tutarlıdır.

Alan yazında narsisizm ile adalete duyarlılık arasındaki ilişkiyi inceleyen başka bir araştırmaya rastlanmamıştır. Çoklar (2014), narsistik kişilik özellikleri ile mağdur duyarlılığı arasındaki pozitif yöndeki ilişkinin mağdur duyarlılığı daha yüksek olan bireylerin kendilerine yönelik olumsuz davranışlar karşısında tepkilerinin daha güçlü olması ile açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Ayrıca adalete duyarlılığın kişisel deneyimlerden etkilenmesi bakımından, narsistik bireylerin büyüklenmeci tutumları ve diğerlerine yönelik olumsuz, düşmanca yüklemelerinin, yaşadıkları deneyimi daha olumsuz ve adaletsiz algılamalarına yol açıyor olabileceğini tartışmıştır.

Adalete Duyarlılık ve Gönüllülük İlişkisi

Şaklar (2015), adalet eğilimlerinin gönüllülük çalışmalarında bulunma, gönüllülük düzeyi ve farklı gönüllülük tarzlarını tercih etme üzerindeki rolünü araştırdığı tez çalışmasında Adalete Duyarlılık Envanteri'ni (üç boyutlu) Türkçeye

uyarlamış, geçerlik ve güvenirlik çalışmasını yürütmüştür. Araştırmada, Lotz ve diğerleri (2011) ile Fetchenhauer ve Huang'ın (2004) çalışmalarında önerdikleri üzere, gözlemci duyarlılığı ve yararlanıcı duyarlılığı boyutlarının puanları birleştirilerek "kişinin kendiyle ilgili" adalete duyarlılığı (ADKendi) ve "diğerleriyle ilgili" duyarlılığı (ADDiğer) olmak üzere iki boyutlu değerlendirme yapılmıştır. Kuramsal belirsizlik ve yeterli görgül desteğin bulunmaması sebebiyle fail duyarlılığı boyutu söz konusu araştırmada (Şaklar, 2015) kapsam dışında bırakılmıştır.

Gönüllülük yapan ve gönüllülük yapmayan iki katılımcı grubuyla yürütülen araştırmanın bulguları (Şaklar, 2015), gönüllü olanların diğerlerine yönelik adalete duyarlılık puanlarının gönüllü olmayanlardan yüksek olduğunu fakat diğerlerine yönelik adalete duyarlılığın tek başına gönüllük davranışını yordamadığını göstermiştir. Ayrıca gönüllü olan erkek katılımcıların olmayanlara göre adalete duyarlılık düzeylerinin daha yüksek olduğu, kadın katılımcılarda böyle bir farklılığın olmadığı bulunmuştur. Aktivistler ile hizmet gönüllüleri arasındaki karşılaştırma bulguları da diğerlerine yönelik adalete duyarlılık bakımından iki grubun farklılaşmadığını göstermiştir. Öz yeterlilik ile gönüllülük düzeyi arasındaki ilişkide diğerlerine yönelik adalete duyarlılığın düzenleyici rolü sınandığında ise söz konusu etkinin anlamlı olmadığı bulunmuştur.

Türkiye'de yürütülen çalışmaların henüz sınırlı düzeyde olduğu görülmekle birlikte, kurama yönelik katkıların ve görgül desteklerin her geçen gün artmasının ülkemizde de bu konudaki araştırmaları teşvik edeceği düşünülmektedir.

Sonuç

Sosyal bilimler alanında farklı disiplinlerce ele alınan adalet kavramının, gerçekleşen herhangi bir adaletsizlik olayında alınan pozisyona göre farklı değerlendirmelere tabi tutulacağı ve bu durumun bir kişilik özelliği olarak ele alınması gerektiğini savunan "Adalete Duyarlılık Kuramı" neyin adaletli neyin adaletsiz bulunacağına ilişkin bireysel farklılıkları anlamak açısından alan yazına büyük bir katkı sunmuştur.

Kuramsal alt yapısı bilişsel psikoloji, öğrenme psikolojisi, sinir bilim, sosyal psikoloji, kişilik psikolojisi gibi psikolojinin farklı alanları ile zenginleşmiş, yıllar içinde farklı katılımcı gruplarıyla yürütülmüş olan deneysel, betimsel araştırma bulguları ve beyin görüntüleme bulguları kuramın ileri sürdüğü hipotezleri destekleyecek çok sayıda görgül destek ortaya koymuştur. Adalete duyarlılık kavramı hem kişiler arası ilişkiler hem grup içi hem de gruplar arası

ilişkiler alanında adaletsizlik algıları sebebiyle yaşanan çatışmaların ele alınmasında yol gösterici olacaktır. Ek olarak bireysel düzeyde de psikolojik sağlık ve zihinsel iyi oluşla yakından ilişkili olduğu görgül çalışmalarca kanıtlanan bu kavram, çeşitli müdahale programlarına dâhil edilmesi ile klinik psikoloji ve topluluk psikolojisi gibi uygulama alanlarına da büyük katkılar sağlama potansiyeline sahip görünmektedir. Ülkemizde henüz yeterli düzeyde araştırma bulunmamakla birlikte, zaman içinde kurama yönelik ilginin artacağı ve kuramın çok sayıda araştırma sorusuna ışık tutacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Adams, J.S. (1965). Inequity in social exchange. L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology (Vol. 2)* içinde (ss. 267-299). Academic Press.

Agroskin, D., Jonas, E. ve Traut-Mattausch, E. (2015). When suspicious minds go political: Distrusting and justifying the system at the same time. *Political Psychology, 36*(6), 613-629.

Astanina, N. B. (2017). Justice Sensitivity and Mental Well-Being among Male Juvenile Offenders. *Clinical Psychology and Special Education, 6*(1), 33-47.

Batson, C. D., Kennedy, C. L., Nord, L.-A., Stocks, E. L., Fleming, D. Y. A., Marzette, C. M., Lishner, D.A., Hayes, R. E, Kolchinsky, L.M. ve Zerger, T. (2007). Anger at unfairness: Is it moral outrage? *European Journal of Social Psychology, 37*(6), 1272-1285.

Baumert, A., Beierlein, C., Schmitt, M., Kemper, C. J., Kovaleva, A., Liebig, S. ve Rammstedt, B. (2014). Measuring four perspectives of justice sensitivity with two items each. *Journal of Personality Assessment, 96*(3), 380-390.

Baumert, A., Gollwitzer, M., Staubach, M. ve Schmitt, M. (2011). Justice sensitivity and the processing of justice-related information. *European Journal of Personality, 25*(5), 386-397.

Baumert, A., Halmburger, A. ve Schmitt, M. (2013). Interventions against norm violations: Dispositional determinants of self-reported and real moral courage. *Personality and Social Psychology Bulletin, 39*(8), 1053-1068.

Baumert, A. ve Schmitt, M. (2016). Justice sensitivity. C. Sabbagh ve M. Schmitt (Ed.), *Handbook of social justice theory and research* içinde (ss. 161-180). Springer.

Baumert, A., Otto, K., Thomas, N., Bobocel, D. R. ve Schmitt, M. (2012). Processing of unjust and just information: Interpretation and memory performance related to dispositional victim sensitivity. *European Journal of Personality, 26*(2), 99-110.

Baumert, A., Maltese, S. , Reis, D., MacLeod, C., Tan-Mansukhani, R., Galang, A. J. R., Guadalupe, M., Salanga, C ve Schmitt, M. (2020). A Cross-Cultural Study of Justice Sensitivity and Its Consequences for Cooperation. *Social Psychological and Personality Science, 11*(7), 899-907.

Beierlein, C., Baumert, A., Schmitt, M., Kemper, C.J. ve Rammstedt, B. (2017). Four short scales for measuring the personality trait of "justice sensitivity. Methods, Data, Anal. 7. https://doi.org/10.12758/mda.2013.015.

Bell, R., Buchner, A., & Musch, J. (2010). Enhanced old–new recognition and source memory for faces of cooperators and defectors in a social-dilemma game. *Cognition*, *117*(3), 261-275.

Bondü, R. (2018). Is bad intent negligible? Linking victim justice sensitivity, hostile attribution bias, and aggression. *Aggressive behavior*, *44*(5), 442-450.

Bondü, R., Bilgin, A. ve Warschburger, P. (2020). Justice sensitivity and rejection sensitivity as predictors and outcomes of eating disorder psychopathology: A 5-year longitudinal study. *International Journal of Eating Disorders*, *53*(6), 926-936.

Bondü, R. ve Esser, G. (2015). Justice and rejection sensitivity in children and adolescents with ADHD symptoms. *European Child & Adolescent Psychiatry, 24*, 185–198.

Bondü, R. ve Elsner, B. (2015). Justice sensitivity in childhood and adolescence. *Social Development*, *24*(2), 420-441.

Bondü, R. ve Krahé, B. (2015). Links of justice and rejection sensitivity with aggression in childhood and adolescence. *Aggressive behavior*, *41*(4), 353-368.

Bondü, R. ve Inerle, S. (2020). Afraid of injustice? Justice sensitivity is linked to general anxiety and social phobia symptoms. *Journal of affective disorders*, *272*, 198-206.

Bondü, R., & Richter, P. (2016). Interrelations of justice, rejection, provocation, and moral disgust sensitivity and their links with the hostile attribution bias, trait anger, and aggression. *Frontiers in Psychology*, *7*, 795, 1-15.

Bondü, R., Rothmund, T. ve Gollwitzer, M. (2016). Mutual long-term effects of school bullying, victimization, and justice sensitivity in adolescents. *Journal of Adolescence*, *48*, 62-72.

Bondü, R., Sahyazici-Knaak, F. ve Esser, G. (2017). Long-term associations of justice sensitivity, rejection sensitivity, and depressive symptoms in children and adolescents. *Frontiers in Psychology, 8,* 1446, 1-14.

Brosnan, S. F. (2006). Nonhuman species' reactions to inequity and their implications for fairness. *Social Justice Research*, *19*(2), 153-185.

Brosnan, S. F. ve De Waal, F. B. (2003). Monkeys reject unequal pay. *Nature*, *425*(6955), 297-299.

Carlsmith, K. M., Darley, J. M. ve Robinson, P. H. (2002). Why do we punish? Deterrence and just deserts as motives for punishment. *Journal of personality and social psychology*, *83*(2), 284-299.

Cohen, R. L. (1982). Perceiving justice: An attributional perspective. R.L. Cohen ve J. Greenberg (Ed.), *Equity and justice in social behavior* içinde (ss. 119-160). Academic Press.

Crosby, F. (1982). *Relative deprivation and working women.* Oxford University Press.

Çoklar, I. (2014). *Kişilik özellikleri ile bağışlama eğilimi arasındaki ilişkinin intikam güdüsü ve adalete duyarlılık temelinde incelenmesi* (Doktora tezi) Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çoklar, I. ve Dönmez, A. (2019). An Examination of The Link Between Neuroticism, Victim Sensitivity and Forgiveness Among University Students. *Cyprus Turkish Journal of Psychiatry & Psychology, 1*(2), 108-115

Dalbert, C. (2001). *The justice motive as a personal resource: Dealing with challenges and critical life events.* Springer Science & Business Media.

Dar, Y. ve Resh, N. (2001). Exploring the multifaceted structure of sense of deprivation. *European Journal of Social Psychology, 31*(1), 63-81.

Dar, Y. ve Resh, N. (2003). Social disadvantage and students' perceived injustice in socially integrated schools in Israel. *Social Justice Research, 16*(2), 109-133.

de Hooge, I. E., Zeelenberg, M. ve Breugelmans, S. M. (2007). Moral sentiments and cooperation: Differential influences of shame and guilt. *Cognition and emotion, 21*(5), 1025-1042.

de Rivera, J., Gerstmann, E. ve Maisels, L. (2002). Acting righteously: The influence of attitude, moral responsibility, and emotional involvement. M. Ross ve D. T. Miller (Ed.), *The justice motive in everyday life* içinde (ss. 271–288). Cambridge University Press.

de Waal, F. (1996). *Good natured: The origins of rights and wrongs in humans and other animals.* Harvard University Press.

Furnham, A. ve Procter, E. (1989). Belief in a just world: Review and critique of the individual difference literature. *British journal of social psychology, 28*(4), 365-384.

Faccenda, L., Pantaléon, N. ve Reynes, E. (2009). Significant predictors of soccer players' moral functioning from components of contextual injustice, sensitivity to injustice and moral atmosphere. *Social Justice Research, 22*(4), 399-415.

Fetchenhauer, D. ve Huang, X. (2004). Justice sensitivity and distributive decisions in experimental games. *Personality and Individual Differences, 36*(5), 1015-1029.

Gerlach, T. M., Allemand, M., Agroskin, D. ve Denissen, J. J. (2012). Justice sensitivity and forgiveness in close interpersonal relationships: The mediating role of mistrustful, legitimizing, and pro-relationship cognitions. *Journal of personality, 80*(5), 1373-1413.

Gollwitzer, M. ve Rothmund, T. (2009). When the need to trust results in unethical behavior: The sensitivity to mean intentions (SeMI) model. D. De Cremer (Ed.), *Psychological perspectives on ethical behavior and decision making* içinde (ss. 135-152). Information Age Publishing.

Gollwitzer, M., Rothmund, T., Pfeiffer, A. ve Ensenbach, C. (2009). Why and when justice sensitivity leads to pro-and antisocial behavior. *Journal of Research in Personality, 43*(6), 999-1005.

Gollwitzer, M. ve Rothmund, T. (2011). What exactly are victim-sensitive persons sensitive to?. *Journal of research in personality*, *45*(5), 448-455.

Gollwitzer, M., Rothmund, T. ve Süssenbach, P. (2013). The Sensitivity to Mean Intentions (SeMI) model: Basic assumptions, recent findings, and potential avenues for future research. *Social and Personality Psychology Compass*, *7*(7), 415-426.

Gollwitzer, M., Schmitt, M., Schalke, R., Maes, J. ve Baer, A. (2005). Asymmetrical effects of justice sensitivity perspectives on prosocial and antisocial behavior. *Social Justice Research, 18*, 183–201.

Gollwitzer, M., Süssenbach, P., & Hannuschke, M. (2015). Victimization experiences and the stabilization of victim sensitivity. *Frontiers in psychology*, *6*, 439, 1-12.

Gollwitzer, M., & van Prooijen, J. W. (2016). Psychology of justice. C. Sabbagh ve M. Schmitt (Ed.), *Handbook of social justice theory and research* içinde (ss. 61-82). Springer.

Hafer, C. L. ve Be`gue, L. (2005) Experimental research on just-world theory: Problems, developments, and future challenges. *Psychological Bulletin, 131*, 128–167.

Haidt, J. (2003). The moral emotions. R. J. Davidson, K. R. Scherer ve H. H. Goldsmith (Ed.), *Handbook of affective sciences* içinde (ss. 852–870). Oxford University Press.

Hamlin, J. K., Wynn, K. ve Bloom, P. (2007). Social evaluation by preverbal infants. *Nature*, *450*(7169), 557-559.

Heßler C. (2010). Ungerechtigkeitssensibilität, berufliche gratifikationskrisen und psychische gesundheit bei lehrkräften [Justice sensitivity, professional gratification crises, and mental health in teachers]. Retreived from: http://psydok.psycharchives.de/jspui/bitstream/20.500.11780/655/1/Diplomarbeit_Hessler.pdf

Hoffman, M. L. (1976). Empathy, role-taking, guilt, and development of altruistic motives. T. Lickona (Ed.), *Moral development and behavior* içinde (ss. 124-143). Holt, Rinehart, & Winston.

Hoffman, M. L. (1984). Interaction of affect and cognition in empathy. In C. E. Izard, J. Kagan ve R. B. Zajonc (Ed.), *Emotions, cognition, and behavior* içinde (ss. 103-131). Cambridge, England: Cambridge University Press.

Hoffman, M.L. (1998). Varieties of empathy-based guilt. J. Bybee (Ed.), *Guilt and children* içinde (ss. 91-112). San Diego, CA: Academic Press

Hoffman, K. D., & Kelley, S. W. (2000). Perceived justice needs and recovery evaluation: a contingency approach. *European Journal of marketing*, *34*(3/4), 418-433.

Huseman, R. C., Hatfield, J. D. ve Miles, E. W. (1985). Test for individual perceptions of job equity: Some preliminary findings. *Perceptual and Motor Skills*, *61*(3_suppl), 1055-1064.

Huseman, R. C., Hatfield, J. D. ve Miles, E. W. (1987). A new perspective on equity theory: The equity sensitivity construct. *Academy of management Review*, *12*(2), 222-234.

Jonas, E., McGregor, I., Klackl, J., Agroskin, D., Fritsche, I., Holbrook, C., Nash, K., Proulx, T. ve Quirin, M. (2014). Threat and defense: From anxiety to approach. J. M. Olson ve M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* içinde, Vol. 49, (ss. 219-286). Academic Press.

Kandler, C., Richter, J., & Zapko-Willmes, A. (2019). The Nature and Nurture of HEXACO Personality Trait Differences. *Zeitschrift für Psychologie, 227*(3), 195-206.

Kerr, N. L. (1983). Motivation losses in small groups: A social dilemma analysis. *Journal of Personality and Social Psychology, 45*(4), 819-828.

Krettek, C. (2007). *Sensibilität für beobachtete Ungerechtigkeit und ihr Einfluss auf die Bereitschaft zu zivilcouragiertem Verhalten [Justice Sensitivity from observer perspective and the influcence on the willingness to display civil courage].* Unpublished Diploma thesis, University of Koblenz-Landau, Landau, Germany.

Klass, E. T. (1978). Psychological effects of immoral actions: The experimental evidence. *Psychological Bulletin, 85*(4), 756-771.

Larsen, R. J. ve Diener, E. (1987). Affect intensity as an individual difference characteristic: A review. *Journal of Research in personality, 21*(1), 1-39.

Lerner, M. J. (1977). The justice motive: Some hypotheses as to its origins and forms 1. *Journal of personality, 45*(1), 1-52.

Lerner, M. J. (1980) The belief in a just world: A fundamental delusion. Plenum.

Lerner, M. J. ve Montada, L. (1998). An overview. L. Montada ve L.J. Lerner (Ed.), *Responses to victimizations and belief in a just world* içinde (ss. 1-7). Springer.

Leue, A., Lange, S. ve Beauducel, A. (2012). "Have you ever seen this face?"–individual differences and event-related potentials during deception. *Frontiers in psychology, 3*, 570, 1-13.

Li, J., Wang, W., Yu, J. ve Zhu, L. (2016). Young children's development of fairness preference. *Frontiers in psychology, 7*, 1274, 1-9.

Lind, E. A. ve Tyler, T. R. (1988). *The social psychology of procedural justice.* Plenum.

Lipkus, I. (1991). The construction and preliminary validation of a global belief in a just world scale and the exploratory analysis of the multidimensional belief in a just world scale. *Personality and Individual differences, 12*(11), 1171-1178.

Lis, S. , Schaedler, A., Liebke, L., Hauschild, S. , Thome, J., Schmahl, C., Stahlberg, D., Kleindienst, N. ve Bohus, M. (2018). Borderline personality disorder features and sensitivity to injustice. *Journal of personality disorders, 32*(2), 192-206.

Lotz, S. , Baumert, A., Schlösser, T., Gresser, F. ve Fetchenhauer, D. (2011). Individual differences in third-party interventions: How justice sensitivity shapes altruistic punishment. *Negotiation and Conflict Management Research, 4*(4), 297–313.

Lovas, L. ve Wolt, R. (2002). Sensitivity to injustice in the context of some personality traits. *Studia Psychologica, 44*, 125–131.

Maes, J. (1998). Immanent justice and ultimate justice. Montada ve M. J. Lerner (Ed), *Responses to victimizations and belief in a just world* içinde (ss. 9-40). Springer, Boston, MA.

Major, B. ve Deaux, K. (1982). Individual differences in justice behavior. J. Greenberg ve L.H. Cohen (Ed), *Equity and justice in social behavior* içinde (ss. 43-76). Academic Press.

Maltese, S. , Baumert, A., Reis, D., MacLeod, C., Tan-Mansukhani, R., Galang, A. J. R., Guadalupe, M., Salanga, C. ve Schmitt, M. (2018). *A cross-cultural study of sensitivity to injustice and its consequences for cooperation.* Paper presented at the the 17th biennial meeting of the International Society for Justice Research (ISJR), Atlanta, United States of America.

Manuck, S. B., Kasprowicz, A. L., Monroe, S. M., Larkin, K. T. ve Kaplan, J. R. (1989). Psychophysiologic reactivity as a dimension of individual differences. J. R.Turner, A. Sherwood ve K. C. Light (Ed.), *Handbook of research methods in cardiovascular behavioral medicine* içinde (ss. 365-382). Springer.

Mikula, G. (1986). The experience of injustice: Toward a better understanding of its phenomenology. H.W. Bierhoff, R. L. Cohen ve J. Grenberg (Ed.), *Justice in social relations* içinde (ss. 103-123). Springer.

Mikula, G. (1993). On the experience of injustice. W. Stroebe ve M. Hewstone (Ed.), *European Review of Social Psychology* içinde (ss. 223-244). Wiley.

Mikula, G. (1994). Perspective-related differences in interpretations of injustice by victims and victimizers. M. J. Lerner ve G. Mikula (Ed.), Entitlement *and the affectional bond* içinde (ss. 175-203). Springer.

Mikula, G., Scherer, K. R. ve Athenstaedt, U. (1998). The role of injustice in the elicitation of differential emotional reactions. *Personality and Social Psychology Bulletin, 24*(7), 769-783.

Mohiyeddini, C. ve Schmitt, M. J. (1997). Sensitivity to befallen injustice and reactions to unfair treatment in a laboratory situation. *Social Justice Research, 10*(3), 333-353.

Montada, L. (2007). Justice conflicts and the justice of conflict resolution. K. To¨rnblom ve R. Vermunt (Ed.), *Distributive and procedural justice. Research and applications* içinde (ss. 255–268). Ashgate.

Montada, L., Dalbert, C., Reichle, B. ve Schmitt, M. (1986). Urteile über Gerechtigkeit," Existentielle Schuld" und Strategien der Schuldabwehr. E.Oser, W.Althof ve D.Garz (Ed)., *Moralische Zugänge zum Menschen-Zugänge zum moralischen Menschen* içinde (ss. 205-225), Kindt.

Montada, L. ve Schneider, A. (1989). Justice and emotional reactions to the disadvantaged. *Social Justice Research, 3*(4), 313-344.

Nelissen, R. ve Zeelenberg, M. (2009). When guilt evokes self-punishment: evidence for the existence of a Dobby Effect. *Emotion, 9*(1), 118-122.

Rothmund, T., Baumert, A. ve Zinkernagel, A. (2014). The German "Wutbürger": How justice sensitivity accounts for individual differences in political engagement. *Social Justice Research, 27*(1), 24-44.

Rothmund, T., Gollwitzer, M. ve Klimmt, C. (2011). Of virtual victims and victimized virtues: Differential effects of experienced aggression in video games on social cooperation. *Personality and Social Psychology Bulletin, 37*(1), 107-119.

Rubin, Z. ve Peplau, L. A. (1975). Who believes in a just world? *Journal of social issues, 31*(3), 65-89.

Sabbagh, C., Dar, Y. ve Resh, N. (1994). The structure of social justice judgments: A facet approach. *Social Psychology Quarterly*, 244-261.

Schäfer, T. ve Kraneburg, T. (2015). The kind nature behind the unsocial semblance: ADHD and justice sensitivity—a pilot study. *Journal of attention disorders, 19*(8), 715-727.

Scherer, K. R., Wallbott, H. G. ve Summerfield, A. B. (1986). *Experiencing emotion: A cross-cultural study*. Cambridge University Press.

Schmitt, M. (1996). Individual differences in sensitivity to befallen injustice. *Personality and Individual differences, 21*, 3–20.

Schmitt, M., Baumert, A., Fetchenhauer, D., Gollwitzer, M., Rothmund, T. ve Schlösser, T. (2009). Sensibilität für Ungerechtigkeit. *Psychologische Rundschau, 60*(1), 8-22.

Schmitt, M., Baumert, A., Gollwitzer, M. ve Maes, J. (2010). The Justice Sensitivity Inventory: Factorial validity, location in the personality facet space, demographic pattern, and normative data. *Social Justice Research, 23*, 211-238.

Schmitt, M., Behner, R., Montada, L., Müller, L. ve Müller-Fohrbrodt, G. (2000). Gender, ethnicity, and education as privileges: Exploring the generalizability of the existential guilt reaction. *Social Justice Research, 13*(4), 313-337.

Schmitt, M. ve Dörfel, M. (1999). Procedural injustice at work, justice sensitivity, job satisfaction and psychosomatic well-being. *European Journal of Social Psychology, 29*, 443–453.

Schmitt, M., Gollwitzer, M., Maes, J. ve Arbach, D. (2005). Justice sensitivity. *European Journal of Psychological Assessment, 21*(3), 202-211.

Schmitt, M. ve Maes, J. (1998). Perceived injustice in unified Germany and mental health. *Social Justice Research, 11*, 59–78.

Schmitt, M. ve Maes, J. (2006). Equity and justice. J. Bryant ve P. Vorderer (Ed.), *Psychology of entertainment* içinde (ss. 273– 290). Lawrence Erlbaum.

Schmitt, M. J. ve Mohiyeddini, C. (1996). Sensitivity to befallen injustice and reactions to a real-life disadvantage. *Social Justice Research*, *9*(3), 223-238.

Schmitt, M. J., Neumann, R. ve Montada, L. (1995). Dispositional sensitivity to befallen injustice. *Social Justice Research*, *8*(4), 385-407.

Schmitt, M., Rebele, J., Bennecke, J. ve Förster, N. (2008). Ungerechtigkeitssensibilität, Kündigungsgerechtigkeit und Verantwortlichkeitszuschreibungen als Korrelate von Einstellungen und Verhalten Gekündigter gegenüber ihrem früheren Arbeitgeber (Post Citizenship Behavior). *Wirtschaftspsychologie*, *10*, 101-110.

Strauss, S. , Bondü, R. ve Roth, F. (2020). Justice sensitivity in middle childhood: measurement and location in the temperamental and social skills space. *Journal of personality assessment*, DOI: 10.1080/00223891.2020.1753754, 1-14.

Strelau, J. (1996). The regulative theory of temperament: current status. *Personality and Individual Differences*, *20*(2), 131-142.

Süssenbach, P. ve Gollwitzer, M. (2015). Us (ed): The role of victim sensitivity in potentially exploitative intergroup relationships. *Group Processes & Intergroup Relations*, *18*(2), 241-255.

Şaklar, Z. (2015). *Investigating the role of justice sensitivity on volunteering* (Yüksek Lisans Tezi). Ortadoğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Tetlock, P. E., Kristel, O. V., Elson, S. B., Green, M. C. ve Lerner, J. S. (2000). The psychology of the unthinkable: Taboo trade-offs, forbidden base rates, and heretical counterfactuals. *Journal of Personality and Social Psychology, 78*, 853–870.

Thomas, N., Baumert, A. ve Schmitt, M. (2011). Justice sensitivity as a risk and protective factor in social conflicts. E. Kals ve J. Maes (Ed.), *Justice and conflicts* içinde (ss. 107-120). Springer.

Van den Bos, K., Maas, M., Waldring, I. ve Semin, G. P. (2003). Toward understanding the psychology of reactions to perceived fairness: The role of affect intensity. *Social Justice Research, 16*, 151–168.

Walker, I. ve Smith, H. J. (Eds.). (2002). *Relative deprivation: Specification, development, and integration*. Cambridge University Press.

Wallace, B., Cesarini, D., Lichtenstein, P. ve Johannesson, M. (2007). Heritability of ultimatum game responder behavior. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, *104*(40), 15631-15634.

Walster, E., Berscheid, E. ve Walster, G. W. (1973). New directions in equity research. *Journal of Personality and Social Psychology, 25*, 151-176.

Warneken, F. ve Tomasello, M. (2006). Altruistic helping in human infants and young chimpanzees. *science*, *311*(5765), 1301-1303.

Wu, M. S. , Schmitt, M., Zhou, C., Nartova-Bochaver, S. , Astanina, N., Khachatryan, N. ve Han, B. (2014). Examining self-advantage in the suffering of others: Cross-cultural differences in beneficiary and observer justice sensitivity among Chinese, Germans, and Russians. *Social Justice Research*, *27*(2), 231-242.

Yoder, K. J. ve Decety, J. (2014). The good, the bad, and the just: Justice sensitivity predicts neural response during moral evaluation of actions performed by others. *Journal of Neuroscience*, *34*(12), 4161-4166.

Zhen, S. ve Yu, R. (2016). Tend to compare and tend to be fair: The relationship between social comparison sensitivity and justice sensitivity. *PloS one*, *11*(5), e0155414.

13. Bölüm

MİZAH KURAMLARI

Cantürk Akben

Doğası gereği sosyal psikoloji insan davranışlarını pek çok boyutta inceleyen bir alandır. Tutumlar, sosyal biliş, sosyal kimlik gibi sayısız alt başlık içerisinde sayısız kuram da hâliyle çalışılmaktadır ancak bir insanın sosyal ilişkilerinin ağı o kadar geniştir ki ilk başta akla bile gelmeyen pek çok konu da bu yüzden sosyal psikoloji çerçevesinde incelenebilir. İşte ilk başta akla gelmeyen bu konulardan biri de mizahtır.

Şüphesiz ki sosyal bir sistemin parçası olmasaydık mizah diye bir kavramdan da hâliyle söz edemeyecektik. Aslında mizah kavramı, gündelik hayatta çok kez etrafımızda dolaşan bir kavramdır ve sosyal ilişkilerimizin en olumlu taraflarını kapsar. Buna rağmen mizahı belki de çok azımız detaylı bir şekilde düşünmüştür. Etkisini üzerimizde sürekli olarak hissettiğimiz ve bizim için çoğu kez olumlu bir şey olan mizahın altında yatan psikolojik süreçleri detaylı incelediğimizde aslında mizah kavramının ve mizah kuramlarının geçmişten gelen psikolojik bakış açılarını yansıttığını görürüz.

Mizah kavramını ve davranış örüntülerini en temelden ele alırsak bu deneyimlerin sadece insanlara özgü olmadığını görürüz. Çoğu maymun türünde mizaha karşılık gelebilecek davranış örüntüleri bulunmaktadır (Gamble, 2001). Özellikle primatlarda net olarak gözlenebilen bu davranış örüntüleri için doğal seçilimin bir ürünü olduğu ve gelişmiş canlılarda gözlendiği söylenebilir (Gervais ve Wilson, 2005). Primatlar içerisindeki en gelişmiş canlı olan insanın ise var olduğu bütün kültürlerde mizah (*humor*) ve kahkaha ya da gülme (*laughter*) kavramları bulunmaktadır (Lefcourt, 2001, s. 41). Günümüze bakıldığında mizah kavramı, yetenek

gerektiren ve olumlu bir kişilik özelliği olarak görülmektedir (Edwards ve Martin, 2014; Frecknall, 1994; Mesmer-Magnus ve diğ., 2012; Yip ve Martin, 2006). Ancak kavramın tarihsel kökenlerine baktığımızda her zaman böyle olumlu çıkarımları barındırmadığını da görürüz.

Etimolojik olarak Arapça kökenli bir kelime olan mizah şaka yapma ve eğlenme anlamlarını barındırmaktadır ama kelimenin İngilizce karşılığı olan 'humor' sadece güldürü anlamını taşımaz. Doğal olarak kavramın bilim dilindeki taşıdığı anlamı irdelediğimiz için aslında mizah derken İngilizcedeki 'humor' kelimesine atıfta bulunduğumuzu belirtmeliyiz. Bu kelime Latincedeki 'humorem' kelimesinden gelmektedir ve akışkan, sıvı gibi bir anlamı içermektedir (Martin, 2006, s. 20). Hipokrat'ın Humoral Patoloji Kuramında söz ettiği temel vücut sıvıları da bu kelimeyle alakalıdır. Daha sonra Galen, bu sıvılardaki değişimlerin mizaçta değişiklikler yaratacağını ileri sürmüştür. Görüldüğü üzere 'humor' aslında ilk başlarda fizyolojik anlamlar barındırırken daha sonraları psikolojik anlamlara da atıfta bulunmak için kullanılmıştır ama kelimenin eğlence anlamını içermesi 16. yüzyıla kadar gerçekleşmemiştir (Martin, 2006, s. 21). Bu yüzyılda insanlar tuhaf davranışlar sergileyen kişiler için 'humor' kavramını kullanmıştır ve tuhaf olanlara da gülündüğü için kavramın eğlence ile ilişkisi ortaya çıkmıştır (Ruch, 1998, s. 7). 19. yüzyılda ise mizahçılar ortaya çıkmış ve artık kelime başka bir anlama evrilerek üstün, istenilir ve yetenek gerektiren bir manayı taşımıştır (Wickberg, 1998, s. 29). Bu bağlamda tarihsel kökenleri bakımından İngilizcedeki 'humor' kelimesi ile Türkçede kullanılan mizah kelimeleri aynı anlamı barındırmamaktadır ancak günümüzdeki anlamlarına bakıldığında büyük ölçüde aynı olduğu söylenebilir. Yine de kavramın bu tarihsel arka planını bilmek literatürü incelerken büyük fayda sağlamaktadır. Nihayetinde, çok genel anlamıyla mizahı güldürüye dair her şey olarak tanımlayabiliriz.

Mizahtan söz ederken sıklıkla kullanılan bir kavram da mizah duygusu (*sense of humor*) ya da mizah anlayışıdır. Hem gündelik hayatta hem de literatürde çok sık duyduğumuz bu kavramın, tıpkı mizah kavramı gibi tanımlanması zordur. Bu bağlamda mizah duygusu, yüksek kişiyi nasıl anlamlandırdığımıza bakmamız gerekir. *Uymacı* anlam çerçevesinde güldüğümüz şeylere gülen kişinin mizah duygusu yüksekken, *niceliksel* anlama göre çok ve kolay gülen kişinin mizah duygusu yüksektir. Üçüncü bir yaklaşım olarak da *üretken* anlama göre başkalarını eğlendiren kişinin mizah duygusu yüksektir (Eysenck, 1972, s. 13-17).

Görece yakın tarihe kadar mizah duygusunun bireysel farklılıkları üzerinde pek durulmamıştır. Martin'in (1998) konuyla ilgili sunduğu detaylı tarihçe ve bakış açılarından sonra mizah duygusundaki bireysel farklar daha yaygın bir

şekilde çalışılmaya başlanmıştır (Jovanovic, 2011; Martin ve diğ., 2003; Özyeşil ve diğ., 2013; Vernon ve diğ., 2009; Veselka ve diğ., 2010). Burada belki de en çok üzerinde durulması gereken şey, günümüz literatüründe mizah duygusunun bir kişilik özelliği olarak görülmesidir. Bu kişilik özelliğinin altında yatan nedenler ve mizahın işlevi ise psikanalitik kuram, üstünlük kuramı ve uyumsuzluk kuramı gibi farklı kuramlar tarafından açıklanmıştır.

İlgili bölümün gidişatına uygun olarak mizahı ve mizah duygusunu anlayabilmek için öncelikle sözü edilen mizah kuramlarını tanımak elzemdir. Geleneksel mizah kuramlarından sonra ise modern literatürde çalışılan mizahı kavrayabilmek için gündelik hayatta kullanılan mizah tarzlarını, yani mizah anlayışındaki bireysel farklılıkları bilmek gerekir. İlerleyen bölümlerde de sözü edileceği üzere psikolojinin mizah literatüründe ağırlıklı olarak ilgilendiği konu da bu mizah tarzlarıdır.

Mizah Kuramları

Üstünlük Kuramı

Üstünlük (*superiority*) kuramının diğer kuramlara göre oldukça köklü bir tarihe sahip olmasının yanında hâlâ en yaygın kullanılan mizah kuramı olduğu söylenebilir ve kuramın geçmişi Aristoteles ve Platon'dan Hobbes'a kadar uzanır (Morreall, 1982). Mizaha ilişkin ilk kuramlardan olan üstünlük kuramında temel yaklaşım, insanın kendinden aşağıda gördüğüne gülmesidir (Duncan, 1985). İlk duyulduğunda kulağa acımasız gibi gelse de aslında sıklıkla karşılaşılan mizah unsurlarında bu kuramın açıklamasını görmek mümkündür. Burada kastedilen, izlenen kişinin zayıf duruma düşmesidir ama izleyici olayın bir parçası olmadığı için bu üstün durumdan keyif alır (Dadlez, 2011). Pek çok filmde zor durumda olan, tabiri caizse rezil olan insanlar komedi unsuru gibi gösterilebilir. Hatta düşene gülme davranışı da yine üstünlük kuramıyla açıklanabilir.

İlk izlenimle bakıldığında, üstünlük kuramıyla ilgili en büyük sıkıntı belki de onun gülmeye ilişkin açıklamasının yetersiz olmasıdır. Gerçekten sadece bizden aşağıda gördüğümüz kişilere mi güleriz ya da hayatımızdaki bütün gülmeler bir üstünlük duygusu üzerine mi ortaya çıkmaktadır? Aslında içerisinde üstünlük duygusu barındırmayan sayısız örnek akla gelebilir. Bu açıdan bakıldığında üstünlük kuramının kapsayıcılığı zayıf görünmektedir. Lintott (2016), akla yatkın olmayan bu düşüncenin aslında bugüne kadarki yanlış ve aceleci yorumlamalardan kaynaklı olduğunu, yazmış olduğu derlemede oldukça detaylı

bir şekilde açıklamıştır. Gerçekten de düşünüldüğünde Platon, Aristoteles gibi önemli figürlerin mizahı ve gülmeyi bu kadar sığ bir şekilde açıklamış olmaları çok da akla yatkın değildir. Lintott (2016), metinlerden yola çıkarak Platon'un değindiği noktaların, aslında "alay olarak ortaya çıkan gülme" olduğunu ama günümüze kadar yanlış yorumlandığını ve sanki bütün bir mizah kavramının açıklaması olarak anlaşıldığını ileri sürmektedir. Aynı şekilde Aristoteles'in metinlerinin de bu şekilde yanlış yorumlandığı görüşünü savunan Lintott, aslında bu filozofların "bazı gülmelerin" temelinde üstünlük duygularının yattığını savunduğunu açıklığa kavuşturmuştur. Yani mizah literatüründe, üstünlük kuramı için yanlış anlaşılmalar olduğundan söz etmek mümkündür. Nihayetinde bu yanlış anlaşılmaları da gidermek amacıyla üstünlük kuramının dayandığı temellerin, aslında tüm mizahı açıklama amacı taşımadığını söyleyebiliriz. Bu yüzden üstünlük kuramına, iddia etmediği anlamları yüklemek ve onu her şeye cevap verme gayretinde (mizaha ilişkin her şeye) bir kurama çevirmeye çalışmak biraz acımasızlık içerebilir. Üstünlük kuramını daha çok alaycı gülmeye ilişkin bir açıklama olarak ele almak daha makuldür ancak tüm bunların yanında üstünlük kuramının hâlâ pek çok mizah olayına açıklama getirebilecek kadar geniş bir kuram olduğu gerçeğini de göz ardı etmemek gerekir.

Kuramın genel tanımının ve açıklama getirmeye çalıştığı mizah unsurlarının yanında, kurama göre gülmenin altında yatan üstünlük duygusunun bazı sosyal işlevleri bulunmaktadır. İlk olarak hep birlikte başkalarına gülmenin grup sargınlığını artırdığı ve ikinci olarak aşağıda görülene gülmenin saldırganlık yerine mizah aracılığıyla sosyal düzeni sağladığına inanılır (Wilkins ve Eisenbraun, 2009). Özellikle grubun birliği ve gülme arasındaki ilişkiyi inceleyen önemli bir çalışma, Smoski ve Bachorowski (2003) tarafından yürütülmüştür. Birbiriyle arkadaş olan ve birbirlerini tanımayan çiftlerden oluşan iki grup eğlendirici bir oyun izlemişlerdir ve bu esnada katılımcıların "birlikte gülme" davranışları sayı olarak hesap edilmiştir. Arkadaş olan katılımcılar birbirlerini tanımayanlara göre anlamlı olarak daha fazla birlikte gülmüştür. Mizahın diğer bir sosyal işlevi olarak görülen sosyal düzeni sağlaması yönünde de pek çok çalışma örneği mevcuttur (ör., Bitterly ve diğ., 2017; Duncan, 1985; Robinson ve Smith-Lovin, 2001).

Rahatlama Kuramı

Rahatlama (*relief*) kuramı esasen psikanalitik temelli bir kuramdır. Freud (1905/2003) '*Espriler ve Bilinç Dışı ile İlişkileri*' başlıklı kitabında üç farklı kategoride neşeli deneyimleri açıklamıştır. İlk olarak espriler (*jokes*) ya da şaka-

lar Freud için tipik bir yer değiştirme türünde savunma mekanizmasıdır. Saldırgan ve cinsel dürtülerin bastırılması için biriken enerji bir esprinin varlığında salınır. Âdeta zaten salınmak için bahane arayan bu enerji için şakalar bir kanal görevi oluşturur ve nihayetinde biriken bu enerji kahkaha yoluyla dışarı atılınca fizyolojik bir rahatlama meydana gelir. İkinci olarak Freud'un güldürü (*comic*) diye tanımladığı kavram daha çok görsel komediyi (ör., palyaçoluk) içermektedir. Yine gözlemci, bir beklenti içerisinde içsel enerjisini artırır ancak beklentisi karşılanmadığında fazladan kalan bu enerji kahkaha ile salınır. Son olarak, Freud'un mizah için tanımı ise klasik mizah kavramından oldukça farklıdır. Esasen Freud'un sözünü ettiği üç kavram da mizahın boyutları gibidir ancak Freud, mizah kavramını neşeli olaylara dair üç kategoriden biri olarak kullanmıştır. Freud'a göre mizah, zor ve kötü durumlarda insanın olumlu unsurları algılayarak bu zor durumla baş etmek için kullandığı bir mekanizmadır. Böylece bu kötü durumun yarattığı enerji, olaydaki uyumsuz ve neşeli kısımları algılayacak bir bakış açısı sayesinde gülme ile dışarı atılmaktadır. Sonuç olarak Freud modern anlamdaki mizahın farklı boyutlarına açıklama getirmiş olsa da Freud için mizah, sürekli olarak kullandığımız mizaha karşılık gelmez. O, mizahı çok daha spesifik ve özel bir durum için kullanmıştır. Freud'un terimleri içerisinde modern anlamdaki mizahı en çok içeren kavramın espri olduğu söylenebilir.

Dikkat edildiği üzere Freud, hangi kavramdan bahsederse etsin hepsinde biriken bir enerjinin gülme yolu ile salınımı ve sonunda meydana gelen duygusal ve fizyolojik bir rahatlama görülmektedir. Bu yüzden rahatlama kuramını psikanalitik temelli olarak ele almak mümkündür. Rahatlama kuramı da bu temellerden yola çıkarak mizahın stresi azaltma işlevi üzerinde durmaktadır (Kuiper ve diğ., 1993). Gerçekten de literatüre bakıldığında mizahın pek çok bilişsel ve fizyolojik rahatlatıcı etkisi olduğu görülmektedir. Örneğin, bir çalışmada mizah izlemenin alerji azaltıcı etkisi olduğu ortaya koyulmuştur (Kimata, 2004a). Benzer şekilde bu alerjiye sahip bireylerde mizahın stres azaltıcı etkisi de görülmektedir (Kimata, 2004b). Szabo ve diğerleri (2005) tarafından yapılan bir çalışmada ise mizah izleyen katılımcıların duygudurum puanları izlemeyen katılımcılardan yüksek bulunmuştur. Aynı çalışmada mizah; egzersiz ve müzik kadar duygudurumda ve stres azaltmada etkili olmuştur ve hatta etki gücü en yüksek değişkendir. Bunlar dışında da literatürde mizahın rahatlatıcı etkisine ilişkin pek çok çalışma bulunmaktadır ve mizahın bu etkisi, büyük oranda kabul görmüş bir etkidir (ör., Houston ve diğ., 1998; Kuiper ve diğ., 1993; Martin ve diğ., 1993; Moran, 1996).

Dikkat edilirse rahatlama kuramı gülmenin altında yatan duygusal ve fizyolojik olguyu ya da ihtiyacı açıklamaktadır. Asıl değindiği nokta ise gülmeyle birlikte meydana gelen salınımdır. Neden güldüğümüze değinse de bunun hakkında ciddi bilişsel çıkarımlar içermez. Benzer şekilde üstünlük kuramı da bazı gülmelerin altındaki sebebi açıklamaktadır. İki kuram arasındaki benzerlik gülmenin duygusal boyutlarına değinmeleri olsa da aslında ikisi farklı açılardan mizaha yaklaşmaktadır. Bu yüzden eklektik yaklaşıma uygun bir şekilde bu kuramları birbirine rakip olarak görmemek gerekir. Bunun yerine iki kuramın farklı açılardan faydalarına odaklanmak daha akla yatkındır.

Uyumsuzluk Kuramı

Temel kuramlardan bir diğeri de uyumsuzluk (*incongruity*) ya da uyuşmazlık kuramıdır. Görece köklü bir tarihe sahiptir. Kant ve Schopenhauer'in düşünceleri uyumsuzluk kuramları için bir temel oluşturmaktadır (Martin, 1998; Yerlikaya, 2003). Diğer iki kuramdan belki de ayrıştığı en önemli nokta, mizahın yarattığı duygudan çok gülmeyi tetikleyen bilişsel mekanizmalar üzerinde durmasıdır (Lintott, 2016). Bir diğer fark da mizahın belirli kısımlarına yoğunlaşmaktansa biraz daha genel anlamda mizahı ele alan bir kuram olmasıdır. Bu anlamda diğer kuramlarla kıyaslandığında mizahın özünü yakalamaya çalışma konusunda daha başarılı olduğu söylenebilir. Yine de yukarıda söylendiği gibi mizaha ilişkin hiçbir kuram birbirinin rakibi olarak görülmemelidir.

Kurama göre gülmeyi tetikleyen şey, algılanan bir uyumsuzluğun ta kendisidir. Yani gülünen nesne, olay ya da her neyse buna dair bir algımız bulunmaktadır ve bu algılayışta genellikle olayı ciddiye alırız ancak ciddiye aldığımız mizah nesnesi bir anda tamamen farklı bir şekilde karşımıza çıktığında algılarımızdaki ciddiyet düşer ve bu uyumsuzluk gülmeyi tetikler (Martin, 1998). Buradaki uyumsuzluk, bizim bilişsel düzeyimizdeki uyumsuzluktur. Olayı ya da nesneyi dikkatli bir şekilde incelerken ve onu ciddiye alırken bu nesne ya da olay bir anda mantıksız, komik, ciddiyetini kaybetmiş bir olaya dönüşürse kişinin algısındaki bu uyumsuzluk gülmeyle sonuçlanır. Bu duruma en uygun örneklerden birisi, sihirbazlık gösterileri olabilir. Özet olarak beklemediğimiz bir şeyle karşılaşmak gülmeye sebep olur dememiz çok abes kaçmaz. Gerçekten de düşünüldüğünde karikatürler, komedi ve daha birçok örnekte beklemediğimiz şeyler meydana geldiği için güleriz.

Peki, sadece bir uyumsuzluk olması gülme için yeterli midir? Morreall (1982), makalesinde bu konuyla ilgili oldukça güzel örnekler vermiştir. Örne-

ğin, banyoda bir bal kabağı görseydik güleceğimizi ama vahşi bir hayvan gördüğümüzde hiç de gülmeyeceğimizi dile getirerek her uyumsuzluğun gülmeyle sonuçlanmayacağını iddia etmiştir. Esasen bu görüş başkaları tarafından da dile getirilen bir görüştür (ör., Keith-Spiegel, 1972, s. 8). Sonuç olarak uyumsuzluk korkunç bir yere doğru varırsa gülmeden çok korku ve endişe ortaya çıkması çok olasıdır. Ayrıca Morreall'in (1982) değindiği bir diğer nokta da her gülmenin uyumsuzluk ile açıklanamayacağıdır. Bir bebeğin gülmesini uyumsuzluk ile açıklayamazsınız çünkü henüz uyumsuzluğu algılayabilecek bilişsel mekanizmaları gelişmemiştir. Bunun dışında bazen bir şeylere sevindiğimiz için de gülebiliriz. Dolayısıyla her gülmenin sebebi uyumsuzluktur diyemeyiz ancak çoğu gülmenin bilişsel açıklamasında uyumsuzluğun yattığından söz edebiliriz. Ayrıca diğer kuramlara göre biraz daha mizahın özünü açıklamaya çalışan bir kuram olduğunu da söyleyebiliriz.

Mizah Kuramlarında Bireysel Farklılıklar

Bahsi geçen bu üç kuramın da mizahı farklı açılardan ele aldığı aşikârdır ve hepsinin belirli durumlarda başarılı açıklamaları bulunabilir. Bu kuramlar her ne kadar gülmenin altında yatan nedeni ya da gülmenin getirdiği değişimleri açıklamaya çalışsa da aslmda mizahı ve gülmeyi açıklarken çok kilit noktada bulunan bir faktör daha vardır: Bireysel farklılıklar. Çok doğal olarak ki insanın incelendiği bir konuda aşırı genellemeci mantık çoğu kez sınıfta kalabilir. Örneğin, üstünlük kuramı alaycı gülmeyi açıklar ama bir insan başkalarına karşı alaycı bir tavır içinde hiç olmayabilir. İşte bireysel düzlemde bakıldığında kuramların genellemelerini kabul etmek zordur. Elbette ki kuramların her bir bireyi açıklama zorunluluğu yoktur ve bu durum kuramların değerini azaltmaz ancak bireysel farklılıklara bağlı olarak her şey değişebildiği gibi mizah duygusu da değişebilmektedir. Bu yüzden bu kuramların devamını getiren araştırmacılar, mizah duygusundaki bireysel farklılıkları da ilgili kuram çerçevesinde değerlendirmişlerdir.

Üstünlük kuramı, mizah duygusundaki bireysel farklılıklara çok değinmemiştir ama bireyden bireye gülünecek durumların değişebileceğini dile getirmiştir (Martin, 1998, s. 29). Özellikle kendimize yakın bulduğumuz kişilere karşı üstünlük hissederek gülme ihtimalimiz düşükken bu üstünlük hissini daha çok dış grubumuzdaki kişilere karşı hissedeceğimiz görüşü hâkimdir. Bu açıdan ele alındığında aslında kuramın bu çıktısı oldukça sosyal psikolojik bir yorumlamayı gerektirir. Zillmann ve Cantor (1972), yapmış oldukları bir çalışmada öğrencilere ve iş insanlarına alt-üst ilişkisi içeren şakaların yer aldığı karikatürler göstermiştir.

Öğrenciler "üst"ün aşağılandığı şakaları daha eğlenceli bulurken iş insanları "alt"ın aşağılandığı şakaları daha eğlenceli bulmuştur. Benzer şekilde, insanlar siyasi şakaları da kendi siyasi gruplarına yapılmadığı zaman eğlenceli bulmaktadır (Zillmann ve diğ., 1974). Bir nevi alaycı gülmenin sebepleri bireyden ziyade grupsal farklılıklara atfedilmektedir. Bu pencereden baktığımızda mizah duygusunun saldırganlık ile ilişkili olduğunu düşünebiliriz ama ileride de değinileceği üzere bu açıklama tüm mizah için uygun değildir; sadece saldırgan mizah tarzına sahip kişiler için uygun bir açıklamadır (Martin, 1998, s. 30).

Rahatlama kuramını ise kökenlerinden ele aldığımızda Freud'un bireysel farklılık çerçevesinden baktığına dair net kanıtlar sunamayız (Freud, 1905/2003). Yine de kuramı devam ettiren araştırmacılar, Freud'un görüşlerini yorumlayarak ve psikanalitik kuramın diğer ögelerinden de yararlanarak bazı bireysel farklılıklar üzerinde durmuştur. Kline (1977), psikanalitik kurama uygun olarak bireysel farklılıklar üzerinde bazı hipotezler ortaya atmıştır:

1. Saldırgan şakaları komik bulan bireyler, normalde saldırganlığını bastıran kişilerdir.
2. Cinsel şakaları komik bulan bireyler, normalde cinselliğini bastıran kişilerdir.
3. Başat savunma mekanizması bastırma olan ve güçlü bir süper egoya sahip olanlar şakalara gülmezler.
4. Psikopatlar şakaları komik bulmazlar çünkü bastırdıklarını bu yolla kaldırma ihtiyaçları yoktur.
5. Çoğu nükte düşmanca olduğu için nüktedanlar güçlü bilinç dışı saldırganlığa sahip olma eğilimindedir.
6. Nüktedanlar, normal popülasyondan daha nevrotik olacaktır.
7. Aşırı derecede bastırılmış bireyler, karmaşık şakaları "basit" şakalara tercih etmelidir.

Burada Kline'ın (1977) ikinci hipotezinin devamında anal ve oral şakaların ilgili dönem saplanmasıyla, homoseksüel şakaların da bastırılmış homoseksellikle ilişkili olduğu da yer almaktadır ancak konuyla bağlantısı uzak olduğu için burada yer verilmemiştir. Zaten genel anlamda bakıldığında da bu hipotezlerin çoğu, daha çok klinik bakış açısını yansıtmaktadır ve hipotez olduğu gerçeğini unutup "kesinlikle doğru bilgiler" olarak görülmemelidir. Ayrıca yine Freud'un tabiriyle bu hipotezlerde ele alınan konu mizah değil, esprilerdir ama daha önce

de bahsettiğimiz gibi Freud'un espri tabiri günümüzdeki mizah kavramına daha yakındır. Nihayetinde buradan çıkaracağımız sonuç, Freud sonrasında psikodinamik açıdan mizahın ele alınışında bireysel farklılıklar üzerinde durulduğudur. Genel anlamda dikkat edilmesi gereken de bütün kuramların çıkışından itibaren yavaş yavaş bireysel farklılıklar üzerinde durulmaya başlanıldığıdır.

Uyumsuzluk kuramındaki bireysel farklılıklara baktığımızda ise karşımızda iki çıkarım bulunmaktadır. İlki, mizah üretmenin ve mizah duygusunun yaratıcılığın bir ürünü olduğudur (Babad, 1974; Brodzinsky ve Rubien, 1976; Fabrizi ve Pollio, 1987a, 1987b; Ferris, 1972; Murdock ve Ganim, 1993; Wicker, 1985; Zillmann ve diğ., 1974; Zillmann ve Cantor, 1972). Yani buradaki bireysel farklılık, kişinin yaratıcılık düzeyidir. Burada önemli bir noktaya değinmek gerekir. Kuramın üzerinde durduğu nokta, yaratıcılık düzeyine göre mizahtan hoşlanmak değildir. Mizah üretmenin yaratıcılığa bağlı olduğu görüşüdür. Bir nevi "zeki ya da yaratıcı insanlar komiktir" önermesinden söz edebiliriz. Bunun yanında mizah ve yaratıcılık arasındaki ilişkiyi tek yönlü olarak düşünmemeliyiz. Kısıtlı da olsa mizahın yaratıcılığı artırdığına dair bulgular da literatürde mevcuttur (Akben ve Coskun, 2018; Ziv, 1976, 1983). Kuramın ele aldığı bu konu dikkat edilirse yine diğer kuramlardan ayrışmaktadır. Diğer kuramlarda "Kimler nelere güler?" sorusu önemliyken burada "Kimler komiktir?" sorusuna cevap aranmaktadır. Uyumsuzluk kuramları mizahı bilişsel açıdan ele aldığı için bu soruya cevap aramaktadır. Elbette ki kuram "Kimler nelere güler?" sorusuna da cevap aramıştır ve buna cevabı da bilişsel bir yaklaşımla vermiştir. Bilişsel karmaşıklık düzeyi gibi farklı bilişsel tarzlara göre hoşlanılan mizah türü farklılaşmaktadır (Martin, 1998, s. 26).

Sonuç olarak her üç kuramın da bireysel farklılıklar hakkındaki görüşleri genel yapılarıyla çok tutarlıdır. Rahatlama kuramı daha çok bastırılmış duygular üzerinden yola çıkarak mizah duygusundaki bireysel farklara odaklanmaktadır. Üstünlük kuramı, özellikle daha sosyal psikolojik bir şekilde yaklaşarak hoşlanılan mizahın hedef noktasının iç grubumuz mu yoksa dış grubumuz mu olduğuyla ilgilenir. Uyumsuzluk kuramı ise bilişsel tarzlardaki farklılıklara göre hoşlanılan mizah türlerinin ortaya çıktığını söyler ve mizah üretimini yaratıcılığın bir ürünü olarak kabul eder.

Mizah Tarzları

Esasen kara mizah, düşündürücü mizah, sarkastik mizah gibi pek çok kavram ile literatürde karşılaşabiliriz. Bu kavramlar ağırlıklı olarak mizah unsurunun içerdiği özellikleri anlatmaktadır. Bunun yanında bir kişi bu türdeki mizah

unsurlarından da hoşlanabilir ancak kişilerin mizah duygularındaki bireysel farklılıklar ile mizah unsurundaki içeriksel farklılıkları birbirinden ayırmak gerekir. Açıkçası literatürde bu ayrım net kavramsal sınırlarla çizilmemiştir. Bu yüzden kesin olmamakla birlikte doğru olma ihtimali yüksek bir çıkarım yapılabilir: Literatürün genelinde mizah türleri (*humor types*) dendiğinde mizah unsurlarının özelliklerinin, mizah tarzları (*humor styles*) dendiğinde ise insanların mizah duygusundaki bireysel farklılıkların ifade edilmiş olması olasıdır.

Mizah duygusundaki bireysel farklılıklara her ne kadar eski kuramlar değinmiş olsa da biraz daha günümüze doğru geldiğimizde araştırmacılar konuyu daha lokalize bir şekilde incelemek istemişlerdir. Yani kuramların genel ve birçok yere çekilebilen açıklamalarını biraz daha spesifik hâle getirerek ve eklektik yaklaşımı benimseyerek insanların kullandıkları mizah tarzlarını ve mizah duygularını sınıflandırmak istemişlerdir. Örneğin, Svebak (1974, 1996), mizah duygusunu ölçmek amacıyla Mizah Duygusu Ölçeği'ni geliştirmiştir. Benzer şekilde, Martin ve Lefcourt'un (1984) geliştirdiği Durumsal Mizah Tepkisi Ölçeği de bu tarz çalışmaların örneklerindendir. Günümüzde yaygın olarak kullanılan ve mizah literatüründe ciddi anlamda kabul görmüş olan mizah tarzları ise Martin ve diğerleri (2003) tarafından yürütülen oldukça klasik bir çalışmaya dayanmaktadır. Mizah tarzlarının boyutlarını barındıran Mizah Tarzları Ölçeği de bu çalışmada yer almaktadır. Bu ölçek, insanların günlük hayatta kullandıkları ve bir kişilik özelliği olarak kabul edilen mizah tarzlarını ele almaktadır.

Martin ve diğerleri (2003), bu mizah tarzlarını belirlerken her ne kadar makro düzeyde bir kuram ortaya atmamışlarsa da en azından modellerini mikro düzeyde bir kuram olarak değerlendirebiliriz. Bu modelde mizah tarzlarına geçmeden önce mizah tarzlarının üst boyutlarını ya da kategorilerini anlamak gerekir. İlk kategori; bir insanın mizahı, benliğini geliştirmek için mi yoksa başkalarıyla ilişkisini geliştirmek için mi kullandığına dayalıdır. Benliğini geliştirmek bir nevi hayattaki sıkıntılı, stresli durumlarla baş etmek için kullanılan bir mekanizma gibidir. Başkalarıyla ilişkileri geliştirmek için kullanılan mizah ise dâhil olunan grubun sargınlığını, kimliklenmesini artıran ve grubun eğlenceli bir atmosfere bürünmesini sağlayan bir motivasyondur. İkinci kategori ise mizahın, bireyin iyi oluşuna yararlı ve uyumlu (*adaptive*) mu yoksa yararsız ve uyumsuz (*maladaptive*) mu olduğuna bağlıdır. Buradaki modeli faktöriyel (2x2) bir model olarak düşünmek gerekir. Yani benliğini geliştiren mizah tarzını benimseyen bir kişi; başkalarına zarar vermeden bunu yapabileceği gibi başkalarına karşı alaycı, saldırgan bir mizah tarzını da kullanabilir. Buradaki birinci örnek kendini geliştirici mizah (*self-enhancing humor*) iken ikinci örnek saldırgan

mizah (*aggressive humor*) tarzıdır. Benzer bir şekilde, diğer boyuttan baktığımızda da mizahı başkalarıyla ilişkilerini güçlü tutmak için kullanan bir kişi; bunu çok olumlu bir şekilde gerçekleştirebileceği gibi başkalarıyla arasını iyi tutmak için kendi hakkında çok olumsuz ve kendine zararlı bir mizah tarzını da benimseyebilir. Buradaki birinci örnek katılımcı mizah (*affiliative humor*) iken ikinci örnek kendini yıkıcı mizah (*self-defeating humor*) tarzıdır.

Modelin daha iyi anlaşılması için 2x2'lik bir tablo şeklinde görselleştirmesi Tablo 1'de yer almaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi tabloda yer alan ilk kategori, mizahın benliği geliştirmek için mi yoksa başkalarıyla ilişkiyi geliştirmek için mi kullanıldığıyla alakalıyken ikinci kategori, mizahın uyumlu ve uyumsuzluğu üzerine kuruludur. Burada üzerinde durulması gereken iki önemli nokta bulunmaktadır. Birincisi, uyumsuz ve zararlı olması bireyin kendine zararlılığını ya da çevreye zararlılığı ifade edebilir. Örneğin, saldırgan mizah tarzı daha çok çevreye zararlıyken kendini yıkıcı mizah benliğe zararlıdır ama sonuç olarak her ikisi de bireyin iyi oluşuna yararlı değildir. İkincisi ise özellikle üzerinde durulan bir uyarıdır. Her ne kadar model kategorik dört boyuttan oluşuyor gibi gözükse bu mizah tarzlarının bazıları arasında ilişkiler bulunmaktadır ve bir kişi her mizah tarzı açısından belli ölçülerde derecelendirilebilir (Martin ve diğ., 2003).

Tablo 1. Martin ve diğerlerinin (2003) dört boyutlu mizah tarzları modeli

Mizahın Amacı	Mizahın Yararlılığı	
	Uyumlu ve Yararlı	Uyumsuz ve Zararlı
Benliği Geliştirme	Kendini Geliştirici Mizah Tarzı	Saldırgan Mizah Tarzı
İlişkileri Geliştirme	Katılımcı Mizah Tarzı	Kendini Yıkıcı Mizah Tarzı

Not: Martin ve diğerlerinden (2003) yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kendini Geliştirici Mizah Tarzı

Uyumlu mizah tarzları arasında yer alan kendini geliştirici mizah, hayata karşı mizahi bir bakış açısı gibidir (Lefcourt ve diğ., 1995; Martin, 1996). Bu mizahi bakış açısı sayesinde kişi stresli olaylarla ya da zor durumlarla baş etme mekanizması olarak mizahı kullanır (Kuiper ve diğ., 1993; Martin ve diğ., 1993). Benliği geliştirme amacı güden bir mizah tarzı olduğu için esas noktası bireyin kendini iyi hissetmesidir. Martin ve diğerleri (2003), bu mizah tarzının bu sebepten dolayı dışa dönüklükle güçlü bir ilişkide olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Bunun yanında deneyime açıklık, benlik saygısı

gibi olumlu değişkenlerle pozitif; depresyon, nevrotisizm gibi değişkenlerle negatif ilişkilerde olacağını da iddia etmişlerdir. Literatürde mizah tarzları ve kişilik özellikleri arasındaki ilişkiyi inceleyen pek çok çalışma bulunmaktadır (Greven ve diğ., 2008; Jovanovic, 2011; Özyeşil ve diğ., 2013; Vernon ve diğ., 2009; Veselka ve diğ., 2010). Bu çalışmaların büyük bir kısmını inceleyen bir meta analiz çalışmasında, kendini geliştirici mizah; deneyime açıklık, sorumluluk, uyumluluk gibi özelliklerle homojen bir şekilde pozitif ilişkiliyken dışa dönüklükle heterojen bir şekilde ilişkili bulunmuştur ve nevrotisizm ile de negatif yönde ilişkili bulunmuştur (Mendiburo-Seguel ve diğ., 2015). Yer aldığı kategoriler çerçevesinde değerlendirildiğinde, kendini geliştirici mizahın olumlu özelliklerle pozitif, olumsuz özelliklerle negatif ilişkili olması oldukça tutarlı bir sonuçtur.

Katılımcı Mizah Tarzı

Uyumlu mizah tarzları arasında yer alan diğer bir mizah tarzı olan katılımcı mizah, başkalarıyla ilişkileri güçlendirme amacı içerisinde olan ve etraftakileri eğlendiren, gerginliği azaltan, grubun sargınlığını yükselten bir mizah tarzıdır (Lefcourt, 2001; Martin ve diğ., 2003). Kendini geliştirici mizahtan farkı, bireyin kendini iyi hissetme motivasyonundan ziyade kişiler arası ilişkileri güçlendirme motivasyonunun yüksek olmasıdır. Bu mizah tarzında kişiler, grubu eğlendirmek amaçlı pozitif şakaların yanında kendisiyle alay eden şakalar da yapabilir ama bunu yaparken benliğine zarar vermeden ve kendini kabul ederek yaparlar. Deneyime açıklık, uyumluluk ve dışa dönüklükle pozitif, nevrotisizm ile negatif yönde ilişkili bir mizah tarzıdır (Mendiburo-Seguel ve diğ., 2015).

Kendini Yıkıcı Mizah Tarzı

Katılımcı mizah gibi ilişkileri geliştirme amaçlı olan kendini yıkıcı mizah, farklı olarak uyumsuz bir tarzıdır. Tıpkı katılımcı mizahta olduğu gibi kişi etrafındaki insanların eğlenmesini ister ancak altında yatan motivasyon farklıdır. Her iki mizah tarzında da kişiler kendileriyle alay ederek etrafındakileri güldürebilirler ancak katılımcı mizah tarzındaki birey bunu kendini kabul ederek yaparken, kendini yıkıcı mizah tarzındaki birey başkalarından sosyal kabul almak için bunu yapar (Fabrizi ve Pollio, 1987a). Aslında kendini yıkıcı mizahın altında çevresinden kabul görme ihtiyacı ve düşük benlik saygısı yatmaktadır (Martin ve diğ., 2003). Uyumsuz ve zararlı mizah kategorisinde yer almasının sebebi, kişinin kendisiyle ilgili yaptığı şakaların aslında kendisine zarar vermesiyle

alakalıdır çünkü bu şakalar diğerleri tarafından kabul görmek için yapılır. Uyumlu mizah tarzlarının aksine nevrotisizm ile pozitif yönde ilişkiliyken dışa dönüklük, uyumluluk ve sorumluluk özellikleriyle de negatif yönde ilişkilidir.

Saldırgan Mizah Tarzı

Diğer bir uyumsuz mizah tarzı olan saldırgan mizah, kendini geliştirici mizah gibi benliği geliştirme amaçlı bir mizah türüdür. Başkalarıyla alayı, sarkazmı içeren ve açık bir şekilde başkalarının incinmesini düşünmeyen bir mizah tarzıdır (Özyeşil ve diğ., 2013; Vernon ve diğ., 2009; Veselka ve diğ., 2010). Aynı zamanda bu mizah tarzı oldukça tehdit edici bir mizah tarzı olduğu için başkalarını manipüle etmek için de kullanılabilir (Martin ve diğ., 2003). Nevrotisizm ve dışa dönüklük ile pozitif yönde ilişkiliyken uyumluluk, sorumluluk ve deneyime açıklık ile negatif yönde ilişkilidir (Mendiburo-Seguel ve diğ., 2015).

Genel anlamda toparlamak gerekirse Martin ve diğerleri (2003) tarafından önerilen mizah tarzları bir kuram olmasa da literatürde yaygın bir şekilde kabul gören bir mizah modeli hâline gelmiştir. Asıl amacı, insanların günlük hayatta kullandıkları mizah tarzlarını ölçmektir. Bu mizah tarzlarının bir kişilik özelliği olarak görüldüğü unutulmamalıdır.

Mizah Kuramlarının Türkiye'deki Çalışmalarda Ele Alınışı

Mizah kuramlarının Türkiye'deki çalışmalara yansımasına baktığımızda enteresan bir şekilde mizahın çok farklı disiplinler tarafından incelendiğini ama bir o kadar da eksik kaldığını görürüz. İlk olarak üstünlük kuramına baktığımızda deneysel çalışmalardan ziyade edebiyat, tarih gibi alanlarda ciddi çıkarımlar görülmektedir. Örneğin, edebiyat alanında fıkraların ve oyunların üstünlük kuramı çerçevesinde incelendiği çalışmalar bulunmaktadır (Bayraktar, 2012; Demir Solak, 2018; Özkan, 2019). Siyaset, uluslararası ilişkiler ve tarih gibi alanlarda da mizahın üstünlük kuramı bağlamında incelemeleri mevcuttur (Kalaycı, 2019; Kılınç, 2007). Aynı şekilde, uyumsuzluk kuramı bağlamında da edebiyat eserlerinin, tekerlemelerin, fıkraların ele alındığı çalışmalar mevcuttur (Sağlam, 2013; Yaşar, 2010).

Psikolojiyle alakalı çalışmalarda mizaha baktığımızda ise ana kuramlardan ziyade dört faktörlü mizah modelinin daha çok benimsendiği görülmektedir. Mizah Tarzları Ölçeği'nin (Martin ve diğ., 2003) Türkçeye uyarlaması Yerlikaya (2003) tarafından gerçekleştirilmiştir ve Türkiye'deki çalışmalarda ağırlıklı

olarak bu ölçek kullanılmıştır. Öğretmenler üzerinde yapılan çalışmalara bakıldığında ilköğretim öğretmenlerinde uyumlu mizah tarzları ile stresle sağlıklı başa çıkma tarzları arasında pozitif korelasyon bulunmuştur (Özdemir ve diğ., 2011; Yerlikaya, 2009). Yine öğretmen adaylarıyla yapılan bir çalışmada da benlik saygısı; uyumlu mizah tarzlarıyla (kendini geliştirici ve katılımcı) pozitif yönde, uyumsuz mizah tarzlarıyla negatif yönde ilişkide bulunmuştur (Traş ve diğ., 2011). Bu bulgu da modelin öngörüleriyle oldukça tutarlıdır. Açıkgöz (2016) tarafından yürütülen bir çalışmada da üniversite öğrencilerinin mutluluk düzeyleri kendini geliştirici ve katılımcı mizah ile pozitif yönde, kendini yıkıcı ve saldırgan mizah ile negatif yönde ilişkili bulunmuştur. Bu çalışma da yararlı ve yararsız mizah arasındaki farkı ortaya koyan çalışmalardan biridir ve yine modeli desteklemektedir. Hemşirelerle yapılan bir diğer çalışmada da uyumsuz mizah tarzına sahip olanların zayıf, katılımcı mizah tarzına sahip olanların da yüksek problem çözme becerisine sahip oldukları bulunmuştur (Tuğut ve Kaya, 2017). Mizah tarzları, bazı bilişsel özelliklerle de ilişkili olabilmektedir. Örneğin, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu, kendini geliştirici ve katılımcı mizah ile pozitif yönde ilişkiliyken saldırgan mizah ile negatif yönde ilişkili bulunmuştur (Aydın, 2016).

Türkiye'de mizaha ilişkin yukarıda sayılan çalışmalara benzer pek çok çalışma bulunmaktadır. Basit bir taramayla bile görülebileceği gibi neredeyse bütün çalışmalar ilişkiseldir. Esasen mizah tarzları, ölçeklerle ölçüldüğü için dünyada da bu durum ağırlıklı olarak bu şekildedir. Mizah tarzlarıyla ilgili deneysel çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Ford ve diğerleri (2017), kendini geliştirici ve kendini yıkıcı mizah tarzlarıyla ilişkili karikatürler göstererek ilk kez mizah tarzlarını manipüle etmeyi denemişlerdir ve kendini geliştirici mizah, kendini yıkıcı mizaha göre stresi azaltmada daha etkili bulunmuştur. Türkiye'de gerçekleştirilen ve bu çalışmadaki manipülasyon yönteminin bir uyarlamasıyla yapılan araştırmalarda da katılımcılara mizahi karikatürler göstermenin yaratıcılığı artırdığı bulunmuştur (Akben ve Coskun, 2018). Ayrıca kendini geliştirici mizahın yaratıcılığı doğrudan artırdığı bulunurken kendini yıkıcı mizahın çeşitli kişilik özelliklerinden ciddi bir şekilde etkilendiği tespit edilmiştir (Akben, 2018).

Genel bir toparlama yapmak gerekirse Türkiye'de temel mizah kuramlarını ele alan çalışmalar daha çok edebiyat, tarih, uluslararası ilişkiler gibi sosyal bilimler alanlarında yapılmaktadır. Dört boyutlu mizah tarzlarını inceleyen çalışmalarda ise ağırlıklı olarak eğitim bilimleri dikkat çekmektedir. Sosyal psikolojik bir açıdan ise mizah tarzları ya da kuramları ne yazık ki çok araştırılmamıştır.

Sonuç

En başta da belirtildiği gibi mizah, hayatımızda sürekli olarak deneyimlediğimiz ama üzerinde çok durmadığımız bir kavramdır. Mizah literatürü, köklü bir tarihe dayanan kuramsal açıklamaları içermektedir. Özellikle bu alanda üç ana kuram bulunmaktadır: Üstünlük, rahatlama, uyumsuzluk. Bunun yanında her insanda farklı şekillerde görülebilen mizah tarzları bulunmaktadır ve bu mizah tarzları bizim kişiliğimizin bir ürünüdür. Yani kişilik özelliklerimizdir. Özellikle son zamanların literatüründe dört faktörlü (katılımcı, kendini geliştirici, kendini yıkıcı, saldırgan) mizah tarzları modeli (Martin ve diğ, 2003) oldukça kabul görmüş ve çalışmalar bunun üzerinden ilerlemiştir. Burada belki ufak bir uyarı yapılabilir: Mizah Tarzları Ölçeği her ne kadar çok kullanılsa da bu ölçeğin aslında geçerlilik sorunu olduğuna dair eleştiriler de mevcuttur (Ruch ve Heintz, 2013). Bunun yanında mizah tarzlarının manipülasyonuna dair de çalışmalar sürdürülmektedir (Akben, 2018; Akben ve Coskun, 2018; Ford ve diğ., 2017).

Konunun araştırmacılarına belki bazı önerilerde bulunulabilir. Mizah tarzları büyük çoğunlukla ilişkisel çalışmalar üzerinden gitmektedir ve bu aslında ciddi bir boşluğu da beraberinde getirmektedir. Nasıl ki durumsal kişilik özelliklerinin manipülasyonu yapılıyorsa aynı şekilde çeşitli mizah unsurlarıyla (karikatür, video gibi) bu tarzların da durumsal manipülasyonu yapılabilir. Böylece daha neden-sonuç ilişkili deneysel çalışmalar yürütülebilir. Bunu yaparken hangi mizah unsurlarının hangi mizah tarzlarını yansıttığını iyi belirlemek oldukça kritik öneme sahiptir. Eğer belirli standartlarda manipülasyon yöntemleri geliştirilirse mizahın pek çok değişkene etkisi de incelenebilir.

Kaynakça

Açıkgöz, M. (2016). *Çukurova Üniversitesi Tıp Fakültesi Öğrencilerinin Psikolojik Sağlamlık İle Mizah Tarzları ve Mutluluk Düzeyi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akben, C. (2018). *Mizah Tarzlarının ve Çeşitli Kişilik Özelliklerinin Yaratıcılığa Etkisi.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. https://doi.org/10.13140/RG.2.2.19145.80486

Akben, C. ve Coskun, H. (2018). A Pilot Study : Humor and Creativity. *The International Journal of Indian Psychology, 6*(3), 15–19. https://doi.org/10.25215/0603.082

Aydın, N. (2016). *Erişkin Bireylerde Mizah Tarzları İle Dikkat Eksikliği ve Hiperaktivite Arasındaki İlişkinin Değerlendirilmesi.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi.

Babad, E. Y. (1974). A multi-method approach to the assessment of humor: A critical look at humor tests. *Journal of Personality*, *42*(4), 618–631. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1974.tb00697.x

Bayraktar, Z. (2012). Nasreddin Hoca ve Timur Konulu Fıkraların Gülmede Üstünlük Kuramı Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, *1*(1), 265–274. https://doi.org/https://doi.org/10.7884/teke.10

Bitterly, T. B., Brooks, A. W. ve Schweitzer, M. E. (2017). Risky Business: When Humor Increases and Decreases Status. *Journal of Personality and Social Psychology*, *112*(3), 431–455. https://doi.org/10.1037/pspi0000079

Brodzinsky, D. M. ve Rubien, J. (1976). Humor production as a function of sex of subject, creativity, and cartoon content. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, *44*(4), 597–600. https://doi.org/10.1037/0022-006X.44.4.597

Dadlez, E. M. (2011). Truly funny: Humor, irony, and satire as moral criticism. *Journal of Aesthetic Education*, *45*(1), 1–17. https://doi.org/10.5406/jaesteduc.45.1.0001

Demir-Solak, N. (2018). Haldun Taner'in Oyunlarının Üstünlük Kuramı Bağlamında İncelenmesi. *Sanat Dergisi*, (32), 43–51. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunigsfd/issue/41956/503448

Duncan, W. J. (1985). The superiority theory of humor at work. *Small Group Behavior*, *16*(4), 556–564. https://doi.org/10.1177/104649648501600412

Edwards, K. R. ve Martin, R. A. (2014). The conceptualization, measurement, and role of humor as a character strength in positive psychology. *Europe's Journal of Psychology*, *10*(3), 505–519. https://doi.org/10.5964/ejop.v10i3.759

Eysenck, H. J. (1972). Foreword. J. H. Goldstein ve P. H. McGhee (Ed.), *The Psychology of Humor: Theoretical perspectives and empirical issues* içinde (s. xiii-xvii). Academic Press.

Fabrizi, M. ve Pollio, H. R. (1987a). A Naturalistic Study of Humorous Activity in a Third , Seventh , and Eleventh Grade Classroom. *Merrill-Palmer Quarterly*, *33*(1), 107–128. https://doi.org/http://www.jstor.org/stable/23086149

Fabrizi, M. ve Pollio, H. R. (1987b). Are Funny Teenagers Creative. *Psychological Report*, *61*(3), 751–761. https://doi.org/https://doi.org/10.2466/pr0.1987.61.3.751

Ferris, D. D. (1972). Humor and Creativity: Research and Theory. *The Journal of Creative Behavior*, *6*(2), 75–79. https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1972.tb00913.x

Ford, T. E., Lappi, S. K., O'Connor, E. C. ve Banos, N. C. (2017). Manipulating humor styles: Engaging in self-enhancing humor reduces state anxiety. *Humor*, *30*(2), 169–191. https://doi.org/10.1515/humor-2016-0113

Frecknall, P. (1994). Good humor: A qualitative study of the uses of humor in everyday life. *Psychology: A Journal of Human Behavior*, *31*(1), 12–21.

Freud, S. (2003). *Espriler ve Bilinç dışı İle İlişkileri* (E. Kapkın, Çev.). Payel Yayınevi. (Orijinal çalışma basım tarihi 1905)

Gamble, J. (2001). Humor in apes. *Humor*, *14*(2), 163–179. https://doi.org/10.1515/humr.14.2.163

Gervais, M. ve Wilson, D. S. (2005). The Evolution and Functions of Laughter and Humor: a Synthetic Approach. *The Quarterly Review of Biology*, *80*(4), 395–430. https://doi.org/doi.org/10.1086/498281

Greven, C., Chamorro-Premuzic, T., Arteche, A. ve Furnham, A. (2008). A hierarchical integration of dispositional determinants of general health in students : The Big Five, trait Emotional Intelligence and Humour Styles. *Personality and Individual Differences*, *44*(7), 1562–1573. https://doi.org/10.1016/j.paid.2008.01.012

Houston, D. M., Mckee, K. J., Carroll, L. ve Marsh, H. (1998). Using humour to promote psychological wellbeing in residential homes for older people. *Aging and Mental Health*, *2*(4), 328–332. https://doi.org/10.1080/13607869856588

Jovanovic, V. (2011). Do humor styles matter in the relationship between personality and subjective well-being? *Scandinavian Journal of Psychology*, *52*(5), 502–507. https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.2011.00898.x

Kalaycı, E. (2019). Üstünlük kuramı bağlamında Türk ve İngiliz siyasetinde mizahın kullanımı üzerine bir karşılaştırma. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, *15*, 195–207. https://doi.org/10.29000/rumelide.580498

Keith-Spiegel, P. (1972). Early Conceptions of Humor: Varieties and Issues. J. H. Goldstein ve P. H. McGhee (Ed.), *The Psychology of Humor: Theoretical perspectives and empirical issues* içinde (s. 4-34). Academic Press.

Kimata, H. (2004a). Effect of viewing a humorous vs. nonhumorous film on bronchial responsiveness in patients with bronchial asthma. *Physiology and Behavior*, *81*(4), 681–684. https://doi.org/10.1016/j.physbeh.2004.03.010

Kimata, H. (2004b). Laughter counteracts enhancement of plasma neurotrophin levels and allergic skin wheal responses by mobile phone-mediated stress. *Behavioral Medicine*, *29*(4), 149–154. https://doi.org/10.3200/BMED.29.4.149-154

Kılınç, A. (2007). Üstünlük Kuramı Bağlamında Harp ve Mizah. *Millî Folklör Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, *19*(73), 55–60. https://www.millifolklor.com/PdfViewer.aspx?Sayi=73&Sayfa=52

Kline, P. (1977). The psychoanalytic theory of humour and laughter. A. J. Chapman ve H. C. Foot (Ed.), *It's a Funny Thing, Humour* içinde (s. 7–12). Pergamon Press.

Kuiper, N. A., Martin, R. A. ve Olinger, L. J. (1993). Coping humour, stress, and cognitive appraisals. *Canadian Journal of Behavioural Science*, *25*(1), 81–96. https://doi.org/10.1037/h0078791

Lefcourt, H. M. (2001). *Humor: The Psychology of Living Buoyantly*. Kluwer Academic.

Lefcourt, H. M., Davidson, K., Shepherd, R., Phillips, M., Prkachin, K. ve Mills, D. (1995). Perspective-Taking Humor: Accounting for Stress Moderation. *Journal of Social and Clinical Psychology*, *14*(4), 373–391. https://doi.org/10.1521/jscp.1995.14.4.373

Lintott, S. (2016). Superiority in Humor Theory. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, *74*(4), 347–358. https://doi.org/10.1111/jaac.12321

Martin, R. A. (1996). The Situational Humor Response Questionnaire (SHRQ) and Coping Humor Scale (CHS): A Decade of Research Findings. *Humor-International Journal of Humor Research*, *9*(3–4), 251–272. https://doi.org/10.1515/humr.1996.9.3-4.251

Martin, R. A. (1998). Approaches To The Sense of Humor: A Historical Review. W. Ruch (Ed.), *The Sense of Humor: Explorations of A Personality Characteristic*. Mouton de Gruyter.

Martin, R. A. (2006). *The Psychology of Humor: An Integrative Approach*. Academic Press.

Martin, R. A., Kuiper, N. A., Olinger, L. J. ve Dance, K. A. (1993). Humor, coping with stress, self-concept, and psychological well-being. *Humor*, *6*(1), 89–104. https://doi.org/https://doi.org/10.1515/humr.1993.6.1.89

Martin, R. A. ve Lefcourt, H. M. (1984). Situational Humor Response Questionnaire: Quantitative Measure of Sense of Humor. *Journal of Personality and Social Psychology*, *47*(1), 145–155. https://doi.org/10.1037/0022-3514.47.1.145

Martin, R. A., Puhlik-Doris, P., Larsen, G., Gray, J. ve Weir, K. (2003). Individual differences in uses of humor and their relation to psychological well-being : Development of the Humor Styles Questionnaire. *Journal of Research in Personality*, *37*(1), 48–75. https://doi.org/10.1016/S0092-6566(02)00534-2

Mendiburo-Seguel, A., Páez, D. ve Martínez-Sánchez, F. (2015). Humor styles and personality: A meta-analysis of the relation between humor styles and the Big Five personality traits. *Scandinavian Journal of Psychology*, *56*(3), 335–340. https://doi.org/10.1111/sjop.12209

Mesmer-Magnus, J., Glew, D. J. ve Viswesvaran, C. (2012). A meta-analysis of positive humor in the workplace. *Journal of Managerial Psychology, 27*(2), 155-190. https://doi.org/10.1108/02683941211199554

Moran, C. C. (1996). Short-Term Mood Change, Perceived Funniness, and the Effect of Humor Stimuli. *Behavioral Medicine*, *22*(1), 32–38. https://doi.org/10.1080/08964289.1996.9933763

Morreall, J. (1982). A New Theory of Laughter. *Philosophical Studies : An International Journal for Philosophy in the Analytic Tradition*, *42*(2), 243–254. https://doi.org/https://www.jstor.org/stable/4319555

Murdock, M. C. ve Ganim, R. M. (1993). Creativity and Humor: Integration and Incongruity. *The Journal of Creative Behavior*, *27*(1), 57–70. https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1993.tb01387.x

Özdemir, S. , Sezgin, F., Kaya, Z. ve Recepoğlu, E. (2011). İlköğretim Okulu Öğretmenlerinin Stresle Başa Çıkma Tarzları ile Kullandıkları Mizah Tarzları Arasındaki İlişki. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, *17*(3), 405–428. https://dergipark.org.tr/en/pub/kuey/issue/10327/126607

Özkan, D. (2019). Üstünlük Kuramı Bağlamında Fıkralar. *Sosyal Bilimler Kongresi*, 18–24.

Özyeşil, Z., Engin Deniz, M. ve Kesici, S. (2013). Mindfulness and five factor personality traits as predictors of humor. *Studia Psychologica*, *55*(1), 33–46. https://doi.org/10.21909/sp.2013.01.619

Robinson, D. T. ve Smith-Lovin, L. (2001). Getting a laugh: Gender, status, and humor in task discussions. *Social Forces*, *80*(1), 123–158. https://doi.org/10.1353/sof.2001.0085

Ruch, W. (1998). A New Look At An Old Concept. W. Ruch (Ed.), *The Sense of Humor: Explorations of A Personality Characteristic* içinde (s. 3–15). Walter de Gruyter.

Ruch, W. ve Heintz, S. (2013). Humour styles , personality and psychological well-being : What ' s humour got to do with it ? *European Journal of Humour Research*, *1*(4), 1–24. https://doi.org/10.7592/EJHR2013.1.4.ruch

Sağlam, M. (2013). Bektaşî Fıkralarının "Uyumsuzluk Kuramı" Bağlamında İncelenmesi. *Millî Folklor Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, *25*(98), 100–108. http://hdl.handle.net/11693/49148

Smoski, M. J. ve Bachorowski, J. A. (2003). Antiphonal laughter between friends and strangers. *Cognition and Emotion*, *17*(2), 327–340. https://doi.org/10.1080/02699930302296

Svebak, S. (1974). Revised questionnaire on the sense of humor. *Scandinavian Journal of Psychology*, *15*(1), 328–331. https://doi.org/10.1111/j.1467-9450.1974.tb00597.x

Svebak, S. (1996). The development of the Sense of Humor Questionnaire: From SHQ to SHQ-6. *Humor: International Journal of Humor Research*, *9*(3–4), 341–362. https://doi.org/10.1515/humr.1996.9.3-4.341

Szabo, A., Ainsworth, S. E. ve Danks, P. K. (2005). Experimental comparison of the psychological benefits of aerobic exercise humor, and music. *Humor: International Journal of Humor Research*, *318*(3), 235–246. https://doi.org/https://doi.org/10.1515/humr.2005.18.3.235

Traş, Z., Arslan, C. ve Taş, A. M. (2011). Öğretmen adaylarında mizah tarzları, problem çözme ve benlik saygısının incelenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, *8*(2), 717–726.

Tuğut, N. ve Kaya, D. (2017). Hemşirelerin terapötik mizah kullanma durumları ve problem çözme becerileri arasındaki ilişki. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi*, *10*(3), 131–136. https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/752947

Vernon, P. A., Villani, V. C., Schermer, J. A., Kirilovic, S. , Martin, R. A., Petrides, K. V., Spector, T. D. ve Cherkas, L. F. (2009). Genetic and Environmental Correlations Between Trait Emotional Intelligence and Humor Styles. *Journal of Individual Differences*, *30*(3), 130–137. https://doi.org/10.1027/1614-0001.30.3.130

Veselka, L., Schermer, J. A., Martin, R. A., Cherkas, L. F., Spector, T. D. ve Vernon, P. A. (2010). A Behavioral Genetic Study of Relationships Between Humor Styles And The Six HEXACO Personality Factors. *Europe's Journal of Psychology*, *6*(3), 9–33. https://doi.org/10.5964/ejop.v6i3.206

Wickberg, D. (1998). *The Senses of Humor: Self and Laughter In Modern America.* Cornell University Press.

Wicker, F. W. (1985). A Rhetorical Look at Humor as Creativity. *The Journal of Creative Behavior, 19*(3), 175–184. https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1985.tb00656.x

Wilkins, J. ve Eisenbraun, A. J. (2009). Humor theories and the physiological benefits of laughter. *Holistic Nursing Practice, 23*(6), 349–354. https://doi.org/doi: 10.1097/HNP.0b013e3181bf37ad

Yaşar, Ö. (2010). Mizahta Uyumsuzluk Kuramı Bağlamında Tekerlemeler. *Zeitschrift Für Die Welt Der Türken/Journal of World of Turks, 2*(1), 49–57. http://dieweltdertuerken.org/index.php/ZfWT/article/viewFile/90/orge-yasar

Yerlikaya, E. E. (2003). *Mizah Tarzları Ölçeği'nin (The Humor Styles Questionnaire) Uyarlama Çalışması.* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Adana Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yerlikaya, E. E. (2009). *Üniversite Öğrencilerinin Mizah Tarzları İle Algılanan Stres, Kaygı ve Depresyon Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yip, J. A. ve Martin, R. A. (2006). Sense of humor, emotional intelligence, and social competence. *Journal of Research in Personality, 40*(6), 1202–1208. https://doi.org/10.1016/j.jrp.2005.08.005

Zillmann, D., Bryant, J. ve Cantor, J. R. (1974). Brutality of assault in political cartoons affecting humor appreciation. *Journal of Research in Personality, 7*(4), 334–345. https://doi.org/10.1016/0092-6566(74)90055-5

Zillmann, D. ve Cantor, J. R. (1972). Directionality of transitory dominance as a communication variable affecting humor appreciation. *Journal of Personality and Social Psychology, 24*(2), 191–198. https://doi.org/10.1037/h0033384

Ziv, A. (1976). Facilitating effects of humor on creativity. In *Journal of Educational Psychology* (Vol. 68, Issue 3, pp. 318–322). American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/0022-0663.68.3.318

Ziv, A. (1983). The influence of humorous atmosphere on divergent thinking. *Contemporary Educational Psychology, 8*(1), 68–75. https://doi.org/10.1016/0361-476X(83)90035-8

14. Bölüm

KADINLARA YÖNELİK ÖN YARGILARA YENİ BİR BAKIŞ:

Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı

Nur Okutan

Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı (Glick ve Fiske, 1996), kadınlara karşı ön yargıların, çelişkili tutumlar içerdiğini ileri sürmektedir. Çelişkili tutumlar, iki şekilde görülebilir: düşmanca ve korumacı. *Düşmanca cinsiyetçilik*, kadınlara yönelik olumsuz tutumlarla ilişkilidir. Çoğu zaman bu tutumlar, kadınların küçük görülmesi ve değersizleştirilmeleriyle ilgili düşünce ve duygulara karşılık gelir. *Korumacı cinsiyetçilik* ise olumlu duygular ve düşüncelerle ifade edilir. Bu şekilde, kadınlara, görünürde bir değer atfedilir. Her iki ön yargının kaynağında, erkeklerin üstünlüğü fikrine dayanan (ataerkil) bir toplumsal sistem bulunur (Glick ve Fiske, 1996). Erkeklerin üstünlüğü, kadınlara erkeklerden daha farklı özellikler (bağımlı, duygusal gibi) yükleyerek haklılaştırılmaya çalışılır (Brannon, 2002; Glick ve Fiske, 2001b). Çelişen bu tutumlar, aynı zamanda karşı cinse yakın bir bağlamda belirir. Erkeğin üstünlüğü, böyle bir bağlamda bir kadınla, yakın romantik bağlar kurma arzusu ve gereksinimiyle sarsılabilir. Dolayısıyla, var olan üstünlüğün korunması ve sürdürülmesi çabasıyla, yeni cinsiyetçi eğilimler ortaya çıkabilir (Glick ve Fiske, 1996). Erkekler, üstünlüklerini olumsuz ya da düşmanca tutum ve tavırlarla devam ettirmeye odaklanırlarken kadınlar daha uyumlu, itaatkâr yönelimler sergileyebilirler. Kadınların itaatkâr yönelimleri ve aynı zamanda karşı cinsle yakın bir bağ oluşturma ihtiyacı, erkekleri korumacı tutumlar sergilemeye yönlendirebilir. Bu ilişkisel cinsiyetçi örüntüler, kuramın öncülerinin (Peter Glick ve Susan T. Fiske) de dikkatle üzerinde durdukları, çelişik duygulu cinsiyetçiliğin en önemli kaynaklarından birine işaret eder.

Ancak kurama ve çelişik duygulu cinsiyetçilik kavramına dair yapılan çalışmaların bu önemli vurguyu gözden kaçırdıkları söylenebilir. Söz konusu

alandaki çalışmaların ve üretilen bilgilerin henüz gelişmekte olduğu görülebilmektedir. Şimdiki çalışma, dikkatleri, yeniden kuramın temel önermesine çekmeyi; cinsiyetçiliğin çelişen doğasına bir kavrayış geliştirebilmeyi hedeflemektedir. Bu amaçla, kitabın bu bölümünde, ilk olarak çelişik duygulu cinsiyetçilik kavramı ve kökenleri, ardından Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı tanıtılmaya çalışılacaktır. Ardından, çelişik duygulu cinsiyetçiliğin romantik ilişkiler bağlamı irdelenecektir. Son olarak çelişik duygulu cinsiyetçilik, Türkiye bağlamı temelinde tartışılacaktır.

Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Nedir?

Çelişik duygulu cinsiyetçilik ya da kadınlara karşı çelişkili ön yargıları ele almadan önce *tutum*, *ön yargı* ve *kalıp yargı* kavramlarına kısaca değinmek gerekir. Bu kısımda, ilgili kavramlar, cinsiyetçilikle bağlantıları temelinde tanıtılarak, cinsiyetçilik konusuna bir giriş yapılacaktır.

Tutum, Ön Yargı ve Kalıp Yargılar

Tutum, bir şeyle ilgili inançlarımız, duygularımız ve davranışsal eğilimlerimizle ilişkilidir. Bunlar, başka insan[lar], cansız nesneler, bir yer, soyut bir kavram, eylem ya da durumlar (*tutum nesneleri*) olabilir (Oskamp ve Schultz, 2005). Onları olumlu ya da olumsuz değerlendirebilir; sevebilir ya da sevmeyebiliriz. Bazı görüşleri benimserken diğerlerine karşı çıkabilir; kimilerini daha sempatik bulurken, başkalarından hoşlanmayabiliriz. Bu inançlar ve duygular ise bizim belirli bir biçimde (iyi/kötü, olumlu/olumsuz) davranmamıza yol açabilir (Fishbein ve Ajzen, 2011). Farklı görüşlere yer vermek ya da sempatik "olmayan" kişilerle yakınlık kurmak istemeyebiliriz. Örneğin, toplumsal normlara uymayan kadınlar (feministler, başarılı iş kadınları gibi), toplumun beklentilerinden farklı olduklarından, iş arkadaşı ya da romantik bir eş olarak tercih edilmeyebilirler (Glick ve Fiske, 1996) çünkü bir iş kadını, annelik rolünü ihlal etmiş biri olarak görülebilir. Bu, onun "yetersiz" ya da "kötü" olarak algılanmasına ve sevilmemesine (sempatik olmamasına); dolayısıyla da bir eş olarak istenmemesine sebep olabilir. Bu tarz bir yönelim ise *tutumlar*la; başkalarına (ör., kadınlar) karşı olumlu ya da olumsuz düşünce (yeterli/yetersiz görmek gibi) ve duygular (sevmek/düşmanlık duymak gibi) içeren ve onlara ilişkin davranışları şekillendirebilen bir eğilimle (Krech ve Crutchfield, 1948) açıklanır. Görülebileceği gibi tutumlar, sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde önemli bir işleve sahiptir. Ancak tutumların kendisi de sosyal bir bağlamda gelişir. Bir diğer ifadeyle, tutumlar hem sosyal

bağları etkiler hem de ondan etkilenir. Sosyal ilişki bağlamlarındaki deneyimler (Krech ve Crutchfield, 1948) ve ait olunan sosyal grupların (aile gibi), tutum gelişiminin önemli belirleyicileri olduğu gösterilmektedir (Aronson ve diğ., 2010/2012). Örneğin, uzun süre birlikte olan kişilerin zamanla benzer tutumlar geliştirdikleri bilinir (Aronson ve diğ., 2010/2012). Yine, çiftler, ilişkilerinin ilk zamanlarına kıyasla, eşleriyle aynı görüşleri paylaştıklarını ifade ederler (Hammond ve diğ., 2016). Bu nedenlerle de tutumların, sosyal ilişkilerin düzenlenmesinde kilit bir role sahip olduğu ancak aynı zamanda kendisinin de bu ilişkilerden (ör., romantik ilişkiler) etkilendiği söylenebilir (bk., Hammond ve Overall, 2017b; Hammond ve diğ., 2016).

Tutumlar, sosyal bir grupla ilişkili olduğunda ise hem tutumun içeriği hem de sonuçları farklı olabilir. Böyle bir durumda tutumlar, herhangi bir nesneyle ilgili düşünce, duygular ve davranışsal eğilimlerden oldukça farklıdır. Örneğin, bir kişi, "gayda" müzik aletinin (İskoçların millî çalgısı) fiziksel özelliklerini (sesi, görünümü gibi) bilebilir ve sesinin etkileyici olduğunu düşünebilir. Bu ses, onun hoşuna gidebilir. Dolayısıyla da ara sıra "gayda" dinleyebilir ya da bir "gayda" kursuna katılabilir. Burada, tutumun yönelimi (düşünce, duygu ve davranışlar) bir tek şeye; müzik aletinedir ve tahmin edileceği üzere tutuma dair sonuçlar, örneğin, bu müzik aletinin sesinden hoşlanmamak ya da müzik çalgısını dinlememenin kendisi, olumsuz bir şeyle sonuçlanmaz. Bu tutum, "gayda" çalan bir sosyal gruba, İskoçyalı erkeklere yöneldiğindeyse durum farklılaşır. "*İskoçyalı erkekler etek giyerler.*" biçiminde bir düşünce, onların "kadınsı" olarak değerlendirilmelerine ya da bu erkeklerin, "erkeksi rolleri" ihlal ettikleri düşünüldüğünden, bu kişilere, olumsuz duygular geliştirilmesine yol açabilir. Bu (ön)yargılar, İskoçyalı bir erkekle arkadaşlık edilmemesine ya da onun sosyal ortamlardan dışlanmasına neden olabilir. Fark edilebildiği üzere, ilk örnekten ayrı olarak burada, gerçekçi olmayan bir değerlendirme ve olumsuz bir davranışsal sonuç dikkati çeker. Dışlanan kişi, kendi özelliklerinden ayrı tutularak daha önceden var olan düşünce ve duygularla değerlendirilmekte, bir diğer anlatımla *ön yargı*lanmaktadır.

Bu benzetiden anlaşıldığı gibi bir tutum, sosyal bir gruba yöneldiğinde, *ön yargı* biçimini almaktadır. *Ön yargılar* da tutumlar gibi düşünce ve duyguları içerir (Brown, 2010) ancak bu düşünceler, belirli gruplar ya da onlarm üyelerine yönelik yerleşik inançlarla ilgilidir (Krech ve Crutchfield, 1948). Düşünceler, doğru ya da yanlış olabilir fakat yargılar gerçekçi değildir çünkü bu bir ön değerlendirmeyi içerir (Krech ve Crutchfield, 1948). Benzer biçimde, ön yargıya dayalı duygular, olumlu ya da olumsuz olabilir. *Ön yargılar,* her zaman olumsuz

değerlendirmeler içermeyebilir. Olumlu da olsa ön yargılı düşünce ve duygular, "sosyal bir gruba üye olmaları nedeniyle insanları değersizleştirir" (Abrams, 2010, s. 8). *Ön yargıların* olumlu içeriklerinin olması, aynı zamanda dolaylı olabileceğine de dikkat çeker. Başka bir söyleyişle, *ön yargılar* açık biçimde ifade edilmeyebilir ya da doğrudan gözlenmeyebilir (Brown, 2010). Özetle, *ön yargılar*, belirli bir sosyal gruba yönelik (ör., kadınlar), açık/örtük, doğrudan/dolaylı düşünce, duygu ve davranışları içeren ön değerlendirmeler olarak tanımlanabilir.

Ön yargılama, ön yargı içeren düşüncelerle başlar. Bu düşünceler, *kalıp yargılar* olarak isimlendirilir. *Kalıp yargılar*, sosyal gruplarla ilişkili, yerleşmiş inançlardır. Onların belirli özelliklerini tanıtır, onlarla ilgili bize kısa ve öz bilgiler sağlar (Kağıtçıbaşı, 1999). Biz bu bilgiler yoluyla, başka insanları kolaylıkla tanıyabilir; onlarla ilgili yargılarda bulunur (Deaux ve Lewis, 1984) ve davranışlarımızı biçimlendiririz (Whitley ve Kite, 2010). Başka bir ifadeyle, kalıp yargılar, çevremizle ilgili bilgi edinirken ve bu bilgiyi yorumlarken bize kolaylık sağlar. Örneğin, kadınlar, yaş almış insanlar ya da astronotların nasıl kişiler olduklarını bu sayede bilebilir; onlar hakkında değerlendirmeler yapabiliriz. Ancak bu bilgiler bazıları doğru bile olsa gerçekçi olmayabilir çünkü söz konusu bilgiler, kadınlar ya da yaş almış insanlarla ilgili genellemelere yol açabilir. Bu genelleme ile örneğin, yaş almış insanların hepsi aynı özelliklerle (unutkan, dayanıksız gibi) bilinebilir (Whitley ve Kite, 2010). O kişinin kendi özellikleri ise göz ardı edilir. Dolayısıyla, yaş almış biri ile karşılaşıldığında, ondan bir şeyleri unutabileceği beklenebilir. Bu genelleme, gerçekçi bir değerlendirme değildir ve yanlış ya da haksız sonuçlara neden olabilir. Bu öz bilgi, böylelikle ön yargıların da temelini oluşturur (Whitley ve Kite, 2010).

Diğer taraftan kalıp yargılar, doğru da olabilir. Bir başka ifadeyle, kadınlar ve erkekler, farklı özelliklere sahip olabilirler (Dökmen, 2006). Kalıp yargıların ön yargılı tutuma dönüşmesi, bu özelliklerin genellenmesi ve farklılıkların abartılmasıyla olur (Glick ve Fiske, 1996). Örneğin, kalıp yargılara göre, bütün kadınların duygusal; erkeklerinse güçlü olduğuna inanılır. Kadınlar, itaatkâr eğilimler gösterirken erkekler baskın ve bağımsız niteliklerle değerlendirilir (Brannon, 2002). Dolayısıyla, öyle olmasa da tüm kadınlardan duygusal davranması, aksi özellikleri taşısa bile (oldukça kırılgan biri gibi) bir erkeğin tüm zorlukları aşabilmesi beklenir. Bu tarz bir genelleme ve cinsiyetleri farklılaştırma, devamında iki sonuca yol açabilir:

1. Ön yargılar için duygusal bir zemin hazırlanabilir. Örneğin, duygusal özelliklere sahip, yeterlikleri düşük insanlar sevilmeyebilirler. Aksine

yetkin oldukları düşünülenlere hayranlık duyulabilir (Fiske ve diğ., 1999, 2002) ya da insanlar, sıcak ve samimi bulduklarını sevebilir, soğuk ve mesafeli olanlardan hoşlanmayabilirler (MacDonald ve Zanna, 1998). Dolayısıyla, kadınlar yeterli algılanmadıklarından küçümsenebilir. Yetkin görünenler ise (başarılı iş kadınları gibi) soğuk olarak nitelendirilerek onlar için olumsuz duygular beslenebilir (Heilman, 2001).

2. Bu inançlar ve duygular, aynı zamanda kadınlar ve erkeklere farklı sosyal roller yükleyerek (Eagly ve Steffens, 1984), onları belirli bir şekilde davranmaya güdüleyebilir. Erkekler, üstün konumlarını sürdürmeye, kadınlar ise var olan konumlarını korumaya güdülenebilirler (Jost ve Banaji, 2004; Jost ve Kay, 2005; Sibley ve diğ., 2007; Sibley ve diğ., 2009).

Cinsiyet kalıp yargıları ise kadınlar ve erkeklere atfedilen özellikleri ifade eder. Bu özellikler, onların hangi niteliklere sahip olduklarını ve yeterliklerini belirtir. Kadınların, duyarlı, cana yakın ve dışavurumcu; erkeklerinse yetkin, bağımsız, nesnel ve akılcı özelliklere sahip oldukları düşünülür (Broverman ve diğ., 1972). Bu düşünceler, kadınlar ve erkeklerle ilgili farklı beklentiler yaratabilir. Devamında da onlardan kendi özelliklerine (kalıp yargılara) uygun davranmaları istenir (bk., Heilman, 2001). Kadınların, evin ve çocukların bakımı gibi rolleri (Bermúdez ve diğ., 2015), erkeklerinse zorlu görevleri üstlenmeleri beklenebilir (Levant ve Richmond, 2008). Kadınlar, yeterli olmadıkları, duygusal davrandıkları için yöneticilik gibi görevlerde tercih edilmeyebilirler ya da "erkek işlerinde" başarılı olan kadınlar, sosyal çevrelerinde onay görmeyerek cezalandırılabilirler (toplumsal yaptırımlar, aşağılanma, sevilmeme gibi) (Heilman, 2001).

Özetle, kadınlara yönelik ön yargılı tutumlar (*cinsiyetçilik*), cinsiyet kalıp yargılarına dayanır. Kalıp yargılar hem kadınların özelliklerini betimler hem de nasıl davranmaları/davranmamalarına ilişkin kuralları içerir. Bu özellikler ve kurallar (cinsiyet rol normları), kadınlara karşı duyguları da etkileyebilir. Kadınların hassas, duyarlı kişiler olarak görülmeleri olumlu bazı duygulara, annelik rolünü üstlenmeleri, onlara şefkat ve hayranlık beslenmesine (korumacı duygular) yol açabilir. Aksine, duygusal olmaları, bazı işlerde (yönetimsel gibi) yetersiz algılanmalarına neden olarak olumsuz duygular (küçümseme gibi) doğurabilir. Kalıp yargısal özelliklere uymayan (ör., erkeksi olan) ve kadın rollerinden farklı davrananlara (başarılı bir yönetici/lider olma gibi) ise olumsuz duygular (ör., düşmanlık) geliştirilebilir. Dolayısıyla, kalıp yargılar ve ilişkili duygular, çelişkiler içermektedir. Bu da kadınlara yönelik ön yargılı tutumların çelişkili doğasına açıklık getirebilir.

Cinsiyetçilik: Eski ve Yeni Biçimleri

Cinsiyetçilik, cinsiyete özgü bir ön yargıdır. Ön yargının bu biçimi, her iki cinsiyete yönelik olabilir ancak kadınlar erkeklere kıyasla daha fazla ayrımcılığa maruz kalmaktadırlar (Whitley ve Kite, 2010). Kadınların toplumsal, siyasal ve ekonomik alanlarda erkeklere göre olumsuz konumları süreklilik göstermektedir (Glick ve Fiske, 2001b). Dolayısıyla, *cinsiyetçilik* kadınlara yöneltilen bir ön yargıyı tanımlamak için kullanılır (Brown, 2010). Bu tanımlamanın kendisi bile çağdaş dünyada, kadınlara karşı ön yargının bir sorun olmaya devam ettiğine işaret edebilir. Ancak kadınlar eskiye göre birçok alanda, daha fazla hak ve söz sahibidirler. Kadınlara yönelik ön yargıların (*cinsiyetçiliğin*) bir yandan azalırken diğer taraftan etkisinin sürüyor olması, farklı/yeni biçimlerine işaret etmektedir (Brown, 2010). Örneğin, ayrımcılığın açık bir şekilde desteklenmesi artık pek çok toplumda hoş karşılanmamaktadır. Kadınlar bazı yüksek statülü görevlere gelebilmekte, siyasal alanda mevki edinebilmektedirler ancak aynı zamanda kimi önemli ve başarılı işler onlar için uygun görülmeyerek dolaylı biçimlerde engellenirler (bk., "*cam uçurum*[2]" Ryan ve Haslam, 2005). Bu bilgiler, ön yargıların *eski* ve *yeni* görünümlerinin farklı olduğunu göstermektedir. Kadınlara yönelik ön yargıların yeni biçimleri, "*modern / dolaylı*", "*kaçınmacı / itici*" ya da "*çelişkili*" olabilir (Brown, 2010). Eski ön yargılar, bir cinsiyetin üstünlüğünü açık biçimde savunur diğer cinsiyeti küçümser ve dışlarken (doğrudan ayrımcılık) (erkekler kadınlara göre daha zekidir gibi); ön yargının *modern* şeklinde, cinsiyete dayalı sorunlar görmezden gelinir. Kadınlara karşı ayrımcılığın artık yaşanmadığı iddia edilerek, ön yargı dolaylı olarak ifade edilir. Modern ön yargıların, kalıp yargı içerikleri de eski biçimlerinde olduğundan farklıdır (Brown, 2010). Örneğin, kadınların, erkekler kadar zeki olduğuna inanılır. Aynı zamanda duygular da eskisi kadar güçlü/düşmanca olmayabilir. Bunun yerine, *modern* ön yargılarda olumsuz duygular, hoşlanmamak ya da gücenmekle ifade edilebilir (Whitley ve Kite, 2010).

Olumsuz duygular, bir diğer yeni ön yargı biçiminde (*kaçınmacı / itici*) ön yargı duyulan gruplardan kaçınılmasına, onlarla daha az temas kurulmasına neden olabilir. Aslında ön yargılı bu kişiler, gruplar arası eşitliğe inanırlar ve bu inançlarının da bilinmesini isterler. Başkalarına ön yargılı görünmek istemezler ancak diğer taraftan ön yargı taşıdıkları kişilere karşı olumsuz duygular da hissederler. Onlarla etkileşimde bulunmaktan rahatsız olur, bu etkileşimlerden

[2] Kadınların başarısız olma ihtimallerinin olduğu yönetimsel görevlere getirilmesi. Böylelikle, başarısız bir yönetimden (yetkin olamamaktan) kadınların sorumlu tutulması.

kaygı duyarlar. Bu nedenle de onlardan uzak kalmaya çalışırlar. Ancak temas kurmak zorunda kaldıklarında, duruma göre ön yargı tepkileri farklılaşır. Yargılanmayacaklarını düşündüklerinde ön yargılarını ifade ederlerken, aksi durumda ön yargılı olmadıkları izlenimi oluşturmaya çalışırlar (Whitley ve Kite, 2010). Örneğin, kadının insan haklarını destekleyen ancak kadın erkek eşitliğini savunan kadınlara karşı olumsuz duygular besleyen bir kişi, akademik bir etkinlikte, onlarla bir araya gelmek istemeyebilir; dolayısıyla bu etkinliğe katılmayabilir. Katılımın gerekli olduğu durumda ise ön yargılı görünmemek için duyduğu rahatsızlığı gizleyerek kadının insan hakları savunuculuğunu yapabilir.

[Kadınlara yönelik] ön yargılar, bu iki yeni ön yargı biçiminden farklı olarak hem olumlu hem de olumsuz tutum bileşenleri ile de ifade edilebilir (*çelişik ön yargı*). Bu ön yargıda, olumlu ve olumsuz duygu ve düşünceler bir arada bulunur. Başka bir ifadeyle, ön yargı, bir çelişki barındırır (Brown, 2010). Çelişki, ön yargının diğer iki biçiminde de yaşanır ancak çelişkinin kaynağı farklıdır. Modern ve itici ön yargıda insanlar, ön yargılı biri olmadıklarına inanırlar. Buna karşılık, ön yargılı duygu ve düşüncelere sahiptirler. Dolayısıyla da bu durum onlarda bir çelişki oluşturur. Öte yandan, *çelişkili ön yargı*da bu tarz bir çatışma/uyumsuzluk yaşanmaz. Bireyler, birbiriyle çelişen duygu ve düşünceleri aynı anda benimseyebilirler (Whitley ve Kite, 2010). Bu benzer şekilde, kadınlara ilişkin ön yargılarda da görülebilir.

Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı

Glick ve Fiske (1996, 2001a), bu önemli noktadan hareketle, kadınlara ilişkilin ön yargıların çelişkili doğasına dikkatleri çekerek yeni bir cinsiyetçilik kuramı (*Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik*) geliştirmişlerdir. Kuramın (Glick ve Fiske, 2011) genel olarak üç temel fikre dayandığı söylenebilir: cinsiyetçi ön yargılar 1. çelişkilidir, 2. örtük bir biçim alabilir ve 3. farklı bir bağlamla daha ilişkilidir.

İlkine göre, ön yargının özünde çelişkili tutumlar vardır ve cinsiyetçilik, ön yargıların çelişen doğası ile anlaşılabilir. Bu görüş, kadınlara yönelik birbiriyle çelişen düşünce ve duyguları esas alır. Bir diğer vurgu ise çelişkili duygu ve bilişlerin herhangi bir tutarsızlık oluşturmaması, ön yargılı bireylerin (kadın/erkek), bu çelişkiden rahatsızlık yaşamamalarına yapılır. Başka bir ifadeyle, çelişkiler, birbirini dışlayıcı biçimlerde bulunmazlar. Aksine daha çok tamamlayıcı bir özellik gösterirler. Bu fikir, çelişik duygulu cinsiyetçiliği, diğer ön yargı biçimlerinden farklılaştırdığı gibi aynı zamanda cinsiyetçi ön yargıların doğasını anlamamıza da

olanak sağlar. Örneğin, bu ön yargıda, kadınların, saf ve ahlaklı ancak güvenilmez olduklarına inanılır çünkü kadınlar, erkeklere istediklerini yaptırabilmek ya da onlar üzerinde hâkimiyet kurabilmek için güzelliklerini kullanabilirler (Glick ve Fiske, 1996). Kadınlar, iyi bir eş ve anne olabilirler fakat ailedeki önemli kararları erkeklerin vermesi gereklidir (Chen ve diğ., 2009) çünkü bu konuda erkekler, kadınlara göre daha yetkindirler. Yine kadınlara, nazik ve hoş tavırlarla yaklaşılması, şart olursa kadınların fedakârca korunmaları gerektiği düşünülür (Viki ve diğ., 2003). Bu düşünceyle çelişen ama onu dışlamayan bir başka fikir daha ona eşlik edebilir. O da kimi durumlarda kadınların bazı davranışlarının erkekler tarafından kontrol edilmesi, hatta gerekirse bunun için fiziksel güç/şiddetin kullanılabileceği inancıdır (Glick ve diğ., 2002). Bu örnekler, aynı zamanda kadınlara verilen değerin bazı kurallara tabi olduğunu gösterir. Kurallar ya da normların kaynağında yerleşik inançlar (geleneksel kadın erkek rolleri, kalıp yargılar) bulunur. Bu inançlarda, kadınlardan "itaatkâr" (Broverman ve diğ., 1972) bir "eş" olmaları, erkeklerdense bu özellikleri taşıyan kadınları korumaları beklenir (Hammond ve Overall, 2017b). Dolayısıyla, normlara uyan kadınlar saygınlık ve ilgiyi hak ederler. Normlara uymayanlarsa olumsuz sonuçlarla karşılaşabilirler (Cross ve diğ., 2019). Özetle, bu bilgiler, kuramın temel vurgusuna açıklık getirir: bir inanç, çelişkili bir diğerini tamamlamaktadır. Bu bilgi önemlidir çünkü cinsiyetçi ön yargıların neden çelişki içerdiğini (çelişen doğasını) ve bunun ehemmiyetini kavramamıza olanak sağlar. Buna göre, çelişen ön yargıların bir arada olması (birbirini bütünlemesi), görünürde olumsuz duygu ve düşüncelerin desteklenme olasılığını artırır.

Bu, ön yargının daha örtük biçimi ile gerçekleşebilir. Önceki kısımlarda kısaca değinildiği üzere, ön yargılar, biçim değiştirmiştir artık daha dolaylı, örtük ve ılımlı duygu ve düşüncelerle ifade edilmektedir. Örneğin, "*Kadınlar, erkekler kadar akıllı değildir.*" gibi inançlar pek kabul görmemektedir (Glick ve Fiske, 2011). Bu inançlar, şimdilerde, "eski moda" olarak (Glick ve Fiske, 1996) düşünülür. Eski moda inançların yerini ise üstü kapalı fikirler almıştır. Yeni fikirlerin, öncekilerden iki yönüyle farklı olduğu söylenebilir: a) açık biçimde kendini göstermez, b) onların bu özelliği, aynı zamanda ön yargılı duygu ve düşüncelere kabul edilebilir bir zemin sağlar çünkü olumlu düşünce ve duygular, ön yargıların üzerlerini örter. Cinsiyetçi ön yargılar, böylelikle fark edilmez. Dolayısıyla, "yeni moda" inançlar, erkeklerin kadınlara göre soyut düşünme ve problem çözme yetilerinin daha fazla olduğunu içerdiğinde (Cejka ve Eagly, 1999), bunun bir ön yargı olduğu fark edilmez. Ayrıca ön yargının fark edilememesi, ön yargıyı taşıyan ve ön yargıya maruz kalanlarda aynıdır. Bir diğer

ifadeyle, kadınların kendisi de böyle bir düşüncenin bir ön yargı içerdiğini fark etmeyebilir. Bu, *Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı* açısından önem verilmesi gereken bir diğer konudur. Çelişkilerin örtük biçimi, bu şekilde ön yargının hedefinde olanların (kadınlar) cinsiyetçiliği aynı biçimde benimsemelerine neden olabilir. Hatta kimi durumlarda, kadınların örtük cinsiyetçi ön yargıları, erkeklerden daha fazladır (Chen ve diğ., 2009; Yakushko, 2005). Sonuç olarak bu bilgiler de kadınlara yönelik ön yargıların çelişkili doğasını ve yaygınlığını daha anlaşılır yapabilir.

Kuramın bir diğer temel düşüncesi (Glick ve Fiske, 1996), çelişkilerin bağlamsal özelliklerden kaynaklanabileceğini ileri sürmektedir. Bu düşünceye göre, cinsiyetçilik, diğer ön yargı biçimlerinden farklıdır. Cinsiyetçi ön yargılar, farklı bir bağlamda daha gelişir. Kadınlar ve erkekler, diğer sosyal bağlamlardan ayrı olarak yakın karşı cinsel (romantik) ilişkiler bağlamında da birliktedirler. Bu ilişki örüntüleri, diğer sosyal ilişkilerden oldukça farklıdır (Glick ve Fiske, 2011). Romantik ilişkiler, karşılıklı bağımlılık düzeyleri, ilişki süreleri, bir arada olma sıklıkları, paylaşımlar (ör., çocuklar), sevgi (tutkulu aşk) ve yakınlık biçimleri (cinsel yaşam gibi) gibi pek çok yanı ile diğer kişiler (dostluk, çalışma arkadaşlığı gibi) ve gruplar arası (meslekler, yaş) ilişki biçimlerinden ayrılır (Winstead ve diğ., 1997). İlişkisel bu örüntüler, cinsiyetçi tutumların doğasını etkileyebilir. Örneğin, karşılıklı bağımlılığın bir neticesi olarak (Hammond ve Overall, 2017a) kadınlar, kendileri için uygun görünen kadınsı rolleri, olumsuz tutumlara maruz kalmamak için ilişkilerinin başlarında olduğundan daha fazla benimseyebilirler (Hammond ve diğ., 2016). Ayrıca yakın romantik ilişkilerde, kadın erkek rolleri belirgin sınırlara sahiptir (McCarty ve Kelly, 2015; Peplau ve Gordon, 1985). Bu, birçok toplumda da benzerdir. Kadınlar ev işleri ve çocukların bakımından, erkekler, evin geçiminden sorumludurlar (Bermúdez ve diğ., 2015; Glick ve Fiske, 1996; Glick ve diğ., 2000). Kadın erkek rollerine uyma, cinsiyetçi tutumları doğurabilir (Eagly, 1987) ya da ilişkisel sorunlar, ön yargılı tutumlar için bir zemin oluşturabilir (Hammond ve Overall, 2017b). Örneğin, ilişkisel güvensizlik yakın (romantik) kadın partnere yönelik olumsuz düşünce, duygu ve davranışlara (saldırganlık gibi) neden olabilir (Hammond ve Overall, 2013b). Dolayısıyla da cinsiyetçi ön yargılar, yakın ilişkisel bağlam içerisinde değerlendirilmelidir.

Kısaca, *Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı*'na göre, kadınlara karşı ön yargılar, çelişkilidir (örtük ve açık; olumlu ve olumsuz) ve diğer ön yargı türlerinden ayrı olarak (karşı cinsel) yakın (romantik) ilişkiler bağlamından etkilenir. Çelişen ön yargılar, daha açık ve olumsuz tutumlarla, aynı zamanda olumlu

ancak örtük biçimlerde ifade edilebilir. Kuramın öncüleri (Glick ve Fisek, 1996), kadınlara yönelik çelişkili ön yargıların, iki biçimde görülebileceğini söylemektedirler. Bu ön yargılar, *düşmanca* ve *korumacı cinsiyetçilik* olarak isimlendirilir.

Düşmanca ve Korumacı Cinsiyetçilik

Düşmanca cinsiyetçilik, kadınlara yönelik ön yargıların "eski moda" ya da geleneksel biçimini ifade etmektedir (Whitley ve Kite, 2010). Ön yargının bu biçiminde, olumsuz duygular ve düşünceler, düşmanlık içerecek bir şekilde kendisini gösterir. Ön yargılı tutumlar doğrudan ifade edildiğinden, bu değerlendirmeler, kolaylıkla fark edilebilir. Olumsuz düşünceler, kadınların aşağılanması ve erkeklere göre daha yetersiz algılanmaları ile ilişkilidir. Düşmanca duygular, bu düşüncelere benzer olarak kadınları küçümsemek ya da hor görmek gibi güçlü, olumsuz değerlendirmeleri içerir (Glick ve Fiske, 1996).

Korumacı cinsiyetçilik ise olumlu tutumlarla bağlantılıdır. Tutumlar olumlu olsalar da özünde kadınlara ilişkin geleneksel kalıp yargılara dayanır. Ancak bu kalıp yargılar, olumlu bir içerik taşıdığından ön yargı gibi algılanmazlar ve kolaylıkla fark edilmeyebilirler. Örneğin, kadınların el üstünde tutulması, korunmaları gerektiğine inanılır çünkü erkeklerden daha zayıf oldukları düşünülür. Bu düşüncenin temelleri, düşmanca cinsiyetçilikle (kadınların erkeklerden aşağı olduğu fikri) aynıdır (Glick ve Fiske, 1996). Ön yargı, yalnızca biçim değiştirmiştir, daha modern ya da yeni biçimleriyle ifade edilmektedir. Dolayısıyla, *korumacı cinsiyetçiliğin* "yeni moda" ya da modern ön yargıyı temsil ettiği söylenebilir. Araştırmacılara göre, bu yeni ön yargı biçimine özellikle dikkat edilmelidir (Glick ve Fiske, 1996) çünkü *korumacı cinsiyetçilik*, farkında olmaksızın daha derin ve olumsuz etkiler yaratabilir (Brown, 2010) ancak ifade ediliş biçimleri ya da tutumların içeriği (olumlu/olumsuz) açısından ayrışsa da her iki ön yargı, kadınlara ve erkeklere dair geleneksel cinsiyetçi görüşlere dayanmaktadır (Glick ve Fiske, 1996).

Düşmanca ve Korumacı Cinsiyetçiliğin Temelleri

Ataerkillik: Baskıcı ve Koruyucu

Geleneksel cinsiyetçi görüşler ise *ataerkil* bir toplumsal sistemde gelişir (Glick ve Fiske, 1996; Glick ve diğ., 2000). Bu yapıda, genel olarak kadınlara erkeklerden daha az önem verilir. Erkekler, kadınlardan üstün tutulur ve

dolayısıyla tüm ekonomik, siyasal, toplumsal ve kişiler arası alanlarda güç ve kontrolün / yetkinin erkeklere ait olduğu düşünülür (Walby, 1989). Cinsiyetler arası ilişkiler ve cinsiyetlerden beklenen roller de erkeklerin kadınlardan üstün olduğu fikrinden etkilenir ve neredeyse bütün kültürlerde bu fikrin hâkim olduğu söylenebilir (Glick ve Fiske, 1996). Başka bir ifadeyle, kadın ve erkek ilişkileri ve cinsiyetçi tutumlar, bu fikir temelinde biçimlenir (Glick ve Fiske, 1996; Sidanius ve Pratto, 2004). Örneğin, bu fikre göre, önemli kararlar erkekler tarafından alınmalıdır çünkü kadınlar, karar verebilecek yeterlikte değillerdir. Hatta kadınların, tıpkı bir çocuk gibi kontrol edilmeleri ve yönetilmeleri gerektiğine inanılır (*düşmanca tutumlar*) ve yine kadınlar, erkeklerden daha hassas ve zayıf olduklarından onların korunmaya ihtiyaçları oldukları düşünülür (*korumacı tutumlar*).

Ataerkillik, kadınlara yönelik cinsiyetçiliği *baskıcı* ve *koruyucu* biçimlerde etkileyebilir (Glick ve Fiske, 1996, 2001a; Kandiyoti, 2013). Kadınlar, ataerkil düşünce biçiminden farklı davrandıklarında *baskıcı*; bu düşünceleri desteklediklerinde ise *koruyucu* unsurlar etkinleşebilir. Örneğin, kadınlar güç ve kariyer elde ettiklerinde ya da geleneksel cinsiyetçi yapıya karşı durduklarında bir tehdit olarak algılanabilirler (Glick ve diğ., 1997).Tehdit, erkeklerin güç ve kontrollerini kaybedecekleri korkusuna; bu da kadınlara yönelik düşmanca tutumlara neden olabilir. Düşmanca tutumlar, kadınların çalışma yaşamında maruz kaldıkları ayrımcılığın görmezden gelinmesi ya da romantik bir ilişkide, karar verme yetkisinin erkeğe ait olduğuna inanılması biçimlerinde görülebilir (Glick ve Fiske, 2001b). *Baskıcı ataerkillik*, kadınların erkeklerin üstünlüğünü kabul ettikleri ve buna uygun davrandıkları durumlarda, koruyucu bir forma dönüşür (*koruyucu ataerkillik*) (Glick ve Fiske, 2001a). Ataerkillik, bu tür durumlarda, "bir babanın çocuklarıyla kurduğu" ilişkiye benzer. Kurallara uyan kadınlara sevgi ve ilgi gösterilir, onlar "güçlü" erkeklerin koruması altına alınır (Glick ve Fiske, 1996). Örneğin, kadınların evin ve çocukların bakımını üstlendikleri (Glick ve diğ., 1997), erkeklere itaat ettikleri (Broverman ve diğ., 1972), yaşamın tüm diğer alanlarında erkeklerden geri planda kalabildikleri ve onlarla herhangi bir yarışa (ailenin reisliği, şirket yöneticiliği gibi) (Glick ve Fiske, 1996) girmedikleri müddetçe sevilmeyi, değer verilmeyi ve her tür fedakârlığı hak ettiklerine inanılır. Bu tarz bir ilgi ve değer görme, aynı zamanda kadınlara da cazip gelebilir (Hammond ve Overall, 2017b) ve onları, üstün grupların (erkeklerin) yararına davranmaya sevk edebilir (Sibley ve diğ., 2007; Sidanius ve Pratto, 2004). Böylelikle, *baskıcı* ve *koruyucu ataerkillik* biçimleri, kadınlara yönelik çelişkili cinsiyetçilik için önemli bir temel oluşturur.

Cinsiyetleri Farklılaştırma: Yarışmacı ve Tamamlayıcı

Ataerkil düşünce biçiminde, aynı zamanda kadınlar ve erkekler farklı özellik (kalıp yargılar) ve rollerle betimlenirler. Bu özellikler, genelde kadınların erkeklerden daha zayıf olduklarını ifade eder (Glick ve Fiske, 2001b). Kadınlar, hassas, bağımlı, sezgileriyle hareket eden, yetersiz ve bakım veren kişiler olarak görülür. Aksine erkekler, cesur, maceracı, baskıya göğüs gerebilen, mantıklı niteliklere sahip bireyler olarak düşünülür (Cejka ve Eagly, 1999). Cinsiyetlere atfedilen bu niteliklerin, erkeklerin üstün oldukları fikrini desteklediği görülebilir. Ancak bu özelliklerin, cinsiyetler arasındaki farklılıkları da abarttığı fark edilebilir. Anımsanacağı gibi cinsiyetler arasmdaki farklılıkların, bir grubu yücelten diğer grubu ise hor gören biçimlerde abartılması, ön yargılı tutumlar için güçlü bir dayanak oluşturmaktadır (Glick ve Fiske, 1996). Yetersiz, hassas ve sezgileriyle davranan kişilerin, önemli işlerde ve kararlarda yer almaları istenmez. Onlar daha çok çocukların bakımı, ev işleri gibi rollerde başarılı olabilirler. Cinsiyetlere ait özelliklerin ve rollerin bu şekilde ayrıştırılması, erkek üstünlüğünün savunulduğu bir sistemin devamında önemli bir rol oynayabilir. Buysa iki şekilde olabilir: Verilen örnekteki gibi kadınların olumsuz özellikleri abartılarak, onlar için erkek üstünlüğünü tehlikeye sokmayacak toplumsal roller belirlenir (*cinsiyetler arası yarışmacı farklılaştırma*). Bir diğerinde ise kadınlar, erkeklerin daha az sahip olduğu düşünülen olumlu niteliklerle (ör., şefkatli, duyarlı, kibar, sempatik) (Cejka ve Eagly, 1999) erkeklerden farklılaştırılır ancak bu özellikler de kadınların erkeklerden daha zayıf oldukları inancına dayanır. Kadınlardan da bu özellikleri tamamlayan biçimlerde davranmaları beklenir (*cinsiyetler arası tamamlayıcı farklılaştırma*). Örneğin, geleneksel kadın ve erkek rolleri farklıdır ancak biri diğerini tamamlar özelliktedir. Buna göre, erkekler evin geçiminden sorumlu tutulurlarken kadınlardan iyi bir eş ve anne olarak erkeklere destek olmaları istenir. Sonuç olarak *cinsiyetleri, yarışmacı* bir biçimde *farklılaştırma* düşmanca ve *tamamlayıcı farklılaştırma*nın ise korumacı cinsiyetçi tutumlara yol açtığı söylenebilir (Glick ve Fiske, 1996, 2001b).

Karşı Cinsellik (heteroseksüellik): Düşmanlık ve Yakınlık

Son olarak düşmanca ve korumacı cinsiyetçilik, bu çalışmanın da temel odağı olan karşı cinsel (romantik) yakın ilişkilerin doğasından kaynaklanabilir. Karşı cinsellik, aynı zamanda, düşmanca ve korumacı cinsiyetçiliğin en güçlü belirleyicilerinden biri olarak görülür (Glick ve Fiske, 1996, 2001b). Kadınlar ve erkekler, diğer sosyal etkileşim biçimlerinden ayrı olarak çocuk sahibi olma,

cinsellik ve yakın sevgi bağları kurma gibi nedenlerle de birbirlerine gereksinim duyarlar. Bu ilişkisel örüntü, kadınları ve erkekleri karşılıklı olarak birbirlerine bağımlı kılar (Thibaut ve Kelley, 1959). Kadınlar, aynı zamanda yakın romantik ilişkilerde, erkekler üzerinde güç elde edebilirler. Erkeklerin çocuk sahibi olabilmek ve cinsel bir yaşam için kadınlara olan bağımlılığı onlara önemli bir güç sağlayabilir. Gücün ve kontrolün kadınların eline geçebileceği kaygısı, erkeklerde düşmanca tutumlara yol açabilir (*karşı cinsel düşmanlık*) (Glick ve Fiske, 1996). Örneğin, kadınlar, fiziksel çekiciliklerini kullanan, erkekleri kandırmaya ya da istediklerini yaptırmaya çalışan kişiler olarak algılanabilir. Yine, cinsel çekicilik düzeyi yüksek kadınlar, nesneleştirilebilir (Sáez ve diğ., 2019). Cinsel nesneleştirme, bu kadınlara yönelik ayrımcılığı meşrulaştırılabilir (Chapleau ve diğ., 2007). Kimi durumlarda ise güçlerini kaybetme korkusu, erkeklerin saldırganca tutum ve eylemlerine yansıyabilir (Cross ve diğ., 2019). Ancak yine de kadınlar, erkek partnerler için sevgi, ilgi, şefkat, tutku ve samimiyet gibi temel gereksinimler nedeniyle vazgeçilmezdir. Gerçek bir mutluluk ancak karşı cinsel romantik bir eşle sağlanabilir. Bu olumlu düşüncelerse karşı cinsle romantik bir yakınlık kurma isteğine işaret etmektedir (*karşı cinsel yakınlık*). *Karşı cinsel düşmanlık* ve *yakınlık*, cinsiyetçiliğin diğer temellerinde olduğu gibi erkeklerin üstünlüğü esas fikrine dayanır. *Karşı cinsel düşmanlık*, düşmanca cinsiyetçi tutumlara; *yakınlık* ise korumacı cinsiyetçi tutumlara neden olur. Bu tutumların hedefinde olan kadınlar, düşmanlığın yaratacağı olumsuzluklar, karşı cinsel yakınlığın sağladığı rahatlık gibi nedenlerle, kadınlara yönelik çelişik ön yargılar geliştirebilirler. Erkeklerse yetkilerinin ellerinden alınabileceği düşüncesi ile düşmanca ve karşı cinse duydukları sevgi, çekim, cinsellik, neslini sürdürebilme gibi sebeplerle, korumacı tutumları benimseyebilirler (Glick ve Fiske, 1996, 2001b).

Görülebileceği gibi Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı, kadınlara yönelik ön yargıları yeniden kavramamıza olanak sağlamaktadır. Kuram, ön yargıların, çelişkili doğasına ve (karşı cinsel) yakın romantik ilişkiler bağlamının önemine dikkatleri çekerek, yeni bir bakış sunmaktadır.

Çelişik Duygulu Cinsiyetçiliğin Romantik İlişkiler Bağlamı

Kadınlara yönelik ön yargıları, bu yeni bakışla değerlendirme, birçok araştırmacının da ilgisini çekmiştir. Çelişkiler içeren cinsiyetçilik, farklı pek çok konuda ve bağlamda ele alınmıştır. Bunların daha sıklıkla, gruplar arası ilişkiler bağlamında, bireysel ideolojiler ve yönelimlerle (sosyal baskınlık, cinsiyetçi

sistemi meşrulaştırma, yetkecilik gibi) cinsiyetçiliği çerçevelediği görülmektedir (ör., Sibley ve Overall, 2011; Sibley ve diğ., 2007). Çelişik Duygu Cinsiyetçilik Kuramı ise cinsiyetçiliğin karşılıklı bağımlı ilişkisel örüntülerde belirebileceğini, etkilerinin ve işlevlerinin de bu temelde ele alınabileceğini ifade ederek (Glick ve Fiske, 1996) kadınlar ve erkekler arasındaki yakın ilişkiler bağlamını, odağına almaktadır (Fisher ve Hammond, 2019; Hammond ve Overall, 2017b). Ancak bu temel odağın dikkatlerden kaçtığı, yakın tarihli araştırmalardan görülebilmektedir. Dolayısıyla, çelişik duygulu cinsiyetçiliğin, romantik ilişkiler bağlamının gelişmekte olan bir alan yazın olduğu söylenebilir.

İzleyen kısımda, kuramsal düzeyde analiz içeren çalışmalara öncelik verilerek, çelişik duygulu cinsiyetçilik, bu temel odak çerçevesinde anlaşılmaya çalışılacaktır. Bu amaçla, karşı cinsel romantik ilişkisel örüntüler, *ilişkisel süreçler* (eş seçimi, ilişkiyi sona erdirme), *yakın bağlar kurma* (bağlanma tarzları), *ilişki biçimi* ve *ilişki durumu* (evli, flört, uzun süreli diğer ilişkiler, bekâr) ve *ilişki niteliği* (saldırganlık, ilişkisel doyum, bağlanım) konularında; çelişik duygulu cinsiyetçiliğin nedenleri, işlevleri (örneğin, çelişkili doğası) ve etkileri (cinsiyetçiliğin meşrulaştırılması ve sürekliliği gibi) açısından ele alınacaktır.

İlişkisel Süreçler

Eş Seçimi, Çekicilik

Çelişik duygulu cinsiyetçilik, romantik bir ilişkide, ilk olarak eş tercihlerinde görülebilir (Chen ve diğ., 2009). Karşı cinse duyulan çekim, bir tutum olarak ele alındığında, ona yaklaşma ya da ondan uzaklaşma eğilimini ifade eder (Hendrick, 2004/2009). Bu eğilimi biçimlendirense çiftlerin karşı cinste aradıkları özelliklerdir. Çiftler, partnerlerinin, geleneksel kadın ve erkek rollerini taşımasını bekleyebilirler. Çalışmalar, genel olarak, romantik bir eş seçiminde, geleneksel rollere sahip kadın ve erkeklerin daha çekici olarak algılandıklarına; bu algıda, cinsiyetçi tutumların etkili olduğuna işaret etmektedir.

Bu çalışmalardan birinde (McCarty ve Kelly, 2015), kurgusal flört (çıkma ilişkisi), öykülerinden yararlanılarak katılımcıların romantik ilişkilerle ilgili kalıp yargısal değerlendirmeleri incelenmiştir. Değerlendirmelerin, erkek partnerler geleneksel rollere uygun olduğunda (bir akşam yemeğinde, erkeğin arabayla partneri evden alması, siparişi vermesi, hesabı ödemesi, serin olduğu için ceketini vermesi gibi) daha olumlu yanıtlar içerdiği; tersi durumlarda ise en az olumlu biçimde puanlandırıldığı görülmektedir (Erkeklerin davranışlarını kadın partner

sergilemektedir. Hesabı ödeme gibi). Diğer bir ifadeyle, erkeklerin kadınlara göre daha kalıp yargısal davranmaları beklenmektedir. Ayrıca bu beklentilerin, çelişik duygulu cinsiyetçi katılımcılarda daha yüksek olduğu izlenmektedir.

Bu özellikler, kadınlarda, romantik bir çekim oluşturabilmektedir. Kadınlar, korumacı cinsiyetçi tutumlara sahip erkekleri, romantik bir eş olarak daha çekici algılamaktadırlar (Hammond ve Overall, 2017b). Örneğin, kadınlarla yürütülen bir çalışmada (Bohner ve diğ., 2010), kadınların olası bir eş seçme durumunda, korumacı özellikler taşıyan birini öncelikle tercih ettikleri görülmektedir. Bu tercihlerin ise cinsiyetçi olmayan olası bir eş durumunda da değişmediği takip edilmektedir. Buna karşılık, düşmanca cinsiyetçi tutumlar gösteren erkeklere verilen tepkiler farklılaşmaktadır. Kadınlar, düşmanca cinsiyetçi özellikler sergileyen bir partneri çekici algılamadıklarını; olası bir eş olarak göremediklerini ifade etmişlerdir (en az çekici olarak değerlendirilen partner özellikleri). Eş tercihleri bu yönde olmakla beraber, kadınların zihinlerindeki erkek temsillerinin değiştiği görülmektedir. Kadınlar, korumacı cinsiyetçi tutumlar sergileyen erkeklerin, erkeklere özgü nitelikler taşımadıklarını (ez az karakteristik); buna karşılık, düşmanca ve korumacı tutumların her ikisini sergileyen (çelişik duygulu cinsiyetçilik) erkeklerin, erkeklere dair karakteristik özelliklere sahip olduklarını düşünmektedirler. Buna ek olarak tek başına düşmanca özelliklerin de erkekleri temsil eden nitelikler içerdiğini belirtmişlerdir. Ön yargılı olmayan erkeklerin ise kadınların "erkek" temsillerinde genel ve düşmanca cinsiyetçilikten daha az yer bulduğu görülmektedir (Bohner ve diğ., 2010).

Korumacı cinsiyetçiliğin çekiciliğine dair bir başka kanıt, onun kahramanca ya da yiğitçe ve nazik (centilmen) tavırlarla ilişkilendirilmesinde görülebilir. Bu ilişkilendirmede, korumacı cinsiyetçi özellikler gösteren erkekler, tıpkı bir şövalye gibi (ataerkil şövalyelik[3]) algılanabilmektedir. Böyle bir şövalyelik, romantik bir ilişkide kadınlar için çeşitli sınırlamalar içerse de (çıkma teklifi, erkekten gelmelidir gibi) erkeğin koruyucu, fedakârca tavırlarından ötürü, olumlu olarak değerlendirilmektedir. Örneğin, bir çıkma randevusunda, partneri başka bir erkek tarafından taciz edilirse erkek kahramanca eşini koruyabilmelidir. Olumlu değerlendirmelerin ise korumacı cinsiyetçi tutumları benimsemekle ilişkili olduğu görülmektedir. Başka bir ifadeyle, bu sonuçlar, korumacı cinsiyetçi bireylerin (kadınlar ve erkekler), erkeklerin üstünlüğünü onaylayan romantik yakın ilişkileri tercih ettiklerine işaret etmektedir (Viki ve diğ., 2003).

[3] Kadınlara yönelik nazik ancak kısıtlayıcı tavırları belirtmektedir.

Benzer sonuçlar, farklı yaş gruplarında da gözlenmektedir (bk., Ramiro-Sánchez ve diğ., 2018). Ek olarak, erkeklerin de korumacı cinsiyetçi özellikler gösteren kadın partnerleri daha çekici olarak algıladıkları izlenmektedir. Lise çağlarındaki genç bireylerle yapılan bir araştırma (Montañés ve diğ., 2013), bu bilgiye örnek olarak verilebilir. Çalışmada, genç kadınların korumacı cinsiyetçi erkekleri daha çekici değerlendirdikleri, çelişik duygulu cinsiyetçi partnerleri ise ön yargılı olmayanlara tercih ettikleri görülmektedir. Bu tercihlerin, kadınların ilk romantik ilişki deneyimlerinden sonra daha belirgin olduğu söylenebilir. Eş seçimleri, genç erkekler için benzer sonuçlara işaret etmektedir. Bu sonuçlara göre, düşmanca ve korumacı cinsiyetçi tutumlara sahip kadınlar, romantik bir partner olarak daha çekici olarak ifade edilmektedir. Böylesi bir tercihle erkekler, esasında, erkeğin üstünlüğünü açık bir biçimde onaylayan ancak aynı zamanda bir erkekten korumacı davranışlar da talep eden kadın partnerleri, daha çekici olarak algılayabileceklerini söylemektedirler.

Cinsiyetçi tutumlar, eş tercihlerinin zamanla değişmesine de yol açabilir. Başlangıçta geleneksel rol beklentileri içeren tercihler, cinsiyetçilik biçimi ve cinsiyetçiliği benimseme düzeylerine bağlı olarak zaman içerisinde farklılaşmaktadır. Buna göre, korumacı cinsiyetçi tutumları destekleyen kadınlar, bir erkekte statü/sahip olunan kaynaklara daha fazla önem atfederken düşmanca cinsiyetçilik düzeyi yüksek olan erkekler, romantik bir eşte öncelikle çekicilik/canlılık (hayat dolu olmayı) aradıklarını ifade etmişlerdir. Bu tercihler, korumacı cinsiyetçi inançlara sahip kadınlarda, zaman içerisinde değişerek bir partnerde statü/kaynaklara verilen önemin artmasına neden olmuştur. Zamana bağlı etkiler ayrıca cinsiyetçi tutumlar ve eş tercihleri arasındaki tutarlılığa da işaret etmektedir. Bir diğer ifadeyle, cinsiyetçi tutumun kendisi, bir eşte aranan özelliğin daha az ya da daha fazla tercih edilmesini etkilemektedir. Örneğin, kadınlardaki yüksek düşmanca cinsiyetçilik, zamanla bir eşte çekicilik/canlılık tercihlerindeki düşüşlerle ilişkilidir. Sonuç olarak kadınlarda korumacı cinsiyetçiliğin geleneksel cinsiyet rolleriyle uyumlu erkek özelliklerinin önemini arttırdığı, buna karşılık düşmanca cinsiyetçiliğin geleneksel erkek rolleriyle tutarsız özelliklerin (çekicilik/canlılık gibi) önemini azalttığı söylenebilir (Travaglia ve diğ., 2009).

Bunlara ek olarak eşlerde tercih edilen özelliklerin de cinsiyetçi tutumlar üzerinde etkili olabileceği görülmektedir. Böyle bir bilgi, yakın ilişkisel bir bağlamın, tutum değişimi yaratabileceğine işaret etmesi açısından ayrıca önemlidir. Bu bilgiye göre, düşmanca cinsiyetçilik, cana yakınlık/güvenilir eş tercihiyle daha az ilişkilidir ve söz konusu özelliklerin daha fazla tercih edilmesi ise zamanla düşmanca tutumların azalmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, cana

yakın ve güvenilir bir partnere ilişkin daha olumlu algılar ve beklentiler, kadınlara yönelik olumlu tutumların gelişmesine olanak sağlayabilir (Travaglia ve diğ., 2009).

Son olarak eş seçimleri ve cinsiyetçilik arasındaki bağlantılar, kültürel benzerlik ve farklılıklara dikkat çekmektedir. Benzerlikler açısından bakıldığında, bireyci (Amerika Birleşik Devletleri) ve toplulukçu (Çin) kültürel özellikleri taşıyan ülkelerdeki erkeklerin düşmanca cinsiyetçi tutumlarının, ideal eş tercihleriyle örtüştüğünü göstermektedir. Örneğin, erkekler, ideal partnerlerinin "fiziksel çekiciliğinin yüksek", "itaatkâr", "ahlaklı", "anaç", "duygusallığını kullanmayan", "yönlendirici davranmayan" özellikler taşımalarını arzu etmektedirler. Kadınlar ise yine her iki kültürde, korumacı niteliklere sahip partnerleri, ideal olarak algılamaktadırlar. Bu kadınlara göre, "koruyucu", "sevgi, saygı gösteren", "kibar", "zeki", "yeterli", "girişken", "bağımsız", "lider", "erkeksi", "iyi bir işe sahip" ve "geleneksel değerleri benimseyen" erkekler ideal bir eş olabilirler. Ancak korumacı cinsiyetçi inançlar, erkeklerde, kültürel açıdan farklılaşmaktadır. Bu inançların, Çinli erkeklerden ayrı olarak, Amerikalı erkeklerin ideal eş tercihlerinde de ifade edildiği görülmektedir (Lee ve diğ., 2010).

Bir diğer çalışmada ise kadınların ve erkeklerin eş seçimleri ve evlilik ilişkilerinde güçle ilişkili cinsiyet rol normlarının cinsiyetçilikle ilişkisi, kültürel bir bağlamda ele alınmıştır. Buna göre, korumacı cinsiyetçi erkekler, iki farklı kültürde de eş seçimlerinde kadınlarda itaatkâr özellikleri tercih ettiklerini ifade etmişlerdir. Ancak bu tercihin Amerikalı erkeklerde daha az olduğu söylenebilir. Korumacı cinsiyetçi kadınlar ise her iki kültürel bağlamda, eş seçerken erkeğin baskın özelliklerini öne çıkarmışlardır. Dolayısıyla, iki farklı kültürde de korumacı cinsiyetçi tutumların erkeklerde, ev yönelimli ve itaatkâr partnerleri; kadınlarda evin geçimini üstlenecek eşleri seçme eğilimleriyle ilişkili olduğu gösterilmektedir (Chen ve diğ., 2009).

Yakın Bağlar Kurma

Bağlanma

Başkalarıyla yakın bağlar kurma, insanların en temel ihtiyaçlarından biridir (Hendrick, 2004/2009). Yaşamın ilk yıllarında kurulan bağlar ve bunların nitelikleri, bireylerin ilişkilere dair düşüncelerini ve beklentilerini etkileyebilir (Ainsworth ve diğ., 1978). Ebeveynleriyle (ya da bakımlarını üstlenen kişilerle) güvenli ilişkiler kurabilen kişiler, başkalarına kolaylıkla bağlanabilir, yakın sıcak ilişkiler geliştirebilirler (*güvenli bağlanma*). Güven ilişkisi geliştirememiş

bireyler ise yetişkin ilişkilerinde, benzer korkular nedeniyle, yakınlık kurmaktan kaçınabilirler (*kaçınmacı bağlanma*). İlk yakın ilişkilerinde, bu güveni tam olarak kuramayan, ebeveynlerinin tutarsız tepkileriyle karşılaşanlar da yakınlık isteklerine rağmen terk edilme ya da sevilmeme endişesiyle diğerleriyle bağ kurma kaygısı taşıyabilirler (*kaygılı bağlanma*) (Hazan ve Shaver, 1987). Bağlanma tarzlarındaki bu farklılıklar, romantik ilişki deneyimlerini de etkileyebilir ve insanların ilişkisel beklentileriyle ilgili tutumlarını (cinsiyetçilik gibi) biçimlendirebilir (Fisher ve Hammond, 2019). Örneğin, güvenli bağlar oluşturabilen kişiler, başkalarına karşı daha az olumsuz, düşmanca tutumlar geliştirebilirler. Aksine, diğerlerine güvenememek, onlarla ilgili olumsuz tutumlara neden olabilir (Gormley ve Lopez, 2010; Mikulincer ve Shaver, 2001). Yakın ilişkiler bağlamında ise bu, partnere ve ilişkiye duyulan güvene yansır. Partnere/ilişkiye güvensizlik (güvensiz bağlanma), düşmanca ya da olumsuz tutumlar (düşmanca cinsiyetçilik) beslenmesine yol açabilir (Fisher ve Hammond, 2019). Güvensiz bağlanma aynı zamanda, eşlerin kendilerini rahat ve güvende hissedebilecekleri, daha örtük koruyucu tutumları (korumacı cinsiyetçilik) benimsemelerini sağlayabilir. Bunlara ek olarak cinsiyetçi tutumların kendisi de yakın ilişki bağlarını etkileyebilir. Bu etkide, düşmanca cinsiyetçilik, romantik bir partnere duyulan güvensizliği daha da attırabilir çünkü bu düşüncenin temelinde kadınların erkekleri manipüle ettikleri gibi güvensizlik içeren inançlar yer alır (Hammond ve Overall, 2020). Korumacı cinsiyetçilik ise cinsiyet rollerine uygun davranan eşlere, koruma, sevgi ve ilgi gibi olumlu sonuçlar vaat eder. Beklentileri karşılanan erkek partnerler, kendilerini ilişkilerinde güvende hissedebilirler. Bu ilişki örüntüsü aynı zamanda, erkeklerin ilişkilerinden aldıkları doyumu arttırabilir. Korumacı cinsiyetçilik, kadınlar için olumlu sonuçlar vaat edebilir ancak uzun sürede, cinsiyetçi beklentilere uygun olmaya çalışma, kadınların kendi kişisel isteklerinden fedakârlık etmelerine ve ilişkilerinden daha az doyum almalarına neden olabilir (Hammond ve Overall, 2013a). Bir diğer ifadeyle, korumacı tutumlarla, kadınların ilişkiye duydukları güven zedelenebilir (Hammond ve diğ., 2020). Dolayısıyla, araştırmacılar, ilişkilerle ilgili güven(sizliğ)in, cinsiyetçiliğin nedenleri ve etkilerini kavrayabilmede önemli olabileceğini ifade etmektedirler (Hammond ve diğ., 2020).

Bu ilişkilere yakından bakılmak istendiğinde, temel bazı sonuçların öne çıktığı görülebilir. Bunlardan ilki, yukarıda ifade edildiği üzere, bağlanma tarzlarının cinsiyetçi tutumları farklı biçimlerde etkileyebileceğidir. Bunda aynı zamanda, cinsiyetin de belirleyici rol üstlendiği izlenmektedir. Örneğin, kadınlarda *kaygılı bağlanma*, düşmanca ve korumacı cinsiyetçi tutumları benimsemekle ilişkidir.

Buna karşılık, *kaygılı bağlanma* erkeklerde korumacı cinsiyetçi tutumlarla bağlantılı görünmektedir. *Kaçınmacı bağlanma*, kadınların cinsiyetçi tutumları ile ilişkili bulunmazken erkeklerde düşmanca cinsiyetçi tutumlarla olumlu, korumacı cinsiyetçilikle ise olumsuz yönde bir bağlantı sergilemektedir. Diğer bir ifadeyle, karşı cinsle yakınlık kurmaktan kaçınan erkeklerin kadınlara karşı düşmanca tutumları artarken korumacı inançları azalmaktadır (Yakushko, 2005). Benzer biçimde, bir başka çalışmada da *kaçınmacı bağlanma*nın erkeklerde, düşmanca tutumlarla ilişkili olduğu, *bağlanma kaygısı*nın ise düşmanca ve korumacı cinsiyetçi tutumlara yol açtığı görülmektedir (Hart ve diğ., 2012).

Öne çıkan bir diğer sonuç, başında söz edildiği gibi farklı cinsiyetçilik biçimlerinin de ilişkisel güven üzerinde etki yaratabileceğidir. Çiftlerle yapılan bir dizi çalışmada bu bulgulara ulaşılabilir. Buna göre, korumacı cinsiyetçiliğin, ilişkisel stresi azalttığı görülmektedir. *Kaygılı bağlanma*, ilişkisel stresi arttırmaktadır ancak kadınlar eşlerini korumacı cinsiyetçi tutumlarla algıladıklarında, bu stres, azalmaktadır. Stres düzeyindeki azalmanın ise partnerde algılanan ilişki niteliğiyle (doyum, bağlanım) ilgili olmadığı gözlenmektedir. İzleyen çalışmada ise katılımcıların ilişkisel çatışmaları, stres düzeyleri ve duygusal tepkileri belirli bir süre takip edilmiştir. Katılımcılar, eşleriyle yaşadıkları anlaşmazlıkları ve duygusal durumlarını (ilişki için üzgün olma, partner tarafından incitilme, partnere ve ilişkiye güvensizlik gibi) günlük olarak (21 gün süresince) değerlendirmişlerdir (ilişkimiz için üzgünüm; partnerim beni incitti; ilişkimiz konusunda kendimi güvensiz hissediyorum gibi). Sonuçlar, ilkine benzer biçimde, partnerin korumacı tutumları, kadınlarda ilişkisel stres ve güvensizliği azaltmaktadır. *Bağlanma kaygısı* yüksek olan kadınlar, eşlerinin korumacı cinsiyetçi tutumlarını algıladıklarında, günlük yaşama dair anlaşmazlıkların yarattığı stres ve ilişkiye duyulan güvensizliğin azaldığı görülmektedir. Diğer bir ifadeyle, kadınlar, eşlerinin korumacı tutumlarını algıladıklarında ilişkilerine duydukları güven de artmaktadır. Partnerlerinde algıladıkları ilişki niteliği ise benzer bir öneme sahip değildir (Cross ve diğ., 2016).

Bağlanma tarzları ve cinsiyetçilik arasındaki bağlantı aynı zamanda, kadınların eş tercihlerinde de gözlenmektedir. Örneğin, ideal bir eşte hangi cinsiyetçi tutumları (eşitlikçi, düşmanca ve korumacı) tercih ettikleri sorulduğunda, kaygılı kadınlar, korumacı cinsiyetçi özelikler taşıyan erkekleri daha çekici olarak algıladıklarını ifade etmişlerdir. Kaygılı kadınların bu tercihi, korumacı cinsiyetçi tutumların ilişkisel güvenle ilgili olduğuna işaret eden bir diğer bulgudur. Ancak biraz önce değinildiği üzere, kadınlar için korumacı tutumların, uzun vadede, ilişki niteliğini olumsuz etkileyebilecek sonuçlara yol açabileceği hatırda tutulmalıdır (Cross ve Overall, 2018).

İlişki Biçimi ve İlişki Durumu

Geleneksel rolleri destekleme, daha önceden değinildiği gibi düşmanca ve korumacı cinsiyetçilikle ilişkilidir. Ancak geleneksel rollerin desteklenmesi ve cinsiyetçilik arasındaki bağlantı, ilişkilerin türüne (flört/evlilik) göre değişebilmektedir. Örneğin, erkeklerin romantik ilişkilerinde, geleneksel cinsiyet rol beklentilerinin kadınlara göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Ancak bu beklenti, cinsiyetçilik biçimi ve ilişki türüne göre değişmektedir. Erkekler, geleneksel rolleri (örneğin, "Bir kız bir erkeği gerçekten seviyorsa, kendisini kötü hissettirse bile onunla kalmalıdır."; "Erkekler kız arkadaşlarına yalnızca onu hak edecek bir şey yaptıklarında şiddet uygularlar."), flört ilişkileri için daha uygun olarak algılar ve desteklerlerken; kadınlar evlilik ilişkilerinde kadınların ve erkeklerin bu rollere uygun davranmalarını daha fazla beklemektedirler (örneğin, "Kocalar, ailenin geçimini sağlayan kişi olmalıdır."). Geleneksel rollerin, farklı ilişki biçimlerine göre değişmesinde ise erkeklerde düşmanca cinsiyetçi tutumlar, kadınlarda ise korumacı cinsiyetçi tutumlar rol oynamaktadır (Bermúdez ve diğ., 2015).

Cinsiyetçi tutumlar, aynı zamanda, romantik bir ilişki içinde olmanın psikolojik yararlarını da etkilemektedir. Ulusal örneklemli (Yeni Zelanda) bir çalışmada, Waddell ve diğerleri (2019), düşmanca ve korumacı cinsiyetçiliğin, ilişki durumu (evli, nişanlı, geçici ilişkiler, boşanmış, ilişkisi sona ermiş) ve yaşam doyumu arasındaki ilişkide düzenleyici bir rol üstlenip üstlenmediğine bakmışlardır. Korumacı cinsiyetçi tutumların, ilişki durumu ve yaşam doyumu arasındaki bağlantıda olumlu bir etkiye sahip olduğu gözlenirken, düşmanca cinsiyetçiliğin, bu ilişkinin gücünü zayıflattığı görülmektedir. Bir başka ifadeyle, korumacı cinsiyetçilik, romantik bir ilişkide olmanın, kadınlar ve erkekler için psikolojik yararlılığını (kadınlar için korunma, güven; erkeklerde bakım sağlayan bir eşe sahip olma gibi) arttırmaktadır. Aksine, düşmanca cinsiyetçi tutumlar, bu yararlılığı olumsuz yönde etkilemektedir. Kadınların ve erkeklerin üstün oldukları inancı desteklendiğindeyse romantik bir ilişkide olmanın, psikolojik bir iyi oluş sağladığı söylenebilir.

İlişki Niteliği

Benzer biçimde, diğer bazı çalışmalar da cinsiyetçi tutumların, ilişkisel sonuçlarıyla ilgilenmişlerdir. Bu sonuçların, cinsiyet ve ön yargının türüne göre değiştiği görülmektedir. Örneğin, düşmanca cinsiyetçi tutumlara sahip partneri olan kadınların, ilişkilerinin birçok alanında problem yaşadıkları, bu sorunların ise düşmanca cinsiyetçi tutumlarla (güç, güven, bağımlılık endişeleri gibi) ilişkili

olduğu belirlenmiştir (Cross ve Overall, 2019). Sorunlar, daha çok ilişkisel güç, kıskançlık, cinsiyet rol çatışmaları, istismar, sadakatsizlik, madde kötüye kullanma gibi alanlarda yaşanmaktadır. Bu alanlardaki olumsuz deneyimler, aynı zamanda kadınların, ilişkilerinden daha az doyum almalarına ve ilişkilerine daha az bağlı hissetmelerine neden olmaktadır. Partnerin cinsiyetçi tutumu korumacı tavırlar içerdiğindeyse karşılaşılan sorun alanları ve ilişki niteliği değişmektedir. Kadınlar, böyle bir durumda, ilişkisel güçle ilgili daha az sorun yaşadıklarını söylemektedirler. Bu da devamında onların, doyum ve bağlanım düzeylerinin artmasına yol açmaktadır. Erkekler içinse farklı sonuçlar izlenmektedir. Kadın partnerin düşmanca cinsiyetçi tutumları, ilişkisel güçle ilgili sorunları azaltmaktadır. Güçle ilgili daha az problem yaşama da erkeklerin ilişkilerinden daha fazla doyum almalarına ve kendilerini ilişkilerine daha bağlı hissetmelerine neden olmaktadır (Cross ve Overall, 2019).

Düşmanca cinsiyetçi erkeklerin güçle ilgili algılarının romantik bir ilişkide önemli olduğu görülmektedir. Erkeklerin güçlerini kaybedecekleri korkusu, bazı ilişkisel sorunlara neden olabilmektedir. Bu da başta kadınların olmak üzere, romantik ilişkilerin niteliğini olumsuz olarak etkilemektedir. Bazı durumlarda, olumsuz sonuçlar daha maliyetli olabilmektedir. Düşmanca cinsiyetçi erkeklerin, ilişkilerindeki düşük güç algıları ("Fikirlerim göz ardı edilir"; "İlişkimde önemli bir güce sahibim." gibi), saldırganca davranışlar (eleştirme, hakaret, zarar verici davranışlar, fiziksel saldırganlık gibi) doğurabilmektedir (Cross ve diğ., 2019).

Araştırmacılar, düşmanca cinsiyetçiliğin, olumsuz yönde yanlı bir değerlendirmeye yol açabileceğini ifade etmektedirler. Gerçekte öyle olmasa da düşmanca tutumları olan erkeklerin "eleştirilmekten" ve "eşlerinden destek görememekten" şikâyet ettikleri görülmektedir. Bu tür yanlı değerlendirmeler, kendilerini manipüle edilmiş hissetmelerine, ilişkilerinden daha az memnuniyet duymalarına ve eşlerine karşı olumsuz tavırlar (eşini aşağılama gibi) sergilemelerine neden olmaktadır (Hammond ve Overall, 2013b). Buna ek olarak düşmanca cinsiyetçiliğin, erkekler, eşlerinin ilişkiye bağlı hissetmediklerinde de benzer şekilde, saldırganca (eleştirme, küçümseme, hakaret, öfke, engelleme, tehdit etme gibi) tepkilere yol açtığı görülmektedir (Cross ve diğ., 2017).

Düşmanca cinsiyetçi tutumların, her iki cinsiyet için yakın ilişkilerde olumsuz sonuçları olduğu görülmektedir. İlişkisel gücü ellerinde bulundurmak isteyen, düşmanca tutumlara sahip olan erkekler, yakınlık gereksinimlerini karşılamada zorluk yaşayabilirler; bu da ilişkilerinden daha az doyum almalarına neden

olabilir. Öte yandan, düşmanca tutumlar, kadınların eşleri tarafından saldırgan tutum ve davranışlara maruz kalmalarına neden olarak kadınlar açısından daha yıkıcı olabilmektedir.

İlişkiyi Sona Erdirme

Önceki kısımlarda da değinildiği üzere, cinsiyetçilik, kadın ve erkeklerden beklenen roller ve beklentilerle ilişkilidir. Bu beklentiler, düşmanca tutumlarda, kadınların aşağı olarak görülmesi; korumacı tutumlarda ise daha olumlu olarak, kadınların erkeklere göre zayıf algılanarak erkeklerin üstünlüklerinin onaylanmasını içermektedir. Ancak bu roller, yukarıda vurgulandığı gibi ilişkilerin niteliğini bozucu etkiler (doyum ve bağlanımın azalması, saldırganlık gibi) bırakabilir. Bu etkiler de zamanla, çiftlerin ilişkilerinde kalma istekliliklerini biçimlendirebilir. Çiftler, cinsiyetçi tutumlarıyla örtüşen beklentileri karşılanmadığında ilişkilerini sonlandırma kararı verebilirler. Bu varsayım, boylamsal olarak yürütülen bir çalışma (Hammond ve Overall, 2014) ile sınanmaya çalışılmıştır. Çalışmada, katılımcıların, partner ve ideal partner algıları arasında cana yakınlık/güvenilirlik (anlayışlı, iyi bir dinleyici, destekleyici, nazik, duyarlı, düşünceli gibi) özelliklerinde farklılık algılayıp algılamadıkları; bu algının ilişkilerini bitirme isteklerini etkileyip etkilemediğine bakılmıştır. Tahminlerle tutarlı olarak korumacı cinsiyetçi tutumların, bu tutumlarla uyumlu beklentiler oluşturduğu; bunların yerine gelmemesi durumunda ise hem kadınların hem de erkeklerin, ilişkilerini sonlandırma isteklerinin arttığı gözlemlenmiştir (Hammond ve Overall, 2014).

Görülebileceği gibi kadınlar ve erkekler arasındaki yakın ilişkiler bağlamı, başta eş tercihlerinde olmak üzere, ilişkinin tüm süreçlerinde (yakınlık kurma, ilişki sürdürme/sona erdirme), ilişkilerin niteliğinde (doyum, bağlanım, saldırganlık gibi), farklı ilişki türlerinde cinsiyetçiliğin biçimlenmesinde ve devamında etkili olmaktadır. Bu etkilerin Türkiye bağlamındaki yansımaları, bu çalışmada irdelenmek istenen diğer bir temadır.

Türkiye'de Çelişik Duygulu Cinsiyetçiliğin Romantik İlişkiler Bağlamı

Kuramla ilgili Türkiye'de yürütülen ilk çalışmaların (Glick ve diğ., 2000), çelişik duygulu cinsiyetçilik kavramının öne sürüldüğü tarihlere (Glick ve Fiske, 1996) denk geldiği söylenebilir. Farklı kültürlerde, kadınlara yönelik çelişkili ön yargıları inceleyen ilk çalışmalar, kuramın temel varsayımları için önemli kanıtlar sağlamıştır. Bu ilk kanıtların ardından, Sakallı (2001, 2002) tarafından

bir dizi araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalarda, cinsiyetçi ön yargılar, kadına yönelik şiddet ve diğer ön yargılarla (eş cinsel bireylere yönelik tutumlar) birlikte incelenmiştir. Ardından, Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı'nda (Glick ve Fiske, 1996) öngörülen, çelişkili yapı (düşmanca ve korumacı cinsiyetçilik) Türkiye örnekleminde sınanmıştır (Sakallı Uğurlu, 2002). Kurama dair ilk çalışma sonuçları, çelişik duygulu cinsiyetçiliğin, yurt dışında yürütülen diğer çalışmalardakine benzer bir yapıya sahip olduğuna işaret etmiştir. Bu çalışmalar, aynı zamanda kuramın temel önermelerinin de (ataerklilik, cinsiyetleri farklılaştırma, karşı cinsellik) Türkiye bağlamında, karşılandığını göstermektedir.

Türkiye, ataerkil değerlerin büyük oranda benimsendiği bir kültürel yapıya sahiptir (Kandiyoti, 2013). Bu kültürel yapıda, kadınlar, erkeklere göre ikincil olarak değer görmektedirler. Kadınlara yüklenen değerler de daha çok geleneksel rollerle sınırlıdır. Kadınlar, öncelikli olarak bir eş ve anne olarak değer görmektedirler (T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 2010). Kadınların çalışma yaşamlarındaki yeri, oransal olarak zamanla iyileşmekle birlikte (Türkiye İstatistik Kurumu, 2019: iş gücüne katılım kadınlarda %53,20; erkeklerde %72,70), cinsiyetler arasındaki farklılıklar devam etmektedir. Örneğin, kadınların neredeyse yarıya yakın bir kısmı (%46), yaşamlarının hiçbir döneminde, gelir getiren bir işte çalışmadıklarını ifade etmişlerdir (Kadir Has Üniversitesi [KHAS] Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma Merkezi, 2019).

Kadınlar için belirlenen roller ve beklentiler de bu sonuçlarla benzer olarak geleneksel inançlarla ilişkilidir. Bu rollere göre, kadınların birincil görevleri, ev işleri ve çocukların bakımıdır. Kadınların ev dışında çalışmasının ise ailenin yapısını olumsuz etkileyebileceği düşülmektedir (KONDA Araştırma ve Danışmalık, 2019; Sakallı Uğurlu ve Beydoğan, 2002). Kadınlarla ilişkili beklentiler de erkeğin baskın gücünü onaylamakla ilgili inançları içermektedir. Erkekler, ailenin reisi (TC Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 2010), kendine güvenen, yetkin kişiler olarak kadınlar bağımlı, itaatkâr gibi niteliklerle betimlendiklerinden (Sakallı Uğurlu ve Türkoğlu, 2016), erkeklerin kararlarına uyulması istenmektedir (TC Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 2010). Örneğin, kadınların, çalışmak isterlerse eşlerinden izin almaları gerektiği düşünülmektedir (KONDA Araştırma ve Danışmalık, 2019; Sakallı Uğurlu ve Beydoğan, 2002).

Geleneksel inançlar, aynı zamanda cinsiyetçi yakınlık kurma biçimlerinde (karşı cinsel düşmanlık/yakınlık) de görülebilmektedir. Örneğin, geleneksel

cinsiyet rollerine karşı çıkan bir görüşü temsil eden feminist kadınlara karşı olumsuz tutumlar beslenmektedir (KHAS Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma Merkezi, 2019). Ancak diğer taraftan, kadınlar, merhamet ve sevginin temsili, ailenin temeli ve erkeğin can yoldaşı olarak da görülür (T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü, 2010).

Bu bilgilerden de anlaşılabileceği üzere, Türkiye, cinsiyetçi tutumların gelişimini destekleyen sosyokültürel bir zemine sahiptir. Cinsiyetçilik üstüne yapılan çalışmaların da bunu vurguladığı görülmektedir. Söz konusu çalışmalar, farklı bağlamlarda (çalışma yaşamı, askerlik kurumu, adalet kurumu) kadınlara yönelik ön yargıların çelişkilerinin izini sürmüşlerdir (bk., Acar ve Sümer, 2018; Gölge ve diğ., 2016; Özdemir, 2013). Ancak bu çalışmalarda, kadın erkek ilişkilerindeki cinsiyetçilik örüntülerinin, yeterli ilgiyi görmediği söylenebilir. Bunlar arasında, romantik ilişkiler konusunu (ör., kadına yönelik şiddet), çelişik duygulu cinsiyetçilikle birlikte inceleyen araştırmalar olmakla birlikte, temel vurgunun ilişkisel bağlam olmadığı görülmektedir (ör., Kurtay Doğan, 2018).

Az sayıda çalışma incelendiğinde, sonuçlar genel olarak, yurt dışındaki bulgulara yakınlık göstererek (Glick ve diğ., 2000; Yakushko, 2005) cinsiyetçi tutumların kadınlar ve erkekler arasında, farklılaştığına işaret etmektedir. Erkeklerin düşmanca cinsiyetçilik düzeyleri kadınlara göre daha yüksekken; kadınlar erkeklere kıyasla daha fazla korumacı cinsiyetçi tutumlar sergilemektedirler. Bu sonuçların farklı yaş ve statü gruplarında da benzer olduğu görülmektedir (Güçlü Ergin, 2008; Okutan ve Büyükşahin Sunal, 2011; Uysal Çelik, 2018; Yumuşak, 2013).

Yazının başlarında değinildiği üzere, cinsiyetçiliğin kaynağında, geleneksel inançlar yer almaktadır. Yakın romantik ilişkilerle ilgili geleneksel inançların cinsiyetçi tutumlara olan etkisi, Türkiye'de yapılan çalışmalarda da görülebilmektedir. Örneğin, çalışmalar, düşmanca ve korumacı cinsiyetçi tutumlara sahip olanların, romantik ilişkilerle ilgili geleneksel cinsiyet rollerini (erkeğin para/mevki açısından kadından önde olması, evlenme teklifini erkeğin yapması gibi) benimsediklerine dikkat çekmektedir (Okutan ve Büyükşahin Sunal, 2011; Sakallı ve Curun, 2001). Cinsiyetçi tutumların benimsenmesi, kısmen, partnerlerin romantik bir ilişkiye bağlanma tarzları ile ilişkili olabilir. Diğerlerine bağlanma konusunda güvensizlik yaşayanların, düşmanca ve korumacı cinsiyetçi tutumları daha fazla benimsedikleri görülmektedir (Okutan ve Büyükşahin Sunal, 2011). Cinsiyetçilik (düşmanca) aynı zamanda, partnerlerin ilişkilerine ve partnerlerine olan ilgisini zayıflatabilir (Uysal Çelik, 2018). Evli çiftlerde ise

kadınlara yönelik düşmanca tutumların, evlilikteki uyumu olumsuz etkilediği görülmektedir (Güçlü Ergin, 2008). Her iki partner de benzer tutumlara, bir diğer ifadeyle, kadınlara yönelik düşmanca inançlara sahip olduklarında ise ilişkinin algılanan niteliği değişebilmektedir. Partnerler, böyle bir benzerlik durumunda, ilişkilerinden daha fazla doyum alabilmektedirler (Curun, 2001). Daha önceden değinildiği gibi yakın ilişkisel bağlam, çiftlerin tutumlarının zamanla birbirine benzemesinde belirleyici olmaktadır. Bu da yakın bir ilişkide olma durumunun, tutumlarla bağlantılı olabileceğine işaret edebilir. Yapılan bir çalışma (Yumuşak, 2013), buna örnek gösterilebilir; söz konusu çalışmada, romantik ilişkisi olan (flört) katılımcıların, düşmanca ve korumacı cinsiyetçilik düzeylerinin, ilişkisi olmayanlara göre daha fazla olduğu belirlenmiştir.

Görülebileceği gibi özetlenmeye çalışılan bu bilgiler, yurt dışında yürütülen araştırma sonuçlarıyla benzerlikler taşımaktadır. Ancak çalışma sayısının azlığı, gerekli karşılaştırmalar yapılabilmesine; konunun Türkiye bağlamında kavranabilmesine olanak tanımamaktadır. Ayrıca Türkiye, diğer bazı kültürlerden farklı olarak farklı kültürel dinamikleri de (onur kültürü özellikleri) içinde barındırmaktadır. Bu dinamiklerin ise cinsiyetçiliğin Türkiye'de anlaşılabilmesinde belirleyici olduğu söylenebilir (ör., Glick ve diğ., 2016). Bu belirleyiciliğin ise karşılıklı bir şekilde bağımlı olunan yakın ilişkiler bağlamında özellikle öne çıkabileceği iddia edilebilir. Örneğin, bir onur kültüründe belirli kuralları çiğneyen kadınlar, "ailenin adını lekeleyen" kişiler olarak görülebilmektedirler (Sev'er ve Yurdakul, 2001). Bu tür bir inanış, aynı zamanda, cinsiyetçiliğe zihinsel olarak güçlü bir zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla, cinsiyetçi tutum ve zarar verici eylemler de böyle bir zeminle, "tartışmasız biçimde" (ör., bir kadının öldürülmesi, "namus lekesinin temizlenmesi" olarak ifade edilerek) haklılaştırılabilmektedir (T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü [KSGM], 2006).

Sonuç

Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Kuramı, kadınlara yönelik ön yargıların anlaşılamayan noktalarına açıklık getirerek yeni bir anlayış sunmaktadır. Cinsiyetçi ön yargıların, yalnızca olumsuz bir içeriğe sahip olduğu fikri, kadınlara karşı "sevecen" yaklaşımların kaynağını tam olarak açıklayamamaktadır. Kadınlara yönelik cinsiyetçilik, farklı bir bağlamda daha biçimlenmektedir. Dolayısıyla, bu cinsiyetçi temeller (erkeğin üstünlüğünü onaylama), bireysel bazı yönelimler ve motivasyonlarla (sosyal baskınlık ve cinsiyetçi sistemi meşrulaştırma) beraber başka etki-

lerle birlikte ele alınmalıdır. Bu bağlamın görmezden gelinmesi, eksik bir kavrayış sağlayabilir.

Son yıllarda yapılan çalışmalar, dikkatleri bu temel noktaya; cinsiyetçiliğin yakın ilişkiler bağlamına çevirmektedir. Sonuçlar, kuramın diğer araştırma bulguları için de önemli yeni bilgilere işaret etmektedir. Buna göre, cinsiyetçilik, erkek üstünlüğünün benimsendiği (ataerkillik, cinsiyetleri farklılaştırma), karşılıklı bağımlılığa (karşı cinsellik) dayanan bir bağlamda inşa edilmektedir. Cinsiyetçi tutumların kendisi de aynı zamanda, bu bağlamı biçimlendirebilmektedir (düşmanca tutumların, partner saldırganlığına neden olması gibi). Etkileşimsel bu örüntüler, kadınlar ve erkekler için farklı biçimlerde işleyebilmektedir. Erkekler, korumacı cinsiyetçi bir partnerin kabul edici/itaatkâr tavırları ile kendilerini ilişkilerinde daha güvende hissedebilirlerken; kadınlar, "itaatkâr fedakârlıkları" nedeniyle, giderek ilişkilerinden daha az doyum almaya başlayabilirler. Sırasıyla, bu örüntüler, kadınlar ve erkeklere farklı roller belirleyerek, cinsiyetçiliğin devamına, önemli bir temel oluşturabilir.

Bu örüntülerin anlaşılabilmesi aynı zamanda, ataerkil bir toplumsal yapıya sahip Türkiye için de önemli görünmektedir. Cinsiyetçilik, Türkiye'de farklı diğer kültürlerde olduğu gibi benzer bir temel üzerine inşa edilmektedir. Ancak Türkiye, erkeklere çokça söz hakkı tanıyan, bir "onur/namus kültürü" ile de çerçevelenmektedir. Bu kültürün, yakın kadın erkek ilişkilerindeki etki gücünün daha fazla olabileceği söylenebilir (Kadınlar, böyle bir kültürde, "erkeğin malı" gibi algılanabilmektedirler.). Bu sebeplerle, araştırmacıların dikkatlerini bu yönlere kaydırmaları, şimdiki çalışmanın bir neticesi olarak yerinde bir öneri niteliği taşıyabilir.

Kaynakça

Abrams, D. (2010). *Processes of prejudices: Theory, evidence and intervention.* Equalities and Human Rights Commission. https://www.equalityhumanrights. com/sites/default/files/research-report-56-processes-of-prejudice-theory-evidence-and-intervention.pdf

Acar, F. P. ve Sümer, H. C. (2018). Another test of gender differences in assignments to precarious leadership positions: Examining the moderating role of ambivalent sexism. *Applied Psychology, 67*(3), 498-522. https://doi.org/10.1111/apps. 12142

Ainsworth, M. D. S. , Bleher, M. C., Waters, E. ve Wall, S. (1978). *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation.* Erlbaum.

Aronson, E., Wilson, T. ve Akert, R. (2012). *Sosyal psikoloji.* (O. Gündüz, Çev.). Kaknüs Yayınları. (Orijinal çalışma basım tarihi 2010).

Bermúdez, J. M., Sharp, E. A. ve Taniguchi, N. (2015). Tapping into the complexity: Ambivalent sexism, dating, and familial beliefs among young Hispanics. *Journal of Family Issues, 36*(10), 1274-1295. https://doi.org/10.1177/0192513X13506706

Bohner, G., Ahlborn, K. ve Steiner, R. (2010). How sexy are sexist men? Women's perception of male response profiles in the Ambivalent Sexism Inventory. *Sex Roles, 62*(7-8), 568-582. https://doi.org/10.1007/s11199-009-9665-x

Brannon, L. (2002). *Gender: Psychological perspectives.* Allyn ve Bacon.

Broverman, I. K., Vogel, S. R., Broverman, D. M., Clarkson, F. E. ve Rosenkrantz, P. S. (1972). Sex-role stereotypes: A current appraisal. *Journal of Social Issues, 28(2),* 59-78.

Brown, R. (2010). *Prejudice: Its social psychology*. Blackwell.

Cejka, M. A. ve Eagly, A. H. (1999). Gender-stereotypic images of occupations correspond to the sex segregation of employment. *Personality and Social Psychology Bulletin, 25*(4), 413-423.

Chapleau, K. M., Oswald, D. L. ve Russell, B. L. (2007). How ambivalent sexism toward women and men support rape myth acceptance. *Sex Roles, 57*(1-2), 131-136. https://doi.org/10.1007/s11199-007-9196-2

Chen, Z., Fiske, S. T. ve Lee, T. L. (2009). Ambivalent sexism and power-related gender-role ideology in marriage. *Sex Roles, 60*(11-12), 765-778. https://doi.org/10.1007/s11199-009-9585-9

Cross, E. J. ve Overall, N. C. (2018). Women's attraction to benevolent sexism: Needing relationship security predicts greater attraction to men who endorse benevolent sexism. *European Journal of Social Psychology, 48*(3), 336-347. https://doi.org/10.1002/ejsp.2334

Cross, E. J. ve Overall, N. C. (2019). Women experience more serious relationship problems when male partners endorse hostile sexism. *European Journal of Social Psychology, 49*(5), 1022-1041. https://doi.org/10.1002/ejsp.2560

Cross, E. J., Overall, N. C. ve Hammond, M. D. (2016). Perceiving partners to endorse benevolent sexism attenuates highly anxious women's negative reactions to conflict. *Personality and Social Psychology Bulletin, 42*(7), 923-940. https://doi.org/10.1177/0146167216647933

Cross, E. J., Overall, N. C., Hammond, M. D. ve Fletcher, G. J. (2017). When does men's hostile sexism predict relationship aggression? The moderating role of partner commitment. *Social Psychological and Personality Science, 8*(3), 331-340. https://doi.org/10.1177/1948550616672000

Cross, E. J., Overall, N. C., Low, R. S. ve McNulty, J. K. (2019). An interdependence account of sexism and power: Men's hostile sexism, biased perceptions of low power, and relationship aggression. *Journal of Personality and Social Psychology, 117*(2), 338-363. http://dx.doi.org/10.1037/pspi0000167

Curun, F. (2001). *The effects of sexism and sex role orientation on romantic relationship satisfaction / Cinsiyetçilik, cinsiyet rolü yöneliminin ilişki doyumu üzerine etkileri.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Deaux, K. ve Lewis, L. L. (1984). Structure of gender stereotypes: Interrelationships among components and gender label. *Journal of Personality and Social Psychology, 46*(5), 991-1004.

Dökmen, Z. (2006). *Toplumsal cinsiyet: Sosyal psikolojik açıklamalar.* Sistem Yayıncılık.

Eagly, A. H. (1987). *Sex differences in social behavior: A social role interpretation.* Lawrence Erlbaum.

Eagly, A. H. ve Steffen, V. J. (1984). Gender stereotypes stem from the distribution of women and men into social roles. *Journal of Personality and Social Psychology, 46*(4), 735-754.

Fishbein, M. ve Ajzen, I. (2011). *Predicting and changing behavior: The reasoned action approach.* Psychology Press, Taylor & Francis.

Fisher, M. I. ve Hammond, M. D. (2019). Personal ties and prejudice: A meta-analysis of romantic attachment and ambivalent sexism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 45*(7), 1084-1098. https://doi.org/10.1177/0146167218804551

Fiske, S. T., Cuddy, A. M. J., Glick, P. ve Xu, J. (1999). (Dis)respecting versus (dis)liking: status and interdependence predict ambivalent stereotypes of competence and warmth. *Journal of Social Issues, 55*, 473-489.

Fiske, S. T., Cuddy, A. M. J., Glick, P. ve Xu, J. (2002). A model of (often mixed) stereotype content: Competence and warmth respectively follow from perceived status and competition. *Journal of Personality and Social Psychology, 82*, 878-902. https://doi.org/10.1037//0022-3514.82.6.878

Glick, P. ve Fiske, S. T. (1996). The ambivalent sexism inventory: Differentiating hostile and benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 70*(3), 491-512.

Glick, P. ve Fiske, S. T. (2001a). Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. *American Psychologist, 56*(2), 109-118. https://doi.org/10.1037//0003-066X.56.2.109

Glick, P. ve Fiske, S. T. (2011). Ambivalent sexism revisited. *Psychology of Women Quarterly, 35*(3), 530-535. https://doi.org/10.1177/0361684311414832

Glick, P., Diebold, J., Bailey-Werner, B. ve Zhu, L. (1997). The two faces of Adam: Ambivalent sexism and polarized attitudes toward women. *Personality and Social Psychology Bulletin, 23*(12), 1323-1334.

Glick, P., Fiske, S. T., Mladinic, A., Saiz, J. L., Abrams, D., Masser, B., ... López, W. L. (2000). Beyond prejudice as simple antipathy: hostile and benevolent sexism across cultures. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*(5), 763-775. https://doi.org/10.1037//0022-3514.79.5.763

Glick, P., Sakallı Uğurlu, N., Ferreira, M. C. ve Souza, M. A. D. (2002). Ambivalent sexism and attitudes toward wife abuse in Turkey and Brazil. *Psychology of Women Quarterly, 26*(4), 292-297.

Glick, P., Sakallı-Uğurlu, N., Akbaş, G., Orta, I. M. ve Ceylan, S. (2016). Why do women endorse honor beliefs? Ambivalent sexism and religiosity as predictors. *Sex Roles, 75*(11-12), 543-554. https://doi.org/10.1007/s11199-015-0550-5

Glick, P., ve Fiske, S. T. (2001b). Ambivalent sexism. M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology, 33* içinde (s. 115-188). Academic Press. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(01)80005-8

Gormley, B. ve Lopez, F. G. (2010). Authoritarian and homophobic attitudes: Gender and adult attachment style differences. *Journal of Homosexuality, 57*, 525-538. https://doi.org/10.1080/00918361003608715

Gölge, Z. B., Sanal, Y., Yavuz, S. ve Arslanoglu-Çetin, E. (2016). Attitudes toward wife abuse of police officers and judiciary members in Turkey: Profession, gender, ambivalent sexism and sex roles. *Journal of family violence, 31*(6), 785-796. https://doi.org/10.1007/s10896-016-9823-1

Güçlü Ergin, N. (2008). *Evli ve boşanmış kişilerin evlilik uyumu ve cinsiyetçilik açısından karşılaştırılması.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi.

Hammond, M. D. ve Overall, N. C. (2013a). When relationships do not live up to benevolent ideals: Women's benevolent sexism and sensitivity to relationship problems. *European Journal of Social Psychology, 43*(3), 212-223. https://doi.org/10.1002/ejsp.1939

Hammond, M. D. ve Overall, N. C. (2013b). Men's hostile sexism and biased perceptions of intimate partners: Fostering dissatisfaction and negative behavior in close relationships. *Personality and Social Psychology Bulletin, 39*(12), 1585-1599. https://doi.org/ 10.1177/0146167213499026

Hammond, M. D. ve Overall, N. C. (2014). Endorsing benevolent sexism magnifies willingness to dissolve relationships when facing partner-ideal discrepancies. *Personal Relationships, 21*(2), 272-287. https://doi.org/10.1111/pere.12031

Hammond, M. D. ve Overall, N. C. (2017a). Dynamics within intimate relationships and the causes, consequences, and functions of sexist attitudes. *Current Directions in Psychological Science, 26*(2), 120-125. https://doi.org/10.1177/0963721416686213

Hammond, M. D. ve Overall, N. C. (2017b). *Sexism in intimate contexts: How romantic relationships help explain the origins, functions, and consequences of sexist attitudes.* C. G. Sibley ve F. K. Barlow (Eds.), *The Cambridge handbook of the psychology of prejudice* içinde (s. 321-343). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316161579.014

Hammond, M. D. ve Overall, N. C. (2020). Men's hostile sexism and biased perceptions of partners' support: Underestimating dependability rather than overestimating challenges to dominance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, https://doi.org/10.1177/0146167220907475

Hammond, M. D., Cross, E. J. ve Overall, N. C. (2020). Relationship (in)security is central to the sources and outcomes of sexism. *Social and Personality Psychology Compass*. https://doi.org/10.1111/spc3.12522

Hammond, M. D., Overall, N. C. ve Cross, E. J. (2016). Internalizing sexism in close relationships: The perceived sexism of partners maintains women's endorsement of benevolent sexism. *Journal of Personality and Social Psychology, 110,* 214-238. https://doi.org/10.1037/pspi0000043

Hart, J., Hung, J. A., Glick, P. ve Dinero, R. E. (2012). He loves her, he loves her not: Attachment style as a personality antecedent to men's ambivalent sexism. *Personality and Social Psychology Bulletin, 38*(11), 1495-1505. https://doi.org/10.1177/0146167212454177

Hazan, C. ve Shaver, P. R. (1987). Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology, 52*(3), 511-524.

Heilman, M. E. (2001). Description and prescription: How gender stereotypes prevent women's ascent up the organizational ladder. *Journal of Social Issues, 57*(4), 657-674.

Hendrick, S. S. (2009). *Yakın ilişkiler psikolojisi* (A. Dönmez ve A. Büyükşahin Sunal, Çev.). Nobel Yayın Dağıtım. (Orijinal çalışma basım tarihi 2004).

Jost, J. T. ve Banaji, M. R. (2004). The role of stereotyping in system-justification and the production of false consciousness. J. T. Jost ve J. Sidanus, (Eds.), *Political psychology: Key readings in social psychology* içinde (s. 45-85). Psychology Press, Taylor & Francis.

Jost, J. T. ve Kay, A. C. (2005). Exposure to benevolent sexism and complementary gender stereotypes: Consequences for specific and diffuse forms of system justification. *Journal of Personality and Social Psychology, 88*, 498-509. https://doi.org/10.1037/0022-3514.88.3.498

Kadir Has Üniversitesi (KHAS) Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Araştırma Merkezi. (2019). *Türkiye'de Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Algısı Araştırması 2019.* Erişim adresi https://www.khas. edu.tr/uploads/pdf-doc-vb/toplumsal-cinsiyet-ve-kadin-algisi-arastirmasi-2019-sonuclari-2.pdf

Kağıtçıbaşı, Ç. (1999). *İnsan ve insanlar: Sosyal psikolojiye giriş*. Evrim Yayınevi.

Kandiyoti, D. (2013). *Cariyeler, bacılar, yurttaşlar: Kimlikler ve toplumsal dönüşümler*. (A. Bora, F. Sayılan, Ş. Tekeli, H. Tapınç ve F. Özbay, Çev.). Metis Yayınları.

KONDA Araştırma ve Danışmanlık. (2010). *Türkiye'de toplumsal cinsiyet raporu KONDA hayat tarzları 2018 araştırması*. Erişim adresi https://konda.com.tr/wp-content/uploads/2019/11/KONDA_ToplumsalCinsiyetRaporu.pdf

Krech, D. ve Crutchfield, R. S. (1948). *Theory and problems of social psychology.* McGraw-Hill.

Kurtay Doğan, C. (2018). *Evlilikte kadına yönelik fiziksel şiddeti meşru görme ile cinsiyetçi tutumlar ve adil dünya inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Arel Üniversitesi.

Lee, T. L., Fiske, S. T., Glick, P. ve Chen, Z. (2010). Ambivalent sexism in close relationships: (Hostile) power and (benevolent) romance shape relationship ideals. *Sex Roles*, *62*(7-8), 583-601. https://doi.org/10.1007/s11199-010-9770-x

Levant, R. F. ve Richmond, K. (2008). A review of research on masculinity ideologies using the Male Role Norms Inventory. *The Journal of Men's Studies, 15*(2), 130-146. https://doi.org/10.3149/jms. 1502.130

MacDonald, T. ve Zanna, M. P. (1998). Cross-dimension ambivalence toward social groups: Can ambivalence affect intentions to hire feminists? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 24, 427-441.

McCarty, M. K. ve Kelly, J. R. (2015). Perceptions of dating behavior: The role of ambivalent sexism. *Sex Roles*, *72*(5-6), 237-251. https://doi.org/10.1007/s11199-015-0460-6

Mikulincer, M. ve Shaver, P. R. (2001). Attachment theory and intergroup bias: Evidence that priming the secure base schema attenuates negative reactions to outgroups. *Journal of Personality and Social Psychology, 81*(1), 97-115. https://doi.org/10.1037//0022-3514.81.1.97

Montañés, P., Lemus, S. D., Moya, M., Bohner, G. ve Megías, J. L. (2013). How attractive are sexist intimates to adolescents? The influence of sexist beliefs and relationship experience. *Psychology of Women Quarterly*, *37*(4), 494-506. https://doi.org/10.1177/0361684313475998

Okutan, N. ve Büyükşahin Sunal, A. (2011). Eş cinsellere yönelik tutumlar, cinsiyetçilik ve romantik ilişkilerle ilgili kalıp yargılar: Yetişkin bağlanma biçimleri Açısından bir değerlendirme. *Türk Psikoloji Yazıları, 14*(27), 69-77.

Oskamp, S. ve Schultz, P. W. (2005). *Attitudes and opinions*. Lawrence Erlbaum Associates.

Özdemir, F. (2013). *The predictors of attitudes toward military: Turkish identity, uninational ideology, ambivalent sexism, conservatism, and religious orientation / Askeriyeye ilişkin tutumları yordayan faktörler: Türk kimliği, tek-milliyetçi ideoloji, çelişik duygulu cinsiyetçilik, muhafazakârlık ve dini yönelim*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi.

Peplau, A. L. ve Gordon, S. L. (1985). Women and men in love: Gender differences in close relationships. V. E. Oleary, K. R. Unger ve S. B. Watson, (Ed.), *Women gender and social psychology* içinde (s. 257-291). Erlbaum.

Ramiro-Sánchez, T., Ramiro, M. T., Bermúdez, M. P. ve Buela-Casal, G. (2018). Sexism in adolescent relationships: A systematic review. *Psychosocial Intervention, 27*(3), 123-132. https://doi.org/10.5093/pi2018a19

Ryan, M.K. ve Haslam, S. A. (2005). The glass cliff: Evidence that women are overrepresented in precarious leadership positions. *British Journal of Management, 16*, 81-90. https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2005.00433.x

Sáez, G., Riemer, A. R., Brock, R. L. ve Gervais, S. J. (2019). Objectification in heterosexual romantic relationships: Examining relationship satisfaction of female objectification recipients and male objectifying perpetrators. *Sex Roles, 81*(5-6), 370-384. https://doi.org/10.1007/s11199-018-0990-9

Sakallı Uğurlu, N. (2002). Çelişik Duygulu Cinsiyetçilik Ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi, 17*(49), 47-58.

Sakallı Uğurlu, N. ve Beydoğan, B. (2002). Turkish college students' attitudes toward women managers: the effects of patriarchy, sexism, and gender differences. *The Journal of Psychology, 136*, 647-656. https://dx.doi.org/10.1080/00223980209604825

Sakallı Uğurlu, N. ve Türkoğlu, B. (2016, Kasım). *Günümüz Türkiye'sinde Cinsiyet Kalıp yargıları: Kadın kimdir? Erkek kimdir?* Sözlü sunum, I. Sosyal Psikoloji Kongresi, Ankara.

Sakallı, N. (2001). Beliefs about wife beating among Turkish college students: The effects of patriarchy, sexism, and sex difference. *Sex Roles, 44* (9/10), 599-611. https://doi.org/10.1023/A:1012295109711

Sakallı, N. (2002). The relationship between sexism and attitudes toward homosexuality in a sample of Turkish college students. *Journal of Homosexuality, 42*(3), 53-63. https://doi.org/10.1300/J082v42n03_04

Sakallı, N. ve Curun, F. (2001). Romantik ilişkilerle ilgili kalıp yargılara karşı tutumlar. *Tecrübi Psikoloji Çalışmaları, 22*, 31-45.

Sev'er, A. ve Yurdakul, G. (2001). Culture of honor, culture of change: A feminist analysis of honor killings in rural Turkey. *Violence Against Women, 7*(9), 964-998.

Sibley, C. G. ve Overall, N. C. (2011). A dual process motivational model of ambivalent sexism and gender differences in romantic partner preferences. *Psychology of Women Quarterly, 35*(2), 303-317. https://doi.org/10.1177/0361684311401838

Sibley, C. G., Overall, N. C. ve Duckitt, J. (2007). When women become more hostilely sexist toward their gender: The system-justifying effect of benevolent sexism. *Sex Roles, 57*, 743-754. https://doi.org/10.1007/s11199-007-9306-1

Sibley, C. G., Overall, N. C., Duckitt, J., Perry, R., Milfont, T. L., Khan, S. S. , Ronald Fischer, R. ve Robertsonve, A. (2009). Your sexism predicts my sexism: Perceptions of men's (but not women's) sexism affects one's own sexism over time. *Sex Roles, 60*, 682-693. https://doi.org/10.1007/s11199-008-9554-8

Sidanius, J. ve Pratto, F. (2004). Social dominance theory: A new synthesis. J. T. Jost ve J. Sidanius (Eds.), *Political psychology: Key readings in social psychology* içinde (s. 315-332). Psychology Press. https://doi.org/10.4324/9780203505984-18

T.C. Başbakanlık Aile ve Sosyal Araştırmalar Genel Müdürlüğü. (2010). *Türkiye'de aile değerleri.* Manas Medya Planlama.

T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü (2006). *Töre ve namus cinayetleri ile kadınlara ve çocuklara yönelik şiddetin sebeplerinin araştırılarak alınması gereken önlemlerin belirlenmesi amacıyla kurulan TBMM araştırma komisyonu raporu*. Can Ofset Matbaa.

Thibaut, J. W. ve Kelley, H. H. (1959). *The social psychology of groups*. Wiley.

Travaglia, L. K., Overall, N. C. ve Sibley, C. G. (2009). Benevolent and hostile sexism and preferences for romantic partners. *Personality and Individual Differences, 47*(6), 599-604. https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.05.015

Türkiye İstatistik Kurumu. (2019). *İstatistiklerle kadın 2019*. Erişim adresi https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Kadin-2019-33732

Uysal Çelik, Z. (2018). *Üniversite öğrencilerinin romantik ilişkilerde sosyal ilgi düzeyleri ile çelişik duygulu cinsiyetçilik düzeyleri arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi.

Viki, G. T., Abrams, D. ve Hutchison, P. (2003). The "true" romantic: Benevolent sexism and paternalistic chivalry. *Sex Roles, 49*(9-10), 533-537.

Waddell, N., Sibley, C. G. ve Osborne, D. (2019). Better off alone? Ambivalent sexism moderates the association between relationship status and life satisfaction among heterosexual women and men. *Sex Roles, 80*(5-6), 347-361. https://doi.org/10.1007/s11199-018-0935-3

Walby, S. (1989). Theorising patriarchy. *Sociology, 23*(2), 213-234.

Whitley, B. E. ve Kite, M. E. (2010). *The psychology of prejudice and discrimination*. Wadsworth.

Winstead, B. A., Derlega, V. J. ve Rose, S. (1997). *Gender and close relationships*. Sage Publications.

Yakushko, O. (2005). Ambivalent sexism and relationship patterns among women and men in Ukraine. *Sex Roles, 52*(9-10), 589-596. DOI: 10.1007/s11199-005-3727-5

Yumuşak, A. (2013). *Üniversite öğrencilerinin flört şiddetine yönelik tutumları, toplumsal cinsiyetçilik ve narsisistik kişilik özellikleri arasındaki ilişki*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

15. Bölüm

KÜLTÜRLENME KURAMI

Levent Kıylıoğlu

Kültürel ve kültürler arası çalışmalar, sosyal psikolojinin son yıllardaki gözde araştırma ve uygulama alanlarından birisidir. Bunda en önemli etmenler ise savaş, ekonomik ve başka sebeplerle göç ve insan hareketliliğinin dünya üzerinde son yıllarda artması gösterilebilir.

İnsanlar genellikle daha yoksul ve güvensiz doğu ve güney ülkelerinden, daha varsıl ve güvenli batı ve kuzey ülkelerine doğru hareket etme eğilimindedir. Sosyal psikologlardan Myers (2015, s. 160), bir kuşaktan diğerine aktarılan ve geniş bir insan grubu tarafından paylaşılan davranış, düşünce, tutum ve geleneklerin sürekliliğini kültürün en genel tanımlarından birisi olarak göstermiştir. Antropologlar ise kültürün öğrenilir ve sembolik olması, paylaşılması, her şeyi kapsayıcı olması ve düzenli sistemler içermesi gibi özelliklerinden bahsetmişlerdir (Gezon ve Kottak, 2016, s. 18-21).

Farklı kültürlerden insanlar arası temas yeni bir olgu değildir. Tarih boyunca insanlar zulüm ve felaketten kaçmak, ticaret yapmak, fethetmek, macera ya da eğlence aramak gibi çeşitli nedenlerle seyahat etmişlerdir. Bu faaliyetler ise farklı geçmişlerdeki halkların buluşmasıyla sonuçlanır. Bu süreç göç eden ve büyük göçmen yığınlarını ülkelerine kabul eden halkların kültürlerinde ve özgün hayat akışlarında değişikliğe neden olduğu gibi yeni toplumların oluşmasına da yol açmıştır. Kültürlerin buluşması sonucu insanlarda meydana gelen değişiklikler kültürlenme olarak bilinmektedir (Sam ve Berry, 2006, s. 1). Başka araştırmacılar ise kültürlenmeyi farklı bir kültüre uyum süreci olarak tanımlamışlardır (Oudenhoven ve diğ., 2008, s. 143).

Kitabın bu bölümünde, ilk olarak kültürlenme kuramının gelişimi ve temel kavramlarından, sonrasında ise sırasıyla batı toplumlarında Türkler üzerinde yapılmış çalışmalardan bahsedilmiştir. İlerleyen kısımda ise Türkiye'ye son yıllarda göç etmiş büyük gruplardan Suriyeliler üzerinde yapılmış araştırmalardan ve elde edilen bulgulardan bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise bütünsel bir değerlendirme yapılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde, ilk olarak kültürlenme kuramının gelişimi ve temel kavramları açıklanmıştır. Daha güncel olması ve bilimsel çalışmalarla daha fazla desteklenmesi nedeniyle Berry'nin iki boyutlu kültürlenme modeli tercih edilmiştir.

Kuramın Gelişimi ve Temel Kavramları

Farklı kültürlere uyum sürecini değerlendirmek üzere çeşitli kuramsal modeller geliştirilmiştir. Bunları tek boyutlu ve çok boyutlu kültürlenme modelleri olarak iki temel bölümde değerlendirebiliriz. Tek boyutlu model, kültürel kimlikteki değişimin zaman içinde tek bir süreklilik boyunca gerçekleştiğine yönelik örtük bir varsayıma dayanır (Ryder ve diğ., 2000, s. 49). Tek boyutlu model kültürel değişimi orijinal kültürden ev sahibi kültüre giden doğrusal bir süreç olarak görmektedir (bk. Şekil 1). Bu bağlamda göçmenlerin zaman içerisinde etnik kimlik ve orijinal kültürlerini kaybedecekleri, göç ettikleri ülkenin kültürünü ve kimliğini ise kazacakları, diğer bir deyişle de asimile olacakları iddia edilmektedir (Oudenhoven ve diğ., 2008). Bu modele göre kültürlenme süreci sonucunda göçmen gruplar tek bir boyut üzerinde değişim gösterecekler, bir kültürün özelliklerini kazandıkça diğer asıl kültürlerinin özelliklerini ve ana dillerini kaybedeceklerdir.

Şekil 1. Tek boyutlu kültürlenme modeli (Kaynak: Qudenhoven ve diğ., 2008, s. 143)

Orijinal kültür → Ev sahibi kültür (asimilasyon)

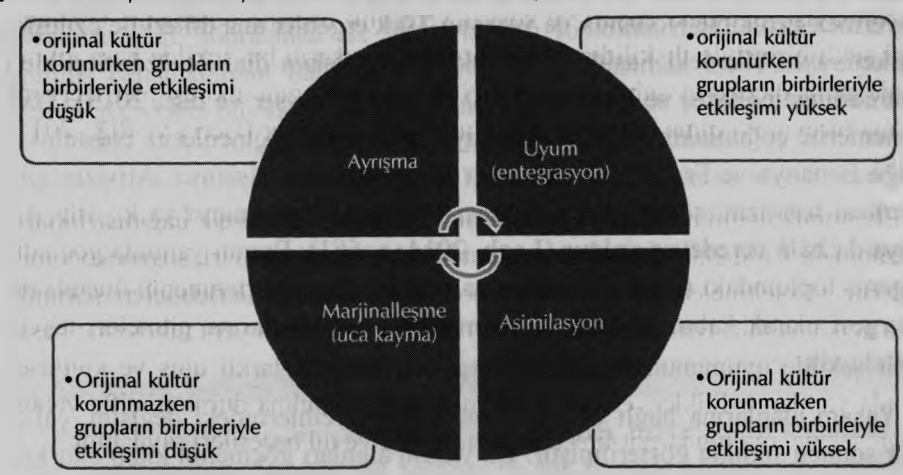
İki boyutlu kültürlenme modeli ise Kanadalı sosyal psikolog Berry'nin çalışmalarından üretilmiştir. Bu modelin ilk varsayımına göre göçmenler farklı yaşam alanlarında göç ettikleri ülke kültürü ve kendi orijinal kültürleri ile ilişki kurabilirler. Örneğin, göçmenler yeni ülkelerinin dilini akıcı bir biçimde kullanırken kendi etnik kimlikleri ve eski kültürleriyle sıkı sıkıya özdeşleşebilirler (Oudenhoven ve diğ., 2008, s. 144). Farklı yaşam alanlarına örnek olarak dinsel

inançlar ve dili kullanma altı çizilen önemli değişkenlerdir. Bu duruma bir örnek vermek gerekirse Hollanda'da yaşayan Türk ergenler ana dilleri ile özdeşleşirlerken, aynı ülkedeki Faslıların ağırlıklı olarak İslam dini ile özdeşleştikleri tespit edilmiştir (Extra ve Yağmur, 2010 aktaran Dekeyser ve diğ., 2019). Türk göçmenlerin çoğunlukta olduğu Almanya'nın, Arap göçmenlerin çoğunlukta olduğu Britanya ve Fransa'dan farklı bir konumu vardır. İslamcı aktivizm gibi ulus ötesi terörizm, sömürgecilik sonrası Britanya veya Fransa'ya kıyasla Almanya'da hâlâ neredeyse yoktur (Loch, 2014, s. 681). Bunun yanında göç edilen geniş toplumdaki resmî dili kullanma becerisi de kültürlenmenin önemli bir göstergesi olarak kabul edilmekte, göçmenlerin dil kurslarına gitmeleri teşvik edilmektedir.

Yaşam alanlarına bağlı olarak kültürlenme tercihlerindeki değişim, çalışmalar sonucu sıklıkla gösterilmiştir. Bu yaşam alanları göçmenin kitap okurken tercih ettiği dil, ülke ilgisi, arkadaşlarının etnik kimlikleri, dil tercihi, hangi dili daha önemli olarak gördüğü, hayatının sonraki dönemlerinde yaşamak istediği ülke, öğretmeninin etnik kimliği, sonradan çalışmak istediği ülke, yemek ve oyun tercihleri şeklinde sınıflandırılmıştır (van de Vijver ve diğ., 1999, s. 153). Göçmenlerin sayılan yaşam alanlarına bağlı olarak genellikle seçici kültürlenme stratejilerini tercih ettikleri tespit edilmiş olup (Kıylıoğlu ve Wimmer, 2015, s. 1), genelleştirilmiş kültürlenme tercihlerinin belirli bir yaşam alanında ve bağlamda gerçek kültürlenmeyi doğru bir şekilde yordayamayacağı ileri sürülmüştür (Klinger ve Bierbauer, 2001, s. 196). Örneğin, bir göçmen profesyonel iş yaşamına çok iyi uyum sağlayabilirken aile yaşamında ev sahibi kültürden daha büyük bir farklılaşma yaşayabilir ve etnik kültürüne daha fazla vurgu yapabilir (Klinger ve Bierbauer, 2001, s. 192).

Berry'nin (1997) kültürlenme modelinin ikinci varsayımına göre göçmenler iki temel soru ile karşı karşıya kalırlar. Bu sorular sırasıyla "kültürel mirasımı korumak değerli midir?" ve "ev sahibi toplumla ilişkileri sürdürmek değerli midir?" şeklindedir. Bu soruların yanıtlarına dayanarak dört kültürleşme stratejisi ortaya çıkabilir. Bunlar: 1) Uyum (entegrasyon) hem kültürel kimliği korumak hem de ev sahibi toplumla olumlu ilişkiler kurmak önemlidir; 2) Asimilasyon, sadece ev sahibi toplumla olumlu ilişkiler kurmak önemlidir; 3) Ayrışma, sadece kendi kültürünü korumak önemlidir; 4) Bu sonuçlardan hiçbiri önemli değildir şeklinde ise de mevcut duruma marjinalleşme adı verilmektedir (bk. Şekil 2).

Şekil 2. Berry'nin iki boyutlu kültürlenme modeli (Kaynak: Berry, 1997, s.10)



Bireyler kültürlendikçe tutumlar, inançlar ve değerlerle birlikte bazı davranışları da değişir. Berry, dört kültürleşme yönteminin ayrı, durağan stratejiler olmadığını savunmuştur; bireyler bir stratejiden diğerine geçebilir ve ev sahibi kültür tek bir çoğunluk kültürü yerine birkaç kültürden oluşabilir. Bu modele göre yeni topluma uyum sağlamak için göçmenlerin orijinal kültürlerinden vazgeçmeleri gerekli değildir (Phinney ve diğ., 2001). Göçmen grupları ile yapılan çalışmalar Berry'nin iki boyutlu kültürlenme modelini destekler nitelikte olup (Ataca ve Berry, 2002; Koydemir, 2012; Ryder ve ark, 2000), genellikle uyum stratejisinin tercih edildiği gösterilmiştir (Berry, 1997; Koydemir, 2012; Van de Vijver ve diğ., 1999; Zagefka ve Brown, 2002).

Kültürlenme süreci sonrasında Berry psikolojik, sosyokültürel ve ekonomik olmak üzere üç farklı uyumdan bahsetmiştir. Bu uyum süreçleri kültürlenmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bunlardan psikolojik kültürlenme ve adaptasyon, kültürlenmeyi yaşayan bireylerde ortaya çıkan psikolojik değişikliklere ve bunun sonuçlarına işaret etmek için kullanılmıştır (Berry, 1997). Araştırmalar, iyilik hâli veya duygu durum değişiklikleri (depresyon, kaygı, gerginlik ve kronik yorgunluk gibi) ile tanımlanan psikolojik uyumun kişilik, yaşam değişiklikleri ve sosyal destek değişkenleri tarafından yordandığını göstermiştir (Ataca ve Berry, 2002). Bu değişkenlerin yanında benlik saygısının da göçmenlerin yeni ülkelerindeki psikolojik uyumu ile doğrudan ilişkili olduğu belirlenmiştir (Kıylıoğlu ve Wimmer, 2015).

Sosyokültürel uyum bireyin yeni sosyokültürel çevresinde etkin bir şekilde yaşamasını sağlayan uygun kültürel becerileri elde etmede ne derecede başarılı

olduğuyla ilgilenir. Sosyokültürel uyum çalışmaları genellikle davranış sorunlarının olmayışı, okuldaki başarı ve sosyal yeterlilik üzerine odaklanır. Uyumun bu iki şekli birbiriyle ilişkilidir. Hem sorunlarla başarılı bir şekilde başa çıkma hem de geniş ölçekli ev sahibi toplumun üyeleri ile olumlu etkileşimler içerisinde olma bireyin iyi olma hâlini ve doyumunu artırmaktadır (Berry ve diğ., 2015, s. 325).

Ekonomik uyum ise göçmenlerin yeni ülkelerinde ekonomik bağımsızlıklarını kazanmaları, aldıkları öğrenime uygun bir iş bulup çalışmaları, sosyoekonomik statülerini yükseltmeleri ve mevcut ekonomik durumlarını ilerletmeleri şeklinde kısaca açıklanabilir. Hein'e (2012, s. 170) göre göçmenlerin yeni ülkelerine başarılı bir şekilde uyumunun önemli göstergeleri arasında farklı ulus ve kültürler arasında yapılan evlilikler, eğitim-öğretim düzeyi, iş bulma durumu, çifte vatandaşlığa geçme, toplumda eşit fırsatlara sahip olma ve dil becerileri sayılabilir.

Göçmenlerin kendi seçtikleri kültürlenme stratejilerinin yanında ev sahibi çoğunluk toplumunun üyeleri de gerek yasal, gerekse kültürel ve yaşama tarzı olarak ülkelerine sonradan gelen insan gruplarına yönelik belli bir kültürlenme beklentisi içerisinde olurlar. Ev sahibi toplumun üyelerinin sayıca daha az olan göçmen gruplarından beklentileri de göçmenlerin kültürlenme stratejilerini ve yeni ülkelerindeki başarılarını doğrudan etkilemektedir. Kültürel gruplar arasındaki etkileşim karşılıklı olmasına karşın büyük grupların kendilerinden görece daha az sayıdan oluşan küçük grupları daha fazla etkilemesi beklenir.

Birden fazla kültürün bir araya gelmesi, birbirlerini tanıması ve kaynaşması, göçmen gruplarına diğer kültürleri öğrenme fırsatının verilmesi dünya üzerinde çok fazla rastlanan bir durum değildir. Ekonomik refah düzeyine ulaşmış, sosyal ve siyasal açıdan istikrarlı, "farklı" ve negatif olarak görülen kültür ve bu kültürün üyesi olan bireyleri tanıma konusunda daha açık olan, yasal olarak göçmenlerin de ev sahibi kültür ile eşit olarak görülüp değerlendirildiği ve kendilerine fırsatlar verildiği kültürel yapılarda bunun başarılabileceği beklenir. Bu kültürlenme süreci sonucunda ev sahibi toplumun üyeleri, azınlıkta kalan göçmen grupların kültürlerini öğrenirken göçmen gruplar da geniş toplumun kültürünü öğrenme, davranış ve düşüncelerinde değişim fırsatı yakalayabilirler. Bu tür toplumlara çok kültürlü ya da çoğulcu toplumlar denilmektedir. Diğer bir deyişle çok kültürlülük, modern çoğul toplumlarda farklı kültürel grupların ortak bir çatı altında dengeli bir şekilde yaşaması anlamına gelmekte olup Kanada ve Hollanda kısmen de olsa buna örnek olarak gösterilmektedir. Aşağıdaki alt bölümde Batı'da yaşayan Türklerin durumu göç ve kültürlenme bağlamında değerlendirilmiştir.

Batı Toplumlarındaki Türklerin Uyum Süreçleri

Türk vatandaşlarının hızla gelişen Batı Avrupa ülkelerinin emek piyasalarındaki boşlukları doldurma hareketi 1960 başlarında başlamıştır. Çoğunlukla kırsal kökenli olan ve yurt dışında iş arayan Türk işçilerin ortak amacı, yeterli miktarda para tasarrufu yaparak bir gün Türkiye'ye geri dönmek ve bu para ile küçük bir dükkân, atölye açmak, ev yapmak ya da köyünde tarımsal yatırım yapmaktı.

Türklerin kendilerini Batı Avrupa'da daha kalıcı görmeye başlamalarına, kısmen yaşadıkları ülkenin vatandaşlığına geçmelerine, torunlarını bile o ülkede okula gönderip yetiştirmeye başlamalarına karşın Avrupa insanı ve siyasetçisi Türkleri günümüzde bile "misafir işçi", diğer bir deyişle geçici statüde görmeye devam etmektedir. Kıta Avrupası'nda yaşayan Türkler, daha çok Anadolu'nun kırsalından gelmiş olmalarına karşın, İngiltere, ABD ve Kanada'da yaşayan Türklerin kompozisyonu daha karışıktır. Bu ülkeler Türkiye'den işçi göçünün yanında nitelikli eleman da almaktadır. Farklı bir bakış açısıyla, öğrenim seviyesi yüksek olan Türkler yerleşmek için belki de bu ülkeleri tercih etmektedir.

Çoğunluğu Anadolu'nun kırsalından göçmüş olan kıta Avrupası'nda yaşayan Türklerin kültürel yapısı ve yaşam tarzı için ataerkil aile yapısının egemen olması ve toplulukçu kültürel yapının ağır basması kaçınılmazdır. Bu durumu destekleyen Kretschmer tarafından yürütülmüş çalışmada, Türk göçmen ebeveynlerin ve çocuklarının Almanlara kıyasla daha geleneksel cinsiyet rolü tutumlarına sahip oldukları gösterilmiştir. Göçmen ergenlerin daha geleneksel toplumsal cinsiyet rolü tutumları kısmen ebeveynlerinin muhafazakâr tavırlarıyla açıklanabilir (Kretschmer, 2018, s. 2213). Bunun yanında Türk işçi sınıfı üyeleri arasında işsizlik, özellikle de genç işsizlik oranları Alman geniş toplumuna kıyasla daha fazladır. Bunun temel sebepleri arasında Türk gençlerinin eğitim-öğretim düzeylerinin daha düşük olmasının yanında iş piyasasında Türklere yönelik uygulanan ayrımcılık sayılabilir. Diğer taraftan Batı Avrupa'daki Türkler, kendi dil ve kültürlerini devam ettirmek için çeşitli dernekler çevresinde örgütlenmişlerdir. Türk göçmenler, kendi aralarındaki konuşmalarda öğrenilmesi Batı dillerine göre daha kolay olan Türkçeyi tercih etmekte ve hâlen büyük bir kısmı düzenli olarak Türk medyasını takip etmektedir. Bu durumun kültür aktarımının önemli bileşenlerinden olan ana dilin yani Türkçenin korunmasına katkı sağladığı söylenebilir.

Kültürün sabit değil de değişken olması nedeniyle, kültürlenme süreçlerine bağlı olarak nesiller arasında bu yapının da değişmesi beklenebilir. Bunun yanında Batı Avrupa'daki Türk birinci ve ikinci göçmen gruplar arasında iletişim bağlamında sorunların ortaya çıktığı, Türkiye'de büyümüş birinci nesil ile batıda doğmuş ve büyümüş olan ikinci nesil arasında kültürlenme ve gelişim nedeniyle

önemli çatışmaların olduğu bildirilmiştir. Loeber'e (2008) göre bu çatışmalar, özellikle Hollanda'da büyüyen ikinci kuşakta belirgindir. Bu kişiler, ev sahibi ülkede geçerli olan bir dizi görüşü benimsemelerine karşın çeşitli geleneksel değerlere de bağlı kalmaktadır. İkinci nesil Türk kadınlarının, ikinci nesil erkeklere kıyasla yeni kültüre daha hızlı uyum sağladığı gösterilmiştir.

Kültürlenme ile ilgili çalışmalar genellikle göçmen bireylerin psikolojik iyi oluşlarına odaklanmaktadır. Diğer taraftan, bir ülke ya da toplumda yaşayan çoğunluğun diğer kültürel gruplara yönelik farklı perspektifleri ve tutumları olabilir. Bu nedenle aşağıdaki alt bölümde ilk olarak göç alan batı ülkelerinin göçmen politikalarına değinilmiştir.

Batı Toplumlarının Göç ve Göçmen Politikaları

Geniş toplumun göçmenlere yönelik kültürlenme stratejileri ve onlara yönelik tutumları farklılık gösterebilir. Geniş ev sahibi toplumun göçmenlere yönelik tutum ve davranışlarının, göçmenlerin kültürlenme tutum ve stratejilerini önemli ölçüde etkileyeceği beklenir. En basit durumda, ev sahibi toplum, ortak bir atadan kalma dili ve kültürü paylaşan tek bir egemen toplumdan oluşur (Bourhis ve diğ., 1997, s. 372-374). Baskın gruplar farklı olduklarını düşündükleri istenmeyen azınlık gruplarla genellikle herhangi bir ilişki kurmazlar ve onları eğer mümkünse geldikleri ülkelere geri göndermek isterler. Böyle olduğunda göçmen grupların kültürlenme stratejileri mecburen uca kayma (marjinalleşme) ya da ayrışma şeklinde olabilir. Diğer taraftan, hoşlanılan azınlık gruplarıyla ilişki kurmayı tercih eden çoğunluk grup üyeleri, azınlık grup üyeleri üzerinde daha fazla kültürlenme fırsatı sunacaklar, sonuçta azınlık grupların kültürlenme stratejileri de daha fazla çeşitlenecek, psikolojik ve sosyokültürel uyumları daha da yükselecektir.

Batı Avrupa ülkelerinden Fransa, en büyük göçmen dalgasını eski sömürgelerinden olan Kuzey Afrika'daki Arap ülkelerinden, İngiltere de benzer şekilde eski sömürgeleri olan Pakistan ve Hindistan'dan, Almanya ise 1. Dünya savaşında müttefiki olan Türkiye'den kabul etmiştir. Belirli bir göçmen grubuna yönelik ev sahibi toplumun yönelimi ilk başta genellikle uyuma yönelik olabilir. Ancak daha sonra göçmen grubun daha fazla üyesinin ülkeye gelişi bazı siyasi partiler veya kitle iletişim araçları tarafından olumsuz olarak gösterildiğinden ev sahibi toplumun göçmenlere yönelik tutumları dışlayıcı kutba doğru kayabilir (Bourhis ve diğ., 1997). Örneğin, zengin bir Avrupa çekirdek ülkesi olan Hollanda'da sağcı sesler hatırı sayılır bir ağırlık kazanmakta, ülkedeki muhalif siyasetçi Geert Wilders Müslümanları "barbarlıkla" suçlamaktadır (Biedermann, 2017, s. 18).

Almanya'nın göç politikası ırksal arılığa dayanmaktadır. Göçmenlerden orijinal, saf, ulusal kültürü benimsemeleri beklenir (Hein, 2012). Almanların azınlık göçmen gruplarda güçlü bir şekilde asimilasyon ve ayrışmayı destekledikleri, göçmenlerde iki kültürlülüğe ise desteklerinin zayıf olduğu belirlenmiştir. Geniş Alman toplumunun göçmenlere yönelik bu tutumları göçmenlere yönelik resmî Alman politikasını yansıtmaktadır (Zick ve diğ., 2001, s. 547). Göçmen gruplardan Alman kültürünü kabul edip kendi kimliklerini bırakmaları beklenmektedir. Bunu kabul etmeyen göçmenler ise kendi gettolarında Alman toplumundan ayrışmış bir şekilde yaşamak zorunda kalacak ya da Almanya'yı terk edeceklerdir.

Çok kültürlülük ya da çoğulculuk Alman toplumunda ve siyasetinde henüz yerleşmemiştir. Ersanilli ve Koopman'a göre Fransa'nın göç ve göçmen politikası, göçmenlerde farklılığın desteklenmediği sivil asimilasyon rejimine oldukça yakındır. Son olarak Hollanda'nın göçmen siyaseti, bireyler arası yasal eşitliğin ve toplumsal gruplar arasında çeşitliliğin yüksek düzeyde desteklenmesi ile çok kültürlülük rejimine kısmen benzemektedir. Her üç ülke de ülkelerine yerleşmek isteyen göçmenlerden farklı düzeylerde dilsel ve kültürel asimilasyon istemektedir. Göçmenlerin yaşadığı ülkenin vatandaşı olabilmesi, sadece oy kullanma ve görevde bulunma hakkını değil, aynı zamanda belirli sosyal yardımlara erişimi, devlet memuru olarak çalışmayı, sınır dışı edilmeye karşı tam korumayı ve yurt dışına seyahat ederken vize yükümlülüklerinden kurtulmayı da içeren haklara erişimin belirleyicisidir. Fransa ve Hollanda, vatandaşlığa Almanya'dan daha kolay erişim sağlar. Bu, vatandaşlığa kabul için daha kısa ikamet şartlarına, daha fazla çifte vatandaşlığın kabulüne ve ikinci nesilde vatandaşlığa daha kolay erişime yansımaktadır (Ersanilli ve Koopmans, 2011, s. 215). Almanya ve Avusturya devletleri Türk vatandaşlarının çifte vatandaşlığa geçmelerine yasal olarak izin vermemektedir.

Aşağıdaki alt bölümde ilk olarak batı ülkelerinde yaşayan Türklerin kültürlenme sürecinin bir sonucu olarak karşımıza çıkan sağlık ve psikolojik iyi oluşları hakkında elde edilmiş olan bulgular özetlenmiş, sonrasında ise eğitim ve kariyer hayatına uyumlarına yönelik veriler tartışılmıştır.

Batı Toplumlarında Yaşayan Türklerin Sağlık ve Psikolojik İyi Oluşları

Göçmenlerin psikolojik iyi oluşları ve fiziksel sağlıkları kültürlenme sürecinin bir sonucu olarak karşımıza çıkar ve alan yazında oldukça fazla çalışılmış önemli değişkenler arasındadır. Psikolojik uyumdan bireyin yeni ülkesinde tatmin düzeyi, genel olarak duygusal iyi olma hâli kastedilmektedir. Psikolojik

açıdan uyum sağlamış bireylerin benlik saygılarının yüksek olması yanında kaygı, depresyon ve somatik rahatsızlıkların olmaması ya da düşük düzeylerde seyretmesi gerekir.

Bulgular, göçmen bireylerde yeni bir ülkeye yerleşmenin getirdiği zorluklar ve kültürlenmenin ortaya çıkardığı stres nedeniyle sağlık ve psikolojik iyi oluşlarının bozulabileceği yönündedir. Liebkind'in (1996, s. 164) de belirttiği gibi etnokültürel kimlik, bir kişinin yaşamı boyunca kendi grubunun üyeleriyle ve çevresindeki grupların üyeleriyle olan etkileşimlerinin bir sonucu olarak gelişir. Bireylerin kendilerini tanımlama örüntülerini değiştirmesi, bilişsel yapılarının ve değer sistemlerinin değişmesine yol açar. Beirens ve Fontaine (2011, s. 73), bu durumu kültürlenme geçişi olarak isimlendirmiştir. Belki de bu stresli sürecin bir sonucu olarak yüksek tansiyon ve diyabet gibi süreğen hastalıkların yanında (Rosenthal, 2018, s. 1) uyku sorunları ve ağrı gibi yakınmaların göçmen gruplarda yüksek düzeylerde seyrettiği bildirilmiştir (Steiner ve diğ.,2007, s. 363).

Berry'nin iki boyutlu kültürlenme modeline göre göçmen gruplar kültürlenme stratejisi olarak sıklıkla uyumu yani iki kültürlülüğü tercih etmekte, uyum ise sağlık ve psikolojik iyi oluş ile olumlu yönde ilişkilendirilmektedir. Diğer bir deyişle, uyumu tercih eden göçmenlerin sağlık ve psikolojik iyi oluşlarının en yüksek düzeyde olduğu Berry tarafından bildirilmiştir (1997). Batı ülkelerinde göçmenlerin kültürlenme ve uyum çalışmaları genellikle Türklerin yoğun olarak yaşadığı Almanya ve Hollanda'da, kısmen ise Fransa, İngiltere, Belçika, İsveç, Avusturya ve Kanada'da yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle duygusal iyi oluş (depresyon ve kaygı düzeyleri gibi), gençlerin tepkisel kural dışı davranışı (hırsızlık ve kavga gibi), evlilik ve yaşam memnuniyeti gibi değişkenler üzerine odaklanmıştır. Duygusal iyi oluş ve gençlerin tepkisel davranışı bağlamındaki çalışmalardan Türk göçmenlerin ev sahibi geniş kültürün üyelerine kıyasla genellikle daha olumsuz konumda oldukları, sosyal desteklerinin azlığı gibi bulgular elde edilmiştir. Aşağıda sağlık ve psikolojik iyi oluş bağlamında yapılmış bu çalışmalardan öncelikle duygusal iyi oluş ile ilgili olanlar kısaca özetlenmiştir.

Kanada'nın Toronto kentinde yaşayan 181 Türk göçmenden oluşan bir örneklemde psikolojik iyilik hâlinin yordayıcıları incelenmiş, psikolojik iyi oluşun göstergesi olarak ise depresyon ve yaşam doyumu değişkenleri kullanılmıştır. Genel olarak iyimserlik ve proaktif başa çıkmanın daha fazla psikolojik iyi oluşu öngördüğünü öne süren model, elde edilen verilerle desteklenmiştir. Çalışmada proaktif baş etme ve iyimserliğin depresyonu olumsuz, yaşam doyumunu ise olumlu yönde öngördüğü ortaya konulmuştur. Burada proaktif başa çıkma, zorlu

hedeflere ulaşılmasını kolaylaştıran ve kişisel gelişimi destekleyen genel kaynaklar oluşturma çabalarından oluşur (Uskul ve Greenglass, 2005). Toronto'daki başka bir çalışmada ise Türk göçmenlerin tek yönlü olarak kültürlenmediği ortaya konulmuştur. Genel olarak Türklerin kültürlenme stratejisi olarak ayrışmayı tercih ettikleri, orta ve üst gelir grubundaki Türklerin ise daha çok iki kültürlülüğü ve asimilasyonu tercih ettikleri belirlenmiştir. Bir başka önemli bulgu ise kadınların psikolojik açıdan erkeklerden daha savunmasız olduğudur. En kırılgan grup ise daha düşük sosyoekonomik düzeyde yaşayan kadınlar olmuştur (Ataca ve Berry, 2002, s. 13). Burada da görüldüğü gibi sosyoekonomik düzey ve cinsiyet bireylerin kültürlenme tercihleri ve psikolojik iyi oluşları üzerinde etkili olmaktadır.

Avusturya'da yapılan bir çalışma, kendine yardım gruplarına katılan, tekrarlayan depresif bozukluğu olan Türk kadın göçmenlerin psikososyal işlevselliğine odaklanmıştır. Kocaları tarafından ihmal ve istismar edildiğini bildiren katılımcı kadınlarda kendine yardım gruplarının sosyal destek olarak işlev gördüğü ve katılımcıların yaşamlarındaki değişiklikleri desteklediği bildirilmiştir (Siller ve diğ., 2017, s. 129). İsveç'te yaşayan Türklerin kaygı, uyku sorunları ve şiddetli ağrı gibi yakınmalarının İsveçlilerle kıyaslandığında önemli ölçüde yüksek olduğu bulunmuştur (Steiner ve diğ., 2007, s. 363).

Almanya'da Türk etnik kimliğinin ve Alman kimliğinin birbirinden bağımsız geliştiği, her ikisinin de Türk göçmenlerin iyi oluşuna katkıda bulunduğu, Türk kültürüyle özdeşleşmenin duygusal, Alman geniş toplumuyla iyi ilişkiler içerisinde olmanın ise bilişsel iyi oluşu yordadığı tespit edilmiştir. Bu sonuçlar, Berry'nin modelini destekler nitelikte olup Türk, Alman ve her iki kültürle de özdeşleşmenin gençlerde psikolojik iyi oluşu desteklediği bildirilmiştir (Koydemir, 2012). Almanya'da 328 Türk göçmende kültürlenme stratejilerinden ayrışmanın daha yüksek düzeylerde depresif belirtilerle bağlantısı ortaya konulmuştur (Morawa ve diğ., 2020, s. 2). Bu sonuç bize Almanya'daki Türk diasporasının Türkleri psikolojik ve sosyal açılardan yeterince desteklemediği yönünde bir işaret verebilir. Göçmenlerde patolojik kumarın kültürlenme stresiyle ilişkisinin incelendiği bir çalışmada, araştırmaya katılan yabancı göçmenlerin %40'ını Türk katılımcılar oluşturmuştur. Bulgular, göçmenlerin Alman katılımcılara kıyasla daha yüksek güdülenmeyle kumar oynadıklarına işaret etmiştir. Başka bir bulgu ise kültürlenme stresinin daha ciddi kumar sorunları ile ilişkili olduğu yönündedir (Jacoby ve diğ., 2013).

Hollanda'da yaşayan evli Türklerin evlilik memnuniyeti ile ilişkili etmenlerin incelenmesi sürecinde Türk, Türk-Hollandalı ve Hollandalı çiftler evliliklerin olumlu ve olumsuz özellikleri, genel evlilik tatmini ve tatminsizliğinin belirleyicileri, eş

iletişimi, evlilik çatışması ve evlilik rolleri gibi değişkenler bağlamında karşılaştırılmıştır. Evlilikle ilgili konularda Türk-Hollandalı çiftlerin, Hollandalı çiftlerden çok Türklere benzediği gösterilmiştir. Kültürel uyum hızının yavaş olmasının ana nedeni olarak ise evlilikle ilgili değişimin konunun özel yaşam alanının bir parçası olarak görülmesinden kaynaklanabileceği şeklindedir (Celenk ve Van de Vijver, 2013).

Ev sahibi kültürle olan olumlu ilişkiler daha düşük düzeyde intihar riski ile ilişkili olabilir. Örneğin, Hollanda'da ev sahibi kültürle ilişkilerin daha düşük düzeyde intihar riski ile bağlantısı belirlenmiştir (Eylem ve diğ., 2019). İngiltere'de yaşayan Türk göçmen kadınların psikolojik güçlenmesine katkıda bulunan etmenlerin incelenmesi sonucu ise daha düşük psikolojik stres seviyeleri, daha yüksek eğitim ve sosyal destek seviyeleri, daha fazla psikolojik güçlenmeyi öngörüyor gibi görünmektedir. Buradan yola çıkarak eğitim düzeyinin ve sosyal desteğin koruyucu etmenler olarak işlev görebileceği ve psikolojik sıkıntıların göçmenlerin güçlenmesinde risk etmeni olarak işlev görebileceği sonucuna varılabilir (Çakır ve Güneri, 2011, s. 223). Gelecek bölümde ise Türklerin eğitim-öğretim hayatlarına uyumları tartışılmıştır.

Batı Toplumlarında Yaşayan Türklerin Eğitim-Öğretim Hayatlarına Uyumları

Eğitim-öğretim hayatlarına uyum süreçleri ve okul başarısı, göçmen grupların yeni ülkelerine sosyokültürel uyumlarının önemli göstergelerinden birisidir. Bunun yanında, göçmenlerin yeni ülkelerinde ekonomik uyum sağlayabilmeleri büyük oranda yeni ülkelerinin resmî dilini öğrenmeleri ve okul sisteminde başarılı olmalarına da bağlıdır.

OECD ülkelerinin çoğunda tespit edilen göçmen ve göçmen olmayan öğrenciler arasındaki başarı farkının ulusal eğitim sistemi için ciddi bir zorluk hâline geldiği belirtilmiştir (Makarova ve Birman, 2015, s. 305). Kültürlenme araştırmaları sıklıkla her iki kültürü birleştirmeye yönelen azınlık gruplarının daha kolay uyum sağladıklarına yönelik bulgulara ulaşmış olmalarına karşın Avrupa'dan elde edilen bulguların bunu yeterince desteklemediği bildirilmiştir. Bunun yerine, azınlık gruplar arası iletişim deneyimleri ve kültürlenme yönelimlerinin konuyu tutarlı bir şekilde açıklayabildiği değerlendirilmiştir (Phalet ve Baysu, 2020, s. 1-30).

Okul eğitim ve öğretim sisteminin, çocuk ve gençleri sosyalleştiren etkilerinin olduğu bildirilmiştir. Bunun yanında, bir eğitim sisteminin göçmenleri sosyalleştirmedeki başarısı, göçmenlerin kontrolü dışındaki birçok etmene de

bağlıdır. Bunlar arasında; a) entegrasyondan geniş toplumun ne anladığı b) göçmenlerin böyle bir tanımı kabul edip etmediği ve c) göçmenlerin daha geniş sosyal sistemle ne derecede ilişkili oldukları sayılabilir (Verdugo ve Mueller, 2009, s. 3).

Okullarda geniş toplumun dili ve kültürünün ağırlıklı olarak öğretilmesi, geniş toplumun üyeleriyle arkadaşlık ve kaynaşmanın mümkün olması nedenleriyle okulların uyumu hızlandırdığını düşünebiliriz. Ancak yukarıda belirtildiği gibi gözlem ve araştırma sonuçları özellikle Batı Avrupa ülkelerinde Türk gençlerinin okul sisteminde daha kısa kaldıkları, ülkenin resmî dilini öğrenmede sorunlar yaşadıkları ve okul başarı düzeylerinin geniş toplumun üyelerine kıyasla daha düşük seviyelerde olduğu bilgilerine ulaşılmaktadır. Bu durumun temel nedeni olarak ise özellikle ülkede "istenmeyen azınlık" konumunda yaşayan, ön yargı ve ayrımcılığa maruz kalan göçmen gruplar için "kalıp yargı tehdidinin" performansı düşürücü etkilerinin yanında, göçmen grupların sosyoekonomik düzeylerinin düşüklüğünü de gösterebiliriz. Myers'a göre (2015, s. 345) "Kişinin olumsuz kalıp yargı temelinde değerlendirileceğini düşünmesinden kaynaklanan yıkıcı bir kaygı" anlamına gelen kalıp yargı tehdidi gelecekten duyulan ümitsizlik ve algılanan aşırı stres, hata yapmaktan endişelenmek ve kişinin düşüncelerini düzenlemesi için gereken aşırı çabanın enerjisini tüketmesi nedenleriyle başarı düzeyini düşürmesine yol açabilmektedir. Daha yüksek kalıp yargı hassasiyeti, Avusturya'da yaşayan liseli göçmen gençlerin not ortalamasında daha güçlü bir düşüş ve daha düşük akademik aidiyet seviyelerini öngörmüştür. Aynı çalışmada daha güçlü etnik kimliğin, daha yüksek kalıp yargı savunmasızlığı ile ilişkisi gösterilmiştir (Weber ve diğ., 2018, s. 211). Sosyoekonomik düzeyi düşük olan göçmen ya da göçmen olmayan ailelerde büyüyen çocukların eğitim ve kariyer hayatlarının daha kısa olduğu, gelecek kaygıları nedeniyle ebeveynlerin de etkisiyle kısa zaman içerisinde çalışma hayatına atılıp hayata tutunma çabası içerisinde oldukları da evrensel bir gerçek olarak karşımızda durmaktadır. Batı'da yapılan diğer çalışmalar ve elde edilen bulgular aşağıda incelenmiştir.

Hollanda'da yaşayan azınlık gruplarda okul başarısı farklılıklarına kültürel açıklamalar aranmış ve Türk öğrencilerin evdeki kültürlenme süreçlerinin okula uyumlarına hiçbir etkisinin olmadığı belirlenmiştir. Kültürlenme tutumlarının uyuma hizmet eden veya uyumsuz etkileri büyük ölçüde bağlama bağlı gibi görünmektedir. Türklerle ilgili bulgular, kültürel temas durumlarında başarısızlığa karşı psikolojik bir tampon olarak etnik Türk kültürünün sürdürülmesini düşünen kültürlenme yaklaşımına destek vermektedir (Andriessen ve Phalet, 2002, s. 34).

Hollanda, Almanya, İngiltere ve Norveç'te Türk göçmenler ve çocuklarına odaklanan bir çalışmada, ailenin yapısal özellikleri ve kültürlenme tutumlarıyla çocukların iki yaş öncesi okul eğitimlerine katılımları incelenmiştir. Ailenin sosyoekonomik geçmişiyle ilgili etmenler, tüm ülkelerde çocukların okul öncesi eğitime erken katılımıyla ilişkili bulunmuştur: daha yüksek anne eğitim seviyeleri (İngiltere, Almanya, Hollanda), anne istihdamı (Norveç) ve daha fazla maddi yoksunluğun (İngiltere) önemli ölçüde çocukların eğitime katılımını yordadığı tespit edilmiştir. Annelerin eğitim düzeyi ve istihdamı çocukların okul öncesi eğitime katılmalarıyla olumlu yönde ilişkiliyken, İngiltere'de olduğu gibi maddi yoksunluk çocuk eğitimiyle olumsuz yönde ilişkilidir (Wolf ve diğ., 2020). Avusturya'da yapılmış çalışma ise Türk çocuklarının Avusturyalılara ve diğer azınlık gruplarındaki çocuklara kıyasla okul sosyal uyumlarının düşük olduğunu, okulda az sayıda arkadaşları olurken yüksek düzeyde yalnızlık yaşadıklarını, akranları tarafından daha az kabul gördüklerini göstermiştir (Strohmeier ve Spiel, 2003, s. 100).

Okul başarısındaki önemli etmenlerden birisi de çocuğun okul öncesi beceri düzeyidir. Okul öncesi dönemde Almanya'da yaşayan Türk göçmen çocuklarının bilişsel yeteneklerinin Almanlarla kıyaslandığı çalışmada, Türk çocuklarının hafıza, strateji, sınıflandırma ve vücutla ilgili kelime becerileri bağlamlarında Alman çocuklardan daha düşük puanlar aldıkları tespit edilmiştir. Ebeveynlerde sorunlu davranışlar arasında tutarsız ebeveynlik ve katı disiplinin öne çıktığı gösterilmiştir (Leyendeckera, ve diğ., 2011).

Türkiye'de Yaşayan Suriyelilerin Uyum Süreçleri

Yirminci yüzyıl boyunca Türkiye Cumhuriyeti Orta Doğu ve Balkan ülkelerinde yaşayan Türk ve Türkmen azınlık gruplarm akınına uğramıştır. Osmanlı hâkimiyetinde yaşamış bu grupların dil sorunları da olmaması nedeniyle Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşamaya başlaması herhangi bir uyum sorununu ve gruplar arası çatışmayı beraberinde getirmemiştir.

Orta Doğu, Asya ve Afrika'ya olan yakın mesafesi nedeniyle Türkiye uzun zamandır Avrupa'ya gitmek isteyen göçmenlerin uğrak yeri hâline gelmiştir. Transit geçiş olarak Türkiye'yi kullanan bu göçmenlerin son yıllarda Türkiye'ye yerleşme eğiliminde oldukları görülmektedir. Bunun önemli sebepleri arasında dinsel yakınlığın yanında, Türkiye'nin uzun coğrafi sınırları olması nedeniyle sınırlarını korumada zorlanması da sayılabilir. Orta Doğu ve Afrika coğrafyasında sürekli devam eden iç savaşların siyasi sığınmacıları

ülkelerini terk etmeye zorladığı gibi bu bölgelerde gelir adaletsizliğinin derinleşmesi de ekonomik açıdan daha varsıl olan Türkiye'ye göçü cazip hâle getirebilmektedir.

Suriyelilerin savaş sonrası Türkiye'ye zorunlu olarak göç ettiklerine yönelik yaygın bir kanı olmasına ve bu göç hareketi sonucunda Türkiye'de kültürlenme stresi yaşadıkları düşünülmesine karşın (Karataş ve Baloğlu, 2018) araştırmacıların hepsi bu konuda aynı fikirde değildir. AFAD'ın gerçekleştirdiği bir saha araştırmasında, "Kamplarda yaşayan Suriyeli sığınmacıların yarıdan fazlası ve kamp dışında yaşayan Suriyeli sığınmacıların yaklaşık yüzde 80'i Suriye'yi güvenlik nedeni ile terk ettiklerini belirtirken Suriyeli sığınmacıların önemli bir kısmı da politik veya ekonomik nedenlerden dolayı ülkelerini terk ettiklerini belirtmişlerdir (Dilek, 2018, s. 80).

Türkiye'nin Göç ve Göçmen Politikası

Türkiye, 1951 Cenevre Sözleşmesini kabul ederek uzun yıllar boyunca yalnızca Avrupa ülkelerinden bireyleri siyasi sığınmacı statüsünde göçmen olarak kabul etmiştir. Arap Baharıyla beraber 2011 yılında Suriye'de patlak veren iç savaş ve batılı ülkelerin müdahalesi, son yılların en büyük göç hareketlerinden birisinin Türkiye'nin de dâhil olduğu geniş bir alanı etkilemesine yol açmıştır. Dillioğlu'nun (2015) da belirttiği gibi Türkiye sayıları milyonları bulan mülteci nüfusu ile dünyanın en fazla mülteciye ev sahipliği yapan ülkesi konumuna gelmiş ve sürecin ilk gününden itibaren istikrarlı bir şekilde Suriye ve Suriyeli krizine karşı insani bakış açısını korumuştur. Başta açık kapı politikası ve kampların kurulması olmak üzere atılan pek çok adım, Suriyelilerin mağdur edilmemesi açısından önemlidir. Bu bağlamda 6458 sayılı kanun gereği Suriyelilere geçici koruma statüsü getirilmiş olup yönetmelik gereği kitlesel hareketle veya bireysel nitelikte olmakla beraber kitlesel harekete sebep olan olay sonucunda Türkiye'ye gelen kişiler geçici koruma kapsamına alınmıştır (Dilek, 2018, s. 142-143).

Diğer taraftan Türkiye'nin Suriyelilere verdiği yasal ve fiili destekte yetersiz olduğunu belirten araştırmacılar da söz konusudur. Türkiye'nin uluslararası mülteci kanunlarına uyumsuzluğunun Suriyeli mültecilerin daha iyi sağlık ve sosyal hizmet hakkı aramak üzere AB ülkelerine kaçmasına neden olduğu ileri sürülmüştür (Ekmekçi, 2017, s. 1434). Bu büyük Suriyeli göçü sonucunda Türk araştırmacılar da Suriyelilerin uyumları ile son yıllarda daha fazla ilgilenerek bilimsel çalışmalar yürütmeye başlamıştır.

Türkiye'de Yaşayan Suriyelilerin Sağlık ve Psikolojik İyi Oluşları

Sağlık ve psikolojik iyi oluş, göçmenlerin uyum sürecinin önemli bileşenleri arasında sayılmaktadır. Kültürlenme sürecini başarılı bir şekilde atlatan göçmenlerde daha düşük düzeyde psikolojik rahatsızlıkların olması yanında benlik saygılarının yüksek olması beklenir. Türk hükümeti göçün başından itibaren ücretsiz sağlık hizmetini Suriyelilerin hizmetine sunmuştur. Çöl ve diğerlerine göre Türkiye'de sağlık hizmetlerinin ücretsiz olarak sunulmasına karşın, Suriyeli sığınmacılar arasında bu hizmetlerden yararlanma oranı istenilen düzeyin altında kalmaktadır (2020, s. 10). Aydın ve Kaya ise Türkiye'de yaşayan Suriyeli öğrencilerin savaş ve göç nedeniyle sürekli bir depresyon ve travma durumunda yaşamlarını sürdürdüklerini belirtmiştir. Bunun yanında dille ilgili sorunlar ve günlük ihtiyaçlara sınırlı erişim nedeniyle göçmenler genellikle kapsamlı psikolojik desteğe ihtiyaç duymaktadır (2019).

Suriyeli üniversite öğrencilerinin kamusal alanda uyum stratejisini seçerken özel alanda ayrışma stratejisini seçtikleri gösterilmiştir (Şafak-Ayvazoğlu ve Kunuroğlu, 2019). Yaş ortalaması 11 olan ve Türkiye'de yaşayan 355 Suriyeli çocukla yapılan hastalık belirtisi taraması ve yaşam memnuniyeti anketinde ise çocukların yalnızca %33'ü Türkiye'de olmaktan memnun olduklarını bildirmişlerdir (Anagnostopoulos, 2018). Bu sonuçlar, Suriyelilerin Türkiye'deki yaşam memnuniyetleri arasında çelişkili tespitlerin olduğunu göstermektedir.

İstanbul'da yaşayan 1678 Suriyeli mültecinin hastalık belirtisi taramasında ise kaygı, depresyon ve TSSB belirtilerinin yaygınlık oranları sırasıyla %36,1, %34,7 ve %19,6 olarak tespit edilmiştir. Suriyeli mültecilerde psikolojik rahatsızlıkları yordayan önemli değişkenler arasında ise kadın cinsiyetinde olmanın yanında ekonomik zorluklarla karşılaşmak ve öncesinde travma deneyimi yaşamak gösterilmiştir (Acartürk, 2020). 9-15 yaşları arasındaki 218 Türkiye'de yaşayan Suriyeli mülteci çocuk ve ergenin psikolojik belirtilerinin taranması sonucunda ise katılanların %18,3'ünde TSSB görülürken kaygı bozukluğuna yönelik yakınmalar çok daha yüksek seviyede, %69 düzeyinde tespit edilmiştir (Görmez ve diğ., 2018). Suriye'de fiziksel olarak yaralanmış ve Hatay'da bir hastanede tedavi gören 40 mültecinin psikiyatrik yakınmalarının incelenmesi sonucunda en yaygın tanılar arasında majör depresif bozukluk (%22,5), uyum bozukluğu (%20) ve travma sonrası stres bozukluğunun (%15) olduğu görülmüştür (Al-Nuaimi ve diğ., 2018).

Göç sürecinde bireyin kendisini yalnız hissetmesi kaygı ve depresyon gibi yakınmalarla bağlantılıdır. Göçten önce birden fazla gruba kendilerini ait hisseden Suriyelilerin, Türkiye'ye geldikten sonra grup aidiyetlerinde önemli sorunlarla

karşılaşmadıkları bildirilmiştir. Bu durumun ise daha fazla yaşam doyumu ve daha düşük depresyon seviyelerini öngördüğü tespit edilmiştir (Smeekes ve diğ., 2017, s. 1317).

Türkiye'de Yaşayan Suriyelilerin Eğitim-Öğretim Hayatlarına Uyumları

Türkiye'ye göç etmiş olan Suriyelilerin çok çocuklu geniş ailelerden oluşması nedeniyle çocuk ve gençlerin önemli ölçüde eğitim ve öğretime ihtiyacının olacağı tahmin edilmektedir. Suriyeli göçmenlerin yoğun olarak yaşadıkları bazı illerde Suriyeli öğretmenler, Türk millî eğitiminin bünyesine katılmış, çocukların kendi dillerinde zorunlu eğitimlerine devam etmeleri sağlanmıştır.

Arar ve diğerleri, Türk yükseköğrenim politikasının reaktif bir yol izlediğini; devam eden zorlukların politikada değişikliklere veya eklemelere neden olduğunu; başlangıçta Suriyeli üniversite öğrencileri diğer uluslararası öğrenciler gibi ele alınmışken 2013 sonrasında bu öğrencilerin yükseköğretim sistemine girişlerini kolaylaştırıcı bazı ilave haklar tanındığını bildirmişlerdir (2020). Türk hükümeti, Suriyeli öğrencilerin sınavsız veya Suriye'deki üniversitelere gittiklerine dair kanıt göstermek zorunda kalmadan üniversitelere kaydolmalarına izin vermiştir. Bununla birlikte, Suriyeli mültecileri Türk kültürüne entegre etmek için Türkçe konuşma ve anlama ile ilgili dil engellerinin hafifletilmesinin gerektiği savunulmuştur (Aydın ve Kaya, 2019, s. 46).

Türkiye'de yaşayan Suriyeli çocukların eğitimi iki farklı kategoride değerlendirilmektedir. Bu çocuklar MEB'e bağlı okullara ve Geçici Eğitim Merkezlerine (GEM) gitmektedirler. Hem GEM hem devlet okullarında 2015-16 eğitim-öğretim yılında 311,259 Suriyeli çocuk eğitim almıştır. 62,357 çocuk devlet okullarına giderken 248,902 çocuk kamp dışında (389 GEM) ve kamplarda (36 GEM) toplam 425 GEM'de eğitimlere katıldıkları bildirilmiştir. 2016-17 eğitim-öğretim yılında ise ciddi artış sağlanarak kamp içi ve dışı olmak üzere 21 ilde 425 GEM'de okula giden çocuk sayısının 328,494'e ulaştığı bildirilmiştir. Bu eğitim-öğretim yılında 833,039 okul çağındaki Suriyeli çocuk sayısı içerisinde GEM ve devlet okullarında kayıtlı öğrenci sayısı 486,417'ye ulaşarak okullaşma oranı %58'i bulmaktadır. Sonuç olarak MEB verilerine göre, okul çağında olduğu hâlde okula gitmeyen 350 bin Suriyeli çocuğun olduğu değerlendirilmiştir (Tanrıkulu, 2017, s. 131-132). 2016 itibariyle ise GEM'ler kapatılmaya başlanmış ve Türk okullarına geçiş süreci başlamıştır. MEB, Suriyelilerin ana dilde eğitim almalarına sıcak bakmamış ancak çok kültürlü eğitim ve

öğretim kapsamında değerlendirdiği kapsayıcı eğitim modelini benimseyerek Suriyelilerin kültürel taleplerine duyarlı davranmıştır (Özcan, 2018). Bu gelişmeler de göstermektedir ki Türk Millî Eğitimi, Suriyelilerin çok kültürlülüğünü ve uyumlarını desteklemektedir. Ancak Suriyeli çocukların eğitim ve öğretiminde en temel sorun hiç okula gitmeyen çok sayıda çocuğun olduğudur. Bu durum, Suriyeli çocuk ve gençlerin Türkiye'ye uyumunda önemli bir sorun olmaya devam edecek gibi görünmektedir.

Devlet okulları İstanbul'daki birçok Suriyeli çocuğa eğitime erişim, sıcak ve güvenli bir öğrenme ortamı sağlamaktadır. Buna karşın sınırlı öğretmen kapasitesi, mültecilere eğitim verebilecek yeterli eğitimli öğretmen eksikliği ve uygun olmayan müfredatın kaliteli eğitimin önündeki önemli bazı engeller olduğu bildirilmiştir (Aydın ve Kaya, 2017). Türk eğitim ve öğretim sisteminin mülteciler, entegrasyon ve çok kültürlülük ile ilgili felsefeden yoksun olduğu bildirilmiş olup devlet okullarına erişimin artırılmasının, Suriyeli çocukların Arapçadan Türkçeye öğretim ortamına dil geçişi yapmalarını destekleyecek bir müfredat yaklaşımı gerektireceği gösterilmiştir. Ayrıca tüm eğitim ortamlarında şiddet, suç ve çatışmadan kaçan çocukları psikososyal bir müfredat ile desteklemek gerektiği, öğretmenlerin Suriyeli mülteci çocuklarla daha verimli çalışabilmesi için mesleki gelişime ve desteğe ihtiyaçlarının olduğu değerlendirilmiştir (Aydın ve diğ., 2019, 1038-1039).

Sonuç

Batı Avrupa'ya Türkler işçi göçü olarak 60 yıl öncesinde gitmeye başlamış, batının sanayileşmesine katkıda bulunmuşlardır. İş gücüne olan ihtiyacın Avrupa'da azalmaya başlamasıyla beraber Türk göçmenlere yönelik daha katı tutum ve davranış geliştirilmeye başlanmıştır. Batı ülkelerinin Türklere ve diğer istenmeyen göçmen gruplara yönelik genel politikasım asimile olmaları, asimilasyon mümkün değil ise de yalnız gettolarında yaşamaya mahkûm edilmesi şeklinde kısaca tanımlayabiliriz. Batıya Türklerin göçünün görece eskiye dayanması, haklarındaki sosyal psikolojik çalışmaların da oldukça fazla olmasıyla sonuçlanmıştır. Türkçe, öğrenmesi kolay bir dil olması nedeniyle de Avrupa'daki Türklerin Türkçe ve Türkiye ile de bağlantılarının hâlen az ya da çok devam ettiğini söyleyebiliriz.

Suriyelilerin Türkiye göçü ise Türkiye'nin son 10 yılına damga vurmuş, savaşla bağlantılı plansız bir eylemdir. Diğer taraftan beş milyona yakın bir Suriyeli göçmen grubunun ihtiyaçlarını karşılamak, mevcut ekonomik gelişmeler de

dikkate alındığında Türkiye'nin kapasitesini aşacakmış gibi de görünmektedir. Çöl ve diğerlerinin belirttiği gibi Türkiye'deki Suriyeli nüfusunun ihtiyaçları ve zorlukları hakkındaki bilgi ve veriler hızla güncelliğini yitirmekte ve düzenli izleme gerektirmektedir (2020, s. 10).

Suriyeli göçmen ve mültecilerin yükünün yalnızca Türkiye üzerinde bırakılmaması, zengin Batılı ülkelerin de Suriyelilerin bakımına katkıda bulunması ya da Türkiye'de yaşayan göçmen grubunun eşit sayıda Batılı ülkeler arasında bölüşülmesi sorunun çözümüne katkı sağlayabilir. Ancak Batılı ülkelerin Suriyeli göçmenleri ülkelerine almak konusunda son derece isteksiz oldukları, toprak ve deniz sınırlarını sıkı sıkıya mültecilere kapamaya çalıştıkları da gözlemlenmektedir. İleride yapılacak akademik çalışmalarda Suriyeli göçmenler önemini artırarak devam ettirecektir.

Göç ve kültürlenme konusunda ülkelerin karşılaştığı önemli ikilemlerden birisi de göçmen grupların ne kadar uyumuna (entegrasyonuna), diğer bir deyişle kendi etnik kültürünü korumaya çalışırken yeni toplum ile sağlıklı bir etkileşim kurmasına izin verileceği sorusudur. Göçmenleri kabul eden yerel halk genellikle göçmen gruplarının kültürel ve yaşam tarzı bağlamlarında kendilerine benzediğini düşündüğünde bu insanları tehdit olarak görmekten vazgeçebilir. Bu grupların gettolaştığını, farklı bir dile ve kültüre mensup üyelerin sayı olarak çok fazlalaştığını düşündüklerinde ise tehdit algılara artabilmektedir. Başka bir önemli konu ise göçmen gruplarına istedikleri her türlü kültürel hakkın tanınmasının bir ülkenin bütünlüğünü tehdit edeceğine yönelik de yerel halklarda genel bir kaygı olduğudur. Bu kaygının ne kadarının gerçekçi ne kadarının da sanal bir kaygı olduğu ise ayrı bir tartışma konusu olabilir.

Kaynakça

Acartürk, C., McGrath, M., Roberts, B., İlkkurşun, Z., Cuijpers, P., Sijbrandij, M., Sondorp, E., Ventevogel, P., Mckee, ve M., Fuhr, D. C. (2020). Prevalence and predictors of common mental disorders among Syrian refugees in Istanbul, Turkey: A cross-sectional study. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, https://doi.org/10.1007/s00127-020-01941-6.

Al-Nuaimi, S. , Aldandashi, S. , Easa, A. K. S. ve Saqqur, M. (2018). Psychiatric morbidity among physically injured Syrian refugees in Turkey. *Comprehensive Psychiatry, 80*, 34-38. DOI:10.1016/j.comppsych.2017.08.002.

Anagnostopoulos, D. (2018). Prevalence of war-related adverse events, depression and anxiety among Syrian refugee children settled in Turkey. *European Society for Child and Adolescent Psychiatry*. DOI: 10.1007/s00787-018-1178-0.

Andriessen, I. ve Phalet, K. (2002). Acculturation and school success: A study among minority youth in the Netherlands. *Intercultural Education*, *13*(1), 21-36. https://doi.org/10.1080/14675980120112913.

Arar, K., Kondakçı, Y., Kaşıkçı, S. K. ve Erberk, E. (2020). Higher education policy for displaced people: Implications of Turkey's higher education policy for Syrian migrants. *Higher Education Policy*, *33*, 265-285. https://doi.org./10.1057/s41307-020-00181-2.

Ataca, B. ve Berry, J.W. (2002). Psychological, sociocultural, and marital adaptation of Turkish immigrant couples in Canada. *International Journal of Psychology*, *37*(1), 13-26.

Aydın, H. ve Kaya, Y. (2017). The educational needs of and barriers faced by Syrian refugee students in Turkey: a qualitative case study. *Intercultural Education*, *28*(5), 456-473. https://doi.org/10.1080/14675986.2017.1336373.

Aydın, H. ve Kaya, Y. (2019). Education for Syrian refugees: The new global issue facing teachers and principals in Turkey. *Educational Studies*, *33*(1), 46-71. DOI: 10.1080/00131946.2018.1561454.

Aydın, H., Gündoğdu, M. ve Akgül, A. (2019). Integration of Syrian refugees in Turkey: Understanding the educators' perception. *Journal of International Migration and Integration,* 20, 1029-1040, https://doi.org/10.1007/s12134-018-0638-1.

Beirens, K. ve Fontaine, J. R. J. (2011). Somatic complaint and differences between Türkish immigrants and Belgians: do all roals lead to Rome? *Ethnicity and Health*, *16*(2), 73-88. doi: 10.1080/13557858.2010.529113.

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, *46*(1), 5-68.

Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Breugelmans, S. M., Chasiotis, A. ve Sam, D. L. (2015). Kültürler arası Psikoloji. L. P. Tosun (Çev. Ed.), *Kültürleşme* içinde (ss. 307-335). Nobel Akademik Yayıncılık.

Biedermann, R. (2017). Towards global management on flight and migration? A comparison of refugee politics in Europe and Asia. *Asian Journal of German and European Studies, 2*(8), 1-26. https://doi.org/10.1186/s40856-017-0019-0.

Bourhis, R. Y., Moise L. C., Pereault, S. ve Senecal, S. (1997). Towards an integrative acculturation model: A social psychological approach. *International Journal of Psychology*, *32*(6), 369-386.

Çakır, S. G. ve Güneri, O. Y. (2011). Exploring the factors contributing to empowerment of Turkish migrant women in the UK. *International Journal of Psychology*, *46*(3), 223-233. https://doi.org/10.1080/00207594.2010.532800.

Celenk, O. ve Van de Vijver, F. J. R. (2013). Perceived antecedents of marital satisfaction among Turkish, Turkish-Dutch, and Dutch Couples. *International Journal of Psychology*, *48*(6), 1165-1175. doi: 10.1080/00207594.2012.741242.

Çöl, M., Aykut, B., Mut, A.N.U., Koçak, C., Uzun, S. U., Akın, A., Say, L. ve Kobeissi, L. (2020). Sexual and reproductive health of Syrian refugee women in Turkey: A scoping review within the framework of the MISP objectives. *Reproductive Health, 17*(99), 1-12. https://doi.org/10.1186/s12978-020-00948-1.

Dekeyser, G.N.M., Puschmann, P. ve Ağırdağ, O. (2019). Multiple languages, multiple identities? Children's language characteristics and their ethnic and national identification. *Language, Culture, and Curriculum*, https://doi.org/ 10.1080/07908318.2019. 1692860.

Dilek, B. S. (2018). *Suriyeli Göçü*. Kripto.

Dillioğlu, B. (2015). Suriyeli mültecilerin enregrasyonu: Türkiye'nin eğitim ve istihdam politikaları. *Akademik Orta Doğu, 10*(1), 1-21.

Ekmekci, P.E. (2017). Syrian refugees, health and migration legislation in Turkey. *Journal of Immigrant Minority Health,* 10, 1434-1441. DOI 10.1007/s10903-016-0405-3.

Ersanilli, E. ve Koopmans, R. (2011). Do immigrant integration policies matter? A three-country comparison among Turkish immigrants. *West European Politics, 34*(2), 208-234. doi: 10.1080/01402382.2011.546568.

Eylem, Ö., Dalgar, İ., İnce, B. Ü., Tok, F., Van Straten, A., De Vit, L., Kerkhof, A. J. F. M. ve Bhui, K. (2019). Acculturation and suicidal ideation among Turkish migrants in the Netherlands. *Psychiatry Reasearch, 275*, 71-77. doi: 10.1016/j.psychres. 2019.02.078.

Gezon, L. ve Kottak, C. (2016). Kültür. A. Gürsoy (Çev. Ed.), *Kültür* içinde (ss. 16-37). Nobel Akademik Yayıncılık.

Görmez, V., Kılıç, H. N., Orengül, A. C., Demir, M. N., Demirlikan, Ş., Demirbaş, S. , Babacan, B., Kınık, K. ve Semerci, B. (2018). Psychopathology and associated risk factors among forcibly displaced Syrian children and adolescents. *Journal of Immigrant and Minority Health, 20,* 529-535. https://doi.org/10.1007/s10903-017-0680-7.

Hein, P. (2012). Does ethnic origin determine integration success? A comparison of immigration policies in Germany and Japan. *Asian Ethnicity, 13*(2), 161-185. https://doi.org/10.1080/14631369.2012.625709.

Jacoby, N., Lersner, U.V., Schubert, H.J., Loeffler, G., Heinz, A. ve Mörsen, C.P. (2013). The role of acculturative stress and cultural backgrounds in migrants with pathological gambling. *International Gambling Studies, 13*(2), 240-254. https://doi.org/ 10.1080/14459795.2013.777971.

Karataş, K. ve Baloğlu, M. (2018). Kültürleşme stresi kıskacındaki Suriyeli öğrenciler. *Turkish Studies: Educational Science, 13*(27), 971-990. DOI:107827/TurkishStudies. 14174.

Kıylıoğlu, L. ve Wimmer, H. (2015). The relationship between immigration, acculturation and psychological well-being: The case of Turkish youth in Austria. *Nesne, 3*(5), 1-19. DOI: 10.7816/nesne-03-05-01.

Klinger, E.W. ve Bierbauer, G. (2001). The practice of social influence in multiple cultures. W. Wosinska, R. B. Cialdini, D. W. Barrett ve J. Reykowski (Eds.), *Acculturation and Conflict Regulation of Turkish Immigrants in Germany: A Social Influence Perspective* içinde (ss. 189-205). Psychology Press.

Koydemir, S. (2013). Acculturation and subjective well-being: The case of Turkish ethnic Youth in Germany. *Journal of Youth Studies, 16*(4), 460-473, https://doi.org 10.1080/13676261.2012.725838.

Kretschmer, D. (2018). Explaining differences in gender role attitudes among migrant and native adolescents in Germany: Intergenerational transmission, religiosity, and integration. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 44*(13), 2197-2218. https://doi.org/10.1080/1369183X.2017.1388159.

Leyendeckera, B., Jakel, J., Kademoğlu, S. O. ve Yağmurlu, B. (2011). Parenting practices and pre-schoolers' cognitive skills in Turkish immigrant and German families. *Early Child Development and Care, 181*(8), 1095-1110. doi: 10.1080/03004430. 2010.517836.

Liebkind, K. (1996). Acculturation and stress, Vietnamese refugees in Finland. *Journal of Cross-Cultural Psychology, 27*(2), 164-180.

Loch, D. (2014). Immigration, segregation and social cohesion: Is the 'German model' fraying at the edges? *Identities, 21*(6), 675-692. https://doi.org/ 10.1080/1070289X.2013. 868350.

Loeber, O. (2008). Sexual and reproductive health issues of Turkish immigrants in the Netherlands. *The European Journal of Contraception and Reproductive Health Care, 13*(4), 330-338. https://doi.org/10.1080/13625180802303626.

Makarova, E. ve Birman, D. (2015). Cultural transition and academic achievement of students from ethnic minority backgrounds: A content analysis of empirical research on acculturation. *Educational Research, 57*(3), 305-330. https://doi.org/ 10.1080/00131881.2015.1058099.

Morawa, E., Brand, T., Dragano, N., Jöckel, K. H., Moebus, S. ve Erim, Y. (2020). Associations between acculturation, depressive symptoms, and life satisfaction among migrants of Turkish origin in Germany: Gender-and generation-related aspects. *Frontiers in Psychiatry, 11*, 1-10. https://doi.org/10.3389/fpsyt.2020.00715.

Myers, D.G. (2015). Sosyal Psikoloji. S. Akfirat (Çev. Ed.), *Genler, Kültür ve Toplumsal Cinsiyet* içinde (ss. 156-189). Nobel Akademik Yayıncılık.

Özcan, A.S. (2018). Çokkültürlülük bağlamında Türkiye'nin Suriyeli öğrencilere yönelik eğitim politikası. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 4*(1), 17-29. https://doi.org/10.25272/j.2149-8385.2018.4.1.02.

Phalet, K. ve Baysu, G. (2020). Fitting in: How the intergroup context shapes minority acculturation and achievement. *European Journal of Social Psychology, 31*(1), 1-39. https://doi.org/10.1080/10463283.2020.1711627.

Phinney, J. S. , Horenczyk, G., Liebkind, K. ve Vedder, P. (2001). Ethnic identity, immigration, and well-being: An interactional perspective. *Journal of Social Issues, 57*(3), 493-510.

Oudenhoven, J.P.V., Judd, C. ve Ward, C. (2008). Applied Social Psychology. L. Steg, A. P. Buunk ve T. Rothengatter (Ed.), *Social Psychology and Immigration: Relations between Immigrants and Host Societies* içinde (ss. 141-161). Cambridge University Press.

Rosenthal, T. (2018). Immigration and acculturation: Impact on health and well-being of immigrants. *Current Hypertension Report, 20*(70), 1-8. https://doi.org/ 10.1007/s11906-018-0872-0.

Ryder, A. G., Alden, L. E. ve Paulhus, D. L. (2000). Is acculturation unidimensional or bidimensional? A head to head comparison in the prediction of personality, self-identity, and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology, 79*(1), 49-65. doi: 10.1037/0022-3514.79.1.49.

Şafak-Ayvazoğlu, A. ve Kunuroğlu, F. (2019). Acculturation experiences and psychological well-being of Syrian refugees attending universities in Turkey: A qualitative study. *Journal of Diversity in Higher Education.* Advance Online Publication.

Sam, D.L. ve Berry, J.W. (2006). The Cambridge Handbook of Acculturation Psychology. D. L. Sam ve J. W. Berry (Ed.), *Introduction* içinde (ss. 1-10). Cambridge University Press.

Siller, H., Renner, W. ve Juen, B. (2017). Turkish migrant women with recurrent depression: Results from community based self-help groups. *Behavioral Medicine, 43*(2), 129-141. https://doi.org/10.1080/08964289.2015.1111858.

Smeekes, A., Verkuyten, M., Çelebi, E., Acartürk, C. ve Onkun, S. (2017). Social identity continuity and mental health among Syrian refugees in Turkey. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology, 52,* 1317-1324. https://doi.org/ 10.1007/s00127-017-1424-7.

Steiner, K. H., Johansson, S. E., Sundquist, J. ve Wandell, P. E. (2007). Self-reported anxiety, sleeping problems and pain among Turkish-born immigrants in Sweden. *Ethnicity and Health, 12*(4), 363-379. DOI: 10.1080/13557850701300673.

Strohmeier, D. ve Spiel, C. (2003). Immigrant children in Austria: Aggressive behavior and friendship patterns in multicultural school class. *Journal of Applied School Psychology, 19*(2), 99-116. https://doi.org/10.1300/J008v19n02_07.

Tanrıkulu, F. (2017). Türkiye'de yaşayan Suriyeli çocukların eğitim sorunu ve çözüm önerileri. *Liberal Düşünce Dergisi*, 86, 127-144.

Uskul, A. K. ve Greenglass, E. (2005). Psychological wellbeing in a Turkish-Canadian sample. *Anxiety, Stress, and Coping, 18*(3), 269-278. https://doi.org/ 10.1080/ 10615800500205983.

Van de Vijver, F. R., Helms-Lorenz, M. ve Feltzer, M. J. A. (1999). Acculturation and cognitive performance of migrant children in the Netherlands. *International Journal of Psychology, 34*(3), 149-162.

Verdugo, R.R. ve Mueller, C. (2009). Education, social embeddedness, and the integration of the Turkish community in Germany. *European Education*, *40*(4), 3-22. https://doi.org/ 10.2753/EUE1056-4934400401.

Weber, S. , Kronberger, N. ve Appel, M. (2018). Immigrant students' educational trajectories: The influence of cultural identity and stereotype threat. *Self and Identity, 17*(2), 211-235. https://doi.org/10.1080/15298868.2017.1380696.

Wolf, K. M., Broekhuizen, M. L., Moser, T., Ereky-Stevens, K. ve Anders, Y. (2020). Determinants of early attendance of ECEC for families with a Turkish migration background in four European Countries. *European Early Childhood Education Research Journal*, *28*(1), 77-89. https://doi.org/10.1090/1350293X.2020.1707364.

Zagefka, H. ve Brown, R. (2002). The relationship between acculturation strategies, relative fit and intergroup relations: Immigrant-majority relations in Germany. *European Journal of Social Psychology*, *32*, 171-188. doi: 10.1002/ejsp.73.

Zick, A., Wagner, U., Dick, R. V.ve Petzel, T. (2001). Acculturation and prejudice in Germany: Majority and minority perspectives. *Journal of Social Issues*, *57*(3), 541-557.

16. Bölüm

PSİKOLOJİK DIŞLANMA KURAMI

Ezgi Beşikci

Olumlu ve anlamlı kişiler arası ilişkiler kurma ve bu ilişkileri sürdürme ihtiyacı, sosyal bir varlık olan insanın en temel ihtiyaçlarındandır (Baumeister ve Tice, 1990). 'Ait olma ihtiyacı' olarak da adlandırılan bu temel ihtiyaç, bireyleri diğerleri ile sosyal bağlar kurmaya, kurulan bu bağları sürdürmeye ve var olan bağların kopmasına direnç göstermeye güdüler (Baumeister ve Leary, 1995). Böylelikle bireyin diğer bireyler tarafından kabul edilip bir grubun üyesi olması ve bu yolla çevreye uyum sağlaması kolaylaşır ve bireyin davranışları için normatif bir temel oluşur (Smith ve diğ., 1999).

Birey için bu derece temel bir ihtiyacın karşılanmaması yaşamsal bir tehdit içerir. Dolayısıyla insanlar evrim sürecinde kişiler arası ve grup seviyesinde gerçekleşebilen dışlanma tehdidine dair hassas hâle gelmişlerdir (Kerr ve Levine, 2008). Bir başka deyişle, diğer bireylerin veya grupların kendilerini onayladığı, kabul ettiği veya dışladığı, reddettiğine dair ipuçlarını kolayca algılamaya/ayırt etmeye yatkın hâle gelirler.

Kişiler arası ve/veya grup bazındaki etkileşimler esnasında diğerleri tarafmdan sergilenen tepkiler birey için kabul edilip edilmediğine dair ipuçları içerir. Birey tarafından algılanan bu tepkiler, bireyin kendine dair algısını, duygularını ve değerlendirmelerini etkiler (Buckley ve diğ., 2004; Downey ve Feldman, 1996; Leary ve diğ., 2001; Williams, 2001). Buna göre, ait olma ihtiyacının giderilmesine hizmet eden kabul edici tepkiler bireyin benliğine dair değerlendirmeleri üzerinde olumlu etki yaratırken bu ihtiyacın giderilmesine tehdit oluşturan reddedici tepkiler birey üzerinde olumsuz etkiye yol açar.

Bu tehdit birçok farklı formda kendini gösterebilir. İlgisiz tepkilerden suistimal etmeye, reddetmeden kaçınmaya, damgalamadan görmezden gelmeye, zorbalıktan ihmal etmeye kadar uzanabilen çok çeşitli davranış biçimleri ait olma temel ihtiyacının tehdit edilmesine yol açabilir (Richman ve Leary, 2009). Bu davranış biçimleri kişiler arası ilişkilerde olduğu gibi grup seviyesinde de gözlenebilir. Bireyin ait olma ihtiyacı dâhil olduğu grupların üyelerinin sergiledikleri tepkiler nedeniyle tehdit edilebileceği gibi tamamen yabancı olunan kişilerin tepkileri nedeniyle de tehdit edilebilir (Williams, 2001; Wesselmann ve diğ., 2013a). Dahası, bireyin ait olmadığına dair algısı diğerleri tarafından sergilenen ve açıkça reddedici olan davranışlar tarafından oluşabildiği gibi çok üzeri kapalı, belli belirsiz, sözel olmayan biçimlerde ifade edilen tepkiler tarafından da oluşabilir (Wesselmann ve diğ., 2012).

Burada alan yazında sıkça karşılaşılan bir kavramsal tartışmadan bahsetmek yerinde olacaktır. Dışlanma üzerine yazılan akademik metinlerde sosyal dışlanma, reddedilme ve psikolojik dışlanma kavramlarının çoğu zaman birbirinin yerine geçecek şekilde kullanıldığı görülmektedir. Her ne kadar bu kavramların birbirinden ayrı olgulara işaret ettiğini savunan araştırmacılar olsa da (Leary, 2001) henüz bu iddiayı doğrulayan bulgulara ulaşılmadığından bu kavramlar arasında keskin bir ayrım yapmak pek mümkün görünmemektedir (Williams, 2007). Yine de söz konusu kavramların vurguladıkları ögeleri gözden geçirmek, kavramlar arasındaki farklı detayları anlamak adına faydalı olacaktır.

Buna göre; psikolojik dışlanma, görmezden gelinme ve dışlanma olarak tanımlanmakta ve çoğu zaman açıkça olumsuz bir tepki ve/veya herhangi bir açıklama içermeksizin ortaya çıkmaktadır. Sosyal dışlanma bazen açık biçimde istenmediğinin de belirtilmesi ile birlikte, bireyin dışlanması, yalnız kalması ve izole olması olarak tanımlanmıştır. Deneysel araştırmalarda sosyal dışlanma, çoğu zaman, katılımcıların deney ortamında veya hipotetik senaryolar kullanılarak önce etkileşim içine girdikleri diğer kişilerden sonradan ayrılmaları veya ayrıldıklarını düşünmeleri yoluyla değişimlenir. Reddedilme ise bireyin bir başka birey veya grup tarafından açıkça istenmediğinin belirtilmesini ifade etmektedir. Reddedilme ve etkilerini inceleyen deneysel çalışmalarda da önce etkileşimi sonra ayrılmayı içeren paradigmalardan faydalanılmaktadır (Williams, 2007). Bu bilgiler temelinde, psikolojik dışlanmanın, diğer dışlanma türlerine kıyasla, daha örtük yollarla ifade bulduğu ve daha yaygın biçimde deneyimlendiği söylenebilir. Psikolojik dışlanmanın, diğer dışlanma türlerine kıyasla daha belli belirsiz görülen bu yapısı ölçüm için geliştirilen yöntemlerin titizliğini oldukça önemli hâle getirmektedir. Bu nedenle, sıradaki bölümde

psikolojik dışlanma ölçümü için geliştirilmiş ve/veya psikolojik dışlanma araştırmalarında sıklıkla başvurulan paradigmalardan söz edilecektir.

Psikolojik Dışlanma Araştırmalarında Kullanılan Belli Başlı Paradigmalar

Psikolojik dışlanma araştırmalarında kullanılan paradigmalara bakıldığında, bazı paradigmaların diğerlerine kıyasla çok daha sıklıkla kullanıldığı görülebilir. Araştırmalarda kullanılan farklı paradigmalar bazı değişkenlere dair bulgularda gözlenen araştırmalar arası tutarsızlığa katkıda bulunabilmektedir (Williams, 2007). Bu nedenle, kullanılan farklı paradigmalar hakkında bilgi sahibi olmak önem kazanmaktadır. Bölümün bu kısmında, bölüm boyunca değinilecek temel araştırmalarda kullanılan ve ağırlıklı olarak psikolojik dışlanmanın laboratuvar ortamında deneysel olarak değişimlenmesine yarayan belli başlı paradigmalara dair detaylar paylaşılacaktır.

Psikolojik dışlanmanın laboratuvar ortamında yaratılması için Williams (1997) tarafından geliştirilen ilk minimal paradigma, katılımcıların görmezden gelindiği ve dışlandığı bir top atma oyununa dayanmaktadır. Katılımcılar (iki sözde katılımcı ve bir gerçek katılımcı), başka bir deneyin başlamasını, bekleme odasında diğer katılımcılarla birlikte beklerken, bir (sözde) katılımcı odada bulunan topu fark eder ve katılımcılar bu topu birbirlerine atarak bir oyun başlatırlar. Psikolojik dışlanma koşulunda, ilk etapta herkese birkaç kere top atılırken daha sonra gerçek katılımcıya ne top gelir ne de oyundaki diğer iki (sözde) katılımcı kendisine tepki verir veya bakar. Yaklaşık 4 dakika boyunca iki (sözde) katılımcı birbirlerine topu atarak oynamaya devam ederler. Dâhil olma koşulunda ise (gerçek) katılımcı top atma oyunu boyunca toplam atışlarının üçte birine sahiptir.

İlerleyen dönemlerde, top atma oyunu pratik olmayan yönleri (sözde katılımcıların eğitilmesi gerekliliği, gerçek katılımcıların oyun nedeniyle travmatize olması, vb.) dolayısıyla sanal ortama uyarlanmış ve bugünkü alan yazında yer alan birçok araştırma tarafından etkili biçimde kullanılan Sanal Top (Cyberball) Paradigması (Williams ve diğ., 2000) ortaya çıkmıştır. Bu paradigmada, katılımcılara zihinde görselleştirmenin bir sonraki görevdeki performans üzerindeki etkisine bakılan bir çalışmaya katıldıkları ve bu çalışmanın zihinsel görselleştirme için etkin biçimde kullanılan Sanal Top oyununu içerdiği söylenir. Katılımcılara ayrıca bu oyunu internet üzerinden bağlanan iki (bazen üç) kişiyle oynayacakları, oyunda topu kimin yakaladığının ve attığının öneminin olmadığı ve tek yapmaları gerekenin oyun boyunca zihinsel görselleştirme becerilerini

pratik etmek, diğer oyuncular, ortam, sıcaklık gibi ögeleri zihinsel olarak görselleştirmek olduğu söylenir. Top Atma Paradigması'nda da olduğu gibi psikolojik dışlanma koşulunda katılımcılara oyunun başında birkaç kere top atılırken daha sonra hiç top gelmemektedir. Genellikle oyunda toplam 30 ile 50 top atışı yapılmaktadır. Dâhil olma koşulunda ise katılımcılar yine top atışlarının üçte birini alırlar. Son dönemlerde geliştirilen Sanal Ağaç (*Cybertree*; Dvir ve diğ., 2019) paradigması, genel olarak psikolojik dışlanma araştırmalarında kontrol grubu olarak ele alınan dâhil edilen grubun yerine daha nötr bir uyaranın sunulduğu bir kontrol grubunu tanıtmayı hedeflemektedir.

Top Atma ve Sanal Top Paradigmalarından farklı olarak araştırmalarda kullanılan bir diğer paradigma, Yalnız Yaşam (*Life Alone*) Paradigması'dır (Twenge ve diğ., 2001). Bu paradigmada katılımcılara bir kişilik testi uygulanır ve sonrasında testten aldıkları puanlara bakılarak içe dönüklük-dışa dönüklük kişilik özelliğine dair gerçek bir geri bildirim sunulur. Bu geri bildirim sonrasında seçkisiz biçimde atandıkları koşula bağlı olarak katılımcıların alacakları tüm geri bildirimler değişimleme/manipülasyon amaçlıdır. Buna göre kabul/yüksek aidiyet koşulundaki katılımcılar yaşamları boyunca tatmin edici kişiler arası ilişkiler yaşayacaklarına dair bir geri bildirim alırken red/düşük aidiyet koşulundaki katılımcılar yaşamlarını yalnız biçimde bitirecekleri; şu anda arkadaşları ve aileleri olsa bile bir süre sonra hepsinin ortadan kaybolacağı ve yaşamlarının sonunda yapayalnız olacakları geri bildirimini alırlar. Ayrıca bu paradigmada kullanılan olumsuz kontrol grubuna da yaşamları boyunca birçok kaza ve yaralanma deneyimleyecekleri geri bildirimi verilir.

Son olarak, psikolojik dışlanma araştırmalarında sıklıkla kullanılan bir diğer paradigma olarak Tanışma Paradigması (*Get Acquainted*; Nezlek ve diğ., 1997) karşımıza çıkmaktadır. Bu paradigmada küçük bir grup katılımcının birbirleri ile tanışmak için çeşitli konularda sırayla konuşmaları beklenmektedir. Katılımcılara konuşulabilecek başlıklarla ilgili örnekler sunulur. Bu tanışma sonrasında katılımcılar ayrılırlar ve her birine sonraki bir görev için kiminle çalışmak istedikleri sorulur. Birkaç dakika sonra birlikte çalışmak istediklerini belirttikleri kişinin kendileriyle çalışmayı kabul edip etmediği ile ilgili (sözde) bir geri bildirim alırlar. Reddedilme koşulundaki katılımcılar gruptan kimsenin kendisi ile çalışmak istemediğine dair bir geri bildirim alırken dâhil olma koşulundakiler gruptaki herkesin kendileriyle çalışmak istediğine dair bir geri bildirim alırlar.

Bu deneysel paradigmaların yanı sıra, psikolojik dışlanma deneyimlerine dair tutulan günlükleri inceleyen (Nezlek ve diğ., 2012), psikolojik dışlanma

deneyimine dair detaylar içeren bireysel görüşmelere dayanan (Zadro, 2004), önceden yaşanmış psikolojik dışlanma deneyimlerinin hatırlanması üzerine temellenen (Williams ve Fitness, 2004), rol yapma oyunu (*'O' Train*; Zadro ve diğ., 2005) ve genel anlamda dışlanmaya dair ölçeklerden oluşan tarama çalışmaları sayılabilir.

Psikolojik Dışlanma Kuramı'nın Gelişimi ve Temel Kavramları

Bireyin bir başka birey veya grup tarafından yok sayılması ve dışlanması olarak tanımlanan *psikolojik dışlanma,* herhangi bir ayrım gözetmeksizin psikolojik dışlanmayı deneyimleyen tüm bireyler üzerinde olumsuz psikolojik ve fiziksel etkilere sahiptir (Williams, 2007; Williams ve Nida, 2011). Psikolojik dışlanmaya neden olan davranışlar, kişinin varlığının yok sayılması kadar açıkça olabildiği gibi kişiden bakışlarını kaçırma kadar örtük de olabilir. Bireyler hem yakınları tarafından hem tamamen yabancı oldukları kişiler tarafından psikolojik olarak dışlanmış hissedebilirler (Wesselmann ve diğ., 2013a). Bu yönleri ile ele alındığında psikolojik dışlanma her gün her birimizin deneyimleyebileceği, psikolojik ve fiziksel iyi oluş hâlimizi tehdit eden bir olgu olarak gözlenmektedir.

Psikolojik dışlanmayı kuramsal çerçevede ele alan ve birçok araştırmaya temel oluşturan Psikolojik Dışlanma Modeli (Tehdit Edilen İhtiyaçlar Modeli) (Williams, 1997, 2001, 2007), psikolojik dışlanmanın yordayıcıları ve sonuçlarına dair bilgi vermektedir. Modele göre psikolojik dışlanma bireyin ait olma, benlik değeri, kontrol ve anlamlı varoluş olarak nitelendirilen 4 temel ihtiyacını tehdit etmektedir ve bu tehdit edilen ihtiyaçların yeniden karşılanması/giderilmesi için verilen tepkiler, 3 evrede gözlenmektedir. Dışlanmaya dair ipuçlarının fark edildiği ilk evrede (Anlık Tepki Evresi-*Reflexive Stage*), dışlanan bireyler fiziksel acı hissi, üzüntü, öfke ve kaygı gibi olumsuz duygu durumları deneyimlemektedir. Bu evrede verilen tepkilerin bireyler arasında büyük farklılıklar göstermediği; cinsiyet, kültür, yaş ve etnik kökenden bağımsız olarak, bireylerin psikolojik dışlanma belirtilerine/ipuçlarına benzer şekilde tepki verdikleri birçok çalışma ile bulgulanmıştır (Williams, 2009; Williams ve Zadro, 2005). Anlık Tepki Evresi'ni takip eden ve bireyin dışlanma deneyimi üzerine düşünüp bu acı verici deneyimle baş etmek ve iyileşmek için birtakım bilişsel ve davranışsal stratejiler kullandığı ikinci evrede (*Reflective Stage*) ve son olarak, sürekli olarak psikolojik dışlanmaya maruz kalan bireylerde gözlenen, temel ihtiyaçların artık giderilememesi üzerine yabancılaşma, depresyon, çaresizlik ve değersizlik hissinin gözlendiği son evrede (*Resignation Stage*), bireyler

arası farklılıklar bulgulanmıştır (Williams ve diğ., 2017). Kuramın öngördüğü her bir evre detaylı biçimde aşağıda ele alınmıştır.

Anlık/Otomatik Tepkiler Evresi

Bu evrede verilen tepkilerin incelendiği çalışmalar çoğunlukla psikolojik dışlanma esnasında veya hemen sonrasında dışlanan bireylerin rapor ettiği duygu ve düşünceleri esas almaktadır. Bunun temel sebebi, bireylerin psikolojik dışlanma deneyiminden çok kısa bir süre sonra deneyime dair değerlendirme yapmaya başlamaları ve bu olumsuz deneyimle baş etme stratejilerini devreye sokmalarıdır (Williams, 2007).

Psikolojik dışlanmaya verilen anlık tepkilerin incelendiği bir grup araştırma, dışlanma deneyiminin vücutta yol açtığı fizyolojik (yüksek nabız, Zadro, 2004; yüksek nabız ve yüksek kortizol seviyesi; Stroud ve diğ., 2000) ve nörolojik (Eisenberger ve diğ., 2003; Eisenberger, 2006) tepkilerin incelenmesine odaklanırken diğer bir grup araştırma ise dışlanma deneyiminin hemen ardından bireylerden alınan stres ölçümlerine odaklanmaktadır. Farklı ölçüm yöntemlerinin kullanıldığı bu iki grup çalışmanın bulgularının, çoğu zaman, gözlenen fizyolojik ve nörolojik tepkiler ile bireylerin rapor ettiği stres arasında paralelliğe işaret ettiğini görmekteyiz.

Örneğin, Eisenberger ve diğerleri (2003) tarafından yürütülen ve modern beyin görüntüleme tekniklerinden biri olan FMRI (*Functional Magnetic Resonance Imagery*) kullanılan çalışmada, Sanal Top Paradigması yoluyla psikolojik dışlanma deneyimi yaşatılan bireylerin beyinlerinde dorsal anterior cingulate cortex (*dACC*) bölgesinin aktive olduğu gözlenmiştir. Bu bölge aynı zamanda fiziksel acıya maruz kalındığında da aktive olduğu gözlenen beyin bölgesidir. Beynin bu tepkisi katılımcılar kasıtlı veya kasıtsız biçimde psikolojik dışlanmaya maruz kaldıklarında gözlenmiştir. Bir başka deyişle, insan beyni sosyal bağların kopmasına bedenin herhangi bir bölgesinin maruz kaldığı fiziksel acıya verdiği tepkiye benzer bir tepki vermektedir. Bu çalışma kapsamında psikolojik dışlanma deneyiminin hemen ardından katılımcılardan çeşitli ölçekler kullanılarak alınan diğer stres ölçümleri de psikolojik dışlanma esnasında gerçekleşen dACC aktivasyonunu destekler niteliktedir.

Bireylerden alman stres ölçümlerine dayanan araştırmalar, psikolojik dışlanma deneyiminin duygudurum, ait olma hissi, benlik saygısı, kontrol, anlamlı varoluş, stres ve ağrı seviyesi gibi değişkenler üzerinde yarattığı etkiye ışık

tutmuştur. Birçok çalışmanın doğruladığı etki, psikolojik dışlanma yaşayan bireylerin yüksek düzeyde üzüntü ve öfke hissettikleri ayrıca benlik saygılarında, ait olma hislerinde, kontrol ve anlamlı varoluş algılarında istatistiki olarak anlamlı bir düşüş yaşadıkları yönündedir (Williams ve Zadro, 2005). Psikolojik olarak dışlanma içeren anıların hatırlanmasının incinmiş duygular ve kronik sırt ağrısı ile kıyaslanabilir seviyede fiziksel ağrıya (Williams ve Fitness, 2004) yol açtığına dair bulgular da mevcuttur. Özetle, bireyin başkaları tarafından dışlanması ve/veya görmezden gelinmesinin, bireyin hem psikolojik hem fiziksel iyi oluş hâli üzerinde gecikmesiz biçimde ortaya çıkan olumsuz bir etkiye sahip olduğu görülmektedir.

Psikolojik dışlanmadan kaynaklı stresin kişisel veya durumsal faktörlere göre değişiklik gösterip göstermediğine dair çalışmalar çoğunlukla dışlanmaya verilen ve yukarıda belirtilen anlık tepkilerin (üzüntü, öfke, düşük benlik saygısı, vb.) kişilik özelliklerinden ve durumsal faktörlerden etkilenmeksizin bireylerde gözlendiğini göstermektedir (Williams, 2007). Örneğin, psikolojik dışlanmadan kaynaklı anlık tepkilerin içe dönüklük-dışa dönüklük (Nadasi, 1992), cinsiyet (Williams ve Sommer, 1997), ait olma ihtiyacı (Carter-Sowell ve diğ., 2006), sosyal anksiyete (Zadro ve diğ., 2006) gibi bireysel farklılıklara bağlı olarak değişmediği bulgulanmıştır. Ayrıca dışlayan gruba duyulan yakınlık (Gonsalkorale ve Williams, 2006), dâhil olmanın birey için belli bir bedelinin olması/birey için maliyetli olması (van Beest ve Williams, 2006) gibi durumsal faktörlere rağmen bireylerin psikolojik dışlanma esnasında ve hemen sonrasında verdikleri anlık tepkilerin oldukça ortak olduğu birçok araştırma tarafından gösterilmiştir.

Daha önce de belirtildiği üzere, bireyler psikolojik dışlanmanın ilk sinyallerini fark ettikten ve anlık tepkileri oluştuktan çok kısa bir süre sonra bu acı verici deneyime dair değerlendirme yapmaya başlarlar. Anlık tepkiler sonrasında psikolojik dışlanmaya verilen tepkiler, bireylerin dışlanma deneyimine yaptıkları yüklemeleri (dışlanmanın nedenine dair çıkarımları) tarafından belirlenmektedir (Williams, 2009).

Kısa Vadede Verilen Tepkiler Evresi

Psikolojik dışlanma esnasında ve hemen sonrasında verilen anlık/otomatik tepkilerin ardından, bu acı verici deneyim üzerine düşünme ve mevcut durumu değerlendirme için yeterli zamanı nihayet bulan bireyler, tehdit edilen temel ihtiyaçlarını doyurabilmek için çok çeşitli bilişsel ve davranışsal stratejileri devreye

sokarlar. Dışlanmaya kısa vadede verilen bir tepki olarak bu başa çıkma stratejilerinin kullanılması psikolojik dışlanma deneyiminden hemen dakikalar sonra başlayabilir. Bilişsel stratejiler genel anlamda dışlanmanın neden yaşandığına dair açıklamalara ve durumun nasıl düzeltilebileceğine dair olası çözümlere odaklanırken, davranışsal stratejiler ağırlıkla özgeci ve antisosyal davranışlara ve tehdit edilen temel ihtiyaçların doyurulmasına odaklanır (Williams, 2009).

Bireyin dışlanma deneyimine dair yaptığı yüklemeler, dışlanmanın sebebine dair geliştirdiği açıklamalar bireyin dışlanmaya verdiği bilişsel, duygusal ve davranışsal tepkiyi belirler niteliktedir. Bunu doğrular biçimde, araştırmalar psikolojik dışlanma deneyimi yaşatılan katılımcıların tepkilerinin, kim tarafından ve neden dışlandıklarına dair çıkarsamaları ile yakından ilişkili olduğunu göstermiştir (Wirth ve Williams, 2009; Goodwin ve diğ., 2010; Masten ve diğ., 2011; Nezlek ve diğ., 2012; Iannone ve diğ., 2014). Örneğin, dışlayan kişi (kaynak) dışlanan kişiye (hedef) yakın biri olduğunda (yakın arkadaş, vb.) dışlanmanın daha fazla psikolojik acıya yol açtığı bulgular arasındadır (Nezlek ve diğ., 2012). Ayrıca Wirth ve Williams'ın (2009) çalışmasında, psikolojik dışlanmayı deney için yaratılan geçici bir grup üyeliğine bağlayan katılımcıların, dışlanmanın kalıcı bir grup üyeliğinden (cinsiyet gibi) kaynaklandığını düşünen katılımcılara kıyasla, dışlanmanın olumsuz etkilerinden daha hızlı biçimde sıyrıldıkları gösterilmiştir. Benzer biçimde, bireylerin yaşadıkları dışlanmayı ırksal grup üyeliği gibi bireylerin üyeliklerinin değişmez olduğu gruplara mensup olmakla açıkladıkları durumlarda, psikolojik dışlanma nedeniyle tehdit edilen ihtiyaçlarla daha çabuk baş edilebildiğini gösteren araştırmalar mevcuttur (Goodwin ve diğ., 2010).

Dışlanan bireyler, neden dışlandıklarına dair yaptıkları yüklemelere bağlı olarak, birbiri ile oldukça çelişebilen çeşitli davranışsal tepkiler gösterme eğilimindedirler. Buna göre, yapılan bazı çalışmalar, bireylerin dışlanma deneyimi ardından gelen kısa vadede daha yardımsever, daha iş birlikçi ve çalışkan davranma eğilimlerinin arttığını gösterirken (Ouwerkerk ve diğ., 2005; Williams ve Sommer, 1997); diğer çalışmalar bireylerin dışlanmanın etkisi ile daha düşmanca ve saldırgan davranışlar sergilediklerini bulgulamıştır (Twenge ve diğ., 2001; Warburton ve diğ., 2006). Örneğin, Williams ve Somer'in (1997) yürüttüğü çalışmada, Sanal Top Oyunu yardımıyla psikolojik dışlanma deneyimi yaşatılan kadın katılımcıların, Sanal Top Oyununda dâhil edilen grupta yer alan kadın katılımcılara kıyasla, grupla iş birliği gerektiren, kolektif çaba gerektiren görevlerde daha fazla çaba sarf ederek dışlanma deneyimini ödünleme/telafi etme eğiliminde oldukları gözlenmiştir. Bu bulgulara zıt biçimde, Twenge ve diğerlerinin (2001)

çalışmalarında, Yalnız Yaşam Paradigması yardımıyla psikolojik dışlanma deneyimi yaşatılan katılımcıların, kontrol koşulundakilere kıyasla, kendilerini kışkırtan ve kışkırtmayan kişileri daha olumsuz değerlendirdikleri ayrıca bu kişilere yönelik yüksek seviyede rahatsız edici ses dinletme yoluyla daha saldırgan davrandıkları gözlenmiştir.

Bu davranışsal örüntüler birbiri ile uyuşmaz görünse de Williams'a (2009) göre, her bir tip davranış psikolojik dışlanma sonucu tehdit edilen belli bir temel ihtiyaçla ilintilendirilebilir. Buna göre, özgeci davranışlar gibi gruba yeniden dâhil edilme olasılığını güçlendiren davranışlar ait olma ve benlik saygısı ihtiyaçlarının takviye edilmesine hizmet ediyorken; saldırganlık gibi dışlayan kaynaklar tarafından fark edilmeyi ve tanınmayı kolaylaştıran antisosyal davranışlar kontrol ve anlamlı varoluş ihtiyaçlarının doyurulmasını sağlıyor olabilir. Dolayısıyla, dışlanan bireyler bu dışlanma deneyimi sonucunda hangi temel ihtiyaç grupları etkin hâle geldiyse o ihtiyacı gidermeye odaklanma eğilimi gösterirler. Gruba yeniden dâhil edilme olasılığı olmayan dışlanmış bireyler, ait olma temel ihtiyaçlarının yeniden giderilmesi bu durumda daha zor olduğundan, anti-sosyal davranışlar yoluyla güç ve kontrol ihtiyaçlarını gidermeye yönelmektedirler (Williams ve Wesselmann, 2011). Bu görüşü doğrular nitelikte bulgular sunan deneysel bir çalışmada, Warburton ve diğerleri (2006), psikolojik dışlanmaya maruz bırakılmış ve kontrol ihtiyaçları dışlanmanın hemen sonrasında giderilen katılımcıların saldırgan tepkilerinin dâhil edilen grupta yer alan katılımcılarla aynı seviyeye indiğini; kontrol ihtiyacı giderilmeyen ve dışlanan katılımcıların ise saldırgan tepkileri sürdürdüğünü göstermiştir.

Daha önce de söz edildiği üzere, kısa vadede dışlanmaya verilen tepkiler, çeşitli bireysel farklılık değişkenlerine ve durumsal değişkenlere göre değişim göstermektedir. Şimdiye kadar incelenen ve etkisi tekrar tekrar farklı çalışmalarca gösterilen çeşitli bireysel farklılık değişkenleri arasında sosyal kaygı (Zadro ve diğ., 2006); benlik değeri (Nezlek ve diğ., 1997; Sommer ve diğ., 2001); reddedilme duyarlılığı (Downey ve diğ., 2004) sayılabilir. Özetle, sosyal kaygı düzeyi yüksek, benlik değeri düşük ve reddedilme duyarlılığı yüksek bireylerin psikolojik dışlanmanın olumsuz etkilerinden sıyrılabilmeleri ve tehdit edilen temel ihtiyaçlarını yeniden giderebilmeleri, sosyal kaygı düzeyi daha düşük, benlik saygısı daha yüksek ve reddedilme duyarlılığı daha düşük bireylere kıyasla, daha uzun zaman almaktadır.

Bunun yanı sıra, dışlanmaya kısa vadede verilen tepkileri değişimleme gücüne sahip belli başlı durumsal etkenler dışlayanın iç grup veya dış grup üyesi

olması (Wirth ve Williams, 2009); gruba yeniden dâhil edilme olasılığına dair algılanan seçenekler (Williams ve Sommer, 1997) olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısaca, dışlayanlar dış grup üyeleri olduğunda, iç grup üyeleri olduğu duruma kıyasla, psikolojik dışlanmanın olumsuz etkileri daha kolay atlatılmakta; dışlanılan gruba yeniden dâhil edilme olasılığının algılandığı durumda, yeniden dâhil edilme olasılığı algılanmadığı duruma kıyasla, dışlanan bireyler kolektif görevler için daha fazla çaba sarf etme, iş birliği yapma gibi daha olumlu davranış örüntüleri göstermektedir.

Uzun Vadede Verilen Tepkiler Evresi

Psikolojik dışlanmanın uzun vadeli etkilerinin gözlendiği bu evre, belki de birey için en tüketici evre olarak düşünülebilir. Önem verdiği kişi ve gruplar tarafından tekrarlı ve sürekli biçimde dışlanan birey, bu uzun süreli ve acı verici deneyimle baş etmek için mevcut kaynaklarını tüketmiş hâle gelebilir (Williams, 2007).

Dışlanmanın uzun vadedeki etkileri ile ilgili çalışmalar, diğer evreler üzerine yapılan çalışmalara kıyasla, oldukça sınırlıdır. Bu evre ile ilgili belli başlı çalışmalar, çok uzun süre psikolojik dışlanmanın hedefi olmuş bireylerle yapılan görüşmelere dayanmaktadır. Örneğin; Zadro (2004) tarafından yürütülen bir çalışmada, uzun süreli dışlanmaya maruz kalmış 28 bireyle yapılan detaylı görüşmeler incelenmiş ve daha kısa süreler boyunca psikolojik dışlanmaya maruz kalan bireylerin *etkin biçimde baş etme*ye eğilimli oldukları durumları, uzun süre dışlanmanın hedefinde kalan bu bireylerin *kabul etme* eğiliminde oldukları gözlenmiştir. Buna göre uzun süreli dışlanmaya maruz kalan bireylerin yeniden dâhil edilmek için çabalamak yerine yabancılaşma ve izolasyon belirtileri gösterdikleri; benliği yüceltici stratejileri devreye sokmak yerine düşük benlik değerini kabul etmeye eğilimli oldukları; kontrol algısını güçlendirmek yerine çaresizlik hissettikleri; kendi varlıklarının başkaları tarafından tanınması/bilinmesi için çabalamak yerine sosyal etkileşimlerden kaçındıkları ve depresif hissettikleri rapor edilmiştir (Williams, 2007).

Bu bulgular neden-sonuç ilişkisi kurmaya uygun yöntemlerle elde edilmemiş olsa ve bu nedenle bulguların dikkatle yorumlanması gerekse de uzun vadeli dışlanma deneyimi yaşayan bireylerin artık tükenen bilişsel ve duygusal kaynakları nedeniyle yeniden bir dışlanma deneyimi yaşama riskini almamak için sosyal ilişkilerden kendilerini çektikleri, bununla birlikte yalnızlık, yabancılaşma, değersizlik ve çöküntü içine çekildikleri düşünülebilir (Williams, 2007).

Psikolojik Dışlanma Modeli'ni (daha güncel kullanımı ile Tehdit Edilen İhtiyaçlar Modeli) temel alan araştırmaların oluşturduğu alan yazının, özellikle modelin öne sürüldüğü erken dönemlerde, ağırlıklı olarak psikolojik dışlanmaya dışlananın bakış açısından yaklaştığı söylenebilir (Williams ve diğ., 2001). Modelin gittikçe daha fazla araştırmaya rehberlik ettiği sonraki dönemlerde, araştırmacılar dışlanma deneyimine dışlayanın bakış açısından yaklaşmaya başlamış ve psikolojik dışlanmanın dışlayan üzerindeki olası etkilerini inceleyen çalışmalar yürütmüşlerdir. Örneğin, Wesselmann ve diğerlerinin (2013b) yürüttüğü bir çalışmada, araştırmacılar bireylerin dâhil oldukları gruplarda psikolojik dışlanmayı diğer iç grup üyeleri üzerinde sosyal kontrol sağlamak için kullandıklarını gözlemlemişlerdir. Buna göre katılımcılar, yük olarak görülen grup üyelerini psikolojik olarak dışlama eğilimi göstermişler, sebepsiz biçimde dışlandığını gördükleri grup üyeleri içinse durumun telafisine katkıda bulunma eğilimi göstermişlerdir.

Bunun yanı sıra, günümüzde dışlanma deneyiminin bu deneyimi doğrudan yaşamayan fakat başkalarının yaşadığı bu deneyime şahit olan bireyler üzerindeki etkisi de inceleme konusu hâline gelmektedir (Wesselmann, ve diğ., 2009; Rudert ve diğ., 2018).

Kuramın Türkiye'deki İncelemeleri

Psikolojik dışlanma ve olası etkileri, Türkiye'de sosyal psikoloji alanında yeni yeni çalışılmaya başlanmıştır. Hâlihazırda sınırlı sayıda olan deneysel çalışmaların büyük bir bölümü Hacettepe Üniversitesi Sosyal Psikoloji Laboratuvarı araştırmacıları tarafından yürütülmüş; bunun yanı sıra psikolojik dışlanmaya dair ilgi birçok üniversitenin yüksek lisans ve doktora programlarına bağlı olarak yüksek öğrenim gören öğrenciler arasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Henüz yayınlanmamış yüksek lisans ve doktora tezleri kapsamında psikolojik dışlanmaya dair ilgi çekici araştırma sorularının incelendiği bilinmekle birlikte, ilerleyen dönemlerde bu alanda yapılan nitelikli çalışmaların sayısının artması umuduyla, bu bölümde özellikle yayınlanmış çalışmalara yer verilecektir.

Sosyal Etki Kuramı'nı temel alarak, psikolojik dışlanmanın tehdit ettiği ihtiyaçlar bakımından dışlayan (kaynak) ve dışlanan (hedef) üzerinde kaynak ve hedef sayısının düzenleyici bir etkiye sahip olup olmadığını test ettikleri bir çalışmalarında, Abayhan ve Aydın (2014) Tanışma Paradigması yardımı ile dışlayan kaynak sayısını ve kabul eden kişi sayısını (Deney 1) ve dışlanan hedef sayısını (Deney 2) değişimlemişlerdir. Bu çalışmanın bulgularına göre, dışlayan

kaynak sayısı arttıkça dışlanma deneyiminin katılımcıların ait olma ihtiyacı, benlik değeri, anlamlı var oluş ve algılanan kontrol ihtiyaçları üzerinde yarattığı tehdit seviyesi yükselmiş ve bu temel ihtiyaçların tatmin düzeyi azalmıştır. Ayrıca kendileri ile birlikte dışlanan hedef sayısının artmasının, bireylerin benlik değeri ve kontrol algısı ihtiyaçları üzerinde olumsuz bir etki yarattığı bulgulanmıştır.

Bir diğer çalışmalarında, Aydın ve diğerleri (2013), Sanal Top Oyunu Paradigması yardımıyla hem önceden dışlanacağına dair ön bilgi verilen katılımcılara hem de bu ön bilgiyi almayan katılımcılara psikolojik dışlanma deneyimi yaşatmış, ardından modelin öne sürdüğü tehdit edilen temel ihtiyaçlar bakımından bu iki grup arasında fark gözlenip gözlenmediğini incelemiştir. Araştırma bulguları, Williams'ın Psikolojik Dışlanma Modeli'nde dışlanmaya gösterilen anlık tepkilerin bireysel ve ortamsal farklılıklardan etkilenmediği öngörüsünü doğrular biçimde hem önceden haberli olan hem de habersiz olan katılımcıların dört temel ihtiyacın tatmini bakımından, dışlanmayan katılımcı grubuna kıyasla, düşük seviyeler rapor ettiklerini göstermiştir.

Psikolojik dışlanmanın bilişsel süreçler üzerine etkisinin, belirsizlik ile ilgili düşüncelerin ulaşılabilirliği üzerinden incelendiği bir çalışmada, Yavuz-Güzel ve Şahin (2018), Sanal Top Oyunu Paradigması yardımıyla psikolojik dışlanmaya maruz bıraktıkları katılımcıların, belirsizlikle ilişkili kelimelere, soyut kelimelere kıyasla, daha hızlı tepki verdiklerini göstermişlerdir. Ayrıca psikolojik dışlanma deneyimi yaşatılmayan, kontrol grubu katılımcılarının bu iki grup kelimeye verdikleri tepki zamanları arasında anlamlı bir fark bulunmamıştır. Bu araştırma bulguları, psikolojik dışlanmanın belirsizlikle ilgili düşünceleri daha ulaşılabilir hâle getirdiğine dair kanıt sağlamaktadır.

Psikolojik dışlanma ile sosyal dışlanmanın benlik değeri, yalnızlık ve genel aidiyet duygusu ile ilişkileri bakımından gösterdikleri olası farklılıkların incelendiği ilişkisel bir çalışmada, Kavaklı (2019), psikolojik dışlanmanın, sosyal dışlanmayla karşılaştırıldığında, özellikle yalnızlık ve genel aidiyet duygusu temel etkilerinin daha büyük olduğunu rapor etmiştir.

Türkiye'den katılımcılar ile gerçekleştirilen gelişimsel bir araştırmada, Over ve Üskül (2016), farklı alt kültürlere mensup çocukların psikolojik dışlanma durumlarına verdikleri tepkileri incelemişlerdir. Bu araştırmanın bulgularına göre, psikolojik dışlanmanın yaşandığı hipotetik durumlara (hikâyelere) dair tahminleri sorulduğunda, görece daha toplulukçu değerlerin yaygın olduğu bir çevrede yetişen çocuklar, daha bireyci değerlerin yaygın olduğu çevrelerdeki

çocuklara kıyasla, dışlanmanın daha az acı vereceğini tahmin etmektedirler. Böylelikle, Over ve Üskül (2016), psikolojik dışlanmaya dair düşüncelerin ve buna bağlı olarak verilen tepkilerin kültürel yapıdan etkilenebileceğini Türkiye örnekleminde göstermişlerdir.

Bu bölümde özetlenen belli başlı akademik çalışmalar, Türkiye'de yeni yeni oluşmaya başlayan psikolojik dışlanma alan yazınına rehberlik etmeleri bakımından kıymetlidir. Son olarak psikolojik dışlamaya dair bilgi birikimini kısaca özetlemek ve bu birikime katkıda bulunulabilecek araştırma alanlarından, başlıklarından bahsetmek yerinde olacaktır.

Sonuç

Psikolojik dışlanma, bir başka birey veya grup tarafından yok sayılmak ve dışlanmak, her gün her birimizin deneyimleyebileceği, psikolojik ve fiziksel iyi oluş hâlimizi tehdit eden bir olgudur. Bu olguyu daha yakından inceleyen araştırmaların oluşturduğu alan yazın her geçen gün daha da genişlemekte ve zenginleşmektedir.

Hâlihazırda çeşitli araştırmalarla test edilmiş etkilerin yanı sıra, alanda hâlâ eksikliği hissedilen başlıca konulardan birinin, dışlanmanın hangi koşullarda ve ne tür karakteristik özelliklere sahip bireylerde özgeci davranışa, hangilerinde saldırgan davranışlara yol açacağı sorusu olduğu görülmektedir. Test edilmeyi bekleyen bir diğer araştırma konusu da bölümün başında işlendiği üzere, psikolojik dışlanma, sosyal dışlanma ve reddedilme deneyimleri arasındaki olası niteliksel farklılıkların ve bu farklılıkların yol açtığı davranışsal örüntülerin incelenmesidir (Wesselmann ve diğ., 2015).

Daha önce de belirtildiği üzere, kronik olarak psikolojik dışlanmaya maruz kalmış bireylerin deneyimlerinin incelendiği araştırma sayısı, alan yazında yer alan diğer konularda yapılan araştırma birikiminin tersine, oldukça sınırlıdır. Bu nedenle daha fazla dikkat isteyen başlıklardan birisi de psikolojik dışlanmanın uzun vadeli etkileri ve bu uzun vadeli olası olumsuz etkilerin hafifletilmesinde ve iyileştirilmesinde kullanılabilecek terapötik yöntemlerin geliştirilmesidir (Williams, 2007).

Dünya çapında her geçen gün daha fazla araştırmacının ilgisini çeken psikolojik dışlanma olgusu, ülkemizde de artan sayılarda yürütülen çalışmalarla incelenmektedir. Yukarıda bahsedilen ve alanda daha fazla bulguya ihtiyaç duyulan araştırma başlıklarının, Türkiye'nin sosyal ve kültürel yapısı da göz önünde bulundurularak ele alınması alan yazma zengin bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

Abayhan, Y. ve Aydın, O. (2014). Sosyal etki kuramı bağlamında psikolojik dışlanma: Dışlayan ve dışlanan grup üyesi sayısının temel ihtiyaçlara yönelik tehdit algısı üzerindeki etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi, 29*(73), 108-121.

Aydın, O., Şahin, D., Güzel, H. Y., Abayhan, Y., Kaya, A. G. ve Ceylan, S. (2013). Ait olma ihtiyacının ve haberdar olmanın psikolojik dışlanmaya gösterilen tepkiler üzerindeki etkileri. *Türk Psikoloji Dergisi, 28*(72), 21-31.

Baumeister R. F. ve Leary M. R. (1995). The Need to Belong: Desire for Interpersonal Attachments as a Fundamental Human Motivation, Psychological Bulletin, *117*, 497-529.

Baumeister R. F. ve Tice, D. (1990). Anxiety and Social Exclusion. *Journal of Social and Clinical Psychology, 9*, 165-195.

Buckley, K. E., Winkel, R. E. ve Leary, M. R. (2004). Reactions to acceptance and rejection: Effects of level and sequence of relational evaluation. *Journal of Experimental Social Psychology, 40*, 14–28.

Carter-Sowell, A. R., Chen, Z. ve Williams, K. D. (2006). *Loneliness and social monitoring in social interaction.* Presented at 78th Annual Meeting of Midwestern Psychological Association, Chicago.

Downey, G., ve Feldman, S. I. (1996). Implications of rejection sensitivity for intimate relationships. *Journal of personality and social psychology, 70*(6), 1327-1343.

Downey, G., Mougios, V., Ayduk, O., London, B. E. ve Shoda, Y. (2004). Rejection sensitivity and the defensive motivational system: Insights from the startle response to rejection cues. *Psychological Science, 15*(10), 668-673.

Dvir, M., Kelly, J. R., ve Williams, K. D. (2019). Is inclusion a valid control for ostracism?. *The Journal of Social psychology, 159*(1), 106-111. doi: 10.1080/00224545.2018.1460301

Eisenberger, N. I. (2006). Social connection and rejection across the lifespan; A social cognitive neuroscience approach to developmental processes. *Human Development.*

Eisenberger, N. I., Lieberman, M. D. ve Williams, K. D. (2003). Does rejection hurt? An fMRI study of social exclusion. *Science, 302*(5643), 290-292.

Gonsalkorale, K. ve Williams, K. D. (2007). The KKK won't let me play: Ostracism even by a despised outgroup hurts. *European Journal of Social Psychology, 37*(6), 1176-1186.

Goodwin, S. A., Williams, K. D. ve Carter-Sowell, A. R. (2010). The psychological sting of stigma: The costs of attributing ostracism to racism. *Journal of Experimental Social Psychology, 46*(4), 612-618.

Iannone, N. E., McCarty, M. K., Kelly, J. R. ve Williams, K. D. (2014). Friends with each other but strangers to you: Source relationship softens ostracism's blow. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice, 18*(4), 349-356. doi: 10.1037/gdn0000018

Kavaklı, M. (2019). Psikolojik dışlanma ve sosyal dışlanma arasındaki farklılık: Benlik değeri, yalnızlık ve genel aidiyet duygusu üzerindeki etkileri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, *11*(20), 45-55.

Kerr, N. L. ve Levine, J. M. (2008). The detection of social exclusion: Evolution and beyond. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, *12*(1), 39-52.

Leary, M. R. (2001). Toward a conceptualization of interpersonal rejection, M.R. Leary (Ed.), *Interpersonal Rejection* içinde (ss. 3–20). Oxford University Press.

Leary, M. R., Koch, E. J. ve Hechenbleiker, N. R. (2001). Emotional responses to interpersonal rejection. M.R Leary (Ed.), *Interpersonal Rejection* içinde (ss. 145-166). Oxford University Press.

Masten, C. L., Telzer, E. H. ve Eisenberger, N. I. (2011). An fMRI investigation of attributing negative social treatment to racial discrimination. *Journal of Cognitive Neuroscience*, *23*(5), 1042-1051.

Nadasi, C. (1992). *The effects of social ostracism on verbal and nonverbal behavior in introverts and extraverts.* Unpublished honors thesis, University of Toledo, Toledo, OH.

Nezlek, J. B., Kowalski, R. M., Leary, M. R., Blevins, T. ve Holgate, S. (1997). Personality moderators of reactions to interpersonal rejection: Depression and trait self-esteem. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *23*(12), 1235-1244.

Nezlek, J. B., Wesselmann, E. D., Wheeler, L. ve Williams, K. D. (2012). Ostracism in everyday life: The effects of ostracism on those who ostracize. *The Journal of Social Psychology*, *155*(5), 432-451.

Ouwerkerk, J. W., Kerr, N. L., Gallucci, M., Van Lange, P. A. (2005). Avoiding the Social Death Penalty: Ostracism and Cooperation in Social Dillemas. K. D. Williams, J. P. Forgas, ve W. Von Hippel (Eds.), *The Social Outcast: Ostracism, Social Exclusion, Rejection, and Bullying* içinde (ss. 321-332). Psychology Press.

Over, H. ve Uskul, A. K. (2016). Culture moderates children's responses to ostracism situations. *Journal of Personality and Social Psychology*, *110*(5), 710-724. doi:10.1037/pspi0000050

Rudert, S. C., Sutter, D., Corrodi, V. C. ve Greifeneder, R. (2018). Who's to blame? Dissimilarity as a cue in moral judgments of observed ostracism episodes. *Journal of Personality and Social Psychology*, *115*(1), 31, doi:10.1037/pspa0000122

Richman, L. ve Leary, M. R. (2009). Reactions to discrimination, stigmatization, ostracism, and other forms of interpersonal rejection: a multimotive model. *Psychological Review*, *116*(2), 365-383. doi: 10.1037/a0015250

Smith, E. R., Murphy, J. ve Coats, S. (1999). Attachment to groups: Theory and management. *Journal of Personality and Social Psychology*, *77*(1), 94-110.

Stroud, L. R., Tanofsky-Kraff, M., Wilfley, D. E. ve Salovey, P. (2000). The Yale Interpersonal Stressor (YIPS): Affective, physiological, and behavioral responses to a novel interpersonal rejection paradigm. *Annals of Behavioral Medicine*, *22*(3), 204-213.

Twenge, J. M., Baumeister, R. F., Tice, D. M., ve Stucke, T. S. (2001). If you can't join them, beat them: Effects of social exclusion on aggressive behavior. *Journal of Personality and Social Psychology*, *81*(6), 1058-1069.

Van Beest, I. ve Williams, K. D. (2006). When inclusion costs and ostracism pays, ostracism still hurts. *Journal of Personality and Social Psychology*, *91*(5), 918-928.

Warburton, W. A., Williams, K. D. ve Cairns, D. R. (2006). When ostracism leads to aggression: The moderating effects of control deprivation. *Journal of Experimental Social Psychology*, *42*(2), 213-220.

Wesselmann, E. D., Cardoso, F. D., Slater, S. ve Williams, K. D. (2012). To be looked at as though air: Civil attention matters. *Psychological Science*, *23*(2), 166-168.

Wesselmann, E. D., Ren, D. ve Williams, K. D. (2015). Motivations for responses to ostracism. *Frontiers in Psychology*, *6*, 40. doi: 10.3389/fpsyg.2015.00040

Wesselmann, E. D., Williams, K. D. ve Hales, A. H. (2013a). Vicarious ostracism. *Frontiers in Human Neuroscience*, *7*, 153. doi: 10.3389/fnhum.2013.00153

Wesselmann, E. D., Wirth, J. H., Pryor, J. B., Reeder, G. D. ve Williams, K. D. (2013b). When do we ostracize?. *Social Psychological and Personality Science*, *4*(1), 108-115.

Williams, K. D. (1997). Social Ostracism, R. M. Kowalski (Ed.), *Aversive Interpersonal Behaviors* içinde (ss. 133-170). Plenum.

Williams, K. D. (2001). *Ostracism: The Power of Silence*. Guilford.

Williams, K. D. (2007). Ostracism. *Annual Review of Psychology*, *58*, 425-452.

Williams, K. D. (2009). Ostracism: A temporal need-threat model. *Advances in Experimental Social Psychology*, *41*, 275-314.

Williams, D. K., Beşikci, E. ve Dvir, M. ve (2017). Do People Differ in Their Responses to Ostracism? V. Zeigler-Hill and T. K. Shackelford (Eds.), *Encyclopedia of Personality and Individual Differences* içinde. Springer.

Williams, K. D., Cheung, C. K. T. ve Choi, W. (2000). CyberOstracism: Effects of being ignored over the Internet. *Journal of Personality and Social Psychology*, *79*, 748–762. doi: 10.1037/0022-3514.79.5.748

Williams, K. D. ve Fitness, J. (2004). *Social and physical pain: Similarities and differences.* Presented at Society of Experimental Social Psychology, Ft.Worth, TX.

Williams, K. D. ve Nida, S. A. (2011). Ostracism: Consequences and coping. *Current Directions in Psychological Science*, *20*(2), 71-75.

Williams, K. D. ve Sommer, K. L. (1997). Social Ostracism by Coworkers: Does Rejection Lead to Loafing or Compensation?. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *23*, 693-706.

Williams, K. D. ve Wesselmann, E. D. (2011). The link between ostracism and aggression. J. P. Forgas, A. W. Kruglanski, ve K. D. Williams, (Eds.), *The Psychology of Social Conflict and Aggression* içinde (ss. 37-51). Psychology Press.

Williams, K. D., Wheeler, L. ve Harvey, J. A. (2001). Inside the social mind of the ostracizer. In *Annual Sydney Symposium on Social Psychology., 2nd, Sydney, NSW, Australia; Portions of this chapter were presented at the aforementioned conference.* Cambridge University Press.

Williams, K. D. ve Zadro, L. (2005). Ostracism: The indiscriminate early detection system. 19-34.

Wirth, J. H. ve Williams, K. D. (2009). They don't like our kind': Consequences of being ostracized while possessing a group membership. *Group Processes & Intergroup Relations*, *12*(1), 111-127.

Yavuz-Güzel, H. ve Şahin, D. N. (2018). Belirsizlikle ilişkili düşüncelerin ulaşılabilirliği üzerinde psikolojik dışlanmanın etkisi. *Archives of Neuropsychiatry/Noropsikiatri Arsivi*, *55*(2), 183-188. doi: 10.5152/npa.2017.19342

Zadro L. (2004). *Ostracism: Empirical studies inspired by real-world experiences of silence and exclusion.* PhD thesis University of New SouthWales.

Zadro, L., Boland, C. ve Richardson, R. (2006). How long does it last? The persistence of the effects of ostracism in the socially anxious. *Journal of Experimental Social Psychology*, *42*(5), 692-697.

Zadro, L., Williams, K. D. ve Richardson, R. (2005). Riding the 'O'train: Comparing the effects of ostracism and verbal dispute on targets and sources. *Group Processes & Intergroup Relations*, *8*(2), 125-143.

17. Bölüm

YARATICILIĞIN BÜYÜK-C VE KÜÇÜK-C KURAMI

Bedirhan Gültepe - Ahmet Yasin Şenyurt

Yaratıcılık, evrimsel süreçte türümüzün hayatta kalması açısından elzem bir beceriydi. Yaratıcı düşünceler ve çözümler sayesinde çocukların bakımında daha iyi yollar bulunabildi, ısınma ve barınma için daha iyi seçenekler geliştirilebildi, doğal seçilimde avantaj sağlayacak ve organizmanın devamlılığını sağlayacak düşünceler ortaya çıkarılabildi. Yaratıcı fikirlerle yeni savaş aletleri tasarlandı, daha dayanıklı gemiler inşa edildi ve çığır açan her bir yeni fikirle popülasyonun devamlılığına katkı sağlandı. Bu gelişmeler, Galileo Galilei örneğinde olduğu gibi her zaman toplum tarafından hoş karşılanmadı veya dinamit ve atom bombası örneğinde olduğu gibi her zaman insanlık yararına kullanılmadı. Fakat son tahlilde bu düşünceler ve ürünler de insanlığın gelişimine önemli katkılar sağladı.

Yaratıcılık çok önemli ve ilgi çekici bir kavram olsa da tanımı konusunda farklı düşünceler ortaya atılmıştır. Bu durumun da nedeni yaratıcılığın sıradan bir bilişsel değişken olarak ele alınamayacak kadar çok yönlü olmasıdır. Yaratıcılık çalışmaları teknik icatlar, eğitim, ticaret, sanat, bilim ve sayısız farklı alanda etkisini göstermektedir. Yaratıcılık konusunda birçok farklı yaklaşım olduğu için ele alınan kavramın tek ve biricik yaratıcılık kavramı değil, yaratıcılıklar olduğu unutulmamalıdır.

İnsanlığın gelişimindeki önemine karşın yaratıcılığın herkesçe kabul gören bir tanımını yapmak oldukça zordur. Plucker ve diğerleri (2004), yaptıkları bir çalışmada, hakemli dergilerde yayınlanan yaratıcılık konulu çalışmaların bir kısmında net bir yaratıcılık tanımının bulunmadığını, yaratıcılık tanımı içeren

çalışmaların ise yaratıcılığın sadece belirli özelliklerine odaklandıklarını (problem çözme, ulaşılabilirlik, ıraksak düşünme ve eşsizlik) ortaya koymuşlardır. Yazarlar bu tanımlar içinde en çok vurgulananın eşsizlik ve kullanışlılık olduğunu dile getirmişlerdir. Bu sorunu yaratıcılığın tüm ögelerini kapsayacak genel bir tanımla çözmeye çalışmışlardır.

"Yaratıcılık, bir bireyin veya grubun, sosyal bir bağlamda tanımlandığı şekliyle hem yeni hem de kullanışlı olan algılanabilir bir ürün ürettiği yetenek, süreç ve çevre arasındaki etkileşimdir" (Plucker ve diğ., 2004, s. 90).

Yaratıcılık tanımı hakkındaki tartışmayı bir kenara bırakırsak, bu tanımın yeterince kapsayıcı olduğu görülmektedir. İlk olarak bu tanım, Amabile (1983) ve Csikszentmihalyi'nin (1999) vurguladığı yaratıcılığın bir sosyal etkileşim ürünü olduğu görüşünü içermektedir. İkinci olarak bu tanım, yaratıcılık ölçümündeki -en azından birçok psikoloji araştırmasında kullanılan- temel kavramlar olan yenilikçilik ve kullanışlılık kavramlarına vurgu yapmaktadır. Bu iki kavram, aynı zamanda yaratıcılık -özellikle düşünce üretimi içeren çalışmalarda- ölçümünde en sık kullanılan hakem değerlendirmelerindendir.

Psikoloji alanında ilk yaratıcılık çalışmaları (yaklaşık 70 yıl önce), yaratıcılığı bir kişilik özelliği olarak ele alıyordu. Dönemin bakış açısı bazı kişilerin yaratıcı kişiler olduğu çoğunluğun ise yaratıcılık yapabilecek özelliklere sahip olmadığı şeklindeydi. Bu durumun belirgin örneklerinden biri, 1950 yılında Guilford'un (bk. Runco, 2001) yaratıcılığı, yaratıcı bireylerin temel karakteristik özelliği olarak tarif etmesiyle en uç noktaya ulaşmıştır. Guilford'dan yaklaşık 30 yıl sonra Amabile (1983), psikoloji alanındaki yaratıcılık çalışmalarının büyük oranda kişilik özelliklerine ve bilişsel faktörlere odaklanan yapısından şikâyetçi olmuş, sosyal psikolojinin yaratıcılık konusunda yeterince çalışma üretmediğini ve yaratıcılığı etkileyen sosyal faktörlere gerekli önemin verilmediğini savunmuştur. Amabile'in 1983 yılında yayınlanan ve günümüze kadar on binden fazla atıf almış olan çalışmasından bu yana psikoloji camiasının yaratıcılığa bakışı da büyük oranda değişmiştir. Yaratıcılığa bakış açısının geçirdiği bu evrim de günümüzde birçok eleştiriye uğrasa da en önemli yaklaşımlardan biri Büyük-C ve küçük-c (Big-C, little-c) kavramlarıdır.

Büyük yaratıcılık (Big-C) ve küçük yaratıcılık (little-c) kavramları yaratıcılığın ikili ruhunu anlamak için geliştirilen kavramlardır. Big-C, yani büyük yaratıcılık, "büyük insan" fikirlerine odaklanmaktadır. Diğer taraftan küçük-c (little-c), küçük yaratıcılık ise gündelik yaratıcılığa, uzmanlar dışındaki sıradan insanların fikirlerine odaklanır. Büyük ve küçük yaratıcılık perspektifi, yaratıcı

düşüncenin nasıl ele alınabileceği hakkında bir çerçeve sağlamıştır. Yani hem yaratıcılık çalışmalarında incelenen bir perspektif olup hem de yaratıcılık kuramlarını sınıflandırmamıza yarayan bir yaklaşımdır. Bu bölümde, küçük ve büyük yaratıcılık kavramının nasıl şekillendiğini anlatıp mini-c ve Pro-c yaratıcılıklarını ekleyen Kaufman ve Beghetto'nun (2009) 4C Yaratıcılık Modelinden bahsedeceğiz. 4C Yaratıcılık Modelinin her bir basamağını inceledikten sonra, modele getirilen eleştirileri tartışacağız. Yaratıcılık alanında yapılmış çalışmalar, bu kuramın bakış açısından incelenecek ve yaratıcılığın sosyal psikolojisi mümkün müdür konusu tartışılacaktır.

Büyük-C ve Küçük-c Yaratıcılığı

Yaratıcılığın özünde ikilik olduğunu sağduyumuzla söyleyebiliriz. Bazı yaratıcı fikirler tam anlamıyla çığır açıcıyken, bazı yaratıcı fikirler ise gündelik yaşamda karşılaştığımız olaylarda kendini gösterecek cinstendir. Yaratıcı düşünceler denildiğinde çoğunlukla akla büyük keşifler veya çözülmesi zor problemler gelmektedir. Lâkin bu şekilde bir yaratıcılık tasavvuru bir hayli eksik olacaktır. Yaratıcı düşüncenin ruhundaki ikiliği bir örnekle ele alalım. Yaratıcılığın yalnızca belli seçkin insanlardan gelebileceğini öne süren düşünceye göre Albert Einstein, bu konuda iyi bir örnek oluşturmaktadır. Geliştirmiş olduğu genel görelilik kuramı, bilim dünyasında yeni bakış açıları sağlamıştır ve muhtemelen kimsenin Einstein'ın yaratıcı olduğu fikrine karşı çıkması beklenmez. Ancak bu yaklaşıma göre örneğin, Bob Dylan'ın yaratıcı olduğunu da söyleyebilir miyiz? Eğer yaratıcı ise hangi konularda farklılaşmaktadır? Bunun haricinde, günlük hayatı kolaylaştıran çözümler getiren arkadaşınız yaratıcı değil midir?

Yaratıcılık her ne kadar disiplinler arası bir alan olsa da yaratıcılık konusunda bilişsel yaklaşımların sayısı çok fazladır. Bu yüzden erken dönem yaratıcılık araştırmaları, kavramın zekâdan farklı olduğunu vurgulamaktadır. Yaratıcılık konusunda Büyük-C ve küçük-c yaratıcılıklarının çağrıştırdığı muhtemel kavram Spearman'ın iki faktörlü kuramıdır. Spearman (1927 akt. Runco, 2007), bir istatistikçi olarak genel yetenek diyebileceğimiz *g* ile özelleşmiş yeteneklerin olduğu *s* faktörlerini birbirlerinden ayırmıştır. Ancak ne yazık ki Spearman, yaratıcılık kavramına karşı çıkmıştır ve yaratıcı bir gücün varlığını reddetmiştir. Yaratıcılık, Guilford'ın Amerikan Psikologlar Birliği başkanlık konuşmasında yaratıcılık çalışmalarına ağırlık verilmesi konusunda araştırmacıları davet etmesiyle büyük bir patlama yaşamıştır.

Guilford, öne sürmüş olduğu ıraksak ve yakınsak düşünme kavramlarıyla yaratıcılık alanına başka bir ikili yapı ile katkıda bulunmuştur. Iraksak düşünme

ve yakınsak düşünmeyi bir bütünün iki ucu olarak anlamak gerekir (Guilford, 1967). Iraksak ve yakınsak düşünme, problem çözme için bir yaklaşımdır ve görevin türüne göre etkileri değişkenlik gösterir (Coşkun, 2009). Iraksak düşünme, olası birçok çözümü göz önüne alarak yaygın bir faaliyet içinde yaratıcı çözümlere ulaşmaktır. Diğer bir taraftan yakınsak düşünme ise tek bir doğru çözümün olduğu problemlerde, belli mantıksal sırayla olan düşünme becerisidir.

Guilford'ın yaratıcılık alanındaki çalışmalara yönelik çağrısından sonra en çok rağbet gören kuramlar sıklıkla çağrışımsal kuramlar oldu. Özellikle, Mednick'in (1962) uzak çağrışımlar testini geliştirmesi, çalışmaların çok hızlanmasına yol açtı. Birbiriyle ortak bir noktada buluşan üç kelime verilerek ortak noktalarının bulunması istenen test, birçok dile çevrildi ve uzak çağrışımlar konusu farklı değişkenlerle incelenmeye başlandı.

Guilford ve Mednick ile aynı yıllarda, yaratıcılık alanına bir büyük katkı da iş hayatından geldi. Reklam alanında bir yönetici olan Alex Osborn (1957), beyin fırtınası adını verdiği teknikle düşüncelerin eleştirisiz bir şekilde ifade edilmesinin yaratıcılığı artıracağına dair bir öngörüde bulunmuştu. Hatta grupların tek başlarına beyin fırtınası yapan bireylere göre daha yaratıcı olacağı öngörüsünde bulunmuştu. Yaratıcılık tarihinde Osborn'ın geliştirdiği beyin fırtınası tekniği önemli bir yer kapladı ancak Osborn'ın öngörüsü için aynısını söylemek mümkün olmadı. Yapılan erken dönem çalışmalarından beri (ör., Taylor ve diğ., 1958), grupların bireylere kıyasla daha başarısız olduğu gözlemlendi. Bu durum, yaratıcılık çalışmalarında yıllar içinde grup içi süreçlerin çalışıldığı, müstakil bir sosyal psikolojik bakış yarattı (ör., Paulus ve diğ., 2002). Bilişsel yaklaşımlar ve mevzubahis sosyal psikolojik yaklaşım bu kitapta Coşkun'un (2021 bu kitapta) bölümünde anlatılmıştır.

Yaratıcılığı yalnızca bilişsel değil, gelişimsel, biyolojik, sosyal, örgütsel ve kültürel bağlamlarda inceleyen ve kuramsallaştıran birçok çalışma bulunmaktadır. Bu kuramların her birisi, yaratıcılık sürecinin farklı kısımlarını açıklamayı hedeflemiştir. Başta söylediğimiz üzere, yaratıcılık biricik olan, belli bir kavramın tahakkümünde düşünülebilecek bir kavram değildir. Her bir yaklaşımın yaratıcılıkları birbirleriyle karşılaştırıldığında veya kuramlar arası iş birliğine gidildiğinde Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı kavramlarının kullanıldığını görürüz. Bir başka ifadeyle, yaratıcılık kuramlarının hangisinin hangi tip yaratıcılığı ele aldığını anlamak için Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı kavramları sıklıkla kullanılmaktadır. Peki, bu Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık kavramları nelerdir ve yaratıcılığı kuramsallaştırmamızda nasıl bir işe yaramaktadır?

Büyük-C yaratıcılığı (Big-C Creativity) ile ilgili çalışmalar, genellikle yaratıcı dehaları ve etkisi çok uzun süre devam edecek yaratıcı eserleri anlamaya çalışır (Csikszentmihalyi, 1999; Gardner, 1993). Büyük-C yaratıcılığı, genellikle en az on yıl (ve daha fazla) alan uzmanlığı olunan konuda yoğun bir şekilde çalışıldıktan sonra ortaya koyulan devrimsel katkılardır (Kaufman ve Beghetto, 2009). Büyük-C yaratıcılığı konusunda dehaların hayatı incelenerek yapılan çalışmalar bizi aydınlatmaktadır. Erken dönemlerden beri Büyük-C yaratıcılığı merak uyandıran bir konu olmuştu. İnsanlık tarihindeki en yaratıcı insanlardan bir tanesi olarak düşünebileceğimiz Leonardo da Vinci'yi ele alalım. Önceki dehaların hayatını incelemek o kadar ilgi çekiciydi ki kendisi de bir Büyük-C yaratıcısı olan Sigmund Freud (1919/2014), da Vinci'nin hayatını psikanalitik yöntemle incelemişti. Kişilik psikolojisiyle birlikte psikobiyografi çalışmaları bu konuda geniş bir kaynak oluşturmuştur. Örneğin, Gardner (1993), yaratıcılık alanındaki etkili kitabını Freud, Einstein, Picasso, Stravinsky, Eliot, Graham ve Gandhi'yi incelemeye ayırmıştır. Böylece Büyük-C yaratıcılığı, yaratıcılık kuramlarının gelişimine pek çok açıdan katkıda bulunmuştur. Bu tür çalışmalar, yaratıcılığın kişisel, çevresel ve sosyal faktörleri hakkında önemli bilgiler sağlamış olsa da yalnızca seçkin yaratıcı üretim biçimlerine odaklanmak, yaratıcılığın daha yaygın biçimlerinin incelenmesini ve anlaşılmasını engeller. Ayrıca bu şekilde kapsayıcı olmayan bir yaratıcılık kavramı, yalnızca aşırı üretken ve küçük bir azınlığın yaratıcı potansiyele sahip olduğu inancı gibi yaratıcılıkla ilgili sorunlu inançları ve kalıp yargıları besler (Plucker ve diğ., 2004).

Yaratıcılık araştırmacıları diğer bir taraftan gündelik ya da küçük yaratıcılık deneyimlerine odaklanmıştır (Richards, 2007). Günlük veya küçük yaratıcılık, neredeyse hepimizin günlük faaliyet ve deneyimlerimizde faydalandığımız yaratıcılıktır. Küçük-c yaratıcılığına örnek olarak kullanmadığınız kot pantolonu kesip kısa şort yapmanız, annenizin kendi yöntemleriyle valizin içine sizin sokabildiğinizden daha fazla kıyafetinizi sokabilmesi, çok sevdiğiniz İngilizce şarkıya Türkçe sözler bulup söylemeniz gibi günlük yaşam durumları söylenebilir. Tüm insanlar farklı koşullarda farklı seviyelerde küçük-c yaratıcılığı sergileyebilirler. Sergilenen yaratıcılık bir problemin çözümüne katkı sağlayabilir, insanların yaşamını kolaylaştırabilir veya sadece kişinin gerçekleştirdiği görevi daha hızlı yapmasını sağlayabilir. Küçük-c yaratıcılığı, Büyük-C yaratıcılığından farklı olarak diğer insanlar tarafından fark edilmeyebilir; hatta fark edilmesine gerek de yoktur. Basit bir ifadeyle, küçük-c yaratıcılığını incelemek sıradan insanların yaratıcılığını araştırmaktır. Bundan dolayı, yaratıcılık çalışmalarında araştırılan konuların büyük bir kısmının küçük-c yaratıcılığı kapsamında olduğunu söylemek mümkündür. Kavramsal olarak küçük-c yaratıcılığı, Büyük-C

yaratıcılığının kapsamadığı alanları ifade etmektedir. Diğer bir ifadeyle dahilerin ve büyük sanatçıların gösterdiği yaratıcılık dışında kalan yaratıcılık alanları küçük-c kapsamında değerlendirilmiştir. Fakat zamanla bu değerlendirmenin yeterli olmadığını, günlük yaratıcılık ve dahilik arasında farklı seviyelerde yaratıcılık düzeylerinin olması gerektiğini düşünen araştırmacılar kurama mini-c ve Pro-C kavramlarını eklemişlerdir.

Yaratıcılığın 4C Kuramı: mini-c ve Pro-C

Beghetto ve Kaufman (2007) (ayrıca bk. Kaufman ve Beghetto, 2009), yaratıcılık alan yazınında sık kullanılan Büyük-C ve küçük-c kavramlarının geliştirilmesi gerektiğini öne sürmüştür. Bundan dolayı, ortaya attıkları Yaratıcılığın 4C modelinde (*Four C of Creativity*) Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığının yaratıcılığı anlamak için gerekli kavramlar olduklarını ancak bu kavramların yeterli olmadıklarını vurgulamıştır. Bu bağlamda mini-c ve Pro-c yaratıcılığı kavramlarını tanıtan araştırmacılar, sonraki çalışmalarında da kavramları detaylandırmıştır (ör., Kaufman ve Beghetto, 2013).

Mini-c kategorisi, deneyimlerle alakalı yeni veya önemli içgörü veya yorumlamalara odaklanır (ör., bir fizik probleminin nasıl çözüleceğine dair yeni bir içgörü, farklı dersler arasında yeni bir bağlantı). Mini-c, genellikle yaratıcı sürecin temellendiği, ünlü a-ha yaratıcılığı anlarını içerir.

Mini-c yaratıcılığı, yenilik ve anlamlılık konusundaki öznel muhakemenin önemini vurgulamaktadır. Mini-c yaratıcılığının öznel muhakemeye odaklanması, onu yeniliğin ve anlamlılığın nesnel olarak diğer insanlar tarafından değerlendirildiği diğer kavramlardan farklı bir yere konumlandırır. Bundan dolayı, mini-c içgörüleri çoğu zaman kişinin kendi kendine üretim yapıp dışarıya paylaşmamasıyla sonuçlanır. Bundan dolayı, çıktının yaratıcı olup olmadığının diğerleri tarafından karar verildiği Büyük-C ve küçük-c yaratıcılıklarına kıyasla, mini-c yaratıcılığı yaratıcı potansiyelin kendini gösterdiği yerdir.

Beghetto ve Kaufman'a (2007) göre, mini-c'nin ayrı bir kavram olarak ele alınmasının nedeni mevcut küçük-c yaratıcılığı kavramının öğrencilerin yeni fikir ve içgörülerini inşa ettikleri süreci içerecek kadar kapsayıcı olmamasıdır. Sigmund Freud'un Büyük-C yaratıcılarından olduğunu konuşmuştuk. Sigmund Freud'un çalışmalarını kendi alanında yaratıcı bir şekilde sentezleyen bir araştırmacı ile Sigmund Freud'un kuramlarını sosyal psikolojide nasıl yorumlanacağını idrak eden bir öğrencinin ortaya koyduğu yaratıcılıkların ikisinin de aynı yaratıcılık olmadığını anlamamız gerekiyor.

Mini-c'yi yaratıcılığın evrimindeki ilk basamak olarak görmek gerekir. 'Herkesin yaratıcı potansiyeli vardır' düşüncesinin temelinde de bu yatar. Yaratıcılık mini-c ile başlar. Genellikle, anlık bir içgörüyle başlayan yaratıcı süreç (mini-c), küçük-c yaratıcılığına dönüşebilir. Yaratıcı düşüncenin evriminde çok nadir olarak bu küçük-c daha sonra Büyük-C'ye dönüşebilir. Çoğunlukla ise mini-c yaratıcılığı daha ileriye gitmeden kaybolabilir.

Pro-c yaratıcılık, henüz bir efsaneye dönüşmemiş olsa da profesyonel düzeyde olan yaratıcılığı içerir (Kaufman ve Beghetto, 2009). Pro-c yaratıcılığı, profesyonel olarak konunun uzmanı olmaktan gelir. Pro-c yaratıcılarının, Büyük-C yaratıcıları gibi alanda uzun yıllar etkisini gösterecek eserler bırakmış olması beklenmese de küçük-c yaratıcılarından farklı olarak yaptıkları iş sıradan bir seviyenin çok üzerindedir. Evrim kuramını ortaya atan Charles Darwin'i Büyük-C yaratıcılığına örnek olarak düşünebilirsiniz ancak üniversitenizde evrim kuramıyla ilgili araştırmalar yapan biyoloji profesörünüzü Pro-c yaratıcı olarak sınıflandırmak gerekmektedir. Çok farklı alandan ve disiplinden birçok profesyoneli Pro-c yaratıcılığı altında ele almak mümkündür. Pro-c yaratıcılığı, Büyük-C yaratıcılığının çok seçkinci ve kapsayıcı olmayan yapısı nedeniyle yaratıcı insanların dâhil edilmediği profesyonelleri içerir.

Bir öğretmenin sınıfında Büyük-C yaratıcı seviyesinde -olabilecek- öğrencisi olsa da öğretmenin bu durumu anlayabilmesi neredeyse imkânsızdır. Tanım gereği, Büyük-C yaratıcılığı bir alanda uzun süre boyunca uzmanlık ve devrimsel yaratıcı sonuçlara varmaktır. Bu devrimselliği de tarihçiler, eleştirmenler veya alanın diğer uzmanları değerlendirmektedir. Bundan dolayı, ileride Büyük-C yaratıcılığı gerçekleştirecek gençler olsa da yaşları itibariyle Büyük-C olmayan gençlerde yaratıcılığın bulunmadığını söylemek sınıflandırma açısından doğru olmayacaktır. Mini-c ve küçük-c kavramları bu noktada devreye girer. "Mini-c, deneyimlerin, eylemlerin ve olayların özgün ve kişisel olarak anlamlı bir şekilde yorumlanması olarak tanımlanır." (Beghetto ve Kaufman, 2007, s. 73). Mini-c özellikle ilk ve orta öğretim seviyesindeki öğrencilerin ve gençlerin yaratıcılığının değerlendirilmesinde önem taşımaktadır. Bu seviyedeki öğrencilerin Büyük-C'ye sahip olup olamayacağı belli değildir fakat sırf bu yüzden yaratıcılıklarının olmadığı şeklinde bir değerlendirmeye maruz kalmaları da bazı öğrencilerin kapasitelerinin küçümsenmesine neden olabilir. Beghetto ve Kaufman, küçük-c ve mini-c'nin özellikle çocuklarda ve gençlerdeki yaratıcılığın küçümsenmesini engellediğini düşünmektedirler. Aslında sınıflandırma bu konudaki önemli problem değildir. Sınıflandırmaya dayalı olarak Büyük-C yaratıcılığını öngörme durumu zaten oldukça zor bir

görevdir. Bu konuda unutulmaması gereken nokta, yaratıcılığın çok yönlü olduğudur. Yani, farklı alanlarda çoklu yaratıcılık durumu söz konusudur. Tarihteki birçok Büyük-C yaratıcı bireyin bilinenden farklı alanlarda da yaratıcı olduğu gözlenmiştir. Örneğin, Leonardo da Vinci'yi resim sanatından dolayı Büyük-C olarak düşünsek de mucitliği, heykeltıraşlığı, tasarımcılığı, astronomluğu da çok üst düzeydedir. Aynı şekilde, bölümün başında ismini zikrettiğimiz Galileo Galilei, fizik ve astronomi çalışmalarıyla bilinse de aynı zamanda bir filozof, sanatçı ve müzisyendi. Bundan dolayı da bahsedilen yaratıcılık kategorilerini kesin sınırları olan yapılar olarak düşünmemek gerekmektedir. Çocukların, gençlerin veya yetişkinlerin, küçük-c veya minik-c boyutundaki yaratıcılıklarının keşfedilmesinin tek öneminin Büyük-C'yi ortaya çıkarmak olarak düşünülmesi yanlış bir bakış açısı olacaktır. Çocuklarda ve gençlerde küçük-c veya mini-c'nin güçlendirilmesi eğitim-öğretimi kolaylaştırıyorsa veya Pro-c'yi ortaya çıkaran yetenekleri destekliyorsa bu kazanımlar da insanlığın gelişimi açısından oldukça önemlidir. Örneğin, moleküler biyoloji profesörü Aziz Sancar, Nobel Ödülü alarak Büyük-C kapasitesinde bir bilim insanı olduğunu ispatlamıştır. Fakat bu durum, Koronavirüs (COVID-19) aşısını bulan BioNTech şirketinin iki kurucusu -2020 itibariyle Nobel ödülü olmayan- Uğur Şahin ve Özlem Türeci'nin daha az yaratıcı olduğu şeklinde değerlendirilmemelidir.

Kurama Yönelik Eleştiriler

Yaratıcılığın 4C kuramının temel dayanağı olan Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık kavramları, uzun zamandır yaratıcılık alan yazınında kullanılmaktaydı. Peki, Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık kavramları nasıl ortaya çıktı? Merrotsy (2013), kavramın ortaya çıkışını dikkatli bir şekilde incelemiştir. Buna göre, Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık kavramlarının tam olarak kimden kaynaklandığı belirsizdir. Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık kavramları için birçok araştırmacı Csikszentmihalyi (1996) ile Sternberg ve Lubart'a (1996) referans vermektedir. Lakin Csikszentmihalyi (1996), Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık kavramlarını hiç kullanmamış olup "büyük c harfiyle yaratıcılık" (*creativity with a capital c*) diyebileceğimiz bir kavramdan bahsetmiştir. Daha sonra bu konuya eğildiği başka bir makalesinde Csikszentmihalyi (1998), Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığından bahsetmektedir. Burada bahsedilen küçük-c yaratıcılığının kişisel yaratıcılık, Büyük-C yaratıcılığının ise kültürel yaratıcılık olduğundan bahsetmektedir. Yani, bir insan yenilikçi veya orijinal düşüncelere sahip olsa da sosyal veya kültürel bir iş birliği yoksa yaratıcılığın ortaya çıkmadığını söylemektedir. Diğer bir taraftan, Sternberg ve Lubart (1996), Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı

kavramlarından bahsedip Büyük-C yaratıcılığının psikoloji laboratuvarına sokulamayacak kadar nadir olduğu eleştirisini getirmişlerdir. Lakin Merrotsy'nin (2013) de vurguladığı üzere, makalede Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı kavramlarından bahsederken herhangi bir atıf verilmemiştir. Daha önceki çalışmalara gidildiğinde ise Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı kavramlarının aslında kültür çalışmalarından geldiğini belirtmiştir.

Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı arasındaki ayrım, yaratıcılık araştırmalarının ve uygulamalarının etkisini artırmaya yardımcı olmuştur (Beghetto ve Kaufman, 2007). Bu ayrımın gittikçe kavramsallaştırılmasıyla, yaratıcılığın bir grup seçkine ait olduğu düşüncesi yerine herkesin yaratıcı potansiyeli olduğu görüşü daha da güçlenmiştir. Bu sayede, öğrenci yaratıcılığı, gündelik yaratıcılık, yaratıcı düşünce akışı gibi yaratıcılığın daha yaygın biçimleri tanınmış ve incelenmiştir.

Yıllar önce kültür araştırmalarında Büyük C ve küçük c ayrımı kullanılmış ve bu ayrım daha sonra yaratıcılığa uyarlanmıştır. Büyük C ve küçük c ayrımı kültür çalışmalarına iyi uygulanmış olabilir ancak Runco'ya (2014) göre yaratıcılık çalışmalarının aynı ikilemi benimsemesinde problemler vardır. İlk sorun olarak herhangi bir yaratıcılığın (Büyük-C yaratıcılığı) şöhret, itibar, seçkinlik veya üst düzey başarı getirdiği varsayımıdır. Yaratıcılığın bu şeylere katkıda bulunduğu doğrudur. Ancak yaratıcılığı bunlardan herhangi birisiyle eşlediğimizde ortaya büyük bir problem çıkmaktadır. Runco yaratıcılığın nüfuz, ün, itibar veya başarı gibi kavramlardan kolayca ayırt edilebileceğini söylemektedir. Bu konuda kavramsal olarak Runco'nun haklı olduğu düşünülebilir ancak belli bir sınıflama yapılabilmesi için bu ayrımın yapılması şarttır.

Ayrıca benzer şekilde, alanda etkili olan bir başka kuramcı olan Margaret Boden (2004), tarihî yaratıcılık (*historical creativity*) ile kişisel yaratıcılığın (*personal creativity*) ayrılması gerektiğini söyler. Bir insanın kişisel olarak kendine yeni olan bir fikirle geldiğinde bunun kişisel yaratıcılık olduğunu söyler. Bu düşünceyi daha önceden kaç kişinin duyduğu önemli değildir. Ancak bir düşüncenin tarihî yaratıcılık kavramına uygun olması için bu düşüncenin daha önceden kimsenin görüp duymadığı bir düşünce olması gerekir. Anlaşılacağı üzere, tarihî yaratıcılık aslında kişisel yaratıcılığın çok özelleşmiş, küçük bir bölümüdür.

Ayrıca Runco (2014), gerçeğin kategorik olmadığını, yaratıcılık gibi bir kavramın bu şekilde keskin sınırlarla çizilemeyeceğini iddia etmiştir. Büyük-C ve küçük-c ikiliği üst düzey veya seçkin yaratıcılığı günlük, kişisel veya sıradan yaratıcılık biçimlerinden ayırır. Runco ise kişisel veya günlük yaratıcılıkla ilgili

süreçlerin, üst düzey yaratıcılıkla ilgili olanlarla çok benzer olduğu için bu durumun bir problem olduğunu söyler. Beghetto ve Kaufman (2015), Runco'nun eleştirileri konusunda kuramın geçişlilik sunduğunu ifade etmişlerdir. Bir başka deyişle, kuramda bazı kısımların nesnel (ör., Büyük-C ve küçük-c), bazı kısımların öznel (ör., mini-c) değerlendirmeye tabii olduğunu ve bundan dolayı kavramların keskin sınırlar çizmekten uzak olduğunu söylerler. Ayrıca bir konuyu anlamak için kategorilere başvurmak zorunda olduğumuzu ifade eden yazarlar, Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığının yalnızca sıradan bir yaratıcılık kuramı olmadığını, yaratıcı sürecin birçok parçasını anlamlandırmada işe yarayabildiğini açıklamaktadırlar. Gerçekten de yaratıcılık yalnızca belli sorunlara farklı çözümler bulma yeteneği değildir. Yaratıcılık problem çözmenin yanı sıra, problem bulma, içgörü geliştirme, metafor oluşturma, düşünce akışı oluşturma, üretilen düşünceleri seçme, icat etme, uyum sağlama gibi birçok farklı kavramı içerir. Bundan dolayı Büyük-C ve küçük-c modellerine bir bilişsel kuram olarak yaklaşmamak gerekmektedir. Yaratıcılık konusunda yalnızca bir alanda bile (ör., yaratıcılığın bilişsel kuramları) çok fazla kuram olduğu için 4C yaklaşımı, yaratıcılıkla ilgili bir kuramın yaratıcılığın hangi boyutunu incelediğini sınıflamak için güzel bir çerçeve sunmaktadır. Yaratıcılık literatüründe Büyük-C ve küçük-c sınıflaması sıklıkla kullanılmaktadır. Her ne kadar Merritosy (2013) Büyük-C (Big-C culture ve little-c culture) ve küçük-c kavramlarının kültür (culture) çalışmalarında ortaya çıktığını gösterse de zamanla Büyük-C ve küçük-c yaratıcılık araştırmacıları için kullanılagelen bir kalıp hâline gelmiştir. Beghetto ve Kaufman (2015), 4C kuramının bir sınıflandırma kuramı olarak düşünülmemesi gerektiğini söylese de sonraki çalışmalar mini-c ve Pro-c'yi de bir kategori olarak ele almıştır. Bu durumu çok fazla kuramı ihtiva eden yaratıcılık alanında sınıflandırmaya ihtiyaç duyulmasıyla açıklayabiliriz. Bu tarz bir yaklaşım bilimsel yöntemle de uyumludur. Bilimsel yöntem, kavramlara ilişkin tanımların ayırt edici olmasını gerektirir. Şüphesiz, tek bir yaratıcılık tanımı- yukarıda verdiğimiz örnekler nedeniyle- ayırt edici olmaktan uzaktır. Bir öğrencinin derse yönelik uygulama sırasında aklına gelen farklı bir çözüm yoluyla, bir reklamcının ürettiği afişi (Pro-C) ve Nobel ödülü alan bir araştırmacının (Büyük-C) ürünlerini tek bir yaratıcılık kavramı altında değerlendirmek her üçüne de haksızlık olacaktır. Bu nedenle yaratıcılığın farklı düzeyleri için farklı sınıflandırmalar ayırtedicilik için oldukça önemlidir.

Özetle, 4C modeli kategorik olmak, sosyal ve bilişsel faktörleri geri planda tutmak gibi nedenlerle eleştirilmektedir. 4C yaklaşımı farklı yaratıcılık türlerini ayırt etmeyi sağladığından doğası itibariyle kategoriktir. Bu hâliyle yaratıcılığın

daha iyi anlaşılması için geniş bir perspektif sunmaktadır. Bununla birlikte bu model sosyal veya bilişsel faktörleri açıklama amacı gütmez. Bu faktörleri çalışan araştırmacılara farklı yaratıcılık boyutlarında farklı bilişsel, sosyal veya bireysel faktörlerin rol oynayabileceğine dair bir yol gösterici olur.

Yaratıcılığın Sosyal Psikolojisi

Bölüm başında verdiğimiz Galileo Galilei örneğindeki gibi yaratıcılık kimi zaman toplum tarafmdan kabul görmeyebilir veya atom bombası örneğinde görüldüğü gibi devletin ihtiyaçları yaratıcı ürünlerin ortaya konulması sürecini destekleyebilir veya gruplarda çalışan insanlar birlikte çalıştığı diğerlerinden olumlu veya olumsuz yönde etkilenebilir. Kısacası yaratıcılığın ortaya çıktığı koşullar yaratıcı/yaratıcı olabilecek bireyin içinde bulunduğu kültürden veya durumsal faktörlerden önemli oranda etkilenir; aynı zamanda yaratıcılık içinde bulunduğu grubu ve toplumu önemli oranda etkiler. İşte bu etkilerin ortaya çıkarılması ve belirlenmesi sosyal psikolojinin ana konularından biridir.

Csikszentmihalyi (1999), sistem yaklaşımında yaratıcı birey, toplum ve kültür arasındaki ilişkiyi ele alırken bireyin içinde bulunduğu bilimsel topluluğun yaratıcılığı desteklemesi gerektiğini ve yaratıcı fikirlerin de bu topluluk tarafından kabulünün şart olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte bilimsel topluluk tarafından üretilen yaratıcılığın/orijinal fikirlerin de kültüre adapte olması için bilimsel topluluk ve kültür arasındaki etkileşimin şart olduğunu vurgulamaktadır. Sistem yaklaşımındaki son etkileşim ise üretici birey ile kültür arasındaki bilgi alışverişine dayanmaktadır. Sistem yaklaşımında birey içinde bulunduğu kültürle bilgi alışverişi yapar ve aynı zamanda da bilimsel topluluğunun kendisini yaratıcı olma konusunda desteklemesine ihtiyaç duyar. Eğer bilgi alışverişi ve yaratıcılık konusunda aldığı destek sonunda yaratıcı ürün ortaya koyabilse bile bu ürünün çalıştığı disiplinin diğer üyeleri tarafından kabul edilmesi de gerekir. Bu kriter özellikle Pro-C ve Büyük-C yaratıcılığı için bir zorunluluktur.

Bu sosyokültürel etki sadece büyük yaratıcılıklar için düşünülmemelidir. Bu etki, küçük-c yaratıcılığını inceleyen araştırmalarda da karşımıza çıkmaktadır. Alanda çalışanların Csikszentmihalyi'nin aşağıdaki önemli uyarısını dikkate almaları çok önemlidir:

"...yaratıcılık testlerinin yaratıcılığı ölçtüğü doğrudur -yaratıcılıkla kastedilen gerçek bir nesnel nitelik değil de yalnızca belirli bir alandaki yargıçlar tarafından kabul edilebilirlik olarak görüldüğü sürece-." (Csikszentmihalyi, 1999, s. 316)

Amabile da benzer şekilde (1982'den akt. Amabile, 1983) yaratıcılığın uzman değerlendiriciler tarafından yaratıcı görüldüğü ölçüde yaratıcı olduğunu belirtmiştir. Bu iki değerlendirme, ilk dönemlerinde bireysel bir özellik olarak algılanan yaratıcılığın bağlamdan bağımsız olarak ele alınamayacağını dile getirmektedir. Sosyal psikoloji sadece yaratıcılığın nasıl değerlendirildiği ile ilgilenmez. Yaratıcılığın ortaya çıkmasında etkili olan olumlu ve olumsuz faktörlerle de ilgilenir. Bu bölümde yaratıcılığı etkileyen tüm faktörleri ele almamız maalesef mümkün değil. Bu nedenle sadece yaratıcılık ve sosyal psikoloji ilişkisini ele alan birkaç örnekten bahsedeceğiz.

Yaratıcılığı ele alan sosyal psikoloji araştırmaları hem yaratıcılığın ölçümünde kullanılan teknikleri hem de yaratıcılığın (özellikle gruplarda) ortaya çıktığı koşullarla ilişkisini incelemiştir. Beyin fırtınası gruplarında diğer bireylerin kendisini eleştirmesinden endişelendiği için kendini sansürlemeyi kullanan bireyler veya gruplarda otorite figürünün etkileri gibi konular sosyal psikolojinin ilgi alanındadır. Sosyal psikologların bu konularda yaptığı çalışmalar, ilgili sonuçların farklı alanlarda kullanılmasının yolunu açmıştır. Örneğin, beyin fırtınası gruplarında kendini sansürlemeyi engellemenin çeşitli yolları bulunmuştur. Bunlardan biri, grup çalışmalarında bilgisayar yazımı tekniğinin kullanılmasıdır. Bu teknikte gruptaki her birey kişisel bilgisayarlarda çalışırlar ve fikirlerini diğerleriyle eş zamanlı olarak paylaştıkları bir yazılıma girerler. Diğer grup üyeleri fikirleri görür fakat fikir sahibinin kim olduğunu bilmezler. Bu sayede en uç fikirler bile anonimlik sayesinde rahatlıkla paylaşılabilir. Diğer bir husus ise otorite figürleridir. Gruplarda otorite figürlerinin bulunması yaratıcılığı azaltan faktörlerden biri olarak değerlendirilmektedir (Mullen ve diğ., 1991). Bu nedenle araştırma gruplarında olduğu kadar diğer beyin fırtınası gruplarında da (araştırma geliştirme birimleri, vb.) otorite figürlerinin toplantıda bulunmaması yaratıcılığı arttıracaktır. Aynı şekilde otorite figürü olarak eğitimcilerin öğrencilerin yaratıcılıklarını desteklemedeki rolü de oldukça önemlidir. Özellikle 4C kuramındaki mini-c'nin desteklenmesi söz konusu olduğunda otorite figürü olarak öğretmenin destekleyici varlığı şarttır.

Özetle, yaratıcılığı destekleyen veya ketleyen grup içi, sosyokültürel veya hiyerarşik faktörlerin ortaya çıkarılması ve doğru uygulamalar için yol gösterilmesi öncelikle sosyal psikologların sorumluluğundadır. Sosyal psikologların bu çalışmalarda kendi cinsiyetlerine, yaşlarına veya kültürlerine özgü yanlılıklarının farkında olarak değerlendirmelerde bulunması bir zorunluluktur.

Türkiye'de Kuramla İlişkili Çalışmalar

Ülkemizde 4C kuramından bahseden uygulamalı araştırmalara rastlanmamaktadır. Bununla birlikte daha çok yaratıcılığa ilişkin derleme çalışmalarda kuramdan bahsedilmektedir (Çetin ve diğ., 2005; Kaygın ve Çetinkaya, 2015; Özaşkın ve Bacanak, 2016). Bu bağlamda, 4C yaratıcılığı modelini oluşturan yapıları Türkiye'deki çalışmalar bağlamında gözden geçireceğiz.

Ülkemizde maalesef kuramın Büyük-C boyutuna ilişkin direkt araştırmalar bulunmamaktadır. Rich (2009), Csikszentmihalyi'nin (1996) aralarında Pulitzer ve Nobel ödülü sahiplerinin de bulunduğu yaklaşık 100 yaşlıyla yaptığı görüşmeleri ve Gardner'ın (1993) Einstein gibi yüzyılın önemli simalarına yönelik yaptığı incelemeyi Büyük-c kapsamında yapılan araştırmalar olarak değerlendirmiştir. Maalesef ülkemizde bu tarz çalışmalar -en azından bölüm yazarlarının ulaşabildiği- bulunmamaktadır. Sanat, bilim veya girişimcilik dünyasının önemli insanlarıyla yapılacak derinlemesine görüşmeler (ör., Prof. Dr. Aziz Sancar) veya hayatını kaybetmiş önemli insanlara yönelik (ör., Nazım Hikmet) biyografik çalışmaların ve arşiv çalışmalarının yapılması hem bu kişilerin yaratıcılıklarında rol oynayan gelişimsel ve bireysel faktörlerin ortaya çıkarılmasına hem de kültürümüzde yaratıcılığı destekleyen veya ketleyen sosyokültürel faktörlerin anlaşılmasına önemli katkı sağlayacaktır.

Kuramın Pro-c boyutunda da durum pek farklı değildir. Ülkemizde sanat, akademi veya girişimcilik alanında mesleğinde önemli bir konuma gelmiş kişilerin gelişimsel, sosyodemografik, kültürel veya psikolojik özelliklerini inceleyen bilimsel çalışmalar yok denilecek kadar azdır. Bu durum yukarıda bahsettiğimiz yaratıcılığı destekleyen veya ketleyen faktörlerin anlaşılması önünde önemli bir engel olarak durmaktadır.

Kuramın küçük-c ve mini-c boyutlarını ele aldığımızda durum biraz daha karmaşıktır. Ülkemizde kuramı ele alan çeşitli derleme çalışmalar bulunmaktadır (Çetin ve diğ., 2005; Kaygın ve Çetinkaya, 2015). Bu çalışmalar ağırlıklı olarak kuramın küçük-c ve minik-c boyutları ve bu boyutların eğitim uygulamalarındaki rolüne odaklanmaktadır (ör., Akyıldız ve Çelik, 2020; Dinçer, 2017). Kuramın küçük-c ve minik-c boyutlarının özellikle eğitim alanında önemli karşılığı bulunmaktadır. Öğretmen, öğrenciler ve velilerin yaratıcılığa veya yaratıcılığın desteklenmesine ilişkin tutumlarının belirlenmesi, bu boyutun anlaşılması için önemli bir basamaktır. Araştırmaların odaklanabileceği diğer bir husus ise eğitim müfredatı ve uygulamaların yaratıcılığı desteklemedeki veya engellemedeki rolü olabilir. Örneğin, resim ve müzik gibi sanatsal derslerin müfredatı, içeriği ve

değerlendirme yönteminin, öğrencilerin yaratıcılıklarını ortaya dökmelerine imkân verecek şekilde dizayn edilip edilmediğinin incelenmesi yaratıcılıkla ilişkili eğitimsel faktörlerin ortaya çıkarılmasını sağlayabilir. Benzer bir araştırma sorusu da "Farklı ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarından mezun olmalarına rağmen bir grup üniversite öğrencisine manzara resmi dendiğinde akıllarına neden aynı resim (dağlar, dağların arkasında güneş, akarsu/nehir, bir ev ve yanında ağaç) gelmektedir?" olmalıdır. Yaratıcılığın en belirgin dışavurumu olan resim alanında bir grup üniversite öğrencisinin büyük oranda benzer bir resim ortaya çıkarmasına neden olan sosyokültürel faktörleri belirlemek gençlerin eğitimi açısından önemli bir önceliğimiz olmalıdır. Benzer soruları matematik ve fen alanları için de sorabiliriz. Bu alanlarda öğrencilerin aldığı eğitim ezbere mi dayalı yoksa öğrenciler edindikleri bilgi ve tecrübeyi farklı problemlere uygulayabiliyorlar mı? Okullardaki eğitim materyallerimiz ve maddi olanaklarımız mini-c'ye sahip çocukların gelişimini desteklemek için yeterli mi? Bu sorular diğer alanlar için de sorularak çoğaltılabilir. Önemli olan nokta bu sorulara, araştırmacıların ve uygulayıcıların birlikte çalışarak bilimsel cevaplar üretmesi ve müfredatımızın bu cevaplara göre yeniden şekillendirilmesidir.

Ülkemizde yaratıcılığa ilişkin gerçekleştirilen çalışmaların önemli bir kısmında bağımlı değişken ölçümü olarak yaratıcılığı ele alan çalışmaların, kuramın mini-c/küçük-c boyutuna odaklanan araştırmalar olduğunu unutmamak gerekir. Bu çalışmalarda, Torrence Yaratıcılık Testi (Torrance, 1999) veya düşünce/slogan üretimi gibi görevler verilerek kişilerin yaratıcılığını etkileyen kişisel veya ortamsal faktörler incelenmiştir.

Bireysel düşünce akışı yaratıcılığı görevlerinde yapılan çalışmalarda Gültepe ve Coşkun (2016), dinletilen müziğin duygusal tonunun (pozitif, nötr veya negatif) bilişsel kolaylaştırıcılarla etkileşerek yaratıcılığı etkilediğini göstermiştir. Benzer bir şekilde Öğüt (2014), manipüle edilerek rahatsız edici hâle getirilen müziğin hem düşünce üretimi öncesinde hem de sırasında verilmesi durumunda yaratıcılığı düşürdüğünü rapor etmiştir. Akben ve Coşkun (2019) ise koku uyaranının yaratıcılık içeren bir görevdeki performans üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışma sonucunda koku uyaranının hem görev öncesinde (uyarıcı kelimelerle birlikte) hem de görev sırasında verilmesinin uyarıcı kelimelerin bellekten çağırılmasını kolaylaştırarak yaratıcılığı arttırdığı bulunmuştur. Gültepe (2018) ise sanat eserlerini incelemelerini istediği katılımcılardan daha sonra düşünce üretimi görevini tamamlamalarını istemiştir. Aslında aynı sanat eserlerine bakan insanların tablolara dair yaklaşımlarını değişimlemek için düşük-değer koşulunda görmüş oldukları resmin Türk bir amatör tarafından yapıldığı, kendi sergilerinde

olduğu, ortalama 250 TL fiyat biçildiği bilgisi verilmiştir. Yüksek-değer koşulunda ise eserin uluslararası seçkin bir sanatçı tarafından (ör., *Picasso*) yapıldığı, tahmini değerinin birkaç milyon dolar olduğu, ünlü bir müzede sergilendiği (ör., *Louvre Müzesi*) bilgisi verilmiştir. Beklenenin tersine, düşük-değer koşulundaki katılımcılar daha yaratıcı bir performans göstermiştir. Sonraki deneyde aynı resimler kullanılmış ancak düşük-değer koşulunda resimlerin diğer üniversite öğrencileri tarafından en beğenilmeyen resimler olduğu, yüksek-değer koşulunda ise en beğenilen resimler olduğu bilgisi verilmiştir. Manipülasyon akranlar üzerinden yapıldığında yüksek-değer koşulunun yaratıcı performansı artırdığı görülmüştür.

Kaufman ve Beghetto (2009), mini-c boyutunda ısrarla vurguladıkları üzere kuramlarının gelişimsel kökenleri olduğunu belirtirler. Yaş gruplarının doğası gereği Büyük-C ve Pro-c yaratıcılıklarını göremeyeceğimiz çocuk ve ergen yaratıcılığının çok önemli olduğunun altını çizmek istiyoruz. Bu konu kuramsal tartışmamızın dışında kalmakla birlikte, yaratıcı düşüncenin ortaya çıkmasını anlamamız açısından gelişimsel çalışmaların alana katkısı çok fazla olmuştur (Ayas ve Sak, 2014; Hasçuhadar ve Coşkun, 2018).

Sonuç

Bu bölümde, Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığı kavramlarının tarihini ve kavramların hangi ihtiyaca yönelik olarak ortaya çıktığını aktardık. Büyük-C ve küçük-c yaratıcılığını temel alarak şekillenen 4C Yaratıcılık kuramını güncel bulgular ışığında gözden geçirdik. Tekrar ifade etmek gerekirse son 70 yıldır disiplinler arası yaratıcılık çalışmalarının geldiği noktada yaratıcı düşünce, birey, kavram, ürün ve çıktıları sınıflandırmak açısından büyük avantajı olan 4C kuramı, farklı analiz düzeylerinde yaratıcılığın gelişimini anlatması açısından bir şemsiye görevi üstlenmektedir. Gelecekte bu şemsiyeye dâhil edilebilecek bir alandan daha bu noktada bahsedilmesi gerektiğini düşünmekteyiz.

Yaratıcılık konusu diğer bilim alanları gibi teknolojik gelişimden önemli oranda etkilenmektedir. Artık sadece insanların yaratıcılığı değil, yapay zekâ tarafından üretilen eserlerin yaratıcılıkları da tartışma konusudur. Araştırmacılar, "Yapay zekâ tarafından üretilen sanat eserleri yaratıcı mıdır?", "Yapay zekâ tarafından üretilen eserlerin telif hakları kimdedir?", "Yapay zekâ ile insan üretimi eserler nasıl karşılaştırılır?" gibi araştırma sorularının cevaplarını aramaya başlamışlardır. Önümüzdeki yıllarda psikologlar, bilgisayar mühendisleri ve avukatlar bu tarz sorularla oldukça muhatap olacak gibi gözükmektedir. Artık yaratıcılık sadece seçkin birkaç insanın değil makinelerin de ilgi alanı olarak görülmektedir (Boden, 2009).

Yapay zekânın yaratıcı çıktılarının 4C modeliyle değerlendirilmesi şu anki hâliyle mümkün görünmemektedir. Örneğin, yapay zekânın ürettiği eserlerin, uzun yıllar belirli bir alanda çalışma sonucu ortaya çıkan Büyük-C yaratıcılığına dâhil edilmesi problemli bir durumdur. Benzer eleştiriler küçük-c ve mini-c yaratıcılıkları için geçerli olacaktır. Profesyonel yaratıcılığı ihtiva eden Pro-C, yapay zekâ yaratıcılığı için belli bir derecede analoji imkânı verse de bu konuda da ihtiyatlı olmak gerektiğini düşünmekteyiz. Makine öğrenmesi kavramı gibi makine yaratıcılığı kavramının da gündelik hayatımıza girip giremeyeceğini kestirmek ise şu an çok güçtür. Bunun yerine, alana özgü (*domain-specific*) yaratıcılık tartışmalarının yapılmasını hoşnutlukla karşılıyoruz. Boden'in (2004) vurguladığı üzere, yapay zekânın ürettiği estetik çıktılar ile insan üretimi arasında fark bulmak gittikçe güçleşmektedir. Bilgisayar bilimlerinde teknolojinin çok hızlı bir şekilde ilerlediğini göz önünde bulundurursak, birkaç on yıl içinde bu yazdığımız sınırların çoktan aşılmış olacağını unutmamamız gerekmektedir.

Kaynakça

Akben, C. ve Coskun, H. (2019). Reintroduction of odor combined with cognitive stimulation supports creative ıdeation via memory retrieval mechanisms. *Creativity Research Journal, 31*(3), 309-319. Doi: 10.1080/10400419.2019.1641686

Akyildiz, S. T. ve Çelik, V. (2020). Thinking outside the box: Turkish EFL teachers' perceptions of creativity. *Thinking Skills and Creativity, 100649.* Doi:10.1016/j.tsc.2020.100649

Amabile, T. M. (1983). The social psychology of creativity: A componential conceptualization. *Journal of Personality and Social Psychology, 45(2),* 357-376. Doi: 10.1037/0022-3514.45.2.357

Ayas, M. B. ve Sak, U. (2014). Objective measure of scientific creativity: Psychometric validity of the Creative Scientific Ability Test. *Thinking Skills and Creativity, 13,* 195-205. Doi: 10.1016/j.tsc.2014.06.001

Beghetto, R. A. ve Kaufman, J. C. (2007). The genesis of creative greatness: mini-c and the expert performance approach. *High Ability Studies, 18*(1), 59-61. Doi: 10.1080/13598130701350668

Beghetto, R. A. ve Kaufman, J. C. (2015). Promise and pitfalls in differentiating amongst the Cs of creativity. *Creativity Research Journal, 27*(2), 240-241. Doi: 10.1080/10400419.2015.1030300

Boden, M. A. (2004). *The creative mind: Myths and mechanisms.* Psychology Press.

Boden, M. A. (2009). Computer models of creativity. *AI Magazine, 30*(3), 23. Doi: 10.1609/aimag.v30i3.2254

Coşkun, H. (2009). Beyin fırtması sürecinde çağrışım alıştırmalarının düşünce üretimine etkisi. *Türk Psikoloji Dergisi*, *24*(64), 34-44.

Coşkun, H. (2021). Beyin fırtınası ve yaratıcılık konusunda geliştirilen kuramların değerlendirilmesi: Bilişsel uyarılma, çağrışımsal bellekte düşünce arama ve çift yönlü yaratıcılık modelleri. M. B. Bulut (Ed.) *Sosyal Psikoloji Kuramları* içinde *(ss. xx)*. Nobel.

Csikszentmihalyi, M. (1996). *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. Harper Collins.

Csikszentmihalyi, M. (1998). Letters from the field. *Roeper Review*, *21*(1), 80–81.

Csikszentmihalyi, M. (1999). Implications of a systems perspective for the study of creativity. R. J. Sternberg (Ed.), *Handbook of creativity* içinde (ss. 313–335). Cambridge University Press.

Çetin, Z., Üstündağ A., Kerimoğlu, G. ve Beyazıt, U. (2015). Ülkemizde ve dünyada çocuklarda yaratıcılığın ölçülmesinde kullanılan testlerin incelenmesi. *H.Ü. Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi, 2(2),* 31-49.

Dinçer, C. (2017). Almanca derslerinde yaratıcılığı teşvik: Öğretmen davranışları ve yaratıcı aktiviteler. *Uluslararası Sosyal Bilimler Eğitimi Dergisi, 3*(1), 61-71.

Freud, S. (1919/2014). *Leonardo da Vinci*. Routledge.

Gardner, H. (1993). *Creating minds: An anatomy of creativity seen through the lives of Freud, Einstein, Picasso, Stravinsky, Eliot, Graham, and Gandhi.* Basic Books.

Guilford, J. P. (1967). Creativity: Yesterday, today and tomorrow. *The Journal of Creative Behavior, 1*(1), 3-14. Doi: 10.1002/j.2162-6057.1967.tb00002.x

Gültepe, B. ve Coskun, H. (2016). Music and cognitive stimulation influence idea generation. *Psychology of Music, 44(1),* 3-14. Doi: 0.1177/0305735615580356

Gültepe, B. (2018). *Görsel sanatsal uyarıcıların belirli özellikler açısından bilişsel esneklik üzerindeki etkisi.* Yayımlanmamış doktora tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hasçuhadar, B. ve Coşkun, H. (2018). Okul öncesi dönemde hazzı geciktirme ve yaratıcılık arasındaki ilişkide bilişsel esnekliğin aracı rolü. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 18(1),* 230-249.

Kaufman, J. C. ve Beghetto, R. A. (2009). Beyond big and little: The four c model of creativity. *Review of General Psychology*, *13*(1), 1-12. Doi: 10.1037/a0013688

Kaufman, J. ve Beghetto, R. (2013). Do People Recognize the Four Cs? Examining Layperson Conceptions of Creativity. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*, *7*(3), 229-236. Doi: 10.1037/a0033295

Kaygın, B. ve Çetinkaya, Ç. (2015). Yaratıcılığın değerlendirmesinde yeni yaklaşımlar. *Üstün Zekâlılar Eğitimi ve Yaratıcılık Dergisi, 2*(1), 1-11.

Mednick, S. (1962). The associative basis of the creative process. *Psychological review*, *69*(3), 220-232. Doi: 10.1037/h0048850

Merrotsy, P. (2013). A note on big-C Creativity and little-c creativity. *Creativity Research Journal*, *25*(4), 474-476. Doi: 10.1080/10400419.2013.843921

Mullen, B., Johnson, C. ve Salas, E. (1991). Productivity loss in brainstorming groups: A meta-analytic integration. *Basic and Applied Social Psychology*, *12*(1), 3–23. Doi: 10.1207/s15324834basp1201_1

Osborn, A. F. (1957). *Applied Imagination.* Scribner.

Öğüt, Ç. M. (2014). *Müziğin özelliklerinin beyin fırtınasında yaratıcılığa etkisi.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.

Özaşkın, A. B. ve Bacanak, A. (2016). Eğitimde yaratıcılık çalışmaları: Neler biliyoruz? *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi, 5(Özel Sayı),* 212-226.

Paulus, P. B., Putman, V. L., Dugosh, K. L., Dzindolet, M. T. ve Coskun, H. (2002). Social and cognitive influences in group brainstorming: Predicting production gains and losses. *European Review of Social Psychology, 12(1),* 299-325. Doi: 10.1080/14792772143000094

Plucker, J. A., Beghetto, R. A. ve Dow, G. T. (2004). Why isn't creativity more important to educational psychologists? Potentials, pitfalls, and future directions in creativity research. *Educational Psychologist, 39*(2), 83-96. Doi: 10.1207/s15326985ep3902_1

Rich, G. J. (2009). Big C, little c, big M, little m. *American Psychologist, 64*(2), 155–156. Doi:10.1037/a0014533

Richards, R. (2007). Everyday creativity: Our hidden potential. R. Richards (Ed.) *Everyday creativity and new views of human nature: Psychological, social, and spiritual perspectives* içinde (ss. 25-53). American Psychological Association.

Runco, M. A. (2001). Introduction to the special issue: Commemorating Guilford's 1950 presidential address. *Creativity Research Journal*, *13*(3-4), 245-245. Doi: 10.1207/ S15326934CRJ1334_01

Runco, M. A. (2007). *Creativity: Theories and Themes: Research. Development and Practice.* Elsevier.

Runco, M. A. (2014). "Big C, little c" Creativity as a false dichotomy: Reality is not categorical. *Creativity Research Journal, 26*(1), 131-132, Doi: 10.1080/10400419.2014. 873676

Sternberg, R. J. ve Lubart, T. I. (1996). Investing in creativity. *American Psychologist*, 51, 677 – 688. Doi: 10.1037/0003-066X.51.7.677

Taylor, D. W., Berry, P. C. ve Block, C. H. (1958). Does group participation when using brainstorming facilitate or inhibit creative thinking?. *Administrative Science Quarterly*, *3*(1), 23-47. Doi: 10.2307/2390603

Torrance, E.P. (1999). *Torrance Test of Creative Thinking: Norms and technical manual.* Scholastic Testing Services.

18. Bölüm

MOTİVASYONA DAYALI KİMLİK İNŞASI KURAMI:

Kimliğin Motivasyon Kaynaklarına Bütüncül Bir Bakış

Sercan Karlıdağ - Burak Doğruyol

Motivasyonel süreçler yüz yılı aşkın süredir psikolojinin değişik alanlarında yaygın ve yoğun bir biçimde çalışılmaktadır. Motivasyonun tanımı ile ilgili çeşitli tartışmalar olmakla birlikte (Elliot ve Niesta, 2009) genel bir anlayıştan söz etmek mümkündür. Buna göre, motivasyonlar bizi harekete geçiren ve hedefe yönelik davranışları göstermemizi sağlayan itici bir güçtür. Bu geniş tanım, susadığımızda su arayışına iten güçten anlam arayışında kendimizi belirli gruplara ait hissetmemize kadar temel ve karmaşık pek çok insan davranışını içermektedir. Motivasyonel süreçler, psikoloji tarihinde birçok kuramda temel bir rol oynamıştır (Freud, 1950; Skinner, 1938; Watson, 1913). Bilişsel devrimi takiben motivasyonlar da bilişsel temsiller olarak tanımlanmış ve sosyobilişsel araştırma alanının önemli bir parçası olmuştur (Shah ve Kruglanski, 2003). Özellikle son yirmi yılda motivasyonlar sosyal psikolojinin özel bir çalışma alanı olmaktan çıkmış ve psikolojinin birçok alanına uygulanmıştır. Örneğin, politik muhafazakârlığın, değişime direnme ve eşitliğe karşıtlık motivasyonlarının bir ürünü olduğu görüşü politik psikolojide önemli bir çalışma alanı açmıştır (Jost ve diğ., 2003). Ayrıca depresyon ve kaygı bozukluklarının motivasyonel süreçlerde yaşanan sorunların (ör., yüksek kaçınma motivasyonu) bir sonucu olarak ele alınıp araştırılmaya başlanması da motivasyonların yeni uygulama alanlarına örnek olarak gösterilebilir (Johnson ve diğ., 2010). Yakın zamanda ise motivasyonel süreçler psikolojinin bir başka önemli alanı olan kimlik/benlik çalışmalarına da uyarlanmaya başlamıştır. Kimlik/benlik inşası, kurgusu ya da düzenlemesinin arka planındaki motivasyonların ve çeşitli boyutların rolüne işaret eden bulgular ve kuramsal tartışmalar ilgili literatürde daha önce yer almış olsa da bunların tek bir teorik çerçevede toplanması alana yeni bir bakış açısı sunmuştur.

Kimliğe Dair Motivasyonel Tartışmalar ve Kuramsal Gelişmeler

Kendimizi bireysel, sosyal ve daha geniş (ör., insanlık) düzeylerde sınıflandırarak (Turner ve Reynolds, 2012) kimlikler inşa ediyor ve sosyal ilişkilerimizi belli oranda bu kimlikler üzerinden şekillendiriyoruz. Peki, bu kimlikleri oluşturan motivasyonlar nelerdir? Sosyal psikoloji ve ilgili literatürde bu soruya cevap olarak yer eden farklı model ve kuramsal hatlar bulunmaktadır. Bu gelişmeleri tek bir kuramsal planda toplayan Motivasyona Dayalı Kimlik İnşası Kuramı'nı (MDKİK) ayrıntılarıyla ele almaya geçmeden önce, aşağıda, onu önceleyen kuramsal gelişmelere dair bir panorama sunulacaktır. Kimliğin motivasyonel arka planına ilişkin sunulan pek çok açılımın arasında (i) Sosyal Kimlik Kuramı (SKK – *Social Identity Theory*), (ii) Öz Belirlenim Kuramı (ÖBK – *Self-Determination Theory*), (iii) Öz Değerlendirme Motivasyonları (ÖDM – *Self-Evaluation Motivations*) ve (iv) Kimlik Süreci Kuramı (KSK – *Identity Process Theory*) olmak üzere dört kuramsal hat öne çıkmaktadır (bk., Vignoles, 2011, ss. 407–411).

Öz saygı (*self-esteem*) motivasyonu, bir başka deyişle olumlu bir benlik imajına sahip olma isteği, literatürde kimliğin motivasyonel arka planını anlamada önemli bir yer tutmaktadır. SKK'ye göre, çatışmalı gruplar arası ilişkiler bağlamında insanların iç grup tarafgirliği ya da yanlılığı göstermesi, sosyomotivasyonel bir temelde öz saygılarını koruma ya da yükseltmeye karşılık gelmektedir (Tajfel, 1982; Tajfel ve Turner, 1979). SKK'nin başlangıç aşamalarındaki minimal grup çalışmalarına göre sosyal kimliğin oluşumu, bireyin ait olduğu gruba bağlı olarak gelişen özdeşim kaynaklı sosyal sınıflandırma ya da kategorizasyon sürecinin bir sonucudur. İç grup tarafgirliği öz saygıyı arttırabildiği gibi tersi biçimde olumlu bir öz saygı geliştirme 'ihtiyacı' da iç grup tarafgirliğine sebep olabilmektedir (ayrıca bk., Abrams ve Hogg, 1988; Tajfel ve Turner, 1979).[4] Hogg'un (2000) SKK'ye getirdiği belirsizlik düzeltmesi (SKK-BD – *uncertainty reduction*) ve Brewer'in (1991) Optimal Ayırt Edicilik Kuramı (OAEK – *Optimal Distinctiveness Theory*), SKK ile başlayan grup kimliği ve gruplar arası ilişkilere motivasyonel bakışı geliştirmiş, diğer bir ifadeyle "sosyal kimlik motivasyonlarına" ilişkin literatüre yeni birer boyut kazandırmıştır. Buna göre, öngörülebilir bir hayat tasavvurunda belirsizlikten kaçınma isteği, diğerleri tarafından kabul görme ve/veya diğerlerinden farklılaşma hedeflerine karşılık

[4] Turner'a (1999) göre, grupla özdeşleşme ile iç grup yanlılığı arasındaki ilişki 'nedensel' ve durağan bir ilişki olarak değerlendirilmemelidir. Yazara göre, grup yanlılığı, bireysel stratejilerden ve grup stratejilerinden biri olarak ele alınmalıdır.

gelecek şekilde, sırasıyla, anlamlılık (*meaning*), aidiyet (*belonging*) ve ayırt edilme (*distinctiveness*) motivasyonları sosyal kimlik sürecini açıklayan motivasyonlar olarak değerlendirilmiştir.

Diğer kuramsal gelişme hattı, ÖBK ile benlik kavramı çerçevesinde ve bireysel mercektedir. Deci ve Ryan'a (2000) göre, insanlar, evrimsel tasarım ölçeğinde 'özü gereği', yani doğal bir eğilimle geniş sosyal yapıların içinde benlik bütünlüğünü geliştirmeye odaklı aktif organizmalardır (s. 229). Bununla birlikte, fizyolojik temelli dürtü kavramından farklı olarak yazarlar ÖBK'de "temel ihtiyaçlar" (*basic needs*) görüşünü ortaya koyar. Bütün insanlara genellenebilir bir kavram olarak ele alınan temel psikolojik ihtiyaçlar (i) özerklik (*autonomy*), (ii) yeterlilik (*competence*) ve (iii) ilişkililik (*relatedness*) olarak tanımlanmaktadır. Kurama göre bu üç psikolojik ihtiyaç benlik kurgusunun şekillenmesinde etkili olmaktadır.

Doğrudan kimlik araştırmalarına dayanmamakla birlikte, benlik düzenleme literatürünün tanımladığı temel motivasyonel süreçler de kimliklerin arkasında yatan motivasyonları anlamada yardımcı olmaktadır. Benlik düzenleme sürecinde davranışlara yön veren bu öz değerlendirme motivasyonları; insanların kendileri hakkında doğru bilgilere sahip olma güdüsü (*self-assessment*), olumlu bir benlik duygusu geliştirme ve bunu sürdürme ihtiyacı (*self-enhancement*), benliğe dair bilişlerdeki tutarlılık ve durağanlık arzusu (*self-verification*) ve bunların yanı sıra gelecekte de olumlu bir benlik geliştirme güdüsü (*self-improvement*) olarak sıralanabilir (Taylor ve diğ., 1995).

Breakwell (1986, 1993, 2014) KSK'de öz saygı, ayırt edilme, süreklilik (*continuity*) ve etkililik (*efficacy*) olmak üzere dört kimlik ilkesinden[5] (*identity principles*) söz eder. Yazar, kuramsal bir adres olarak dayandığı Sosyal Temsiller Kuramı (STK – *Social Representation Theory*) (ayrıca bk., Moscovici, 1984) ile temellendirerek, kişi içi süreçlerden geniş sosyal etki süreçlerine dek farklılaşan analiz düzeylerinde, söz konusu dört ilkenin kimlik sürecini şekillendiren ve bu sürece rehberlik eden ilkeler olduğunu belirtmektedir.

Panoramik bir bakışla görülebileceği üzere, dört kuramsal güzergâh da kimlik (/benlik) ile motivasyon (/güdü/ihtiyaç/ilke) arasındaki ilişkiye dair söz

[5] Motivasyon/güdü yahut ihtiyaç gibi psikoloji literatüründe kök salmış nosyonlarla karşılaştırıldığında -kendisinin de ifadesiyle (bk., Breakwell, 2014, s. 30)- eğreti ya da acemice görülebilecek bu ifade, yazarın süreçsel ve kültür göreli (Batılı, sanayi-sonrası kültürler) okumasından ileri gelmektedir.

ve bilgi üreten literatürler sunmaktadır. Özellikle bahsedilen son kuramsal gelişme olan Breakwell'in (2014) Kimlik Süreci Kuramı (KSK) kimlik motivasyonlarına dair dikkate değer bir bütünlük ortaya koymaktadır. İfade edilen kuramsal hatlar arasında ve sözgelimi, Sosyal Kimlik Yaklaşımı (SKY) örneğinde olduğu gibi belirli bir kuramsal hattın kendi içinde dahi birbirinden farklılıklar taşıyan yaklaşımlar veya açıklamalar bulunmaktadır. İlgili literatürdeki farklı kuramsal arka plan ve metodolojiye dayanan kimlik-motivasyon çalışmalarını tek bir teorik zeminde buluşturarak kimliğin arkasındaki motivasyonel süreçleri açıklama ve ortak bir jargon üretme ihtiyacı yeni bir kuramsal yaklaşımın doğmasına olanak sağlamıştır.

Bütüncül Bir Bakış: Motivasyona Dayalı Kimlik İnşası Kuramı (MDKİK)

MDKİK'nin amacı ve iddiası tam da bu alt bölümün başlığında olduğu gibi kimliğin arkasında yatan motivasyonel ilkelere 'bütüncül bir bakış' getirmek diyebiliriz. Vignoles ve diğerleri (2002, 2006, 2008, 2011), (i) benlik kavramına dair yaklaşımlar ve bireysel farklılıklar (ör., Ryan ve Deci, 2000), (ii) sosyal kimlik ve gruplar arası ilişkiler perspektifi (ör., Brewer, 1991; Hogg, 2000) ve (iii) kimlik tehdidi ve başa çıkma üzerine yaklaşımlar (ör., Breakwell, 1986) üzerine kurulu literatürlerde kimlik nosyonuyla bağlantılı olarak ele alınan motivasyonların izini sürmüştür. Bu çalışma dizisindeki "başlangıç noktası", Vignoles ve diğerlerinin 2002 yılı yayınlarının başlığında da (*Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story*) geçtiği üzere, öz saygı motivasyonunun literatürdeki tekeline karşı "bütün öykünün salt öz saygıdan ibaret olmadığı" kuramsal değerlendirmesi ve görgül saptamasıdır.

Vignoles'a (2011) göre, kimlik olgusu, kişinin kendi imajının biliş, duygu ve söylemde temsil edilmiş tüm yönlerine karşılık gelmektedir ve kimlik motivasyonları ya da güdüleri (*identity motives*) de kimlik olgusunu anlamada önemli bir yer tutmaktadır. MDKİK'de 'öz saygı', 'süreklilik', 'etkililik', 'ayırt edilme', 'aidiyet' ve 'anlamlılık' motivasyonlarından söz edilmektedir. Söz konusu altı kimlik motivasyonu, önceki kimlik çalışmalarından çıkarılarak kuramsal bir bağlama oturtulmuş ve geliştirilen kuramsal model görgül olarak test edilmiştir. Yazarın altı motivasyona dair getirdiği tanımlar ve literatürdeki ilgili adresler Tablo 1'de özetlenmiş ve aşağıda pasajlar hâlinde aktarılmıştır.

Tablo 1. Kimlik motivasyonları için tanım ve kuramsal/görgül referanslar

Kimlik Motivasyonu	Tanım	Kuramsal ve Görgül Referanslar
Öz Saygı	Olumlu bir benlik imajına ve kendilik değerine sahip olmak ve bunu korumak yönündeki arzu veya ihtiyaç	(Abrams ve Hogg, 1988; Fein ve Spencer, 1997; Greenberg ve diğ., 1997; Sedikides ve Gregg, 2007)
Süreklilik	Geçmiş, aktüel ve gelecek kimlikleri arasında bir bağ olduğu duygusuna dair ihtiyaç	(Becker ve diğ., 2017; Breakwell, 1986; Smeekes ve Verkuyten, 2015)
Etkililik	Yeterli, yetkin, güçlü olma ve çevreyi kontrol edebilme ihtiyaç veya ilkesi	(Bandura, 1997; Breakwell, 1993; Ryan ve Deci, 2000)
Ayırt edilme	Diğerlerinden farklılaşma ihtiyaç veya ilkesi	(Becker ve diğ., 2012; Brewer, 1991; Vignoles ve diğ., 2000)
Aidiyet	Diğeriyle yakınlık kurma ve sosyal kabul ihtiyacı	(Brewer, 1991; Ryan ve Deci, 2000)
Anlamlılık	Hayattaki amaçlılık ve anlam arayışına ilişkin ihtiyaç	(Gergen ve Gergen, 1988; Hogg, 2000; Steele, 1988)

(i) Öz saygı. Öz saygı kimlik motivasyonu, ilk bölümde de ifade edildiği gibi literatürde geniş bir hacimde yer kaplamaktadır. Türkçe literatürde 'benlik saygısı' olarak da kullanımda olan bu kavram, temelde bireyin kendine dair değerlendirmesine dayanan 'benlik/kendilik değeri' (*self-worth*) olarak görülmekte ve kavramın farklı türleri (kişisel-kolektif, dizpozisyonel-bağlamsal gibi) olduğu vurgulanmaktadır (Aberson, 2010; Bilgin, 2007b, ss. 283–286). Öz saygının, sosyal kimlik sürecinde anahtar bir rol oynadığı görülmektedir (Abrams ve Hogg, 1988). Bir anlamda, kişilerin kendilerini yahut mensubu oldukları grubu 'ortalamadan daha iyi' biçimde değerlendirme arzusuyla imlenebilecek öz saygı motivasyonu (Vignoles ve diğ., 2002, s. 202) arzulanan, olumlu, makbul, ideal, iyi, doğru, güzel vb. bir benliğe (kişisel ya da kolektif) sahip olmanın ve böyle bir benlik kurgusunu sürdürmenin motivasyonel kaynağı olarak ele alınmaktadır (Fein ve Spencer, 1997; Greenberg ve diğ., 1997; Sedikides ve Gregg, 2007).

(ii) Süreklilik zamanda ve mekânda sürekli olma motivasyonu olarak ele alınmakta ve bireyin geçmiş, aktüel ve gelecek kimlikleri arasında bir bağ olduğu duygusuna dair ihtiyacı ya da motivasyonel ilkesini ifade etmektedir (Breakwell, 1986; Vignoles, 2011). Vignoles ve diğerlerinin (2006) literatür taramasında, bu kimlik motivasyonu bireysel analiz düzeyinde kimlik tehdidi ve baş etme perspektiflerinde karşılığı olan bir motivasyon olarak değerlendirilmişken, daha güncel araştırmalarda 'kendiliğe' ilişkin kültürel

bilişler ve grup dinamikleri açısından, yani kolektif düzeyde de incelendiği görülmektedir (Becker ve diğ., 2017; Smeekes ve Verkuyten, 2015).

(iii) Etkililik Yeterli, yetkin ve güçlü olma ve insanın çevreyi kontrol edebilme kapasitesi ve bu kapasiteye duyulan ihtiyaç biçiminde tanımlanabilecek etkililik kimlik motivasyonu, Breakwell'e (1993) göre öz saygı motivasyonundan ayrışmaktadır. Farklı sözcüksel kullanımları ile etkililik motivasyonu, yeterlilik açısından temel bir psikolojik ihtiyaç (Ryan ve Deci, 2000) ve karşılaşılan zorlu durumların üstesinden gelebilme yetisi (Bandura, 1997) olarak değerlendirilmektedir.

(iv) Ayırt edilme OAEK'nin varsayımları doğrultusunda (Brewer, 1991) insanların diğerlerinden farklılaşma arzu ve/veya ihtiyacı olarak temellendirilmektedir. Ayırt edilme motivasyonel ilkesi, farklılık (*difference*), ayrı(şmış) olma veya biriciklik (*separateness*) ve sosyal konum (*social position*) biçiminde farklı kavramlar ile ele alınmış ve özellikle kültürel farklılıklar (Batı ve Batı-dışı toplumlarda yüklenen anlam ve kültürel içerik) temelinde araştırılmıştır (Becker ve diğ., 2012; Vignoles ve diğ., 2000).

(v) Aidiyet Ayırt edilme motivasyonu gibi (ve fakat onun tersi biçimde) yine OAEK'nin varsayımları doğrultusunda (Brewer, 1991), insanların diğerlerince kabul görme ihtiyacı olarak kavramsallaştırılmaktadır. Aidiyet kimlik motivasyonu Ryan ve Deci (2000) tarafından da temel psikolojik bir ihtiyaç perspektifi içerisinde 'ilişkililik' biçiminde ele alınmıştır.

(vi) Anlamlılık Hayattaki anlam ve amaçlılığa ilişkin arayış ve ihtiyaç olarak tanımlanabilecek bu kimlik motivasyonu Vignoles ve diğerleri (2011, 2006) tarafından geniş bir yelpazede ele alınmıştır. Bu geniş bakış açısı içerisinde varoluşçu perspektif (Frankl, 2013), Hogg'un (2000) -öngörülebilir bir hayat tasavvurunda sosyal kimliğin belirsizliği azaltıcı yönüne vurguyla- belirsizlikten kaçınmaya ilişkin yaklaşımı, kimliğe ilişkin anlatı ve yaşam öyküsü yaklaşımları ekseninde anlamlılık ihtiyacı (Gergen ve Gergen, 1988) ve Öz Onaylama Kuramı'nın (*Self-Affirmation Theory*) öz bütünlüğü koruma temelinde sunduğu perspektif (Steele, 1988) gibi çeşitli görüşler yer almaktadır.

MDKİK sadece motivasyonların kimlik formasyonu üzerinde (çoklu) payı olduğunu konu edinmez; kimliğin farklı 'boyutları' olduğunu da ortaya koyar. Motivasyonel mercekte literatürdeki ağırlığın 'öz saygı' motivasyonunda toplanmış olduğu belirtilmişti. Tıpkı bunun gibi kimlik olgusu ağırlıklı olarak 'tanımla(n)ma' süreci olarak ele alınmaktadır. Öte yandan, kimliğin aynı zamanda duygu ve davranış boyutları da olduğu, farklı araştırmacılar tarafından ifade

edilmektedir (bk., Cross ve diğ., 2017; Cruwys ve diğ., 2016; Verkuyten, 2018). MDKİK'de kimlik yapısının tanımla(n)ma açısından düşünce/bilişsel boyutu 'algılanan merkeziyet' (*perceived centrality*), duygulanım boyutu 'olumlu duygulanım' (*positive affect*) ve gündelik hayata geçirilmesi açısından davranış boyutu ise 'kimlik sergileme' (*identity enactment*) olarak kavramsallaştırılır. İnsanın muhtelif kimlik unsurları (*identity elements* – ör., 'mülteci bir kadın olmak', 'bisiklet sürmeyi seven biri olmak', 'çok çabuk sinirlenebilen biri olmak', 'bir baba olmak', 'feminist olmak' vb.) yoluyla (1) kendini *tanımlaması* ve söz konusu kimlik unsurlarına verdiği önem; (2) bu kimlik unsurları açısından *hissettikleri*, sözgelimi mutluluk veya mutsuzluk; (3) kimlik unsurlarını *hayata geçirmesi* veya eyleme dökmesi, kimliğin sırasıyla düşünce, duygu ve davranış boyutlarına işaret etmektedir.

Yukarıda kimlik tanımlama boyutu için kimlik unsurlarına verilen çeşitli örneklerde görülebileceği gibi sahip olduğumuz kimlik unsurları bireysel, ilişkisel veya grupsal düzeyde farklı soyutluk düzeylerine karşılık gelebilmektedir. Kimliğin düzeylerine ilişkin genel görüşlere karşı[6] Vignoles (2017), birey ve toplum arasındaki ilişkide bireysele karşı sosyal ve benzeri ayrımları yararsız bularak kimliğin hem bireysel hem de sosyal bir olgu olduğunu öne sürmektedir. MDKİK'de de kimliğin motivasyonel arka planı geleneksel sosyal psikolojik bir bakış açısıyla, bireysel-ilişkisel-sosyal olmak üzere üç farklı düzeyde incelenmektedir (Vignoles ve diğ., 2006).

Bu başlık dâhilinde MDKİK'nin bir bakıma fotoğrafını sunabilmek adına, sırasıyla altı kimlik motivasyonu, üç kimlik boyutu ve üç benlik sınıflandırma düzeyinden söz ettik. Kuramın dört ayrı araştırma ile Vignoles ve diğerleri tarafından sınandığı ve temel yayın addedilebilecek 2006 yılı makalesindeki bulgular bir

---

[6] Turner (1999), SKY içinde belirleyici olan Kendini Sınıflandırma Kuramı'nda sosyal karşılaştırma açısından referans çerçeveleri olarak kişiler arası düzeyde benlik sınıflandırması (bireysel kimlik), gruplar arası düzeyde benlik sınıflandırması (sosyal kimlik) ve üst-soyutluk düzeyinde benlik sınıflandırması (insanlık kimliği) olmak üzere *üç düzey* ayırt etmektedir. Bununla birlikte, bir çerçeve olarak kişisel-kamusal veya bireysel-kolektif olmak üzere *ikili düzey* veya kişisel kimlik, ilişkisel kimlik, dar ölçekli sosyal/kolektif kimlik ve geniş ölçekli sosyal/kolektif kimlik olmak üzere *dört düzey* ayırt eden araştırmacılar bulunmaktadır (bk., Brambilla ve diğ., 2016; Kuşdil ve Çağlar, 2011). Ayırt edilen düzeyler arasında benzerlikler olduğu gibi farklılıklar da olabilmektedir. Sözgelimi kimliğe psikolojik katkıları önceleyen kilometre taşı isim olan William James (1890), 'materyal benlik' gibi özgül bir düzey ayırt ederken, Brewer (2001), gruplar arası ilişkiler düzeyi olarak addedilen sosyal kimliğin de kendi içinde düzeyleri olduğunu tartışır. Dolayısıyla, tümüyle bir konsensüs değilse de belli ortaklaşmalar olduğu savunulabilir. Söz konusu (ikili, üçlü veya dörtlü) düzey ayrımlarının bağlamsallığı, akışkan/durağan mahiyeti ve diğerleri, kimliğe ilişkin meta teorik tartışma konuları arasındadır (bk., Karlıdağ, 2020a).

bütün olarak değerlendirildiğinde (s. 327), öncelikle dört ayrı çalışmada da katılımcıların öznel kimlik unsurlarına yönelik öz saygı, süreklilik, ayırt edilme, aidiyet, etkililik ve anlamlılık motivasyonel ilkelerini sürdürmekte ve korumakta olduğu görülmüştür. Buna göre, altı kimlik motivasyonunun kimlik süreçleriyle ilişkili olduğu görgül biçimde desteklenmiştir.

İkinci önemli nokta, öznel kimlik yapısının boyutları (tanımlama, duygulanım ve sergileme) açısından ortaya çıkan farklılaşmadır: Öz saygı motivasyonunun hem kimlik tanımlama hem kimlik sergileme boyutlarında doğrudan etkili olduğu görülürken; süreklilik, ayırt edilme ve anlam kimlik tanımlamada (ve kimlik tanımlama dolayısıyla kimlik sergilemede); aidiyet ve etkililik ise kimlik sergilemede (ve bununla birlikte kimlik sergileme dolayısıyla kimlik tanımlamada) olumlu yordayıcılardır. Duygulanım için değerlendirildiğinde; öz saygı, etkililik, süreklilik ve anlam motivasyonlarının daha yüksek olumlu duygulanım ile ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Üçüncü ve son olarak ise kimlik motivasyonları benlik sunumu açısından bireysel, ilişkisel ve kolektif olmak üzere üç düzeyde de etkilidir (Vignoles ve diğ., 2006; Çalışma 2). Bir başka deyişle, bulgular, altı kimlik motivasyonunun benlik sunumunun üç farklı düzeyini yordamada farklılaşmadığını ve her üç düzeyde de benzer yordayıcı güce sahip olduğunu göstermiştir.

Kimlik motivasyonlarına ve MDKİK'nin varsayımlarına dair Türkiye'den örneklemler de dâhil görgül araştırmalar bulunmaktadır. Bunlara bir arada değinmeden önce, kavramsal çerçevesi ve temel bulguları aktarılan bu kuramın ve sözgelimi motivasyonlar ve kimlik unsurlarının nasıl çalışıldığı, ölçüldüğü ve genel anlamda kuramın (veri toplama ve veri analizi açısından) metodolojik imkânlarının neler olduğu değerlendirilecektir.

Kimlik Motivasyonlarını Araştırmak: Metodolojik Olanaklar

Benlik ya da kimlik olgusu, psikoloji zemininde, insanın "kim olduğuna" verdiği yanıt ya da yanıtlar bütünü olarak görülmektedir. Kuhn ve McPartland (1954), bu başlangıç noktasından hareketle benlik nosyonuna ve onun özelindeki tutumlara ilişkin görgül bir ölçüm aracı geliştirmiştir. Yirmi İfade Testi (*Twenty Statements Test*) olarak bilinen bu araçta, katılımcılar "Ben kimim?" (*Who am I?*) sorusunu içeren sabit bir yönerge okur ve kendileri hakkında kimlik unsurlarını ya da ifadelerini belirtirler. Katılımcıların kendileri hakkında öznel değerlendirmeler yapabilmesine ve aktif üretici konumunda bu değerlendirmeleri beyan edebilmesine imkân tanıyan bir yapıda olması, bu ölçüm aracının temel niteliği olarak

değerlendirilebilir. Katılımcıların ürettikleri veya beyan ettikleri kimlik unsurlarının bütünlüğü bir bakıma "öznel kimlik repertuvarına" karşılık gelir.

Tablo 2. Kimlik unsurlarına ilişkin veri toplamada yönerge örneği

"Sen kimsin?"
Aşağıda a'dan h'ye kadar sıralanarak verilmiş 8 boşluk bulunuyor. Sizden boşluklara "sen kimsin?" sorusuna cevap olarak, kendiniz hakkında 8 şey yazmanızı istiyoruz. Sıralamayı önemsemeyerek aklınıza geldikçe yazabilirsiniz ancak çağrışımlarınızdan verdiğiniz yanıtların toplamı, sahip olduğunuz imajı, yani "kim olduğunuzu" yansıtmalıdır. *Sizi iyi anlattığını düşündüğünüz her şeyi yazmakta özgürsünüz.* Cevaplarınız, ait olduğunuz toplumsal gruplar ya da sosyal kategorileri, diğer insanlarla kişisel ilişkilerinizi ve şahsi olarak size has özellikleri içerebilir. Kimisi diğer insanlarca bilinen, kimisi kendinizle ilgili özel düşünceleriniz; bazıları sizin için nispeten önemli, bazıları daha az önemli; kimisi daha mutlu olduğunuz, kimisi ise daha az sevdiğiniz olmak üzere değişen niteliklere sahip cevaplar verebilirsiniz.
a.
b.
c.
d.
e.
f.
g.
h.

Kaynak: Karlıdağ, 2020b; Vignoles, 2004 ve Vignoles ve diğ., 2006'dan uyarlanarak hazırlanmıştır.

Vignoles ve diğerleri (2006) araştırmalarında, Kuhn ve McPartland'ın (1954) Yirmi İfade Testi'nden uyarlamayla, öncelikle kimlik unsurlarına ilişkin veri toplamıştır. Söz konusu çalışmada katılımcıların 12 kimlik ifadesi yazmaları tercih edilmiştir. Öte yandan, farklı araştırmalarda, çalışmanın amaçları doğrultusunda yine 20 ifade yerine 8, 10 veya 12 ifade yazımının tercih edilebildiği görülmektedir (ör., Becker ve diğ., 2017; Brambilla ve diğ., 2016; Karlıdağ, 2020b). Bir diğer önemli nokta ise yönergedeki soruya ilişkindir: Becker ve diğerleri (2017), gerçekleştirdikleri kültürler arası araştırmalarında, aslı "Ben kimim?" olan temel sorusunun olası 'bireyci' çağrışımlarının önüne geçmek amacıyla toplulukçu kültürlerdeki veri toplama aşamalarında "Sen kimsin?" revizyonunu kullanmışlardır (yönerge örneği için bk., Tablo 2.). Vignoles ve diğerlerinin (2006) çalışmalarına dönecek olursak, kuramın öne sürdüğü boyutları ölçmek amacıyla, üretilen kimlik unsurlarına dair her bir kimlik için peşi sıra 12 ayrı soru sorulmaktadır: Üç kimlik boyutu için ikişer soru yöneltilirken, altı kimlik motivasyonu için birer soru yer alır. Katılımcılar, yazdıkları her bir kimlik unsuru için (12 kimlik unsuru için) bu sorularla ilgili boyut/motivasyonu derecelendirirler (bk., Tablo 3). Bahsedilen

ölçüm aracı ve veri toplama yönteminde katılımcılar için karışıklık ve zorluklara yol açmamak adına materyallerin fiziksel düzeninin/dizgisinin son derece önem taşıdığı vurgulanmalıdır. Buna göre, sözgelimi kâğıt-kalem uygulaması ile gerçekleşen bir veri toplama sürecinde, kimlik unsurlarının üretileceği formun katılımcılara ayrı ve tek bir sayfada verilmesi ve akabinde, kimlik motivasyon/boyut ölçümlerinin ise basit kodlama (ör., satırlar için harf kodlaması) ve biçimsel düzenlemeler (ör., ardışık çift numaralı satırlar için gölgelendirme) yoluyla sorulması anlaşılırlık ve takip edilebilirliği güçlendirecek çözümler olarak değerlendirilebilir (Vignoles, 2004, s. 184).

Tablo 3. Beyan edilen kimlik unsurları dolayımında kimlik motivasyonları ve boyutlarının ölçümü için sorular

Boyut ve Motivasyonlar	Sorular
Algılanan merkeziyet (iki madde)	Yazdığınız cevabı, kendi kimliğinize göre ne kadar merkezi görüyorsunuz?[a]
	Yazdığınız her bir cevap, kendinizi tanımlamanızda ne kadar önemli?
Öz saygı	Cevaplarınızın her biri, size ne kadar öz güven duygusu veriyor?
Etkililik	Cevaplarınızın her biri, kendinizi, ne kadar 'işlerin üstesinden gelebilir' ve yetenekli (yani, etkili ve yetkin) hissetmenizi sağlıyor?
Süreklilik	Bu şeylerden her biri size geçmişiniz, bugününüz ve geleceğiniz arasında bir bağ olduğunu ne ölçüde hissettiriyor?
Ayırt edilme	Bu şeylerden her birinin sizi diğer insanlardan, herhangi bir şekilde, ne kadar 'ayrı kıldığını' hissediyorsunuz?
Aidiyet	Bu şeylerden her biri, size 'ait olduğunuzu' (önem verdiğiniz insanların arasına dâhil edildiğinizi veya onlar tarafından kabul gördüğünüzü) ne kadar hissettiriyor?
Anlam	Bu şeylerden her biri, size hayatınızın 'anlamlı' olduğunu ne kadar hissettiriyor?
Olumlu duygulanım (iki madde)	Bunların her biri olmakla ne kadar mutlu veya mutsuz hissediyorsunuz?[c]
	Bunların her biri olmakla ne kadar 'kendini gerçekleştirmiş' (yani, içindeki potansiyeli kullanmaktan dolayı memnun) hissediyorsunuz?
Kimlik sergileme (iki madde)	Her birinin, gündelik hayatınızdaki diğer insanlara karşı olan davranışlarınızı ne ölçüde etkilediğini düşünüyorsunuz?[d]
	Gündelik hayatınızda bu şeylerden her biri olduğunuzu insanlara ne kadar gösteriyor/sergiliyorsunuz?

Kaynak: Vignoles ve diğerlerinden, 2006 (s. 333), çeviren/akt., Karlıdağ, 2020b (s. 109)

Not: Bütün sorular 7'li skalada değerlendirilmiştir (Dipnotlarda sunulan maddeler dışındakiler için; 1 = Hiç, 4 = Orta Derecede, 7 = Son Derece).

[a] 1 = Hiç Merkezî Değil, 4 = Orta Seviyede, 7 = Son Derece Merkezî

[b] 1 = Hiç Önemli Değil, 4 = Orta Seviyede, 7 = Son Derece Önemli

[c] 1 = Son Derece Mutsuz, 4 = Ne Mutlu Ne Mutsuz, 7 = Son Derece Mutlu

[d] 1 = Tamamen Etkisiz, 4 = Orta Seviyede, 7 = Tamamen Etkili

Yukarıda tarif edilen biçimiyle, bir grup katılımcının kendileri hakkında beyan ettiği birden fazla kimlik unsuruna dayalı ölçümler ile toplanan verilerden oluşacak setin iki farklı düzeyi olan, iç içe (*nested*) bir veri seti olacağı vurgulanmaya değerdir. Birinci düzey (katılımcı içi) kimlik unsurlarına ilişkin değerleri kapsarken, ikinci düzey katılımcılar arası değerlere ilişkindir. Dolayısıyla, bu özellikteki bir veri seti ileri nicel istatistiki analizlerden çoklu düzey (iki düzeyli) modellemelere (*multilevel modelling*) (bk., Hox ve diğ., 2017) imkân tanımaktadır (Vignoles, 2004). Dahası, sözgelimi katılımcıların da zamansal noktalar ya da kültürler olmak üzere kümelendiği boylamsal ve/veya kültürler arası çalışmalarda ikiden fazla çoklu düzey modellemeler söz konusu olacaktır. Dolayısıyla, çoklu düzey istatistiksel modellemeler katılımcıların beyan ettikleri kimliklerden kaynaklı farklılıkları hesaba katarak bireysel farklılıkların daha doğru bir şekilde ortaya çıkarılmasına olanak sağlamaktadır.

Tanıtılan veri toplama yöntemi ve işaret edilen veri analizi tekniği MDKİK'nin katılımcı bazlı bir araştırmada sunduğu en başat metodolojik olanak olarak değerlendirilebilir. Buna göre, kimlik ve motivasyon ilişkisine dair bütüncül bir okuma olarak filizlenen MDKİK, niceliksel araştırma tasarımları yoluyla görgül sınamalarında *katılımcının* aktif üretici rolü ile bir konum alabilmesi ve bir anlamda öznelliğinin açığa çıkabilmesini sağlarken, *araştırmacının* ise geleneksel tek düzey modelleme yerine çoklu düzey modelleme yoluyla, sözgelimi, hata varyansının küçülmesi ve 1. Tip hatadan (*Type 1 error*) kaçınmasına zemin açmıştır. Elbette burada kastedilen bir kuramın kendiliğinden bir yöntem önermesi veya zorlaması değil (aksine yöntemsel araçlar ve/veya analiz teknikleri araştırmacının tercih ya da kararlarına göre biçimlenebilir) ancak kuramın sınandığı çalışmalarda metodolojik yaklaşım konusunda açığa çıkan bir örüntü olduğudur. Öte yandan, kimlik motivasyonlarını katılımcı bazlı çalışmak ya da araştırmak için bu özgün addedilebilecek yöntemsel olanakların yanı sıra, yine anket yoluyla ilişkisel nicel araştırma desenlerinde klasik likert tipi ölçekler ile sözgelimi, belli bir kimliğe uyarlanarak motivasyonlara dair birden fazla madde içeren ölçümler almanın tercih edildiği (ör., Çelebi ve diğ., 2017; Easterbrook ve Vignoles, 2012) veya niteliksel yöntemlerin gözetildiği (ör., Selim ve diğ., 2014; Taşdemir ve Öner-Özkan, 2016) araştırmalar da bulunmaktadır.

Türkiye'den Araştırma Bulguları

MDKİK dâhilinde, kimlik motivasyonları gruplar arası ilişkiler ve süreçler, kişiler arası ilişkiler, psikolojik iyi oluş gibi çeşitli araştırma odakları ve problem alanlarında çalışılmaktadır. Gelişim seyri aktarılmaya çalışılan MDKİK,

kuramın ortaya atıldığı 2006 yılından günümüze dek sınırlı sayıda çalışmada ele alınmıştır.

Vignoles ve Moncaster (2007), iç grup tarafgirliğinin arka planındaki kimlik motivasyonlarını, grupla özdeşleşmenin düzenleyici etkisini gözeterek incelemiştir. Araştırma bulgularına göre sosyal kimlik motivasyonları olarak addedilebilecek öz saygı, ayırt edilme, aidiyet ve anlamlılık motivasyonları arasından ayırt edilme ve aidiyet motivasyonları iç grup tarafgirliğini açıklamakta öne çıkmıştır. Ayırt edilme ve aidiyet motivasyonları yüksek olanlardan ulusal iç grupla yüksek düzeyde özdeşleşenlerin, düşük düzeyde özdeşleşenlere kıyasla daha fazla iç grup tarafgirliği gösterdikleri görülmüştür. Bu bulgu, gruplar arası bağlamda aidiyet ve ayırt edilme motivasyonlarının özgül yönünü ortaya koyarak SKK'deki öz saygı ve SKK-BD'deki anlamlılık motivasyonlarına kıyasla OAEK'nin açıklayıcılık gücünün daha yüksek olduğunu göstermektedir.

MDKİK'nin odağa alındığı çalışmalarda, aracı ya da düzenleyici etkilerden ziyade kuramın temel sayıltılarının test edilmesi amaçlanmış ve kimlik motivasyonlarının farklı kimlik türlerindeki geçerliği incelenmiştir. Örneğin, Selim ve diğerleri (2014), bir mikro blog sayfası ve çevrim içi sosyal ağ olarak Twitter'daki yaklaşık 5000 tweet'in çözümlemesine dayanan çalışmalarında, 54 kullanıcının iki aylık periyottaki paylaşımlarını incelemiştir. Araştırmada MDKİK'nin ortaya koyduğu altı kimlik motivasyonunun izi sürülmüştür. Tematik analiz sonuçlarında Suudi Arabistan'da yaşayan kullanıcılarda ayırt edilme, Birleşik Krallık'taki kullanıcılarda ise aidiyet motivasyonlarının yüksek sıklıkta olduğu bulunmuştur. Süreklilik motivasyonunun da genel ölçekte düşük bir yoğunluğu olduğu ifade edilmektedir. Araştırmacılar, kimlik motivasyonlarının 'çevrim içi' niteliklerini, sosyal ağ özelliklerini ve diğer kullanıcılarla etkileşim noktalarını hesaba katarak incelemenin önemine işaret etmektedir.

Kuramın temel sayıltılarının incelendiği bir başka çalışmada ise kimlik motivasyonlarının farklı kimlik düzeylerindeki yordayıcı gücü incelenmiştir. Thomas ve diğerleri (2017), MDKİK'deki altı kimlik motivasyonunun grupla özdeşimin arka planındaki yordayıcılık rolünü kişisel, sosyal ve kolektif olmak üzere üç düzeyde incelemeye almıştır (söz konusu üç düzey için altışar sabit madde ile ölçüm alınmıştır). İngiltere ve İtalya'dan 45 spor takımına mensup 369 katılımcıyla gerçekleştirilen boylamsal araştırmada, çoklu düzey modelleme ile nicel analizler yürütülmüştür. Öz saygı, ayırt edilme, anlamlılık ve etkililik olmak üzere dört kişisel kimlik motivasyonunun; aidiyet, anlamlılık ve sürekliliğin üç sosyal kimlik motivasyonunun; ayırt edilmenin ise bir kolektif kimlik motivasyonunun grupla özdeşimi yordadığı bulunmuştur.

Yine benzer bir amaç ile Türk kimliğini yordayan kimlik motivasyonlarının ortaya çıkarılmasının amaçlandığı çalışmalarında, Taşdemir ve Öner-Özkan (2016), motivasyon kaynakları temelinde "Türk kimliği içeriğini" incelemeye aldıkları ve 64 katılımcıyla yürüttükleri niteliksel bir çalışma gerçekleştirmişlerdir. Kategorisel içerik analizi sonuçlarında katılımcıların Türk kimliğine sahip olmaya beş farklı ihtiyaçla yaklaştığı ortaya çıkmıştır: ideal ve yüce olmak (öz saygı ihtiyacı), farklı olmak (ayırt edilme ihtiyacı), birlik ve bütünlük içinde olmak (ait olma ihtiyacı), sürekli olmak (süreklilik hissetme ihtiyacı) ve bağımsız ve güçlü olmak (etkili olma ihtiyacı). Çalışma bulgularında Türk kimliğine sahip olmaya bazı 'olumsuz anlamlar' yüklendiğine, kimliğin hayata anlam katmadığına ve diğer kimliklerden ayırt edici bir yanı bulunmadığına işaret eden söylem örnekleri de yer almaktadır. Bu bulgulara göre, anlam doyumunun düşüklüğü ya da yokluğu da dikkate alındığında, MDKİK'nin ortaya koyduğu beş motivasyonun sosyal/kolektif kimlik örneği olarak Türk ulusal grup mensubiyetinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Devam çalışması olarak değerlendirilebilecek araştırmasında Taşdemir (2019), Türk ulusal kimliğine atfedilen söz konusu beş *sosyal* kimlik motivasyonunun Kürtlere, Avrupalılara ve Suriyeli sığınmacılara olmak üzere üç farklı gruba yönelik tutumlar ile ilişkisini incelemiştir. İç grup yanlılığında öz saygı motivasyonunun yordayıcı rolü açığa çıkarken çatışma ve tehdit algısı faktörleri üzerinde aidiyet ve ayırt edilme kimlik motivasyonlarının etkili olduğu belirtilmektedir.

Easterbrook ve Vignoles (2012), sosyal özdeşimin motivasyonel arka planını incelemek ve MDKİK'nin sunduğu modeli sınamak için genel geçer kategorilerle kıyaslandığında (ör., etnisite, toplumsal cinsiyet vb.) tipik olmayan iki grup olarak ifade ettikleri 'öğrenci yurdunda kalan kişiler' ve 'öğrenci evinde kalan kişiler' olmak üzere, üniversite öğrencileriyle bir araştırma gerçekleştirmiştir. Öğrenci yurdu grubu soyut bir sosyal grup olarak ifade edilirken, öğrenci evi grubu/grupları kişiler arası ilişkilerin önem kazandığı grup/lar olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte, yurtla özdeşim kimlik boyutlarından tanımlama, evle özdeşim ise kimlik sergileme olarak değerlendirilmektedir. Araştırmada iki grup için kimlik motivasyonları ile boyutları arasında farklılıklar görülmüştür: öğrenci yurdundaki kişiler için ayırt edilme, anlamlılık ve öz saygı anlamlı şekilde yurtla özdeşimi yordarken öğrenci evi grubunda öz saygı, aidiyet ve etkililik anlamlı şekilde özdeşimi yordamaktadır.

Karlıdağ (2020b) ise çalışmasında altı kimlik motivasyonunun geçerliğini "Alevi kimliği" üstünde test etmiş ve bu motivasyonların kimliğin farklı düzeylerinde nasıl işlediğini incelemiştir. Araştırmada, kent hayatında (İstanbul ve

İzmir'de) yaşayan farklı etnik gruplardan 142 Alevi katılımcıya ulaşılmıştır. Etnodinsel bir toplumsal grup olarak Alevilerde hem sosyotarihsel hem teozofik özgünlük olarak sözü edilen paylaşılan 'insanlık' nosyonu/ideası bir kolektif kimlik inşası örneği olarak incelenmiştir. Bulgulara göre, üst soyutluk düzeyi benlik sınıflandırmasında anlamlılık ve süreklilik motivasyonel ilkeleri kimlik tanımlama boyutunu; etkililik, ayırt edilme ve anlamlılık olumlu duygulanım boyutunu; anlamlılık ve etkililik ise kimlik sergileme boyutunu olumlu biçimde yordamaktadır. Buna göre, insanlık kategorisi kullanımına dayalı kimlik unsurlarının arka planında anlamlılık, etkililik, süreklilik ve ayırt edilme motivasyonel ilkelerinin olduğu görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, Aleviler için insanlık kolektif kimliği, hayatta anlam arayışı, yaşamı katlanılabilir kılmak, dünden bugüne varlığını sürdürebilmek ve benliğini bu yolla tanımlamayanlardan ise farklılaşmak ile imlidir. Bunun yanı sıra, çalışmada, kişiler arası düzey ve sosyal düzey benlik sınıflandırması içerisinde de üç kimlik boyutu açısından kimlik motivasyonlarının açıklama gücünün farklılaştığı tespit edilmiştir. Ayrıca Alevi iç grupla özdeşim özelinde ise sosyal kimlik motivasyonları olarak öz saygı, ayırt edilme, aidiyet ve anlamlılık olmak üzere dört-motivasyonlu-modelin, altı-motivasyonlu-modele kıyasla görece daha açıklayıcı olduğu ve aidiyet motivasyonel ilkesinin özgün katkısı bulgulanmıştır.

Becker ve diğerleri (2012, 2017), iki ayrı çalışmada kimlik motivasyonlarının farklı kültürlere genellenebilirliğini test etmişlerdir. MDKİK'de ifade edilmiş altı motivasyondan biri olan 'süreklilik' motivasyonunun incelendiği, 55 kültürü kapsayan geniş katılımcı grubuna sahip kültürler arası bir çalışmada süreklilik kimlik motivasyonunun üç ayrı 'boyuta' sahip olduğu görülmüştür: (i) kendini stabil olarak görme, (ii) bir hayat hikâyesine sahip olma düşüncesi ve (iii) geçmişle ilgili deneyim sahipliği. Araştırmada, durağanlığa karşı değişim ve (kültürel bireycilik-toplulukçuluğun tezahürü olarak) bağlama gömük ya da bağlamdan kopuk olmak (*contextualized vs. decontextualized*), öz sürekliliği anlamlandırmada iki aks olarak ele alman 'bireylik-kendilik inançlarına' karşılık gelmektedir (Becker ve diğ., 2017). Ayırt edilme motivasyonel ilkesinin incelendiği bir diğer kültürler arası araştırmada ise (i) farklılık, (ii) ayrı(şmış) olma ve (iii) sosyal konum olmak üzere ayırt edilmenin üç alt boyutu değişime açıklık ve muhafazakârlık olmak üzere değerler ve bağlamsallık ile ele alınmıştır (Becker ve diğ., 2012). Söz konusu iki çalışma için temel bulgu, iki motivasyonun (süreklilik ve ayırt edilme) da kendi içinde üç alt boyutu olduğudur. Diğer bir ifadeyle, süreklilik de ayırt edilme de kültürler arasında farklı anlamlar yüklenen ve farklı boyutları olan motivasyonlardır.

Kuramın temel sayıltılarının test edilmesinin yanı sıra sonuç değişkenleri ile ilişkilerinin incelendiği çalışmada Çelebi ve diğerleri (2017), 361 Suriyeli göçmen katılımcıdan veri toplanmıştır. Çalışmada, kimlik motivasyonlarının (çalışmadaki kavram tercihiyle, 'kimlik ihtiyaçları'nın); grupla özdeşim, algılanan ayrımcılık ve fiziksel-zihinsel sağlık arasındaki ilişkide aracılık rolü incelenmiştir. Altı motivasyonun aidiyet (aidiyet, süreklilik ve öz saygı) ve etkililik (etkililik, anlamlılık ve ayırt edilmek) çatısı altında kümelenerek incelendiği analizlerde, etkililik motivasyonunun zihinsel-fiziksel sağlık için belirleyici olduğu görülmüştür: Suriyeli kimliği için etkililik doyumu olan katılımcılar arasında, yüksek düzeydeki etnik ayrımcılık algısının, kötü zihinsel-fiziksel sağlıkla ilişkili olmadığı görülmüştür. Etkililik doyumu olmayanlarda ise algılanan ayrımcılık ile kötü zihinsel-fiziksel sağlık arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur. Bununla birlikte, iç grupla özdeşim düzeyinin artmasıyla kaygı ve depresyonun düştüğü bulgular arasındadır. Özdeşim ve zihinsel sağlık arasındaki ilişkide, Suriyeli kimliğine yönelik aidiyet motivasyonu kaynaklı doyum aracı roldedir.

Sonuç

MDKİK ve sunulan altı motivasyonlu model her kültür ve bağlama genellenebilecek nitelikte, tamamlanmış bütün bir motivasyon listesi midir? Vignoles ve diğerlerinin (2006) de bir bakıma özdüşünümsellik (*self-reflexivity*) ile sordukları bu soru (s. 329) MDKİK'yi kritik etmek için önem taşımaktadır. Kuramın kimlik olgusunun motivasyonel içerimleri için öz saygının ötesine geçerek bütüncül bir bakış getirme amacı ve iddiası, kimlik ve motivasyon ilişkisi açısından anlamlı ve değerli gözükmektedir. Çalışma bulguları da öz saygı dışında diğer motivasyonların kimlik sürecinde payı olduğunu açıkça göstermektedir. Dolayısıyla etkililik, süreklilik, aidiyet, ayırt edilme ve anlamlılık motivasyonlarının da kimlik süreçlerindeki payı araştırmacıların kayıtsız kalmaması gereken kuramsal ve görgül bir sosyal psikolojik bilgi konumundadır.

Bununla birlikte, kimlik sürecinde altı motivasyon dışında motivasyonlar olabileceği de tartışılmaktadır. Sözgelimi, Jaspal'ın (2014, s. 5) çalışma bulgularına dayanarak insanın farklı kimlikleri arasındaki 'insicam' ve tutarlılık ihtiyacı ya da arayışı olarak ifade ettiği 'psikolojik uyuşum ilkesi' (*psychological coherence principle*) özgül bir motivasyon olması yönüyle bu tartışmaya bir örnek teşkil etmektedir. Son yıllardaki çalışmalarda bir motivasyonun kendi içinde alt boyutlarının olduğu ve motivasyona yüklenen anlamın kültüre göre değişebildiği görülmektedir (Becker ve diğ., 2017). Ayrıca farklı gruplarla özdeşimde (Easterbrook ve Vignoles, 2012) ve farklı benlik sınıflandırma düzeylerinde (Karlıdağ, 2020b),

farklı motivasyonların yordayıcı olduğu ya da yordayıcı gücünün değiştiği görülmüştür. Dolayısıyla bu kritikte belirtmek gerekir ki 'listeye ilave edilecek' olası yeni motivasyonların yanı sıra, motivasyonların farklı kültürler, gruplar ve sınıflandırma düzeyleri için açıklayıcılık ve özgünlüğünün ele alınması gerekliliği, kuramın geçerliği açısından önemli gözükmektedir. Bu açıdan kuramın geçerliğine dair daha fazla çalışmaya ihtiyaç olduğu savunulabilir. Bulgular, farklı kimlikler, boyutlar ve sınıflandırma düzeylerinin aynı ya da benzer şekilde işlemediğine işaret etmektedir. Buradan hareketle, her bir kimlik motivasyonun farklı boyutlar ve düzeylerde açıklama gücü olduğunun gösterilmesi önemlidir. Daha sonra ise belirli motivasyonları öne çıkaran ya da baskılayan sınırlayıcı durumların (*boundary conditions*) ortaya çıkarılması kimlik motivasyonlarının işleyişi ile ilgili bilgimizi derinleştirecektir.

Kavramsal çeşitlilik nasıl değerlendirilmelidir? Kuramın motivasyon, güdü, hedef, işlev, ihtiyaç ve ilintili diğer nosyonlar için derleyici bir rolü olduğu savunulabilir. Motivasyon denince çağrışımsal temelde veya kuramsal bağlarla peşi sıra ifade edilebilen bu kavram örneklerinde olduğu gibi kimlik deyince de belirtilebilecek benlik, kişilik, kendilik, özne konumu, rol gibi (bk., Benwell ve Stokoe, 2006, ss. 5–6) farklı terimler söz konusudur. Bilgin'in (2007a, s. 300) ifadesiyle 'kimlik labirentinde', kimlikle ilişkili olguların karmaşıklık, çok yüzlülük, değişkenlik ve çeşitliliği ortadadır. MDKİK özerk olarak kimlik ve motivasyon olgularının ve bütün olarak kimlik ve motivasyon ilişkisinin karmaşık ve çok boyutlu bir konu olduğunu göstermekte ve kimlik motivasyonları ve boyutlarına ilişkin ürettiği bilgi ile kimlik labirentini okunaklı kılma çabası olarak anlamlı görünmektedir. Bu çabanın veri toplama ve analiz konularındaki *metodolojik olanaklar* açısından da yenilikçi olduğunu belirtmek yanlış olmayacaktır.

Yukarıda ifade edilen kavramsal kullanım ve tercihler çoğu zaman yaklaşım tercihlerine dair de işaretler sunabilmektedir ve bunun yanı sıra, kavramların kullanımlarında ona yüklenen anlamlar da değişim gösterebilmektedir. Breakwell (2014, s. 30) yalnızca 'doyurulması gereken ihtiyaçlar' olarak imlenen motivasyon ya da güdü kavramsallaştırmalarını birey indirgemeci pejoratif içerimleri ve/veya tehlikesi dolayısıyla problemli addetmektedir. Diğer bir ifadeyle, motivasyonları yalnızca bireysel ihtiyaçlar olarak ele almak sorunludur. Bu noktada ana akım, sosyal psikoloji yaklaşımlarına kıyasla epistemolojik bir kopuş olarak beliren söylemsel psikoloji ekolünün psikolojik nosyonlara getirdiği 'sosyal' açıklama düzeyindeki yeni okumalar dikkat çekici bir önemdedir (bk., Gergen, 2012; Potter, 1998). Breakwell'in (2014) psikoloji literatüründe yerleşmemiş olmasına karşın *ilke* sözcüğünü tercih etmesi ve söz konusu motivasyonları kimlik sürecine

rehberlik eden "motivasyonel ilkeler" olarak ele almasını bir çeşit uyarı olarak görmek isabetli olacaktır. Bu türden bir yaklaşımın farklı analiz düzeylerince kapsayıcılık açısından önemi savunulabilir. Sözgelimi, SKK ve ardılı kuramsal gelişmeler açısından genel ölçekte Sosyal Kimlik Yaklaşımı (SKY) motivasyonel açıklama üzerine filizlenmiş olarak gözükse de temelde insan deneyim ve davranışını kişisel ve durağanlık arz eden motivasyonlara indirgememektedir. Benzer şekilde, bu alanda yine başat kuramsal adres olan Kendini Sınıflandırma Kuramı'nda sosyomotivasyonel vurgudan uzaklaşılmaktadır (Reicher ve diğ., 2010). Bu anlamda, MDKİK etrafındaki güncel tartışmalar ve salt indirgemeci olmayan kimlik motivasyonu çözümlemelerinin SKY için yeni açılımlar sunma potansiyeline sahip olduğu belirtilebilir.

Kaynakça

Aberson, C. L. (2010). Self-esteem. J. M. Levine ve M. A. Hogg (Ed.), *Encyclopedia of group processes and intergroup relations* içinde (ss. 731–734). SAGE Publications Ltd.

Abrams, D. ve Hogg, M. A. (1988). Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social Psychology*, *18*(4), 317–334. https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180403

Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W H Freeman/Times Books/Henry Holt & Co.

Becker, M., Vignoles, V. L., Owe, E., Brown, R., Smith, P. B., Easterbrook, M., Herman, G., de Sauvage, I., Bourguignon, D., Torres, A., Camino, L., Lemos, F. C. S., Ferreira, M. C., Koller, S. H., González, R., Carrasco, D., Cadena, M. P., Lay, S., Wang, Q., … Yamakoğlu, N. (2012). Culture and the distinctiveness motive: Constructing identity in individualistic and collectivistic contexts. *Journal of Personality and Social Psychology*, *102*(4), 833–855. https://doi.org/10.1037/a0026853

Becker, M., Vignoles, V. L., Owe, E., Easterbrook, M. J., Brown, R., Smith, P. B., Abuhamdeh, S., Cendales Ayala, B., Garðarsdóttir, R. B., Torres, A., Camino, L., Bond, M. H., Nizharadze, G., Amponsah, B., Schweiger Gallo, I., Prieto Gil, P., Lorente Clemares, R., Campara, G., Espinosa, A., … Lay, S. (2017). Being oneself through time: Bases of self-continuity across 55 cultures. *Self and Identity*, *17*(3), 276–293. https://doi.org/10.1080/15298868.2017.1330222

Benwell, B. ve Stokoe, E. (2006). *Discourse and identity*. Edinburgh University Press Ltd.

Bilgin, N. (2007a). *Kimlik inşası*. Aşina Kitaplar.

Bilgin, N. (2007b). *Sosyal psikoloji sözlüğü: Kavramlar, yaklaşımlar* (2. baskı). Bağlam Yayıncılık.

Brambilla, M., Manzi, C., Regalia, C., Becker, M. ve Vignoles, V. L. (2016). Is religious identity a social identity? Self-categorization of religious self in six countries. *Psicologia Sociale*. https://doi.org/10.1482/84098

Breakwell, G. M. (1986). *Coping with threatened identities.* Psychology Press. https://doi.org/10.4324/9781315733913

Breakwell, G. M. (1993). Social representations and social identity. *Papers on Social Representations*, *2*(3), 1–20. http://www.psr.jku.at/psr1993/2_1993brea2.pdf

Breakwell, G. M. (2014). Identity Process Theory: clarifications and elaborations. R. Jaspal ve G. M. Breakwell (Ed.), *Identity Process Theory* içinde (ss. 20–38). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139136983.004

Brewer, M. B. (1991). The social self: On being the same and different at the same time. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *17*(5), 475–482. https://doi.org/10.1177/0146167291175001

Brewer, M. B. (2001). The many faces of social identity: Implications for political psychology. *Political Psychology*, *22*(1), 115–125. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00229

Çelebi, E., Verkuyten, M. ve Bagci, S. C. (2017). Ethnic identification, discrimination, and mental and physical health among Syrian refugees: The moderating role of identity needs. *European Journal of Social Psychology*, *47*(7), 832–843. https://doi.org/10.1002/ejsp.2299

Cross, W. E., Seaton, E., Yip, T., Lee, R. M., Rivas, D., Gee, G. C., Roth, W. ve Ngo, B. (2017). Identity work: Enactment of racial-ethnic identity in everyday life. *Identity*, *17*(1), 1–12. https://doi.org/10.1080/15283488.2016.1268535

Cruwys, T., Platow, M. J., Rieger, E., Byrne, D. G. ve Haslam, S. A. (2016). The social psychology of disordered eating: The Situated Identity Enactment model. *European Review of Social Psychology*, *27*(1), 160–195. https://doi.org/10.1080/10463283.2016.1229891

Deci, E. L. ve Ryan, R. M. (2000). The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, *11*(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01

Easterbrook, M. ve Vignoles, V. L. (2012). Different groups, different motives: Identity motives underlying changes in identification with novel groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *38*(8), 1066–1080. https://doi.org/10.1177/0146167212444614

Elliot, A. J. ve Niesta, D. (2009). Goals in the context of the hierarchical model of approach: Avoidance motivation. G. B. Moskowitz ve H. Grant (Ed.), *The psychology of goals* içinde (ss. 56–77). The Guilford Press.

Fein, S. ve Spencer, S. J. (1997). Prejudice as self-image maintenance: Affirming the self through derogating others. *Journal of Personality and Social Psychology*, *73*(1), 31–44. https://doi.org/10.1037/0022-3514.73.1.31

Frankl, V. E. (2013). *İnsanın anlam arayışı*. Okuyan Us Yayınları.

Freud, S. (1950). *Beyond the pleasure principle*. Liveright.

Gergen, K. J. (2012). The social dimension of social psychology: A historical analysis. A. W. Kruglanski ve W. Stroebe (Ed.), *Handbook of the history of social psychology* içinde (ss. 137-158). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203808498.ch7

Gergen, K. J. ve Gergen, M. M. (1988). Narrative and the self as relationship. L. Berkowitz (Ed.), *Advances in experimental social psychology, Vol. 21. Social psychological studies of the self: Perspectives and programs* içinde (ss. 17–56). https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60223-3

Greenberg, J., Solomon, S. ve Pyszczynski, T. (1997). Terror Management Theory of self-esteem and cultural worldviews: Empirical assessments and conceptual refinements. Içinde *Advances in Experimental Social Psychology, 29*(C), 61–139. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60016-7

Hogg, M. A. (2000). Subjective uncertainty reduction through self-categorization: A motivational theory of social identity processes. *European Review of Social Psychology*, *11*(1), 223–255. https://doi.org/10.1080/14792772043000040

Hox, J. J., Moerbeek, M. ve Schoot, R. van de. (2017). *Multilevel analysis: Techniques and applications* (3. baskı). Routledge.

James, W. (1890). The self and its selves. *The principles of psychology, Vol I.* içinde (ss. 291–305). Henry Holt and Co. https://doi.org/10.1037/10538-009

Jaspal, R. (2014). Social psychological debates about identity. R. Jaspal ve G. M. Breakwell (Ed.), *Identity Process Theory* içinde (ss. 3–19). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781139136983.003

Johnson, S. L., Carver, C. S. ve Fulford, D. (2010). Goal dysregulation in the affective disorders. M. Kring ve D. M. Sloan (Ed.), *Emotion regulation and psychopathology: A transdiagnostic approach to etiology and treatment* içinde (ss. 204–228). The Guilford Press.

Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W. ve Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, *129*(3), 339–375. https://doi.org/10.1037/0033-2909.129.3.339

Karlıdağ, S. (2020a). Kimlik üzerine sosyal psikolojik açımlama ve kritikler: Bir Yaşar Kemal öyküsü örneğinde kimlik olgusuna ilişkin meta-teorik değerlendirmeler. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, *17*(65), 33–56.

Karlıdağ, S. (2020b). *Motivasyonel ilkelerden paylaşılan temsillere benlik sınıflandırması olgusu: "İnsanlık kategorisi" kullanımının Aleviler örneğinde incelenmesi.* (Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi.

Kuhn, M. H. ve McPartland, T. S. (1954). An empirical investigation of self-attitudes. *American Sociological Review*, *19*(1), 68–76. https://doi.org/10.2307/2088175

Kuşdil, M. E. ve Çağlar, S. (2011). A content analysis of identity in Alevi and Sunni samples from Turkey. *IACCP Regional Conference.*

Moscovici, S. (1984). The phenomenon of social representation. R. M. Farr ve S. Moscovici (Ed.), *Social representations* içinde (ss. 3–69). Cambridge University Press.

Potter, J. (1998). Discursive social psychology: From attitudes to evaluative practices. *European Review of Social Psychology, 9*(1), 233–266. https://doi.org/10.1080/14792779843000090

Reicher, S. , Spears, R. ve Haslam, S. A. (2010). The social identity approach in social psychology. M. Wetherell ve C. T. Mohanty (Ed.), *The SAGE handbook of identities* içinde (ss. 45–62). SAGE Publications Ltd. https://doi.org/10.4135/9781446200889.n4

Ryan, R. M. ve Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist, 55*(1), 68–78. https://doi.org/10.1037/0003-066X.55.1.68

Sedikides, C. ve Gregg, A. P. (2007). Portraits of the self. M. A. Hogg ve J. Cooper (Ed.), The *SAGE handbook of social psychology: Concise student edition* içinde (ss. 93–122). SAGE Publications Ltd. https://doi.org/10.4135/9781848608221.n5

Selim, H. A., Long, K. M. ve Vignoles, V. L. (2014). Exploring identity motives in Twitter usage in Saudi Arabia and the UK. *Annual Review of CyberTherapy and Telemedicine, 199*, 128–132. https://doi.org/10.3233/978-1-61499-401-5-128

Shah, J. Y. ve Kruglanski, A. W. (2003). When opportunity knocks: Bottom-up priming of goals by means and its effects on self-regulation. *Journal of Personality and Social Psychology, 84*(6), 1109–1122. https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.6.1109

Skinner, B. F. (1938). *The behavior of organisms: An experimental analysis.* Appleton-Century.

Smeekes, A. ve Verkuyten, M. (2015). The presence of the past: Identity continuity and group dynamics. *European Review of Social Psychology, 26*(1), 162–202. https://doi.org/10.1080/10463283.2015.1112653

Steele, C. M. (1988). The psychology of self-affirmation: sustaining the integrity of the self. *Advances in Experimental Social Psychology, 21*(C), 261–302. https://doi.org/10.1016/S0065-2601(08)60229-4

Tajfel, H. (1982). Social psychology of intergroup relations. *Annual Review of Psychology, 33*(1), 1–39. https://doi.org/10.1146/annurev.ps. 33.020182.000245

Tajfel, H. ve Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. W. G. Austin ve S. Worchel (Ed.), *The social psychology of intergroup relations* içinde (ss. 33–47). Brooks/Cole.

Taşdemir, N. (2019). Sosyal kimlige atfedilen motivasyon kaynaklari ve gruplar arası tutumlar. *Turk Psikoloji Dergisi, 34*(83), 1–19. https://doi.org/10.31828/tpd1300443320180124m000001

Taşdemir, N. ve Öner-Özkan, B. (2016). Türk kimliği içerikleri: Sosyal psikolojik bir yaklaşım. *Türk Psikoloji Yazıları*, *19*(38), 35–49.

Taylor, S. E., Neter, E. ve Wayment, H. A. (1995). Self-evaluation processes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *21*(12), 1278–1287. https://doi.org/10.1177/01461672952112005

Thomas, W. E., Brown, R., Easterbrook, M. J., Vignoles, V. L., Manzi, C., D'Angelo, C. ve Holt, J. J. (2017). Social identification in Sports Teams: The role of personal, social, and collective identity motives. *Personality and Social Psychology Bulletin*, *43*(4), 508–523. https://doi.org/10.1177/0146167216689051

Turner, J. C. (1999). Some current issues in research on social identity and self-categorization theories. N. Ellemers, R. Spears ve B. Doosje (Ed.), *Social identity: context, commitment, content* içinde (ss. 6–35). Blackwell Publishers.

Turner, J. C. ve Reynolds, K. J. (2012). Self-categorization theory. P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski ve E. T. Higgins (Ed.), *Handbook of theories of social psychology* içinde (ss. 399–417). SAGE Publications Ltd. https://doi.org/10.4135/9781446249222.n46

Verkuyten, M. (2018). *The social psychology of ethnic identity* (2. baskı). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315109527

Vignoles, V. L. (2004). Modelling identity motives using multilevel regression. G. M. Breakwell (Ed.), *Doing social psychology research* içinde (ss. 174–204). The British Psychological Society and Blackwell Publishing Ltd. https://doi.org/10.1002/9780470776278.ch8

Vignoles, V. L. (2011). Identity motives. S. J. Schwartz, K. Luyckx ve V. L. Vignoles (Ed.), *Handbook of Identity Theory and Research* içinde (ss. 403–432). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-7988-9_18

Vignoles, V. L. (2017). Identity: Personal and social. K. Deaux ve M. Snyder (Ed.), *Oxford handbook of personality and social psychology* içinde. Oxford University Press. https://www.researchgate.net/publication/316790231_Identity_Personal_AND_Social/citation

Vignoles, V. L., Chryssochoou, X. ve Breakwell, G. M. (2000). The distinctiveness principle: Identity, meaning, and the bounds of cultural relativity. *Personality and Social Psychology Review*, *4*(4), 337–354. https://doi.org/10.1207/S15327957PSPR0404_4

Vignoles, V. L., Chryssochoou, X. ve Breakwell, G. M. (2002). Evaluating models of identity motivation: Self-esteem is not the whole story. *Self and Identity*, *1*(3), 201–218. https://doi.org/10.1080/152988602760124847

Vignoles, V. L., Manzi, C., Regalia, C., Jemmolo, S. ve Scabini, E. (2008). Identity motives underlying desired and feared possible future selves. *Journal of Personality*, *76*(5), 1165–1200. https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.2008.00518.x

Vignoles, V. L. ve Moncaster, N. J. (2007). Identity motives and in-group favouritism: A new approach to individual differences in intergroup discrimination. *British Journal of Social Psychology*, *46*(1), 91–113. https://doi.org/10.1348/014466605X85951

Vignoles, V. L., Regalia, C., Manzi, C., Golledge, J. ve Scabini, E. (2006). Beyond self-esteem: Influence of multiple motives on identity construction. *Journal of Personality and Social Psychology*, *90*(2), 308–333. https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.2.308

Watson, J. B. (1913). Psychology as the behaviorist views it. *Psychological Review*, *20*(2), 158–177. https://doi.org/10.1037/h0074428.